Telemarksforsking

Naturarven som verdiskaper

Statusrapport 2010-2013

Bent Aslak Brandtzæg og Per Ingvar Haukeland

TF-notat nr. 30 / 2014

Tittel:	Naturarven som verdiskaper
Undertittel:	Statusrapport 2010-2013
TF-notat nr:	30/2014
Forfatter(e):	Bent Aslak Brandtzæg og Per Ingvar Haukeland
Dato:	30.06 2014
ISBN:	978-82-7401-717-7
ISSN:	1891-053X
Pris:	Kr 500 (Kan lastes ned gratis fra www.telemarksforsking.no)
Framsidefoto:	Fra prosjektet Nærøyfjorden Verdensarvpark
Prosjekt:	Evaluering av Naturarven som verdiskaper
Prosjektnr.:	20090920
Prosjektleder:	Per Ingvar Haukeland
Oppdragsgiver(e):	Miljødirektoratet (tidl. Direktoratet for naturforvaltning)

Spørsmål om dette notatet kan rettes til:
Telemarksforsking
Postboks 4
3833 Bø i Telemark
Tlf: +47 35 06 15 00
Epost: post@tmforsk.no
www.telemarksforsking.no

Resymé:
Telemarksforsking gjennomfører en følgeevaluering av verdiskapingsprogrammet "Naturarven som verdiskaper" på oppdrag fra Direktoratet for Naturforvaltning (DN). En del av oppdraget har vært å utvikle og gjennomføre et årlig rapporteringssystem rettet mot hovedprosjektene i programmet. Dette notatet sammenfatter og analyserer resultatene fra fjerde og siste rapportering, dvs. for 2013.

Bent Aslak Brandtzæg er utdannet geograf (Cand.polit.) fra Universitetet i Bergen og har i tillegg treårig studium i natur- og miljøvernfag fra Telemark distriktshøgskole i fagkretsen. Brandtzæg har vært ansatt som forsker ved Telemarksforsking siden 1995. Han har gjennomført en rekke regionale og nasjonale evalueringer og utredninger av offentlige virkemidler, utviklingsprogrammer, tiltak og omstillingsprosesser for ulike oppdragsgivere, bl.a. departementer, direktorater, KS og Norges forskningsråd.

Per Ingvar Haukeland er utdannet filosof og pedagog (Ph.D) fra Universitetet i California i Berkeley. Haukeland har vært ansatt som forsker ved Telemarksforsking siden 2002, hvor han har ledet flere større forskningsprosjekter med vekt på natur, kultur og landskap. Haukeland er fagkoordinator for Senter for natur og kulturbasert nyskaping.

Forord

Naturarven som verdiskaper er et verdiskapingsprogram fra Miljøverndepartementet utviklet i samarbeid med Kommunal- og regionaldepartementet for perioden 2009-2013, med det formål å øke verdien av verneområder og andre naturområder med spesielle kvaliteter. Programmet skal legge til rette for at slike områder blir en viktig ressurs for sosial, kulturell, miljømessig og økonomisk utvikling, og at områdene gir grunnlag for sysselsetting og verdiskaping basert på naturarven, samtidig som de forvaltes slik at naturens mangfold blir tatt vare på.

Telemarksforsking gjennomfører en følgeevaluering av verdiskapingsprogrammet på oppdrag fra Miljødirektoratet. En del av oppdraget har vært å utvikle og gjennomføre et årlig rapporteringssystem rettet mot hovedprosjektene i programmet. Dette notatet sammenfatter og analyserer resultatene fra fjerde og siste rapportering (2013), men inneholder også en sammenstilling av tidligere årsrapporter (2010-2012). Avslutningsvis er det også utarbeidet noen anbefalinger i forhold til videre arbeid på området.

Ved Telemarksforsking har Bent Aslak Brandtzæg stått for en vesentlig del av arbeidet med gjennomføring og rapportering. Våre kontaktpersoner i DN har vært Bente Rønning og Asgeir Meland. Vi vil takke for nyttige kommentarer og innspill i forbindelse med arbeidet.

Bø, 30.06.2014

Per Ingvar Haukeland

Prosjektleder

Innhold

Tabelloversikt 7

1. Innledning 11

1.1 Bakgrunn og formål 11

1.2 Om rapporteringen 12

2. Hovedprosjektene 15

2.1 Folgefonna – vandring frå fjord til fonn 16

2.2 Fugleturisme i Øst- og Midt-Finnmark 16

2.3 Kystarven 17

2.4 Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur 17

2.5 Nasjonalparklandsbyene 18

2.6 Naturarv og naturbruk i Luster (mellom fjord, fjell og folk) 18

2.7 Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell 19

2.8 Skatter for fremtiden 19

2.9 Sykkelturisme i Saltdal 20

2.10 Sørnorsk kystnatur 21

2.11 Varnjargga – Varanki – Varangerhalvøya 21

2.12 Verdiskaping skjer i møtet 22

2.13 Vidda Vinn 22

2.14 Villreinen som verdiskaper 23

2.15 Økosystem Dokkadelta 23

2.16 På tvers av prosjektene 23

3. Organisering og ledelse 25

4. Økonomi, finansiering og virkemidler 55

5. Forankring og mobilisering 58

6. Måloppnåelse 84

6.1 Rapportering på tiltak 84

6.1.1 Oppfølging av tiltaksplaner 84

6.1.2 Utfordringer i tilknytning til bedre måloppnåelse....116
6.2 Hovedmål I: Bevaring av naturarven....131
6.2.1 Effekter av tiltakene....131
6.3 Hovedmål II: Kunnskap og formidling....152
6.3.1 Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak....152
6.3.2 Mediedekning....191
6.3.3 Kompetansebehov....193
6.4 Hovedmål III: Bred verdiskaping....202
6.4.1 Miljømessig verdiskaping....202
6.4.2 Kulturell verdiskaping....237
6.4.3 Sosial verdiskaping....278
6.4.4 Økonomisk verdiskaping....311
6.4.5 Den brede verdiskapingen....336
7. Institusjonalisering....354
8. Programvurdering....374
9. Åpen post....410
10. Sammenfattende vurdering og anbefalinger....413
10.1 Anbefalinger for videre arbeid....418

Tabelloversikt

Tabell 1 Omfang av delprosjekter knyttet til hovedprosjektene: 25
Tabell 2 Endring i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering. 27
Tabell 3 Sammensetning av styringsgrupper. 36
Tabell 4 Prosjekter som har endret sammensetning av styringsgruppe. 37
Tabell 5 Omfang av arbeidsgrupper og deltakere. 37
Tabell 6 Hva fungerer ikke så bra med prosjektorganiseringen og hva kan forbedres? 39
Tabell 7 Ressurser til prosjektledelse. 51
Tabell 8 Ressurser til delprosjektledelse 52
Tabell 9 Kompetanse som mangler i prosjektene. Antall prosjekter som har oppgitt at de mangler kompetanse på ulike områder. Klassifisering av åpne svar. 54
Tabell 10 Budsjetterte totalrammer for hovedprosjektene i 2010 og 2011. 55
Tabell 11 Antall hovedprosjekter som har fått finansiering fra aktuell kilde, samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6 der 1 er viktigst. 56
Tabell 12 Andre finansieringskilder i 2013. 56
Tabell 13 Rangering av målgrupper i forankringsarbeidet etter viktighet. Antall hovedprosjekter hvor ulike aktører er målgrupper samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6, der 1 er viktigst. 58
Tabell 14 Tiltak som er gjennomført i prosjektet for å få til en god forankring, og som man har lyktes med. 60
Tabell 15 Målgrupper som det er vanskelig å trekke med og årsaker til det. 75
Tabell 16 Hvilke tiltak som ikke er gjennomført som planlagt og årsakene til dette. 85
Tabell 17 Hvorvidt det er gjennomført tiltak i 2010, 2011, 2012 og 2013 som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011. 104
Tabell 18 Hvilke tiltak som er gjennomført som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011. 105
Tabell 19 De viktigste utfordringene i 201, 2012 og 2013 for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert. 118
Tabell 20 Hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretakelse av naturarven, og hva slags effekter gjennomførte tiltak har hatt så langt. 133
Tabell 21 Kunnskapsutviklingstiltak som er gjennomført i 2011. 154
Tabell 22 Hvordan opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet gjennomføres. 169
Tabell 23 Målgrupper og formidlingskanaler 176
Tabell 24 På hvilken måte naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs. 182
Tabell 25 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2011. 192
Tabell 26 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2012. 192
Tabell 27 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2013. 193
Tabell 28 Kompetansebehov i 2010 og 2011. 195
Tabell 29 Oversikt over spesielle kompetanseinstitusjoner som hovedprosjektene har samarbeidet med i 2010 og 2011. 196
Tabell 30 Oversikt over registrerings-, skjøtsels- eller andre typer forvaltningstiltak i ulike naturtyper for å ivareta naturverdier i regi av prosjektet som er gjennomført i 2010, 2011, 2012 og 2013. 203
Tabell 31 Tiltak som er gjennomført for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum i 2010 og 2011. Hva slags tiltak er gjennomført, hvilke naturverdier det er fokusert på og hvem som er målgrupper. 208

Tabell 32 Tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.). 224
Tabell 33 Tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven..... 238
Tabell 34 Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne. 250
Tabell 35 Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler). 266
Tabell 36 Merkevarebygging og stedsprofilering. 277
Tabell 37 Eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert. 279
Tabell 38 Nye nettverk som har blitt etablert i hovedprosjekt. 289
Tabell 39 I hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad. 295
Tabell 40 Aktører som har fått økt bevissthet og engasjement om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling..... 295
Tabell 41 Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører. 300
Tabell 42 Vurdering av samarbeid og fellesskapsfølelse mellom ulike aktører. 310
Tabell 43 Nye bedrifter i 2010, 2011, 2012 og 2013. 311
Tabell 44 Utvidelse av eksisterende bedrifter i 2010, 2011, 2012 og 2013. 313
Tabell 45 Nærmere spesifisering av hvilke produkter/tilbud ulike typer eksisterende bedrifter har utvidet med og hvilke markeder de henvender seg til. 318
Tabell 46 Sysselsettings- og omsetningsvekst som følge av hovedprosjektet i 2010, 2011, 2012 og 2013. 324
Tabell 47 Antall bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden..... 325
Tabell 48 Økonomiske ringvirkninger som hovedprosjektet har hatt i 2010, 2011, 2012 og 2013. 1=Ingen positive ringvirkninger og 6=svært store positive ringvirkninger. 327
Tabell 49 Hvorvidt det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende. 328
Tabell 50 De viktigste suksessfaktorene for å lykkes med økonomisk verdiskaping. 333
Tabell 51 Hvor stor grad har ulike former for verdiskaping (miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk) blitt prioritert i 2013. 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad. 336
Tabell 52 Hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping 338
Tabell 53 Den brede verdiskapingsmatrisen. Et forsøk på å illustrere noen overordne sammenhenger miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. 352
Tabell 54 Forankring i offentlige planer. 354
Tabell 55 Hvordan det arbeides med videreføring. 363
Tabell 56 Hvorvidt de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet er tilstrekkelige. 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad. 374
Tabell 57 Faglige ressurser som det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med. 375
Tabell 58 Andre regionale og lokale ressurser som programmet har bidratt til å utløse... 380
Tabell 59 Andre virkemidler og programmer som det er behov for bedre koordinering i forhold til..... 391
Tabell 60 De største utfordringene i forhold til å sikre varige resultater og effekter. 401

Tabell 61 Hvordan nettverkssamlingene har fungert i forhold til ulike formål. 1=svært dårlig og 6=svært godt. Gjennomsnittlige vurderinger. 409
Tabell 62 Hvilke naturtyper ressursgrunnlaget i hovedprosjektet knyttes til..... 422
Tabell 63 Navn på verneområde(r) hovedprosjektet har hatt fokus på. 423

1. Innledning

1.1 Bakgrunn og formål

«Naturarven som verdiskaper» er et verdiskapingsprogram fra Miljøverndepartementet i samarbeid med Kommunal- og regionaldepartementet, med formål å øke verdien av verneområder og andre naturområder med spesielle kvaliteter. Programmet skal legge til rette for at slike områder blir en viktig ressurs for sosial, kulturell, miljømessig og økonomisk utvikling og gir grunnlag for sysselsetting og verdiskaping basert på naturarven, samtidig som områdene forvaltes slik at naturens mangfold blir tatt vare på.

Programmet er forankret i flere offentlige dokumenter. I det som er kjent som *Fjellteksten* fra 2003 (St. prp. nr. 65 (2002-2003)) finner vi følgende: «Vår unike fjellnatur skal bevares som kilde til friluftsliv, rekreasjon, og natur- og kulturopplevelse, og samtidig gi grunnlag for sysselsetting og verdiskaping i fjellbygdene.» NOU 2004:28 *Lov om bevaring av natur, landskap og biologisk mangfold* (Naturmangfoldloven), som ble vedtatt i 2009 og som har til formål «å sikre ved vern og bærekraftig bruk at naturen med dens biologiske, landskapsmessige og geologiske mangfold og økologiske prosesser tas vare på for fremtiden» (§1).

Naturarven som verdiskaper er et femårig nasjonalt program som startet i 2009, og som har fått støtte ut 2013. Hovedmålet er å bidra til at verneområdene og andre verdifulle naturområder blir en viktig ressurs i samfunnsutviklingen. Tre delmål er skissert:

1. Programmet skal vise hvordan naturarven kan bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner.
2. Programmet skal bidra til at naturarven blir tatt godt vare på, og øke oppslutningen om vernet av naturarven, både i lokalsamfunnene og samfunnet generelt.
3. Programmet skal utvikle og spre kunnskap om naturvern og vise sammenhenger mellom naturarven, naturvern og sosial, kulturell og økonomisk utvikling.

I programplanen er det presentert ti strategier med eksempler på tiltak innenfor hvert av disse delmålene. Strategiene er som følger (delmål er angitt i parentes):

1. Målrettet og naturvennlig tilrettelegging for naturopplevelse (1)
2. Bidra til profesjonell produktutvikling i det å skape naturopplevelser (1)
3. Samarbeid mellom aktører for vern og bruk av naturarven (1)
4. Prøve ut samarbeidsformer og verktøy for å utløse verdiskaping (1)
5. Klargjøre forutsetninger for verneområder som grunnlag for verdiskaping (1)
6. Vise hvordan styrket forvaltning av naturarven kan bidra til verdiskaping (2)
7. Bevisstgjøre allmennheten om mulighetene god bevaring av naturarven gir (2)
8. Utvikle nettverk/møtearenaer for å spre og ta i bruk kunnskap og erfaringer (3)
9. Klargjøre ved FoU forutsetningene for naturarven som verdiskapingsressurs (3)
10. Støtte utveksling av erfaringer og ideer over landegrenser til inspirasjon (3)

Det ble bevilget ti millioner kroner til programmet i 2009 og i årene 2010, 2011, 2012 og 2013 er beløpet økt til 25 millioner per år. Finansieringen er et samarbeid mellom Miljøverndepartementet og Kommunal- og regionaldepartementet. Programmet skal ikke over-

lappe, men virke sammen med andre offentlige tilskuddsordninger. Det er forutsatt en egenandel på minst 50 prosent.

Det er tatt opp prosjekter i programmet i to omganger. Totalt er det nå 14 prosjekter med i programmet; ett har falt fra etter første året (Stetind-prosjektet). Ett prosjekt ble også avsluttet i 2012, men var med i rapporteringen for 2012 (Område og trafikkutvikling rundt Dovrefjell). Disse prosjektene jobber med å skape gode eksempler på verdiskaping med natur som den viktigste ressursen. Prosjektene er i hovedsak knyttet til geografiske områder. Enkelte prosjekter er tematiske samarbeid mellom områder med tilsvarende utfordringer. De ulike prosjektene utgjør til sammen et bredt spekter av tiltak i ulike naturområder. Prosjektene er spredt over store deler av landet, fra Lindesnes i sør til Varangerhalvøya i nord.

I forbindelse med gjennomføring av programmet har det vært forutsatt at det skulle iverksettes følgeevaluering. Det er Telemarksforsking som har hatt ansvaret for gjennomføring av denne. En del av evalueringsarbeidet har vært å etablere et årlig rapporteringssystem. Dette notatet beskriver resultater fra fjerde og siste rapportering gjennom dette systemet, dvs. status fram til utgangen av 2013.

1.2 Om rapporteringen

Hovedelementer i rapporteringssystemet ble presentert og gjennomgått sammen med hovedprosjektene på en prosjektsamling på Skinnarbu (Vidda Vinn) i september 2010. Systemet ble ferdigstilt i løpet av høsten 2010 i samarbeid med DN. Rapporteringsskjemaet er internettbasert og tilrettelagt ved hjelp av SurveyXact. Spørreskjemaet for tredje rapportering ble sendt ut til prosjektlederne 16. desember 2011 med svarfrist 15. februar 2012. Skjemaet for andre rapportering er i det store og hele likt med det som ble brukt i forbindelse med første rapportering. Dette er viktig for å kunne vurdere endringer over tid. I forbindelse med andre rapportering ble det foretatt noen mindre justeringer som innebærer at noen oppstartsspørsmål er tatt ut, samtidig som det også ble lagt inn noen flere muligheter for utfyllende kommentarer på enkelte spørsmål. Ved siste rapportering er det tatt inn noen avsluttende spørsmål om erfaringer med relevans for videre arbeid, eller hva som skal til for å lykkes med tilsvarende programmer.

Rapporteringssystemet har et todelt formål. På den ene siden skal det samles informasjon om resultater og erfaringer i prosjektene for DN og følgeevalueringen, mens det på den annen side også skal bidra til at prosjektene selv blir mer bevisst sammenhengene i deres eget arbeid. Prosjektlederne ble derfor eksplisitt anbefalt å involvere styringsgruppa i utfyllingen av skjemaet, f.eks. ved at prosjektleders forslag til utfylling gjennomgås og diskuteres på et møte. Selve skjemaet er fleksibelt i forhold til redigering og distribusjon. Enkelte av prosjektene har likevel ikke involvert styringsgruppa ved utfylling pga. mangel på tid.

Det tok noe tid å få inn svar fra enkelte av prosjektene i forbindelse med siste rapportering, noe som synes å komme av at flere av prosjektlederne var allerede ute i nytt arbeid fra 1.1. 2014. Resultatene fra rapporteringen blir presentert og diskutert fra kap. 3 til kap. 9 i dette notatet. I kap. 10 forsøker vi å foreta en sammenfattende oppsummering. Før vi går nærmere inn på resultatene fra rapporteringen, vil vi først foreta en kortfattet gjennomgang av hovedprosjektene i kap. 2.

I forbindelse med gjennomgangen av rapporteringen er det presentert en del tabeller som viser konkret hva hovedprosjektene har svart. Alle hovedprosjektene er, for oversiktens

skyld, med i alle tabeller, også på oppfølgingsspørsmål der ikke alle prosjektene ble bedt om å svare. Tomme svarfelt innebærer altså ikke at hovedprosjektene har unnlatt å svare på disse spørsmålene.

2. Hovedprosjektene

Som nevnt innledningsvis, har det blitt plukket ut prosjekter i to omganger. I mai 2009 valgte DN ut 10 hovedprosjekt som fikk finansiering gjennom programmet. Ett av disse har senere gått ut. I 2010 kom seks nye prosjekter til, slik at det er 15 prosjekter totalt. Av disse ble følgende prosjekter plukket ut i første runde:

- Touching the Wetlands - Våtmark i en ny tid i 2009 og 2010. (Skiftet navn til "Økosystem Dokkadelta" i 2011)
- Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell
- Sørnorsk kystnatur
- Kystarven
- Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøndersk natur
- Norges nasjonalparklandsbyer
- Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"
- Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya
- Vidda Vinn
- Gleden ved å leve naturvennlig – Stetind[1]

Følgende prosjekter kom med i andre runde:

- Villreinen som verdiskaper
- Naturarven som verdiskaper - sykkelturisme i Saltdal
- Folgefonna – vandring frå fjord til fonn
- Skatter for fremtiden – naturressursenes betydning i kulturhistorien
- Mellom fjell, fjord og folk. Naturarv og naturbruk i Luster
- Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark

I og med at prosjektene har startet opp i to puljer, var det i den første delen av prosjektperioden en viss faseforskyvning mellom prosjektene. Som grunnlag for den videre rapporteringen vil vi i det følgende gi en kortfattet beskrivelse av det enkelte hovedprosjektet. Denne beskrivelsen tar utgangspunkt i de presentasjonene av hovedprosjektene som er gitt på DNs internettsider. Beskrivelsen er gitt i alfabetisk rekkefølge, og er i stor grad sammenfallende med beskrivelsen i de tidligere rapporteringene. Dette for at resultatene fra årsrapporteringen for 2013 skal kunne leses uavhengig av de forrige.

Innledningsvis er det også verdt å merke seg at det er elleve prosjekter som rapporterer at søknaden om hovedprosjekt i Naturarven som verdiskaper er en naturlig forlengelse av pågående eller tidligere prosjekter av tilsvarende karakter. Dette indikerer at mange av prosjektene allerede hadde et godt fundament for prosjektarbeidet. Erfaringsmessig kan det ta lang tid å få slike utviklingsprosjekter operative. At prosjektene har forskjellig utgangspunkt, er også av interesse for vurdering av måloppnåelse og resultater underveis. De fire

[1] Dette prosjektet har senere gått ut. For mer informasjon, se Oppstartsanalysen (Haukeland og Brandtzæg, 2011). Naturarven som grunnlag for bred verdiskaping. Telemarksforsking TF-notat nr. 52. Område og trafikkutvikling rundt Dovrefjell har også gått ut, men er med i rapporteringen for 2012.

prosjektene som svarer at hovedprosjekt i Naturarven som verdiskaper ikke er en naturlig forlengelse av pågående eller tidligere prosjekter av tilsvarende karakter, er:

- Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya
- Naturarven som verdiskaper – sykkelturisme i Saltdal
- Skatter for fremtiden – Naturressursenes betydning i kulturhistorien
- Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark

I det følgende vil vi kort presentere hvert av hovedprosjektene, slik at leseren får et innblikk i hva prosjektene dreier seg om.

2.1 Folgefonna – vandring frå fjord til fonn

De fem kommunene Odda, Ullensvang, Jondal, Etne og Kvinnherad skal sammen oppgradere åtte gamle ferdselsruter og turiststier rundt Folgefonnhalvøya. Ferdselsårene skal gjøres mer tilgjengelige for turgåere og formidle naturverdier innen plante- og dyreliv, klima og vann, geologi og kulturminner.

Prosjektet skal gi grunnlag for at flere blir opptatt av naturverdiene i området, og at det blir startet inntektsgivende aktiviteter i tilknytning til disse. Dette skal oppnås gjennom konkret tilrettelegging for ferdsel og bruk og formidling av natur- og kulturverdiene i området. Tilretteleggingen skal også bidra til økt trivsel for lokalbefolkningen, slik at det blir attraktivt å bo og arbeide i bygdene rundt Folgefonna nasjonalpark.

Ideen til prosjektet kom fra Folgefonna nasjonalparksenter. Folgefonna nasjonalparksenter har også hatt ansvar for å utforme søknad og hovedprosjekt sammen med en arbeidsgruppe bestående av aktører fra de fem kommunene.

Arbeidsområder:

- Tilrettelegging av 8 turstier rundt Folgefonna
- I samarbeid med Stiftelsen Høgskoleutdanning i Hardanger tilby regionens reiselivsaktører utdanning i veiledning/guiding
- Sette tiltakene i sammenheng med andre mobiliserings- og utviklingsprosjekter, samt markedsføring av disse gjennom etablerte markedskanaler

2.2 Fugleturisme i Øst- og Midt-Finnmark

Finnmark er et attraktivt område for alle fugleinteresserte. Hvert år kommer turister fra hele Europa for å studere og fotografere den unike fuglefaunaen. Utenlandske operatører dominerer imidlertid den fugleturismen som i dag er tilrettelagt for tilreisende grupper. Bioforsk Svanhovd vil bygge opp kompetanse lokalt, slik at lokale turistbedrifter kan drive bærekraftig og naturbasert.

Målet er at turistbedriftene får kompetanse slik at de kan håndtere fugleturistenes behov, og kan bidra til at de får rike opplevelser i gode fuglelokaliteter.

Bioforsk Svanhovd har hatt ideen til prosjektet og utformet søknad om hovedprosjekt med innspill fra bedrifter i området.

Arbeidsområder:

- Bygge kompetanse innen fugleturisme i reiselivsbedrifter og etablere nettverk og samarbeidsrelasjoner mellom disse
- Tilrettelegge for fugleturisme knyttet til lokaliteter av internasjonal betydning
- Tilrettelegge for feltbiologiske aktiviteter
- Regionale informasjonsprosjekter om fugleliv og opplevelsesmuligheter knyttet til fugl

2.3 Kystarven

Kommunene Hyllestad, Askvoll, Fjaler, Solund og Gulen skal sammen ta vare på den unike naturarven knyttet til kystkulturen i området. Vernede sjøfuglområder og landskapstypene kystlynghei og naturbeitemark utgjør kystarven lengst vest i landet. Beiting og rydding langs strendene skal ta vare på arven, slik at den blir en ressurs for regionen både kulturelt, sosialt, miljømessig og økonomisk.

Ideen til prosjektet kom fra kommunene Solund og Askvoll. Flere aktører fra disse kommunene var involvert i søknadsprosessen. Endelig søknad og utforming av hovedprosjekt blir utført av HAFS regionråd.

Arbeidsområder:

- Utvikle lokal modell for søppelhåndtering i naturreservat og sjøfuglområde
- Tilrettelegge 100 turstier som utgangspunkt for å kunne markedsføre området som vandredestinasjon
- Kartlegge miljøtilstanden i utvalgte verneområder
- Mobilisere for økt sauebeiting i viktige naturtyper på kysten gjennom nyetablering av sauedrift og produktutvikling basert på villsau
- Kompetanseheving og nettverksbygging som grunnlag for utvikling av nye naturbaserte opplevelsesprodukter

2.4 Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur

Hovedmålet for dette prosjektet er å legge til rette for og stimulere til opplevelsesturisme i Nord-Trøndelag, gjennom å bidra til at natur og kultur blir ansett og brukt som verdifulle ressurser i lokalsamfunnet. Prosjektet bygger på erfaringer og resultater fra prosjektet "Verneområder som grunnlag for økt lokal verdiskaping", som ble avsluttet i 2009. I forbindelse med dette prosjektet ble det etablert et partnerskap bestående av Innovasjon Norge, Nord-Trøndelag fylkeskommune og Fylkesmannen i Nord-Trøndelag - representert ved både landbruksavdelingen og miljøvernavdelingen. Ideen til å søke om deltakelse i Naturarven som verdiskaper hadde utspring i dette partnerskapet. Representanter fra fylkeskommunen og Fylkesmannen hadde ansvar for den skriftlige utformingen av søknader og hovedprosjekt. Dette har skjedd gjennom inkluderende prosesser der lokale aktører/miljøer har kommet med innspill til hovedprosjektets utforming, samt tatt ansvar for innhold i de ulike delprosjekt.

”Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøndersk natur” består av tre delprosjekter:

- Fire store rovdyr: Dette er et delprosjekt som skal bidra til å gjøre dagens rovdyrutfordringer i Indre Namdal til en opplevelsesnæring som gir økonomisk vekst og bedre livsvilkår for menneskene, uten å ødelegge naturressursene og miljøet.
- Sørsamisk kultur: Målet med dette delprosjektet er å utvikle to konsepter: ”Destinasjon Dærga” i Røyrvik – en arena for formidling av sørsamisk kultur og tradisjoner, og ”Rein og Godt” som handler om samiske kulturopplevelser og håndverk.
- Fuglekikking ved fjorden: Det tredje delprosjektet handler om å etablere landets første ”bastion” for fuglekikking med utgangspunkt i miljøet i Verdal. Trondheimsfjorden har et stort mangfold av arter innenfor et lite geografisk område.

2.5 Nasjonalparklandsbyene

Storslett, Lom, Vingelen, Jondal og Geilo er viktige innfallsporter til flotte nasjonalparker. Gjennom Naturarven som verdiskaper ønsker disse fem stedene å skape seg en identitet som nasjonalparklandsby ved å utvikle felles mål og strategier, bygge opp og dele kompetanse og skape synlige tiltak i lokalsamfunnene.

Før deltakelsen i Naturarven som verdiskaper ble det etablert et eget forprosjekt. For å finansiere et hovedprosjekt ble nasjonalparklandsbyene anbefalt å søke om deltakelse i programmet av DN. De enkelte landsbykoordinatorene har hatt ansvar for utforming av søknad og hovedprosjekt.

En nasjonalparklandsby skal:

- være en naturlig innfallsport til nasjonalparken
- gi informasjon om å ferdes i nasjonalparken
- tilby grunnleggende servicefunksjoner
- ha en tydelig og gjennomført miljøprofil som gjenspeiles i landsbyens utvikling

2.6 Naturarv og naturbruk i Luster (mellom fjord, fjell og folk)

Luster kommune ønsker en helhetlig og langsiktig satsing på økt verdiskaping rundt de 14 verneområdene som til sammen utgjør 52 prosent av kommunen. Prosjektet skal bidra til næringsutvikling i tilknytning til verneområdene, samtidig som naturverdiene ivaretas.

Randområdene skal tilrettelegges for økt bruk, nettverk skal utvikles mellom etablerte og nye aktører i næringslivet, kvaliteten i produktene skal økes, grunneierne skal involveres i større grad, og prosjektet skal øke kunnskapen om verneverdiene.

Nasjonalparkkommunen Luster er et vekstområde for turisme. Sognefjellsveien, Urnes stavkirke (oppført på UNESCOs verdensarvliste), vandring på Jostedalsbreen og cruise på Sognefjorden er noen av høydepunktene.

Ideen til prosjektet kom fra Breheimsenteret og ansatte i kommunen. Søknaden er utformet av ansatte i kommunen i samarbeid med Breheimsenteret. Nytilsatt prosjektleder fikk ansvar for utforming av hovedprosjektet i 2010.

Arbeidsområder:

- Øke kunnskap om verneverdier og verdiskaping gjennom kurs, formidling og samarbeid med aktuelle kompetansemiljøer
- Etablere en samarbeidsarena for private og offentlige interesser med verdiskaping knyttet til verneområder som formål
- Legge til rette for et bredt tilbud av aktiviteter og opplevelser knyttet til verneområdene

2.7 Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell

Målet med prosjektet er å lage en felles plattform for informasjon om og markedsføring av verneområdene på Dovrefjell. Plattformen skal være tilpasset både turister og fagfolk, og den skal kunne brukes i undervisning.

Informasjonen om norske nasjonalparker på Internett er ofte oppstykket, og skiltingen er dårlig eller fraværende. Å øke tilgjengeligheten vil kunne skape vekst, både i antall besøkende, omsetting og lønnsomhet for bedriftene og virksomhetene som er tilknyttet nasjonalparken. Dovrefjellrådet vil ta tak i denne utfordringen gjennom sitt prosjekt i Naturarven som verdiskaper.

Det var prosjektlederen for Dovrefjellrådets prosjekt Green Charter som hadde ideen til prosjektet. Vedkommende har også hatt hovedansvar for søknadsarbeid og utforming av hovedprosjekt.

Arbeidsområder:

- Etablering av felles markedsplattform for bedrifter i Dovrefjellområdet
- Sertifisere overnattings- og aktivitetsbedrifter, turistkontorer og reisemål etter standarden miljøfyrtårn
- Utvikle årlige tiltaksplaner for fysisk tilrettelegging
- Etablere permanent verktøysett for å måle, analysere og styre trafikk i og rundt nasjonalparken
- I samråd med reiselivsnæringen utvikle organiserte aktivitets-, besøks- og opplevelsesprodukter for å øke de besøkendes lengde på opphold i området
- Utvikle tekst og informasjon for Dovrefjellområdet direkte rettet mot reiselivsmålgrupper

2.8 Skatter for fremtiden

Lierne Nasjonalparksenter har satt i gang to delprosjekter som fokuserer på naturressursenes betydning i kulturhistorien. Delprosjektene skal gjennomføres i samarbeid med fire nasjonalparksentre i to områder: Øvre Pasvik og Stabbursnes i Finnmark og Lierne og Femundsmarka i Midt-Norge.

Målet er å finne tilbake og revitalisere gammel kunnskap om naturtyper, planter og dyr som har hatt betydning for folk som har levd i områdene, være en aktiv formidler av denne kunnskapen og ut fra dette skape nye produkter og opplevelser, derav tittelen "Skatter for fremtiden".

I Finnmark skal Øvre Pasvik nasjonalparksenter og Stabbursnes naturhus og museum se på hvilke planter og dyr som er brukt av de ulike folkegruppene (nordmenn, ulike grupper av samer, kvener, russere, finner og andre) som har levd og virket i verneområdene. Prosjektet vil fokusere på et utvalg av ulike planter og dyr, samt de dominerende naturtypene i området.

Bak ideen om å søke programdeltakelse sto AN-Foreningen, som er en interesseorganisasjon for landets 15 autoriserte nasjonalparksentre. Søknaden ble utformet av de 4 nasjonalparksentrene i felleskap. Lierne nasjonalparksenter hadde hovedansvar for det skriftlige arbeidet.

Arbeidsområder:

- Innhente kunnskap om tradisjonsbruk av naturen
- Utvikle og gjennomføre formidlingskonsepter om tradisjonsbruk av naturen
- Stimulere næringsaktører til produktutvikling med utgangspunkt i tradisjonsbruk av naturen

2.9 Sykkelturisme i Saltdal

Saltdal kommune skal etablere en kontinuerlig sykkelsti gjennom hele kommunen i randsonen til Saltfjellet-Svartisen og Junkerdal nasjonalparker. Sykkelstien skal i hovedsak gå langs eksisterende veinett som delvis skal forlenges eller rustes opp.

Prosjektets hovedmål er å etablere sykkelstien fra innfallsporten Saltfjellet-Svartisen nasjonalpark ved Lønsdal togstasjon, ned til Storjord og videre mot Rognan. Gjennom arbeidet skal naturarven ivaretas og naturen bli mer tilgjengelig. Det skal også drives aktiv naturformidling og skapes en plattform for økoturisme.

Det er også mulig å ta tog langs denne strekningen og hoppe av, eller gå på, ved ulike stasjoner. Dette gjør det mulig å ta sykkelturer av ulik lengde og vanskelighetsgrad. Gjennom å tilrettelegge på denne måten, ønsker prosjektet å skape et helhetlig tilbud med miljøvennlig transport til og fra aktiviteten.

Ideen til prosjektet kom fra Saltdal kommune i samarbeid med Nordlands nasjonalparksenter. Disse har også samarbeidet om utforming av søknader og hovedprosjekt.

Arbeidsområde:

- Etablere et nytt sykkelprodukt fra fjell til hav gjennom fysisk tilrettelegging, produktutvikling og markedsføring

2.10 Sørnorsk kystnatur

Kommunene Farsund, Flekkefjord, Kvinesdal og Lyngdal skal gjennom prosjektet "Sørnorsk kystnatur" stimulere til verdiskaping i og ved verneområder ved kysten i Listerregionen. Verneområdene byr på et bredt spekter av naturkvaliteter og kulturminner som er lett tilgjengelige innenfor korte avstander.

Listerkysten skal bli en arena for forskning, bygging av kompetanse og formidling av kunnskap. Natur og reiseliv skal være i fokus. Et mål med prosjektet er å friste flere til å besøke regionen, skape nye produkter for reiselivet og ta bedre vare på naturkvalitetene. Ved å legge til rette for naturopplevelser og skjøtsel skal prosjektet stimulere til økt verdiskaping og bevaring av naturarven.

Ideen til prosjektet kom fra Farsund Næringsselskap AS. Søknaden ble utformet av Farsund Næringsselskap i samarbeid med de involverte kommunene. Prosjektleder har i samarbeid med delprosjektledere utformet hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- Opplæring av guider som grunnlag for produktutvikling
- Legge til rette for fugleturisme
- Bedre informasjon og tilgjengelighet til øyer i landskapsvernets skjærgård og samtidig sikre god skjøtsel og forvaltning
- Tilrettelegging av turstier og informasjonspunkter
- Videreutvikle Nordbergkonferansen som møtested for næringsliv, forvaltning, forskning, grunneiere, kommuner m.fl. som stimulans til lokal verdiskaping med utgangspunkt i natur

2.11 Varnjargga – Varanki – Varangerhalvøya

Naturarven i Varanger nasjonalpark og verneområdene rundt skal brukes og forvaltes på en bærekraftig måte som bidrar til lokal og regional utvikling. Blant tiltakene er skilting og merking av natur- og kulturstier. Prosjektet skal også bygge fotoskjul og sette opp informasjonsplakater ved fuglereservater. Eksisterende hytter skal restaureres.

Ideen til prosjektet kom fra ulike aktører som kontaktet Varanger næringssenter. Søknaden ble utformet av en prosjektgruppe med mandat fra de fire kommunene Vardø, Vadsø, Nesseby og Båtsfjord og Finnmark fylkeskommune. Samme gruppe utformet hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- Tilrettelegge infrastruktur som styrker en bærekraftig bruk av Varangerhalvøya nasjonalpark og omkringliggende verneområder
- Utvikle formidlingskompetanse av natur- og kulturverdier for aktører, interessegrupper, organisasjoner og undervisningsinstitusjoner tilknyttet nasjonalparken og omkringliggende verneområder

2.12 Verdiskaping skjer i møtet

Nærøyfjorden er oppført på UNESCOs verdensarvliste. Turistene som hvert år besøker det fantastiske fjordlandskapet, er grunnlaget for arbeidet i Verdensarvparken. Utviklingen baseres på en langsiktig forvaltning og ivaretakelse av området, slik at fjordlandskapet fortsatt blir attraktivt for gjestene.

Søknaden ble i utgangspunktet fremmet som et felles prosjekt fra Vestnorsk fjordlandskap der målsettingen var at delprosjektene i Geirangerfjordområdet og Nærøyfjordområdet ble operert av stiftelsene Geirangerfjorden Verdsarv og Nærøyfjorden Verdsarvpark. Søknadsprosessen endte med at Nærøyfjorden Verdsarvpark sin del av søknaden ble med i programmet. Områdekoordinatorene i Vestnorsk fjordlandskap/ansatte i stiftelsene i samarbeid med leder/nestleder av verdenssarvråd/-styre tok initiativet til å fremme søknaden. Hovedprosjektplan er utarbeidet av ansatte i verdensarvparken.

Arbeidsområder:

- Tilrettelegging av stier og gamle ferdselsveger
- Kompetanseheving innen naturbasert reiseliv, vertskapsrollen og stedsformidling som grunnlag for produktutvikling, bla. guidete turer
- Samarbeid med skoleverk, universitet og høgskoler for identitetsbygging, kunnskap og entreprenørskap knyttet til natur og kultur
- Tilrettelegge for voksende antall kajakkpadlere og samtidig forebygge konflikter og skader på naturverdier

2.13 Vidda Vinn

En felles satsing i randområdene til Hardangervidda skal skape en vinn-vinn-situasjon for kommunene Vinje og Tinn. Bred involvering og samarbeid er sentralt i prosjektet. Grunntanken er å legge til rette for verdiskaping. Gjennom produktutvikling, markedsføring og samarbeid ønsker prosjektet å sette Hardangervidda på kartet, slik at både villreinen, grunneierne, reiselivet og lokalbefolkningen rundt vidda blir vinnere.

Initiativet kom fra næringsavdelingen i Vinje kommune i samarbeid med Telemark Fylkeskommune. Fylkesmannen ble også tidlig involvert. Søknad ble utarbeidet av prosjektleder for Vidda Vinn i samarbeid med Vinje kommune, Tinn kommune, Telemark fylkeskommune, Fylkesmannen i Telemark, Norsk Villreinsenter, Hardangervidda nasjonalparksenter, grunneierrepresentanter, Innovativ Fjellturisme, visitRjukan, Rauland Turist og andre reiselivsaktører. Prosjektleder og styringsgruppe hadde ansvar for utarbeidelse av hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- Tilrettelegge for naturvennlige naturopplevelser med både lokalbefolkning og tilreisende som målgruppe
- Gi høy produktkvalitet blant annet ved utdanning av kunnskapsrike formidlere/guider på lokale natur- og kulturtema
- Målrettet markedsføring

- Utvikle og prøve ut samarbeidsformer og verktøy i prosesser mellom kommuner, virkemiddelapparat, utviklingsaktører, næringsaktører og forvaltning med verdiskaping som formål

2.14 Villreinen som verdiskaper

Prosjektet "Villreinen som verdiskaper" tar utgangspunkt i villreinens unike posisjon i norsk natur og kulturhistorie. Villreinen er en norsk ansvarsart, og den er stadig mer truet på grunn av utbygging og menneskelig aktivitet. Den er også unik på grunn av den tette koblingen mot mennesket og visse kulturers avhengighet av reinen.

Et overordnet mål er å bidra til et tettere samarbeid mellom aktørene som driver med tilrettelegging, formidling og næringsutvikling knyttet til villrein.

Prosjektinitiativet kom fra "Villreinfangsten som verdensarv". Søknad og hovedprosjektplan ble utformet av prosjektleder i samarbeid med styret.

Arbeidsområder:

- Bistå Norsk Villreinsenter Nord i etableringen av lett tilgjengelige turmål med opplevelser og formidling av naturkunnskap
- Etablere internasjonalt samarbeid for kunnskapsutveksling og god formidling av villreinfangstens historie og betydning
- I samråd med lokale næringsaktører utvikle god formidling av villreinfangstens historie og betydning i fysisk tilknytning til lokaliteter for fangstanlegg

2.15 Økosystem Dokkadelta

I Søndre Land, Nordre Land, Gausdal og Etnedal kommuner skal Økosystem Dokkadelta skape naturopplevelser og gjøre Dokkadeltaet og Randsfjordens nedbørsfelt til en attraksjon. Ferskvann og våtmark blir en viktig del av områdets identitet og skal brukes i markedsføringen av regionen og samtidig styrke vern og forvaltning av biologisk mangfold.

Prosjektideen kom fra Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS. Senteret har også hatt et hovedansvar for utforming av søknad og hovedprosjektplan.

Arbeidsområder:

- Utvikle informasjons- og formidlingskonsepter knyttet til Dokkadeltaet
- Skjøtsel og restaurering av natur og kulturminner
- Naturveiledning for elever og lærere i ungdomsskole og videregående skole
- Utvikle opplevelser og attraksjoner med utgangspunkt i våtmarksområdet

2.16 På tvers av prosjektene

Denne gjennomgangen viser at hovedprosjektene har mange fellestrekk. Det innebærer at flesteparten av prosjektene har fokus på tilrettelegging for naturopplevelser, kanalisering av

ferdsel, utvikling av opplegg for kunnskapsutvikling, informasjon og formidling, etablering av nye samarbeidsformer og tilrettelegging for bærekraftig steds- og næringsutvikling, spesielt relatert til turisme og reiseliv. Dette er innsatsområder som alle ligger innenfor programmets hovedmålsettinger. På den annen side er det en del faktorer som skiller hovedprosjektene fra hverandre. Spesielt gjelder dette hvilke sider ved naturarven som er i fokus, hvilke geografiske områder det fokuseres på, hvordan hovedprosjektene er forankret, og hvilke aktører som er med. Det varierer også i hvilken grad hovedprosjektene bygger videre på erfaringer og resultater fra tidligere prosjekter. Slik sett representerer hovedprosjektene ulike tilnærminger til felles overordna mål om bred verdiskaping og utvikling med utgangspunkt i naturarven som ressurs.

3. Organisering og ledelse

Prosjektene varierer i størrelse og organisering. En god prosjektorganisering er viktig med tanke på å realisere målsetningene for hovedprosjektene på en best mulig måte. I 2011 var det to prosjekter som rapporterte om endringer med hensyn til hvilke kommuner og fylker som var involvert i hovedprosjektet. Disse var Fra fjord til fjell (tidligere Sykkelturisme i Saltdal og Sykkelturisme i Nordland) og Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur. Endringene knyttet til sykkelturismeprosjektet i Nordland dreide seg om en mulig utvidelse av sykkeltraseen til Nordland. Dette var også motivert ut fra et forsøk på å få flere finansieringskilder på banen. I forbindelse med prosjektet i Nord-Trøndelag var det etablert et nytt ettårig delprosjekt innenfor temaet Bærekraftig naturbasert reiseliv, som etter hvert har fått navnet "Wild Norway". Her ble det rapportert om mange nye deltakere fra Leka i nord til Meråker i sør. Disse to prosjektene rapporterte også om utvidelser i 2012. Prosjektet Fra fjord til fjell meldte om at Bodø kommune var kommet enda sterkere med, og at Mo i Rana ønsket å koble seg på sykkelstien sørfra. Prosjektet i Nord-Trøndelag meldte om at Wild Norway hadde innledet et samarbeid med Trøndelag Reiseliv, Sør-Trøndelag fylkeskommune og prosjektet Midt-norsk natur. Dette innebar at nedslagsfeltet var utvidet fra å gjelde bare Nord-Trøndelag til også å ha flere kontaktpunkter i Sør-Trøndelag. Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell fikk ikke bevilgning for 2012, noe som har ført til at flere planlagte tiltak ikke har blitt gjennomført.

I 2013 melder Fra fjord til fjell og Nærøyfjorden verdsarvpark om endringer med hensyn til hvilke kommuner og fylker som er involvert i hovedprosjektet. Prosjektet fra Fjord til fjell har fått en vending mot en mer regional satsing. I et møte i desember i 2013 med alle 9 kommunene i regionen (rådmenn og ordførere) var det en diskusjon om hvordan denne satsingen skulle håndteres videre. Det ble et enstemmig vedtak på tilrettelegging for en sykkelsti gjennom regionen med hovedfokus på Polarsirkelen - Saltstraumen - Kjerringøy i første del. Regionrådet skal ta ansvaret for dette sammen med Salten Friluftsråd. Dette vil imidlertid ikke bli realisert før medio 2014. Når det gjelder Nærøyfjorden verdsarvpark, har Hordaland fylkeskommune i forbindelse med revisjon av Parkplanen, som er Verdsarvparken sitt langsiktige og strategiske styringsdokument, i 2013 signalisert vilje og ønske om å gå inn som medstifter av Verdsarvparken. Endringene i disse to prosjektene går i retning av en bredere forankring, noe som er positivt med tanke på videreføring etter prosjektperioden.

I rapporteringen for 2010 var det åtte av prosjektene som rapporterte om at det var etablert delprosjekter med egen prosjektorganisasjon i tillegg til hovedprosjektet. Totalt dreide dette seg om 38 delprosjekter. I 2011 var det ni prosjekter som rapporterte om til sammen 55 delprosjekter, mens det i 2012 var 11 prosjekter som meldte om til sammen 68 delprosjekter (Tabell 1). Det ble altså rapportert noen flere delprosjekter i 2012 enn foregående år. Antallet delprosjekter er redusert med fire i 2013, noe som er naturlig i og med at dette er siste året av programmet, og det er fokus på ferdigstilling av tiltak.

Tabell 1 Omfang av delprosjekter knyttet til hovedprosjektene:

Hovedprosjekt	**Delprosjekter 2011**	**Delprosjekter 2012**	**Delprosjekter 2013**

Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		2	
Fra fjord til fjell (tidligere «Sykkelturisme i Nordland» og «Sykkelturisme i Saltdal»)		2	2
Vidda Vinn	1	2	2
Villreinen som verdiskaper	4	6	6
Skatter for fremtiden	3	4	3
Mellom fjell, fjord og folk	4	4	4
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn			
Sørnorsk Kystnatur	14	15	15
Kystarven	5	5	4
Økosystem Dokkadelta			
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell			
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	14	18	18
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya			
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	5	5	5
Norges nasjonalparklandsbyer	5	5	5

Ni prosjekter bekreftet at de i 2011 hadde endringer i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering (jf. Tabell 2). Endringene hadde til dels sammenheng med at noen av de siste prosjektene som kom med i verdiskapingsprogrammet, var i en oppstartsfase når forrige rapportering ble gjennomført. Etter hvert som organisasjonen kom på plass, ble også nye delprosjekter etablert. Noen av disse meldte også om at delprosjekter var tatt ut samtidig som det ble større satsing på andre, eller at nye kom til. I 2011 var etableringen av det nye prosjektet i Nord-Trøndelag, "Wild Norway", av spesiell interesse. Dette er et prosjekt med spesielt fokus på kommersialisering av en del aktører og produkter innenfor naturbasert opplevelsesturisme. Økonomisk verdiskaping er en utfordring for flere av prosjektene, og dette kan være et prosjekt med overføringsverdi for andre. Nasjonalparklandsbyene og Nærøyfjorden verdensarvpark rapporterte om henholdsvis fem og 14 delprosjekter i 2011, mens de rapporterte om ingen i 2010. Årsakene til dette har trolig sammenheng med ulik forståelse av hvordan et delprosjekt er definert. Flesteparten av endringene har sammenheng med at delprosjekter er avsluttet eller lagt ned.

I 2012 var det ni prosjekter som meldte om endringer i omfanget av delprosjekter. Av nye delprosjekter som ble etablert da, er det verdt å merke seg at Fugleturismeprosjektet i Midt- og Øst-Finnmark etablerte en markedsgruppe, og at Vidda Vinn hadde to nye delprosjekter knyttet til etablering av guidekorps og profilering via en nettside. Dette er tiltak som er viktige for å tilgjengeliggjøre og synliggjøre områdene for befolkning og næringsaktører. I og

med at Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell ikke ble videreført i 2012, ble ikke delprosjekter gjennomført som opprinnelig planlagt.

I 2013 var det fem prosjekter som meldte om endringer i omfanget av delprosjekter. For flesteparten av disse omfatter endringene nedjustering av ambisjoner for enkelte delprosjekter og omprioritering av innsatsen til andre områder. For Nærøyfjorden Verdsarvpark, som er en samarbeidsplattform basert på partnerskap, har nye partnere kommet til år for år. Dette påvirker naturlig nok hele tiden både innhold/prioriteringer, omfang og gjennomføring av delprosjekter.

Tabell 2 Endring i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering.

Hovedprosjekt	Delprosjekter 2011	Delprosjekter 2012	Delprosjekter 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		En markedsgruppe ble nedsatt for å arbeide i 2012. Den har levert en kort rapport. Det er nedsatt et lite delprosjekt som arbeider med utvikling av suvenirer i 2012. Dette delprosjektet er ikke avsluttet. Forventes å levere våren 2013.	
Sykkelturisme i Nordland			
Vidda Vinn		To nye delprosjekter: Guidekorps Øvre Telemark og Hardangervidda.com. Arbeidet med Hardangervidda.com har blitt et eget delprosjekt, for å sikre egeninnsats fra, og eierskap hos, de viktigste aktørene i arbeidet med nettsida (VisitRjukan, Rauland Turist og Hardangervidda	

		Senteret AS).	
Villreinen som verdiskaper	Noen delprosjekt er fullført, mens nye er kommet inn. 2011 var det første reelle driftsåret, og det var derfor lagt opp til en økning i aktiviteten dette året i forhold til aktiviteten i 2010. I 2012 er det lagt opp til samme aktivitetsnivå som i 2011.	Endringer blant annet pga. redusert bevilgning fra DN, der prioriteringer av tiltak har vært nødvendig. Enkelte delprosjekter har blitt noe forsinket, blant annet pga. prosesser med høringer fra ulike instanser, samt nye runder med justerte tiltak/budsjett. I tillegg har prosjektet vært i en overgangsfase med ny prosjektleder. Det har også vært en positiv prosess med å overføre forankring av delprosjekt til eksterne delprosjekter.	Ett delprosjekt ble trukket og omdisponert til andre tiltak på grunn av mangelfull leveranse fra delleverandør. En medvirkende årsak var også liten framdrift og at prosjektet er i sluttfasen.
Skatter for fremtiden			På grunn av finansieringsutfordringer har man valgt å redusere omfanget av alle prosjektene slik at de står i forhold til de økonomiske ressurser som er til rådighet. Planene er skalert ned.
Mellom fjell, fjord og folk	Delprosjekt Lokal Mat er borte. Viktige årsaker er forskjellig syn på ressursbruk mellom styringsgruppa og programledelsen. Styringsgruppa ville bruke ressurser på tiltak og ikke til delprosjektle-	Det er tatt ut et delprosjekt med løse midler som skulle brukes der det dukket opp gode tiltak i løpet av året. Dette etter ønske fra	

	der. Programledelsen ville bruke ressurser på koordinering/prosjektledelse, men ikke til tiltak. Dette fordi tiltaksmidler måtte komme fra statlige landbruksmyndigheter. Gjennomføringen ble derfor vanskelig. Videre var det konkrete behovet i målgruppa (matnæringen) ikke godt nok kartlagt fra starten. Det skulle settes i verk en kartlegging av målgruppa, men det ble ikke noe av dette. Delprosjektet var tenkt som samarbeid mellom Naturarvprosjektet, lokal matsammenslutning (Lustra Mat) og regionalt matprosjekt "Mat langs nasjonal turistveg". Ulikt geografisk fokus og forskjellig arbeidsmetodikk gjorde samarbeid vanskelig. Delprosjekt Kunnskap fikk større variasjon i omfanget av tiltak. En av årsakene er stort lokalt initiativ og gode ideer, noe som gjør at det er enkelt å få fram tiltak. Her er det behov for å jobbe slik at tiltak blir såpass økonomisk uavhengige av Naturarvprosjektet at de kan videreføres etter 2013. Delprosjekt Infrastruktur har fått stort fokus på merking, mindre fokus på bygging. En viktig årsak er at Naturarvprosjektet koordinerer "Vestlandsprosjektet" om ny stan-	DN.	

	dard for merking og gradering i Luster kommune. "Vestlandsprosjektet" har utløst noe supplerende midler, men mest av alt stor entusiasme i lokalsamfunnet. Naturarvprosjektet har sikret 50 % finansiering til 9 ulike stimerkeprosjekt i kommunen, til sammen 59 turstier. Den store entusiasmen gjør videreføring av dette arbeidet til et fyrtårn for hele Naturarvprosjektet. Videreføringen innebærer videre flere nye turstier, tilgjengeliggjøring på nett og nytt turkart for hele kommunen. Nye byggetiltak var ikke klart definert i prosjektplanen. Det har vært vanskelig å finne fram prosjekter med et åpenbart økonomisk verdiskapingspotensial. Det er nå identifisert slike prosjekter, men disse kan resultere i så store finansielle investeringer at flere finansieringskilder må på plass. Delprosjekt Tematurisme har til dels vært feilslått. Viktige årsaker er liten interesse fra reiselivsnæringen til å benytte seg av tilbudet og testturer. Det har også vært for dårlig kommunisert fra aktivitetsvirksomhetene og prosjektledelsen. Videre er dette også et resultat av tidsklemme i høgsesongen. Delprosjekt Kunst i Landskap ble lagt på is		

	fram til høsten 2011. Viktigste årsak er mangel på tid og ressurser i prosjektledelsen		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn			
Sørnorsk Kystnatur	Et tidligere delprosjekt som ble lagt på is, har blitt reaktivert med ny målsetting. Reaktiveringen har kommet i stand etter initiativ og innspill fra næringslivet. Dette dreier seg om et mindre forprosjekt for etablering av naturinformasjonssenter/Ramsarsenter/CEPA-senter på Vest-Lista.	Delprosjekt 7 er nedlagt på grunn av manglende oppfølging fra valgt konsulent, samt nedprioritering som følge av behov for å fokusere på de viktigste realiseringene i avslutningsfasen. Delprosjekt 14 er avsluttet i første fase etter at delmålet om søknad om statlig autorisering for Lista våtmarkssenter ble gjennomført høsten 2012. Resterende arbeid i forprosjektet omkring et privat våtmarkssenter er slått sammen med delprosjekt 4.	
Kystarven		Delprosjekt 2, turstiprosjektet, går mot en avslutning, og prosjektleder har vært innleid på timebasis i 2013. Resultatet har blitt noe mindre enn 50 % stilling gjennom året. Delprosjekt 3, kunnskapspro-	Delprosjekt 3, Kunnskap om Kystarven, har hatt liten aktivitet. Grunnen er dels at man har prøvd å forankre aktiviteten ved å la Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet overta ansvaret for utvikling av Naturskulen på Værlandet. Dels har man samordnet aktivitet med delprosjekt 4, Sauen røktar Kystarven, gjennom

		sjektet, har heller ikke hatt god nok framdrift i 2012. Dette har medført redusert ressursbruk i forhold til opprinnelig søknad.	felles kursarrangement, og dels har man innsett at man ikke kommer i mål med utvikling av nye brukergrensesnitt for naturinformasjon i prosjektperioden. Delprosjekt 5, Reiseliv, er nå forankret i Destinasjonsselskapet Visit Fjordkysten, men utviklingen av kommersielle vandreprodukt har gått saktere enn forventet.
Økosystem Dokkadelta	Suksessen med erfaringsstoler og høye besøkstall har ført til at kunst i natur har blitt prioritert ytterligere. Samarbeid med nystartede lokale prosjekter (Landsbylivet - bolyst) (Opptur Søndre Land - omstillingskommune) har ført til økt prioritering av samarbeid mellom prosjektene og økt fokus på lokal forankring.	Stedsutvikling: Landsbyen Dokka har justert ressursbruken noe på stedsutvikling og lekeplass. I samarbeid med Torpa barne- og ungdomsskole har prosjektet forbedret og videreutviklet skolens uteundervisningsrom. Til dette formålet har det blitt investert i en stor lavvo, og det er utviklet et konsept for kartlegging av skolens uterom til målrettet, økt uteundervisning. Informasjon, skilting og naturveiledning: En rådgiver i DNV AS som var ansvarlig for informasjon og naturveiledning, sa opp sin stilling (50%)	Virksomheten i prosjektet har i 2013 bestått av følgende 10 delprosjekter: 1 Prosjektledelse og adm., 2 Lokal forankring og markedsføring, 3 Erfaringsdelta/Ramsarutstilling, 4 Erfaringsstoler, 5 Info, skilt, materiell, 6 Naturveiledning, 7 Seminar/Arrangement/Arbeids-verksted/Kurs, 8 Restaurering og skjøtsel, 9 Naturstier/stedsutvikling - utvikling av lokale naturrom og 10 TurApp Land. Styret ønsket i avslutningsåret å legge særlig vekt på Delprosjekt 9, og en betydelig del av midlene er disponert her. Delprosjekt 10 App ble ikke støttet av Naturarvenprogrammet, og det ble isteden søkt om og innvilget alternativ finansiering fra kommuner og region.

		til høsten 2012 uten at det foreløpig er ansatt en ny ressurs i våtmarkssenteret for å løse oppgavene. Prosjekteier og prosjektleder sørger for at oppgavene videreføres i 2013.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		Prosjektet fikk ikke videreføring i 2012, noe som har ført til at flere delprosjekter har stoppet opp.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken som regionalpark og samarbeidsform er tuftet på et partnerskap med et vekslende antall aktører og interesser. Felles for alle er et ønske om å delta i et forpliktende samarbeid om å ivareta og utvikle verdiene og kvalitetene i Verdsarvparken. Et økende antall partnere fører til flere innspill om samarbeidsprosjekter gjennom årlig handlingsplan.	Verdsarvparken har jevnt tilsig av nye partnere som ønsker å delta i samarbeidet. Slik sett bidrar fremming av ulike delprosjekter gjennom den årlige handlingsplanen til at omfanget av tiltak og aktiviteter mm. øker. Videre fører økt aktivitet til sterkere valg/prioritering mellom innspill.	Verdsarvparken er og ei samarbeidsplattform om bærekraftig ivaretaking og utvikling/ verdiskaping med utgangspunkt i verdsarvverdiene. Samarbeidet bygger på et partnerskap med en rekke aktører/ virksomheter/ lag/ organisasjoner som har sluttet seg til disse målsettingene gjennom en egen partnerskapsavtale. Partnerskapet er i jevn vekst (50 stk. pr. 01.01.2014), noe som igjen påvirker både innhold/prioriteringer, omfang og gjennomføring av prosjekta konkretisert i den årlige Handlingsplanen.
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya			
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det er etablert et nytt delprosjekt med varighet sommeren 2011 til sommeren 2012: "Bærekraftig naturbasert		

	reiseliv - Wild Norway". Bakgrunnen for det nye delprosjektet er bl.a. et behov for å gå et skritt videre i retning kommersialisering av en del aktører og produkter. Det viser seg at det er behov for å hjelpe bedriftene helt i mål med den økonomiske verdiskapingen, som er den mest kritiske faktor for reiselivsbedriftene. Ved å samle aktører innenfor naturbasert opplevelsesturisme både gjennom kurs, produktverksted og individuell coaching, ønsker man å gi et samlet løft i retning av det internasjonale markedet. Aktører som hører til under Naturarven, og som har utviklet salgbare/bookbare produkter, er nå samlet under paraplyen Wild Norway. Det er etablert et eget nettsted som skal presentere disse. Nettstedet heter www.wild-norway.com. Wild Norway har åpnet for nye deltakere som ikke har vært koplet til Naturarven tidligere, men som ønsker å være en del av det bærekraftige naturbaserte reiselivet i Nord-Trøndelag.		
Norges nasjonalparklandsbyer			

Hovedprosjektene i Naturarven som verdiskaper representer en ny og mer helhetlig tilnærming til utvikling i områder med store verneinteresser. En slik tilnærming forutsetter også at et bredt spekter av aktører og interessenter er involvert i utviklingsarbeidet. Tabell 3 viser hvilke interessenter som var representert i styringsgruppene for hovedprosjektene i 2013. For 2013 er det kun stilt spørsmål om det har skjedd endringer i sammensetningen av styringsgruppene siden forrige rapportering.

Oversikten viser at det i rapporteringsperioden varierer noe hvilke interesser som er representert i de ulike prosjektene. Sammensetningen gjenspeiler til en viss grad det tematiske fokuset i de ulike prosjektene. Kommunene, fylkeskommunene og fylkesmennene synes å ha størst representasjon. Reiselivet og andre næringsinteresser er også relativt godt representert. En del har også grunneierinteresser med. Kun to av prosjektene har Innovasjon Norge representert. God samhandling med Innovasjon Norge er erfaringsmessig en viktig forutsetning for å lykkes med næringsutviklingsarbeid. Spesielle forsknings- eller kompetansemiljøer er også i liten grad involvert.

Det var åtte prosjekter som rapporterte om at det hadde skjedd endringer i sammensetningen av styringsgruppa i løpet av 2011 (jf. Tabell 4). De vesentligste av endringene skyldtes kommunevalget høsten 2011. Flere ordførere ble da byttet ut. I 2012 er det fem prosjekter som rapporterer om endringer i organiseringen. Dette dreier seg stort sett om mindre endringer og utskiftninger, f.eks. at en person er skiftet ut med en annen av ulike årsaker.

Det er tre prosjekter som har rapportert om endringer. Disse er Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark, Mellom fjell, fjord og folk og Sørnorsk kystnatur. Endringene dreier seg i første rekke om skifte av representanter fra ulike institusjoner. I Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark rapporteres det om at Fylkesmannens representant har vært skiftet ut tre ganger på kort tid. Hyppige skifter kan være uheldig for kontinuiteten i arbeidet.

Omfanget av arbeidsgrupper gir uttrykk for hvor mange som er aktivt engasjert i prosjektarbeid i hovedprosjekt eller delprosjekter.

Tabell 5 viser variasjon i antallet arbeidsgrupper og deltakere mellom hovedprosjektene. Fra 2010 til 2012 har antallet arbeidsgrupper økt fra 38 til 74, og antall deltakere i disse gruppene økte fra 164 til 383. Fra 2012 til 2013 har antallet grupper blitt redusert fra 74 til 69, mens antallet deltakere har økt fra 383 til 407. Det vil si at det har vært en betydelig økning i omfanget av arbeidsgrupper og antall aktører som er involvert i disse fram til 2012, mens det har vært relativt stabilt det siste året. Her er det også verdt å merke seg at ett av hovedprosjektene ble avsluttet i 2012. De prosjektene med flest involverte er Varangerhalvøya, Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur, Nærøyfjorden verdsarvpark, Mellom fjell, fjord og folk og Sørnorsk kystnatur. Økningen indikerer økt aktivitet og økende forankring og oppslutning om prosjektene. Omfanget av arbeidsgrupper og deltakere sier også noe om aktivitetsnivået i prosjektene.

Tabell 3 Sammensetning av styringsgrupper.

Hovedprosjekt	Kom.	FK	FM	SNO	Reisel.	Gr.-eier	IN	Statsskog	Nasj.park. senter	Reindr./ villrein	Forskn.	And. bedr	Andr. int.	NSB	Jernb.-verket
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark			x	x	x		x				x	x	x		
Sykkelturisme i Nordland	x		x		x			x	x					x	x
Vidda Vinn	x	x	x		x	x			x	x					
Villreinen som verdiskaper	x	x	x							x	x		x		
Skatter for fremtiden			x									x	x		
Mellom fjell, fjord og folk	x		x		x	x			x			x			
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	x	x										x			
Sørnorsk Kystnatur	x	x	x		x	x						x			
Kystarven	x														
Økosystem Dokkadelta*	x	x		x									x		
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	x	x	x												
Nærøyfjorden Verdsarv-park	x		x			x							x		
Varangerhalvøya	x	x	x			x							x		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur		x	x		x		x		x			x	x		
Norges Nasjonalparklandsbyer	x	x	x										x		

* Her opplyses det i 2012 om at styret i Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS samtidig er styringsgruppe for Økosystem Dokkadelta. Det har blitt gjort endringer i sammensetningen av styret og dermed også styringsgruppen ved en ekstraordinær generalforsamling i februar 2012, men det opplyses ikke konkret om hvilke endringer dette innebærer.

Tabell 4 Prosjekter som har endret sammensetning av styringsgruppe.

Hovedprosjekt	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Ja	Ja	Ja
Sykkelturisme i Nordland	Ja	Ja	Nei
Vidda Vinn	Nei	Nei	Nei
Villreinen som verdiskaper	Nei	Ja	Nei
Skatter for fremtiden	Ja	Ja	Nei
Mellom fjell, fjord og folk	Nei	Nei	Ja
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Ja	Nei	Nei
Sørnorsk Kystnatur	Nei	Nei	Ja
Kystarven	Ja	Nei	Nei
Økosystem Dokkadelta	Ja	Ja	Nei
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja	Nei	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei	Nei	Nei
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Nei	Nei	Nei
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ja	Nei	Nei
Norges nasjonalparklandsbyer	Nei	Nei	Nei

Tabell 5 Omfang av arbeidsgrupper og deltakere.

Hovedprosjekt	Arbeidsgrupper 2010	Antall deltakere 2010	Arbeidsgrupper 2011	Antall deltakere 2011	Arbeidsgrupper 2012	Antall deltakere 2012	Arbeidsgrupper 2013	Antall deltakere 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	2	10	0	0	2	7	0	0
Sykkelturisme i Nordland	1	4	1	10	1	10	0	
Vidda Vinn	1	6	4	32	1	5	1	5
Villreinen som verdiskaper	0	0	0	0	9	25	8	30
Skatter for fremtiden	0	0	1	5			4	12
Mellom fjell, fjord og folk			8	25	10	25	10	38
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	1	5	0	0	1	5	0	0
Sørnorsk Kystnatur	13	35	14	45	12	35	12	37
Kystarven	4	22	4	20	4	20	4	22
Økosystem Dokkadelta	2	8	1	6	6	20	4	20
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	6	0	0	1	12		

Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	3	25	3	37	3	46	3	45
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	1	4	2	50	12	81	10	100
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	11	5	15	11	86	12	90
Norges Nasjonalparklandsbyer	6	28	6	25	1	6	1	8
Sum	38	164	49	270	74	383	69	407

Hovedprosjektene ble bedt om å vurdere hvordan prosjektorganiseringen fungerer. På en skala fra 1-6, der 1=svært dårlig og 6=svært bra, er svarene som følger:

- 6: 2 prosjekter i 2010, 0 prosjekter i 2011, 1 prosjekter i 2012 og 0 prosjekter i 2013
- 5: 5 prosjekter i 2010, 7 prosjekter i 2011, 5 prosjekter i 2012 og 8 prosjekter i 2013
- 4: 6 prosjekter i 2010, 6 prosjekter i 2011, 7 prosjekter i 2012 og 5 prosjekter i 2013
- 3: 2 prosjekter i 2010, 2 prosjekter i 2011, 2 prosjekter i 2012 og 1 prosjekter i 2013

Det er små endringer i vurderingene i 2013 sammenlignet med tidligere år, men vurderingene synes å være noe mer positive i 2013 enn i 2012. Det samlede inntrykket er at prosjektorganiseringen jevnt over fungerer noenlunde bra, men at enkelte av prosjektene har forbedringsmuligheter. Alle som ikke svarte at prosjektorganisering fungerte svært bra, ble bedt om å gjøre rede for hva som ikke fungerer bra, og hva som kan forbedres (jf. Tabell 6).

Utfordringer som synes å gå igjen i flere av prosjektene, er at involverte, enten i styringsgrupper, hovedprosjekt eller delprosjekter, har annet arbeid ved siden av, og at det kan være krevende for mange å kombinere disse aktivitetene. Utfordringer knyttet til forankring, kommunikasjon og tydeligere ansvars- og oppgavefordeling er også utfordringer som framheves i enkelte av prosjektene. Mange av utfordringene som trekkes fram i 2013, er sammenfallende med det som ble trukket fram i forbindelse med tidligere rapporteringer.

Enkelte har imidlertid løst praktiske utfordringer gjennom prosjektperioden, bl.a. knyttet til kapasitet og bemanning og koordinering, men en del har også hatt utfordringer knyttet til dette i 2012. Et par av prosjektene har koordineringsutfordringer knyttet til stor geografisk spredning på delprosjektene, og arbeidet i arbeidsgruppene er ikke forankret godt nok. I noen prosjekter er det også medarbeidere som har utfordringen med å kombinere prosjektarbeid med ordinære arbeidsoppgaver. Erfaringen tilsier at det er viktig at kommunalt ansatte som deltar i prosjektarbeid, også formelt får avsatt tid til å jobbe med dette. Flere av prosjektene inne på viktigheten av god organisering og forankring. I den forbindelse er erfa-

ringen at dersom mange aktører skal spille på lag, er det behov for felles kunnskapsgrunnlag og felles forståelse, og endringer av holdninger og styrking av motivasjon og lokalt eierskap er langsiktig arbeid.

Tabell 6 Hva fungerer ikke så bra med prosjektorganiseringen og hva kan forbedres?

Hovedprosjekt	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er for få personer som jobber i prosjektet, og for stor arbeidsbelastning for disse. Det arbeides med å få inn en person til i full stilling.	Det geografiske området som dekkes av prosjektet, går fra Gjesvær i vest til grensa mot Russland i øst. Avstandene er så store at prosjektledelse og andre fagpersoner ikke kan besøke bedriftene ofte da dette koster mye i reisetid og dermed penger. Erfaringene er at man ved nytt prosjekt bør søke å gjøre det geografiske prosjektområdet mindre. Alternativt må en ha vesentlig større midler for å kunne sette inn flere personer til å reise rundt i prosjektområdet. Erfaringen er at tilstedeværelse i bedriftene er viktig for å oppnå endringer i kunnskap og ferdigheter.	Det geografiske området er for stort og det faglige innholdet for omfattende. Strekker ikke til.
Sykkelturisme i Nordland	Det kunne vært flere arbeidsgrupper og større delaktighet fra kommunen. Det vil sannsynligvis skje endringer i 2012.	Organiseringen fungerer bra nå. Det har tatt tid å få tilhørighet og engasjement i kommunen, men nå er det veldig bra. Dersom man skulle ha begynt på nytt igjen, er erfaringen at man hadde kommet lengre om man hadde hatt den politiske forankringen på forhånd. Prosjektet kom litt	Har en meget bredt sammensatt styringsgruppe - og det er bra. Dette fungerer bra sammen når vi er samlet, men: Problemet er å få alle til å delta på møtene. Samtidig er det behov for å utfordre styringsgruppen mer - slik at de deltar aktivt.

		dårlig i gang. Nå er imidlertid opplevelsen at engasjementet er stort blant ansatte i administrasjonen, og de er til stor hjelp for fremdriften.	
Vidda Vinn	Den lokale reiselivsnæringen burde vært representert i styringsgruppa.		
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet er inne i en fase med bytte av hovedprosjektleder. Dette er en utfordrende prosess, men man søker å redusere ulempene mest mulig, dels ved å fordele oppgaver i prosjektet, dels ved at tidligere prosjektleder følger opp ved siden av ny jobb fram til ny leder er på plass. Alle delprosjektene er godt organisert hver for seg, slik at byttet av prosjektleder antas å ha liten påvirkning på fremdriften av disse.	Prosjektet ser at enkelte delprosjekt der interessen er stor og forankringen god, fungerer best og har mest framdrift, mens andre igjen trenger ledelsens hjelp som katalysator for å komme videre. Dette går f.eks. på det å være en døråpner mht. høringsinstanser og å koble kontakter innen ulike fag/råd/nemder. Dette kan være et hinder for noen, kan ta mye tid/krefter og er et felt man i mindre grad er kjent med.	En viktig faktor i en prosjektorganisasjon med flere delprosjekter er å kunne fungere som katalysator, oppfølger, rådgiver, koble ulike aktører sammen og være inspirator/pådriver. For å oppnå ønskede resultater er det viktig å ha fokus på viktigheten av lokal forankring, og derigjennom eierskap, ha god dialog og oppfølging. Kritiske faktorer kan være å ikke ha godt nok fundament for eierskap i delprosjekt, noe som kan få følger for ønsket resultat og måloppnåelse. Prosjektet ser at engasjement er en viktig faktor for å oppnå en god prosjektorganisering.
Skatter for fremtiden	Lange avstander mellom nasjonalparksentrene som deltar, oppfattes som en ulempe. Man har hatt sykmeldinger og skifte av medlemmer i styringsgruppa.	Norge består av store avstander, dette kan til tider være utfordrende for jevnlig kontakt. Styringsgruppa har vært sterkt utsatt for sykmeldinger og utskifting-	Utfordringer knyttet til finansiering og nedleggelse av LU i 2012. Lange reiseavstander mellom de ulike prosjektene i hovedprosjektet. Ustabil styringsgrup-

		er/nedleggelser. Det enkelte senter jobber godt, og man er i ferd med å få bedre flyt i informasjonen mellom sentrene igjen.	pe.
Mellom fjell, fjord og folk	De fleste arbeidsgruppene er ikke formelt etablert, men fungerer som nettverksgrupper i delprosjektene. Mye av initiativet og kontakten må komme fra prosjektleder fordi få grupper har egne gruppeledere. Dette gjør at flere av arbeidsgruppene/nettverkene er sårbare dersom de ikke får tett oppfølging. Aktuelle løsninger som skisseres er å 1) stille strengere krav til deltakelse og avsettelse av ressurser i arbeidsgruppene, 2) formalisere deltakelsen i større grad, 3) arbeide for at enkelte arbeidsgrupper blir bedre organisert slik at de også fungerer etter 2013 og 4) bedre kommunal organisering.	Alle arbeidsgruppene er ikke ansvarliggjort og samkjørt nok. Dette reduserer engasjementet og framdriften i prosjektet. Det store antallet aktører/arbeidsgrupper gjør at det blir vanskelig/mye arbeid å purre/pushe framdrift for prosjektlederne. Selv om forventninger og krav fra prosjektledelsen sin side har vært tydelige fra starten, er det utfordrende å få arbeidsgrupper/aktører selvgående. Trolig burde det vært utarbeidet mer formelle avtaler om samarbeid fra starten. Flere arbeidsgrupper er for «lause i fisken» slik situasjonen er.	Arbeidsgruppene er i mange sammenhenger ikke formelt nedsatt. Dette har gjort det mer krevende å få progresjon og framdrift i noen tilfeller. Tett oppfølging fra prosjektleder er da nødvendig. Samtidig er de uformelle arbeidsgruppene mer preget av ildsjeler og frivillig arbeid. Verdien av dette engasjementet veier trolig opp for ulempene ved en løsere organisering.
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Fem kommuner samarbeider om prosjektet og har hvert sitt medlem i styringsgruppa og prosjektgruppa. Det er tungvint å kalle sammen ordførerne fordi de har mange oppgaver. Prosjektdeltakerne har andre fulltidsjobber i kommunene. Det samme har prosjektleder. Det er behov for å engasjere prosjektleder i full stilling. Dette blir nå	Styringsgruppa er de 5 ordførerne som sitter spredt i 5 kommuner og har mange andre oppgaver. Prosjektgruppen har nå prosjektleder i 70 %. Resten av prosjektgruppen sitter i hver sin kommune og har mange andre arbeidsoppgaver. Derfor blir det varierende oppfølging av programmet. Det har utviklet seg et	Tungdreven prosjektorganisasjon med stor geografisk spredninga av deltakerne i styringsgruppa og prosjektgruppa. Ordførerne i styringsgruppa har mange oppgaver og er vanskelige å samle, prosjektgruppen har fulle stillinger i kommunene og vanskeligheter med å frigjøre seg til prosjek-

	tatt opp med styringsgruppa.	mønster som med tanke på prosjektperioden med avslutning i 2013 er vanskelig\uhensiktsmessig å endre.	tet. Prosjektleder i høyere stillingsprosent har bedret situasjonen noe. Opprinnelig prosjektleder er gått over i pensjon fra september, og ny prosjektleder avslutter prosjektet - det er vanskelig.
Sørnorsk Kystnatur	Organiseringen fungerer bra med hensyn til informasjon og kommunikasjon, men det er fortsatt en utfordring knyttet til at de fleste av delprosjektlederne har nok å gjøre i sin ordinære jobb. Det er imidlertid satt i verk tiltak for å øke støttefunksjonen i delprosjektene ved at det er rekruttert en ny person i 80 % som har overtatt prosjektlederrollen for hovedprosjektet fra og med 1. juli, der resterende del av stillingen (20 %) er stilling som naturforvalter i kommunale saker i Farsund. Utover dette er det satt inn ytterligere prosjekteringsstøtte tilsvarende ca. 25 % stilling til disposisjon i realiseringsfasen som Sørnorsk kystnatur nå er inne i.	Noe variasjon i hvor sterkt delprosjektledere føler seg forpliktet til oppfølgning. Burde vært strammet opp fra de deltakende kommunenes side bl.a. gjennom arbeids/stillingsinstrukser for deltakelsen i prosjektet.	Noe varierende grad av oppfølging fra delprosjektledere. Også hatt noe sykemelding som har gitt økt press på hovedprosjektleder som har måttet ta på seg mer av delprosjektlederansvaret
Kystarven	Medlemmene i de ulike delprosjektstyrene har denne funksjonen i tillegg til eller kombinasjon med annet arbeid. Dette betyr at de ulike prosjektlederne hele tiden må presse på for å sikre framdrift. Stigruppa fungerer ri-	Utskifting av prosjektleder i det største delprosjektet (2) har komplisert arbeidet mye. Varierende framdrift og utskifting av sti-ansvarlige i kommunene har også vært en utfordring. I tillegg har kanskje	Styringsgruppene for delprosjektene har vært litt for lite selvgående. Det har vært litt for lite ressurser i hovedprosjektet til å følge opp delprosjekta godt nok. Styringsgruppa for stiprosjektet er sam-

	melig godt fordi de kulturansvarlige har ansvar for gjennomføring i sine respektive kommuner. "Søppelgruppa" er lite aktiv, men prosjektet er godt i gang og blir gjennomført etter planen.	ikke 50 % prosjektledelse i hovedprosjektet vært optimalt for å holde nok trykk i prosjektorganisasjonen. Det har etter hvert vært krevende å sikre god nok framdrift i alle 5 delprosjekta.	mensatt av de kulturansvarlige i kommunene. Dette gir tilgang til ressurser og nettverk, men samtidig risiko for at prosjektet kommer i en kommunal prioriteringsskvis når det gjelder tilgjengelige personellressurser.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet jobber mest med arbeidsverksteder istedenfor arbeidsgrupper. På hvert arbeidsverksted involveres det tilhørende kompetanse. I arbeidsverkstedene er det ikke politiske representanter til stedet, og det fungerer svært bra. Å formidle tiltaksplaner, kreative prosesser i styringsgruppen eller i det politiske miljøet byr på betydelige utfordringer. Det er en stor utfordring å få politikere til å lytte til kompetansen istedenfor å presse gjennom egne idéer.	For ØD hadde det vært fordelaktig om samarbeidet med de regionale myndighetsmiljøene fylkesmannen og fylkeskommunen hadde vært forankret i styringsgruppen ved representanter fra begge institusjoner. Organisasjonsformen AS byr på utfordringer i et verdiskapingsprogram. Regelverket for aksjeselskaper (selskapsloven) er ikke tilpasset langsiktige investeringer i bred verdiskaping. Fylkesmannen kan ikke være representert i et AS. Styringsgruppen som først og fremst er styret for DNV AS, er sammensatt dels av representanter fra Nordre og Søndre Land (eierne), men også av eksterne fagfolk. Prosjekter har etablert et fagråd der FM og FK er representert, men av kapasitetsmessige årsaker (se senere) var ikke rådet aktivt i 2012. Rådet	I avslutningsåret revitaliserte prosjektet fagrådet, som var inaktivt i 2012. Fagrådet er viktig for å sikre god dialog med Fylkesmann, fylkeskommune og region, samt skaffe flere kontaktpunkter inn mot kommunene. Fagrådet har i 2013 særlig vært viktig for å gi synspunkter og råd til avslutning og videreføring av de verdier som prosjektet har skapt. Kommunikasjon og styring i linje fra prosjektleder - daglig ledelse - styringsgruppe er strammet inn og har fungert bedre i 2013 enn tidligere. Prosjektlederen valgte å si opp sin stilling i DNV AS med fratredelse 31. oktober 2013. I avslutningen av prosjektet har daglig ledelse i DNV AS fungert som prosjektleder.

		aktiviseres igjen i 2013.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	I Dovrefjellrådet ønsket man seg orienteringer. Nå er prosjektleder en del av forvaltningen og alle prioriteringer og bevilgninger er oppe til behandling i styret. Det gir en bedre forankring, og løser utfordringene man har hatt i forhold til dette.	Forankringen har vært bra gjennom både orienteringer og saksbehandling i Arbeidsutvalget og Nasjonalparkstyret. Det som ikke fungert godt nok som funksjon, er avklaring rundt saksbehandling. Prosjektleder har vært saksbehandler for trafikkrelaterte saker, samt en større utredning om nasjonalparksentre som autoriserte sentre og Hjerkinn som knutepunkt. Etter at saken var vedtatt, ble det avklart at prosjektleder ikke kunne være saksbehandler.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken er satt sammen av partnere fra lokalbefolkning, landbruk, næringsliv, frivillige organisasjoner og forvaltning i området. Partnerskapet bygger på en partnerskapsavtale og innebærer et forpliktende samarbeid for å fremme verdsarvverdiene i Nærøyfjordområdet gjennom bærekraftig utvikling. Den årlige handlingsplanen er et resultat av en dynamisk arbeidsprosess som involverer partnerne (i dag ca. 40 stk.), arbeidsutvalg/styringsgruppe og Verdsarvparken sitt styre. Gjennomføring skjer enten gjennom Verdsarv-	Verdsarvparken er satt sammen av partnere fra lokalbefolkning, landbruk, næringsliv, frivillige organisasjoner og forvaltning i området. Partnerskapet bygger på en partnerskapsavtale og innebærer et forpliktende samarbeid for å fremme verdensarvverdiene i Nærøyfjordområdet gjennom bærekraftig utvikling. Verdsarvparken sine satsinger bygger på en overordnet strategi - Parkplanen - vedtatt av parkstyret i 2009. Parkplanen sine langsiktige satsinger blir igjen konkretisert gjennom	Små endringer fra 2012. Verdsarvparken er satt sammen av partnere fra lokalbefolkning, landbruk, næringsliv, frivillige organisasjoner og forvaltning i området. Partnerskapet bygger på en partnerskapsavtale og innebærer et forpliktende samarbeid for å fremme verdsarvverdiene i Nærøyfjordområdet gjennom bærekraftig utvikling. Verdsarvparken sine satsinger bygger på en overordna strategi – Parkplanen (Revidert Parkplan ble nylig vedtatt av Parkstyret den 8. januar

	parken sine ansatte (parkforvaltere), partnerne alene eller partnere/verdsarvparken i felleskap. En slik bred tilnærming til en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling støtter opp om og skaper et sterkere eierskap til initiativet. Arbeidsformen er ressurskrevende, men gjennom prosessene registreres en økt tro på at naturarven kan være en kilde til utvikling og økt lyst/initiativ til selv å ta i bruk naturarven som ressurs for lokal verdiskaping. Flere partnere er delprosjektansvarlige. Noen av disse har varierende kapasitet og tilgang til ressurser for oppfølging og gjennomføring. Oppgavene kan alternativt "sentraliseres" til parkorganisasjonen, men dette kan igjen virke negativt med tanke på involvering og eierskap til prosjektene.	en årlig handlingsplan som peker ut delprosjekter/tiltak/aktiviteter som bygger opp under og synliggjør satsingsområdene. Handlingsplanen er igjen et resultat av en dynamisk arbeidsprosess som involverer partnerne (pt. 30 stk.), arbeidsutvalg/ styringsgruppe og verdsarvparken sitt styre. Utføring skjer enten gjennom Verdsarvparken sine tilsatte (parkforvaltere), partnerne alene eller partner/verdsarvparken i felleskap. En slik bred tilnærming til en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling støtter opp om og skaper et sterkere eierskap til initiativet. Arbeidsformen er ressurskrevende, men gjennom prosessene registrerer man en økt tro på at naturarven kan være en kilde til utvikling og økt lyst/initiativ til selv å ta i bruk naturarven som ressurs for lokal verdiskaping. Organiseringen og driften av hovedprosjektet og delprosjektene er videre tuftet på innsats fra enkeltpersoner/partnere. Frafall i kortere eller lengre tidsrom pga. sykdom eller andre liknende årsaker får fort effekt	2014). Parkplanen sine langsiktige satsinger blir igjen konkretisert gjennom en årlig handlingsplan som peker ut delprosjekt/tiltak/ aktiviteter som bygger opp under og synliggjør satsingsområdene. Handlingsplanen er et resultat av en dynamisk arbeidsprosess som i voksende grad involverer partnerne (pt. 50 stk.), arbeidsutvalg/styringsgruppe og verdsarvparken sitt styre. Gjennomføring skjer enten gjennom Verdsarvparken sine tilsatte (parkforvaltere), partnere alene eller partnere/ verdsarvparken i felleskap. En slik bred tilnærming til en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling støtter opp om og skaper et sterkere eierskap til initiativet. Arbeidsformen er ressurskrevende, men gjennom prosessene registrerer vi ei økt tro på at natur - og kulturverdiene kan være kilde til utvikling/ lokal verdiskaping. Organisering og gjennomføring av delprosjektene er i stor grad tuftet på innsats fra partnere/ enkeltpersoner. Frafall av ulike årsaker i kortere eller

		i forhold til oppfølging/ gjennomføring. Dette kan naturligvis forbedres ved at oppfølginga blir gjort mer personavhengig gjennom team, men dette er samtidig vanskelig der det ikke er tilgang på andre personressurser med kompetanse for oppgaven. Kapasitet er og til tider en utfordring som kan løses ved «sentralisering» til parkorganisasjonen eller overføring til andre parkpartnere, men dette kan igjen virke negativt inn på involvering og eierskap til prosjektene.	lengre perioder får brått konsekvenser for oppfølging og gjennomføring. Dette kan som nevnt ved tidligere rapportering bedres ved å gjøre oppfølginga mer personavhengig gjennom team. Dette viser seg i praksis å være nærmest umulig da det er vanskelig tilgang på andre personressurser/ildsjeler og kompetanse som kan være en del av et team/ta over prosjektet. Kapasitet til andre gjøremål er og en utfordring som kan løses ved å legge mer over på parkorganisasjonen eller la andre partnere delta/overta. Dette er også i praksis vanskelig å få til pga. prosjekteier sin sterke tilknytning til prosjektet. I et samarbeid mellom et voksende antall aktører erfarer vi til tider at rolle- og ansvarsfordelingen med fordel kan være tidligere avklart før gjennomføring.
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Prosjektet har ikke prioritert sterkt nok å utvikle en informasjonsstrategi. Det er behov for dette for å fremme de gode historiene i prosjektet. Prosjektet har ikke klart å følge opp kommunikasjonen med involverte parter godt nok. Det trengs	Prosjektet har hatt utskiftninger i den daglige ledelsen ved Varanger næringssenter. Dette har påvirket ledelsen av prosjektet negativt når det gjelder den administrative delen av prosjektet. I 2011 og 2012 ble det-	Utfordring å drive utviklingsarbeid på tvers av 4 kommuner med små ressurser, både faglig og økonomisk. Det stilles høye krav til kommunikasjon, og det forventes at prosjektet skal klare å drive

	tiltak som gjør kommunikasjon mellom alle involverte parter bedre.	te tatt skikkelig tak i, og vi synes nå prosjektet fungerer godt.	bred verdiskapning. Dette synes vi er vanskelig og utfordrende, og vi ser at vi kunne lyktes bedre på dette området. I siste fase av prosjektet synes vi at vi har lyktes bedre med å oppnå målsettingene med kommunikasjon.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Prosjektorganiseringen fungerer bra.	Leder av styringsgruppen for Rovdyropplevelser har trukket seg i 2012. Representanten er politisk valgt fra Namsskogan kommune. Namsskogan kommune har så langt ikke valgt ny representant til styringsgruppen.	Engasjementet i den lokale styringsgrupper har vært varierende. En del av årsaken kan være at lokale styringsgrupper synes de får for liten innflytelse på tiltaksplanene, og at beslutningene tas i sentral styringsgruppe. Det har muligens blitt kommunisert for dårlig til lokale styringsgrupper at det ble utarbeidet en handlingsplan med økonomiske rammer for hele prosjektperioden før prosjektet ble godkjent, og at vi har forholdt oss til denne i det videre prosjektløpet. Til tross for dette har det kommet et nytt delprosjekt, og det er delprosjekter som har gjort endringer i forhold til opprinnelig plan. Disse har fått godkjent tilleggsfinansiering for gjennomføring av prosjekt/nye tiltak. Delprosjektlederne har gjort en utmerket

			jobb, og har forholdt seg til tiltaksplanene som hvert år er vedtatt av sentral styringsgruppe og godkjent av Miljødirektoratet. Enkelte hevder at behovet for lokal styringsgruppe ikke er til stede når prosjektet er organisert sånn som det har vært gjort. Det viktigste er å ha fungerende arbeidsgrupper lokalt. Destinasjon Dærga har erfart at lokal styringsgruppe har vært svært nyttig, og at dette har bidratt til sterk lokal forankring og tydelig ansvarsplassering. Naturarven, med Destinasjon Dærga, har stått som tiltak i lokal næringsplan hele perioden. Vi har ikke funnet noen fasit på hva som fungerer best, og tror kanskje at det er riktig med en dynamisk organisering som kan tilpasses behovene i det enkelte delprosjekt. Enkelte delprosjekt har stort behov for lokal forankring, mens andre prosjekter har en slik karakter at regional forankring vil være vel så viktig og riktig.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Sammensetning i enkelte landsbyer er endret allerede eller vil endres på grunn av behov for forank-	De lokale koordinatorenes stillingsprosent er for lav i forhold til tiltaksplanen og ambi-	Etter at vi fikk på plass en nasjonal koordinator har dette arbeidet gitt prosjek-

	ring og involvering.	sjonsnivået i den. Så lenge koordinatorene har flere arbeidsoppgaver, mister prosjektet momentum og det blir unødvendig sårbart. Dette er også en av grunnene til at det har vært såpass stor turnover blant koordinatorene. Videre fører dette til at forventningene er for høye i forhold til ressursene som er stilt til rådighet. For å rette opp dette må det være samsvar mellom tiltak og ressurser og hvilke forventinger man kan ha til leveransen. For å sikre bedre kontinuitet må kommunene stille tilstrekkelige menneskelige ressurser til rådighet. Staten må følge opp med midler med grunnlag i sin bestilling. Lokalt er ikke engasjementet og forankringen like bra i alle landsbyer. Dette gjelder også blant politisk valgte representanter. Dette kan også bety at det er, og har vært, for lite innsyn i arbeidet som blir gjort av for eks. Landsbyrådene. Dette medfører for liten deltakelse i tiltak der dette er en forutsetning. Knapphet på menneskelige og økonomiske ressurser gir begrenset handlingsrom på tilstøtende lokale tiltak og Spin Offs som	tet en helt annen forståelse og identitet hos eksterne aktører. Det har vært viktig for å løfte bevisstheten og synliggjøre mulighetene eksternt om hva denne merkevaren er. Dette er det viktig å jobbe videre med. Videre har det ført til at de lokale koordinatorene har jobbet mer mot samme mål, men med ulike innretninger for å tilpasse tiltakene til sine landsbyer. Lange avstander gjør møtevirksomhet kostbart, tidkrevende og lite i tråd med landsbyene miljøfokus. Landsbyene har også svært ulike behov, slik at fellestiltak og budsjett ikke kan møte alles behov i like stor grad. I tillegg er det mange aktører med litt forskjellig prosjektorganisering i de ulike landsbyene. Forslag til forbedring: øke stillingsprosent, innføring av PC-basert video- konferanseprogramvare hos alle koordinatorer og evt. andre med tilhørighet.

		kunne ha styrket forankring og status. Løsningen er et kontinuerlig forankringsarbeid som må ha et langsiktig perspektiv. Det må synliggjøres at dette har verdi for alle i og rundt landsbyene, innbyggere, næringsliv, landbruk, kommuneadm., politisk ledelse mv.	

At man har riktig dimensjonering av ressursene til prosjektledelse, er en viktig forutsetning for å lykkes med prosjektarbeidet. Tabell 7 viser hvor store stillingsressurser som er avsatt til prosjektledelse i de ulike hovedprosjektene både i 2010, 2011, 2012 og 2013. I 2010 var det ni prosjekter som hadde avsatt en stillingsressurs på 50 prosent eller mindre til ledelse av hovedprosjektet. Dette antallet er redusert til 7 i 2011 og 6 i 2012 og 2013. Det var i 2011 fire prosjekter som utvidet stillingsressursen til ledelse av hovedprosjektet noe, sammenlignet med situasjonen i 2010. I 2012 er det også fire prosjekter som økte stillingsprosenten noe fra 2011, men det var også ett som reduserte stillingsprosenten. I 2013 er det små endringer fra 2012. To prosjekter har redusert ressursen til prosjektledelse med 5 prosent mens ett prosjekt har økt ressursen med 10 prosent.

I 2011 var det to prosjekter som mente de hadde alt for lite ressurser til ledelse av hovedprosjektet, og sju prosjekter som gav uttrykk for at de hadde litt for lite. I 2012 var disse tallene redusert til henholdsvis 1 og 6, men det varierte litt hvilke prosjekter som mente hva. I 2013 er det ingen prosjekter som sier at de har alt for lite ressurser til prosjektledelse, men det er 5 prosjekter som sier de har litt for lite. De samme prosjektene rapporterte også om litt for lite ressurser i 2012. Det er klart at behovet for ressurser til prosjektledelse i mange prosjekter var undervurdert i utgangspunktet, og det har vært behov for å øke ressursene etter hvert. Tilsvarende erfaringer hadde man også i Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet. Bakgrunnen for dette er at man i utgangspunktet ønsker å bruke mest mulig penger på gode tiltak og minst mulig på administrasjon. Bred verdiskaping forutsetter imidlertid bred medvirkning, noe som også forutsetter god prosjektledelse. Det forutsetter bl.a. behov for tid og ressurser til møter, koordinering og samhandling med et bredt spekter av aktører og instanser. For å sikre at dette hensynet blir ivaretatt ved tilsvarende prosjekter, bør prosjektlederrollen vies spesiell oppmerksomhet i forbindelse med utlysningen av midlene. Det kan være vanskelig å endre på ressursfordelingen underveis i prosjektet, og i starten av et prosjekt etableres også en «prosjektkultur» som også kan være vanskelig å endre. Denne prosjektkulturen vil ha sammenheng med hvordan et prosjekt ledes, koordineres og følges opp fra starten av.

Tabell 7 Ressurser til prosjektledelse.

Hovedprosjekt	Stillingslingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2010	Tilstrekkelig med ressurser 2010	Stillingslingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2011	Tilstrekkelig med ressurser 2011	Stillingslingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2012	Tilstrekkelig med ressurser 2012	Stillingslingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2013	Tilstrekkelig med ressurser 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	6	Nei, litt for lite	15	Nei, litt for lite	30	Nei, alt for lite	20	Ja, passe
Sykkelturisme i Nordland	100	Ja, passe	100	Ja, passe	100	Ja, passe	100	Ja, rikelig
Vidda Vinn	120	Ja, passe	120	Ja, passe	120	Ja, passe	120	Ja, passe
Villreinen som verdiskaper	30	Ja, passe	30	Ja, passe	50	Ja, rikelig	50	Ja, passe
Skatter for fremtiden	25	Nei, litt for lite	25	Nei, litt for lite	25	Nei, litt for lite	20	Nei, litt for lite
Mellom fjell, fjord og folk	100	Ja, passe	100	Ja, passe	100	Ja, passe	100	Ja, passe
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	20	Ja, passe	20	Ja, passe	70	Ja, passe	70	Ja, passe
Sørnorsk Kystnatur	50	Nei, alt for lite	80	Nei, alt for lite	80	Nei, litt for lite	80	Nei, litt for lite
Kystarven	50	Nei, litt for lite	50	Nei, litt for lite	50	Nei, litt for lite	50	Nei, litt for lite
Økosystem Dokkadelta	80	Nei, litt for lite	80	Nei, litt for lite	50	Nei, litt for lite	10	Ja, passe
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	80	Nei, litt for lite	100	Nei, litt for lite	100	Ja, passe		
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	100	Ja, passe	100	Ja, passe	100	Nei, litt for lite	100	Nei, litt for lite

Varnjargga – Varenkin-niemi – Va-rangerhalv-øya	50	Nei, alt for lite	75	Nei, alt for lite	75	Nei, litt for lite	75	Nei, litt for lite
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	40	Ja, passe	40	Ja, passe	40	Ja, passe	50	Ja, passe
Norges Na-sjonal-parklands-byer	40	Nei, litt for lite	40	Nei, litt for lite	80	Ja, passe		

Åtte prosjekter hadde i større eller mindre grad satt av ressurser til delprosjektledelse i 2011. Det var seks hovedprosjekter som rapporterte om at det var satt av for lite ressurser. I 2010 var det fem som rapporterte om det samme. I 2012 var det 10 prosjekter som hadde avsatt ressurser til delprosjektledelse, og fem prosjekter som meldte om at det var litt for lite ressurser. Arbeidet med delprosjekter var således noe styrket fra 2011 til 2012. I 2013 er det åtte prosjekter som har ressurser til delprosjektledelse, og fortsatt fem prosjekter som sier de har for lite ressurser til delprosjektledelse.

Tabell 8 Ressurser til delprosjektledelse

Prosjekt	Stillings-prosent prosjekt-ledelse delpro-sjekt 2011	Tilstrek-kelig med ressurser 2011	Stillings-prosent prosjekt-ledelse delpro-sjekt 2012	Tilstrek-kelig med ressurser 2012	Stillings-prosent prosjekt-ledelse delpro-sjekt 2013	Tilstrek-kelig med res-surser 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	15	Nei, alt for lite	15	Ja, passe	0	Har ikke delpro-sjekter
Fra Fjord til Fjell		Ja, passe		Ja, passe		Ja, passe
Vidda Vinn	80	Ja, passe	80	Ja, passe	50	Ja, passe
Villreinen som verdiskaper	20	Ja, rike-lig	20	Nei, litt for lite		Nei, litt for lite
Skatter for framtiden - naturressurse-nes betydning i kulturhistorien	20	Nei, litt for lite	20	Nei, litt for lite	10	Nei, litt for lite
Mellom fjell, fjord og folk		Ja, passe		Ja, passe		Nei, litt for lite
Folgefonna - vandring frå		Ja, passe		Nei, alt for lite	0	Har ikke delpro-

fjord til fonn						sjekter
Sørnorsk kyst-natur	160	Nei, litt for lite	160	Ja, passe	169	Nei, litt for lite
Kystarven	75	Nei, litt for lite	75	Ja, passe	50	Nei, litt for lite
Økosystem Dokkadelta - Våtmark i en ny tid	50	Nei, litt for lite	50	Ja, passe	10	Ja, passe
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		Ja, passe		Ja, passe		
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet"	400	Nei, litt for lite	400	Nei, litt for lite	400	Nei, litt for lite
VVV-Prosjektet	0	Nei, litt for lite	0	Ja, passe	0	Har ikke delpro-sjekter
Magiske og verdifulle opp-levelser i Nord-Trøndersk na-tur	25	Ja, passe	25	Ja, passe	25	Ja, passe
Norges nasjo-nalparklands-byer	240	Ja, passe	240	Nei, alt for lite	50	Nei, alt for lite
Sum	815		1085		764	

I forbindelse med rapporteringen ble det stilt spørsmål om det har skjedd skifte av prosjektleder i hovedprosjektet og/eller delprosjektene. I 2011 var det tre prosjekter som oppgav at det hadde skjedd skifte av prosjektleder i hovedprosjektene. Disse var Villreinen som verdiskaper, Skatter for fremtiden og Sørnorsk kystnatur. I 2012 var det fire prosjekter som rapporterer om skifte av prosjektleder. Disse er Villreinen som verdiskaper, Skatter for framtiden, Økosystem Dokkadelta og Norges nasjonalparklandsbyer. Villreinen som verdiskaper og Skatter for fremtiden rapporterte om skifte både i 2011 og 2012. Dette dreier seg om det samme skifte av prosjektleder, men prosessen berørte begge årene. Det var samlet sett således fem prosjekter som hadde skiftet prosjektleder fra starten og til utgangen av 2012. I 2013 er det fire prosjekter som har skiftet hovedprosjektleder. Disse er Fra fjell til fjord, Vidda Vinn, Folgefonna - vandring frå fjord til fonn og Økosystem Dokkadelta. Åtte prosjekter har skiftet hovedprosjektleder i perioden. Økosystem Dokkadelta har hatt tre prosjektledere, og dermed størst utskiftning.

Erfaringer både fra Småsamfunnssatsingen og Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet, er at prosjektlederrollen i slike prosjekter er krevende. Prosjektleder må blant annet fylle roller som bedriftsleder, byråkrat, politiker, kommunikasjonsekspert og mobiliseringsgeneral. Dette fordrer noe som i Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet ble omtalt som "mellomromskompetanse", dvs. evnen til å kommunisere og handle på tvers

av ulike perspektiver og ståsteder. Prosjektlederne i Naturarven som verdiskaper har variert bakgrunn og erfaring, men ikke alle har like god kompetanse på alt. Grovt sett kan prosjektlederne deles i tre grupper ut fra kompetanse og erfaring. Den ene gruppa har forankring i natur- landbruk- og/eller kulturminneforvaltning, den andre gruppa har forankring i planlegging, økonomi og ledelse, mens den tredje gruppa har mer nærings- og reiselivsrelatert bakgrunn. Flere peker også på kompetanse som de føler de mangler. I et åpent spørsmål nevnes mangel på kompetanse knyttet til flere områder (jf. Tabell 9). I 2011 virket det som flere savnet næringsutviklingskompetanse enn naturfaglig kompetanse. Konkret knytter dette seg bl.a. til reiseliv, bedriftsutvikling, markedsføring og bedriftsøkonomi. I 2012 var det ingen som gav uttrykk for at de savnet kompetanse på naturfag/økologi. I og med at ingen av prosjektlederne har kompetanse på alt, vil det være viktig å knytte til seg den kompetanse som mangler. En del gav i 2012 også uttrykk for at de hadde knyttet til seg kompetanse som de savnet i 2011. I 2012 virket det som det var tydeligere savn av kompetanse knyttet til næringsutvikling sammenlignet med situasjonen i 2011. Dette var ikke unaturlig siden flere av prosjektene etter hvert hadde gjennomført ulike former for tilretteleggingstiltak, og fokuset dreide mer over mot hvordan disse skulle danne grunnlag for økt økonomisk verdiskaping. Det ble ikke stilt spørsmål om behov for kompetanse i 2013.

Tabell 9 Kompetanse som mangler i prosjektene. Antall prosjekter som har oppgitt at de mangler kompetanse på ulike områder. Klassifisering av åpne svar.

	Antall prosjekter 2011	Antall prosjekter 2012
Naturfag/økologi	3	
Reiseliv	3	1
Markedsføring	2	4
Bedriftsutvikling	2	
Bedriftsøkonomi/økonomisstyring	2	2
Formidling/pedagogisk kompetanse	2	2
Bruk av nye medier/mediestrategi	2	3
Bygningstekniske spørsmål	2	1
Offentlige anskaffelser/bestillerkompetanse	2	1
Guideopplæring	1	
Prosessveiledning	1	
Konseptutviking	1	
Juss	1	
Lokalkunnskap	1	
IT-kompetanse		1
Forhandlingsteknikk		1

4. Økonomi, finansiering og virkemidler

Prosjektene hadde for 2010 en samlet budsjettert totalramme på 56,7 millioner kroner. Denne rammen har økt til ca. 61,3 mill. i 2011 og 2012 og til ca. 74,2 mill. i 2013 (jf. Tabell 10). Det er imidlertid betydelige variasjoner mellom hovedprosjektene. Prosjektene med størst budsjettert totalramme gjennom prosjektperioden er Nærøyfjorden verdensarvpark, Norges Nasjonalparklandsbyer, Sørnorsk Kystnatur og Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark. Skatter for fremtiden, Villreinen som verdiskaper og Folgefonna er de prosjektene med lavest samlet budsjettert totalramme. Den gjennomsnittlige budsjetterte totalrammen er på litt over 16 mill. kr. Økningen av den samlede budsjetterte totalrammen fra 2012-2013 har sammenheng med en betydelig økning av budsjettrammene for Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark, Villreinen som verdiskaper, Nærøyfjorden Verdsarvpark og Norges Nasjonalparklandsbyer.

Tabell 10 Budsjetterte totalrammer for hovedprosjektene i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Budsjettert totalramme 2010	Budsjettert totalramme 2011	Budsjettert totalramme 2012	Budsjettert totalramme 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	2 274 000	6 758 000	7 000 000	8 000 000
Sykkelturisme i Nordland	1 650 000	700 000	3 000 000	7 800 000
Vidda Vinn	4 560 000	5 360 000	4 480 000	4 800 000
Villreinen som verdiskaper	1 017 500	2 360 000	1 500 000	4 386 506
Skatter for fremtiden	514 000	1 275 000	1 400 000	1 032 000
Mellom fjell, fjord og folk	760 000	2 505 000	2 500 000	1 720 000
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	1 300 000	1 560 000	3 114 000	3 373 567
Sørnorsk Kystnatur	5 000 000	9 210 451	10 307 500	9 176 000
Kystarven	4 883 500	4 650 000	2 640 000	2 315 000
Økosystem Dokkadelta	3 600 000	3 600 000	3 600 000	3 400 000
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	2 040 000	1 078 000	Avsluttet i 2012	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	7 500 000	10 025 000	10 140 000	13 132 000
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	2 880 000	3 550 000	2 050 000	2 300 000
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3 400 000	3 240 000	2 840 000	3 042 000 (2 570 000 MOVOINN + 472.000 Wild Norway)
Norges Nasjonalparklandsbyer	15 316 550	5 420 000	6 800 000	9 699 090
Sum	56 695 550	61 291 451	61 371 500	74 176 163

Programmet har samlet sett vært den viktigste finansieringskilden for hovedprosjektene gjennom hele programperioden (jf. Tabell 11). Ellers er det verdt å merke seg endringer i antall private aktører gjennom programperioden. Gjennom programperioden har det vært økt medvirkning fra reiselivsbedrifter, andre næringsaktører, næringsfond og andre fond og stiftelser. Dette er en indikasjon på at næringslivet etter hvert har kommet sterkere med på banen, og at økonomisk verdiskaping har fått økt fokus gjennom programperioden.

Tabell 11 Antall hovedprosjekter som har fått finansiering fra aktuell kilde, samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6 der 1 er viktigst.

	Antall 2010	Gjennomsnittlig vurdering 2010	Antall 2011	Gjennomsnittlig vurdering 2011	Antall 2012	Gjennomsnittlig vurdering 2012	Antall 2013	Gjennomsnittlig vurdering 2013
Naturarven som verdiskaper (DN/MD)	15	1,3	15	1,1	14	1,1	14	1,1
Kommunen	13	2,4	14	2,3	13	2,2	12	2,0
Fylkeskommunen	10	2,5	12	3,0	10	2,2	14	2,3
Innovasjon Norge	3	2,7	6	4,3	4	3,3	4	2,8
Andre	10	2,1	7	2,6	12	2,9	9	3,0
Andre fond og stiftelser	5	3,4	4	4,0	4	2,5	9	3,2
Næringsfond	5	3,6	6	4,3	7	3,0	7	3,3
Andre næringsaktører	4	2,3	9	3,5	8	3,1	10	3,3
Reiselivsbedrifter	7	3,9	10	3,5	10	3,2	11	3,3
Fylkesmannen	9	3,4	11	4,6	8	3,3	9	3,9

Av andre bidragsytere er det ulike aktører som trekkes fram (jf. Tabell 12). Vi ser f.eks. at SNO her vært involvert i flere av prosjektene. Ellers ser vi at det er Nærøyfjorden Verdsarpark, Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur og Norges nasjonalparklandsbyer som i størst grad trekker fram andre aktører. Nærøyfjorden Verdsarpark og Norges Nasjonalparklandsbyer er store prosjekter, og det er her naturlig at det også er mange involverte. Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur er ikke så omfattende økonomisk, men de har en organisering og forankring som bidrar til å utløse ressurser fra ulike aktører.

Tabell 12 Andre finansieringskilder i 2013.

Prosjekt	Finansieringskilder og type bidrag
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	
Sykkelprosjektet i Saltdal Fra fjell til fjord	
Vidda Vinn	
Villreinen som verdiskaper	SNO har deltatt i flere av delprosjektene (Formokampen), egenkapital fra salg av Hjerkinnhus og tilførsel fra Dovre kommune (Fangstminnepark), egenkapital fra videoselskap (gjelder animasjonsfilm i regi av iNasjonalparker). Østlands-

	forskning har bidratt i forbindelse med produksjon av brosjyre på Venabu.
Skatter for framtiden - naturressursenes betydning i kulturhistorien	Finnmarkseiendom i 2012 og 2013, LU til de ble nedlagt
Mellom fjell, fjord og folk	Egeninnsats lag/organisasjoner og spillemidler
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	SNO har bidratt med tilretteleggingsmidler til nasjonalparken. Videre er det bidrag fra Kulturminnefondet, Vestenfjeldske kredittforening og lokalt turlag. Stor lokal dugnad fra lokalmiljø.
Sørnorsk kystnatur	
Kystarven	
Økosystem Dokkadelta - våtmark i en ny tid	Naturlige skolesekken og DA-midler
Område og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - Verdiskaping skjer i møtet	Miljødirektoratet - verdsarvmidler, Vestnorsk fjordlandskap. Riksantikvaren/fylkeskommunen - tilskudd til kulturminner på Verdsarvlista/regionale utviklingsmidler. Kommunal og Moderniseringsdep. - VSP for lokale og regionale Parker. UNESCO-kommisjonen - midler til arbeidet med barn og unge.
Varnjargga Varenkinniemi Varangerhalvøya prosjektet (VVV-prosjektet)	Finnmarkseindommen og Statens vegvesen
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Fylkesmannens miljøvernavdeling - tilretteleggingsmidler verneområder, Røyrvik Auto (Visit Børgefjell), Røyrvik - etablering fjellrevsenter, Lierne nasjonalparksenter Lierne - etablering fjellrevsenter og produksjon av film og videre oppgradering av Bjørnecamp, Namsskogan Familiepark - egne midler ved utvikling av Rebellas Børgefjellunivers, billettinntekter fra arrangement (Børgefjell 50 år)
Norges nasjonalparklandsbyer	Regionalt Næringsfond Hardanger gav støtte til å arrangere kurs i opplevingsdesign (ref. kursrekka til Innovasjon Norge). Nord-Gudbrandsdalen Næringsforening, Jotunheimen Reiseliv og Nasjonalparkriket Reiseliv har bidratt finansielt på begge Innovasjon Norge kursa. Regionrådet har gitt partnerskapsmidler til gjennomføring av arrangementet «200 årsjubileum for fjellturismen i Jotunheimen».

5. Forankring og mobilisering

I oppstarten av utviklingsprosjekter er det som oftest en utfordring å få forankret prosjektet blant aktuelle aktører. En idé har gjerne utspring fra enkeltpersoner eller enkeltmiljøer. Dersom man er avhengig av at mange aktører samhandler og spiller på lag for at en idé/et prosjekt skal realiseres, forutsetter dette at disse aktørene forstår hva ideen/prosjektet går ut på, og at de ser det formålstjenlig å bidra. Tabell 13 viser at kommuner og reiselivsbedrifter har vært de klart viktigste målgruppene i forhold til forankringsarbeidet. I 2013 er også grunneiere rangert like viktig. Videre er innbyggere, fylkeskommunen, frivillige lag, organisasjoner og foreninger, næringsorganisasjoner og andre aktører viktige målgrupper.

Det er interessant å merke seg at det er bredt spekter av aktører som utgjør viktige målgrupper i forankringsarbeidet. Dette understreker at arbeid med bred verdiskaping, der naturarven skal brukes som en ressurs for samfunnsutviklingen, forutsetter godt samspill mellom mange forskjellige aktører. Flere prosjekter trekker også fram andre aktører som viktige. Aktører som nevnes her, er bl.a. Norsk Villreinsenter, Statens naturoppsyn, sametinget, skoler, barnehager, utdanningsinstitusjoner, nasjonalparkstyre, hytteeiere, turister, beboere/pasienter på institusjoner, museer, pendlere og potensielle tilbakeflyttere. Det er verdt å merke seg at det er noen prosjekter som har samarbeid med skoler og barnehager. Dette ut fra en erkjennelse av at kunnskapsoppbygging og holdningsendringer knyttet til natur- og kulturarven som ressurs for framtidig utvikling, i mange tilfeller kan være et langsiktig arbeid, og at det kan være nødvending å legge et generasjonsperspektiv til grunn.

Tabell 13 Rangering av målgrupper i forankringsarbeidet etter viktighet. Antall hovedprosjekter hvor ulike aktører er målgrupper samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6, der 1 er viktigst.

	Antall 2010	Gjennomsnittlig vurdering 2010	Antall 2011	Gjennomsnittlig vurdering 2011	Antall 2012	Gjennomsnittlig vurdering 2012	Antall 2013	Gjennomsnittlig vurdering 2013
Reiselivsbedrifter	15	1,5	14	1,6	15	1,7	13	1,6
Grunneiere	14	1,9	11	2,1	12	2,4	13	1,7
Kommune	15	1,3	15	1,7	15	1,6	14	1,7
Andre	10	2,1	6	2,0	7	2,0	6	1,8
Innbyggere	14	1,9	14	1,9	14	1,8	13	1,8
Fylkeskommunen	15	2,3	13	2,5	14	2,0	13	2,1
Frivillige lag, organisasjoner og foreninger	14	2,5	14	2,1	14	2,5	14	2,1
Næringsorganisasjoner	15	2,1	13	2,5	12	3,1	12	2,2
Fylkesmannen	15	2,3	13	2,5	14	2,5	14	2,6
Regionråd	13	3,2	8	3,6	8	3,6	10	2,9
Andre bedrifter	15	3,4	11	3,1	12	2,7	10	3,0
Andre inter-	13	3,7	12	3,3	13	4,0	10	3,5

kommunale instanser								
Innovasjon Norge	15	3,5	12	3,3	12	3,5	9	3,8

I og med at forankring er, og vil være, en viktig del av prosjektarbeidet, er det i forbindelse med rapporteringene stilt spørsmål om hvilke tiltak som er gjort i prosjektet for å få til en god forankring, som man har lyktes med. Her nevnes et bredt spekter av tiltak. Flere nevner innslag i media samt deltakelse på møter i ulike sammenhenger for å informere om prosjektet og stimulere til deltakelse. Involvering og løpende kontakt med lokale organisasjoner og interessegrupper trekkes også fram som viktig, bl.a. gjennom kurs, seminarer og temakvelder. Noen peker også på viktigheten av å synliggjøre resultater, og at positive resultater stimulerer andre til å være med. Et viktig poeng som også trekkes fram, er hvordan prosjektene i utgangspunktet er organisert. Organisering har naturligvis betydning for hvordan prosjektarbeidet blir forankret etter hvert som det utvikler seg. I Nord-Trøndelag er for eksempel Fylkesmannen (både miljø og landbruk), fylkeskommunen og Innovasjon Norge med i styringsgruppen for prosjektet. Det vil si at sentrale aktører på regionalt nivå etablerer nye samarbeids- og samhandlingsformer på tvers av sektorgrenser. Dersom man skal få til en god balanse mellom bruk og vern, er det også en forutsetning at man får til et godt samarbeid mellom offentlige instanser med ansvar for vern og næringsutvikling. I Nærøyfjorden er etablering av parken som en stiftelse med partnerskapsavtaler, strategi- og handlingsplaner i seg selv et organisatorisk grep for å sikre forankring, engasjement, medvirkning og resultater hos involverte kommuner og virksomheter. Det som går igjen, er behov for dialog, møter, medvirkning, ansvarliggjøring, samarbeid, informasjon, aktiv oppfølging, profilering, synliggjøring, seminarer, kurs og kunnskapsoppbygging.

Samhandling er et sentralt stikkord dersom man skal lykkes. Prosjektet i Nord-Trøndelag kan tjene som et eksempel på et prosjekt med god samhandling, og hvor et bredt spekter bidrar til å dra lasset i samme retning. Som nevnt er det her god regional forankring ved at fylkesmann, fylkeskommunen og Innovasjon Norge sitter i styringsgruppen. To av delprosjektene har fokus på samisk kulturhistorie og naturbruk. Ett prosjekt har fokus på rovdyropplevelser, ett prosjekt har fokus på fugleopplevelser. Wild-Norway er etablert som en aktør som skal støtte og hjelpe fram naturbaserte reiselivsbedrifter i regionen. Det er samarbeid mellom delprosjektene, noe har vært viktig for å bygge tillit og broer mellom ulike aktører – mellom norske og det samiske, mellom sauenæringen og rovdyrinteresser. Økt forståelse og gjensidig respekt har dempet konfliktnivået, og gjennom dialog og samarbeid oppstår nye mulighetsrom. Man ser at samisk kultur, tradisjon og naturbruk har stort potensial som reiselivsprodukt, samtidig som økt forståelse for samisk kultur og levemåte også er konfliktforebyggende. Gjennom samarbeid og dialog ser man også at det er mulig å legge til rette for rovdyropplevelser dersom man har respekt for ulike interesser og behov. I Nord-Trøndelag ser man at de ulike delprosjektene har gjensidig nytte av hverandre for utvikling av naturbasert reiseliv hvor bakteppet er naturen i Indre Namdal med Børgefjell, Lierne og Blåfjella-Skjækerfjella nasjonalparker. Man har fått til en samhandling mellom et bredt spekter av aktører som alle er fornøyd med, og som har bidratt til at man i felleskap ser nye muligheter for framtidig utvikling med basis i ressurser knyttet til lokal natur og kultur. I og med at man har regional forankring, er det også lettere å koble satsingen inn mot regionale reislivsaktører og reiselivsstrategier, og å koble inn personer og aktører med kunnskaper og ressurser som er viktige for lykkes. Samtidig er det klart at bred forankring krever gode prosesser, og gode prosesser krever tid. I den forbindelse er det også viktig å være oppmerksom på at prosjektet i Nord-Trøndelag har bygd videre på erfaringer gjen-

nom tidligere samarbeidsprosjekt på området. Langsiktig tenkning og gode prosesser synes derfor å være avgjørende for å lykkes, og det vil derfor være viktig at det gis rom for å prioritere slike prosesser. Erfaringen er at prosjekter uten nødvendig involvering har møtt økende motstand underveis. Å sikre forankring handler ikke bare om å "få lov", men om å skape forståelse, tillit, eierskap og engasjement.

Tabell 14 Tiltak som er gjennomført i prosjektet for å få til en god forankring, og som man har lyktes med.

Hovedprosjekt	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Har ofte innslag i lokale medier. Sprer kunnskap til skolene om Bird ID, et internettbasert fuglekunnskapssystem.	Prosjektet har 4 årlige møter i styringsgruppen hvor relevante målbedrifter er representert. Har jevnlige møter med Fylkesmannen. Besøker kommunene og oppdaterer dem når vi har hatt framdrift eller planlegger nye tiltak innen kommunenes grenser. Innovasjon Norge lokalt gir ikke prosjektet midler med begrunnelsen at prosjektet styres fra en offentlig bedrift. Prosjektet fortsetter likevel møter mot Innovasjon Norge, men har løftet dette til et nasjonalt nivå med henblikk på mer overordnede problemstillinger rettet mot internasjonal markedsføring. Har lagt vekt på kontakt mot innbyggerne ved mange innlegg i lokale medier og støtte til lokale entusiaster.	Bruk av oppslag i lokal presse mot innbyggerne. Målbart i økning av lokalbefolkningen sin presentasjon av egne bilder av fugler på sisteside i Dagbladet Finnmarken.
Sykkelturisme i Nordland	Informasjon og møter. Har brukt avis og nærradio for å nå ut, samt invitert prosjektet inn i forskjellige lag/foreninger/organisasjoner o.l.	Åpen dialog og det å tenke "større" - engasjere flere instanser/personer -samhandling med skogbrukssjef og grunneiere -info i lokalaviser -info formannskap og kommunestyre -infomøter for politiske parti og grunneiere	Dialogmøter - mange! Brukt media aktivt med bilder/uttalelser fra/med viktige aktører for å vise at de er med. Bedt politikere om å informere om sykkelprosjektet i de fora det passer seg og særlig opp mot fylkespolitikere. Lobbyert i de fora som er mulig.

Vidda Vinn	Konkrete tilretteleggingstiltak som er synlige resultater av prosjektet, slik som Solstien og Falkeriset, har vært viktige for forankringen. Det å involvere ulike interessenter i styringsgruppa har skapt god forankring i ulike miljøer både lokalt og regionalt.	Interessentkartlegging, tidlig involvering og dialog, vise til konkrete resultat på kort tid	Interessekartlegging, dialog med berørte parter, involvering i en tidlig fase av prosjektet. Kan vise til konkrete resultat som Solstien, Kvennavegen og Falkeriset.
Villreinen som verdiskaper	Løpende personlig kontakt med viktige miljøer (ikke minst lokalt). Informasjon via e-post og nettside. Deltakelse med presentasjon av tiltak og resultater knyttet til prosjektet i ulike fora, f.eks. nasjonalparkstyrer.	Dialog og medvirkning- jobbet med å redusere antall internprosjekt slik at eksternprosjekter nå har fått egen prosjektorganisasjon.	En god forankring krever først og fremst engasjement fra de interessenter det angår. Å få til større engasjement kan oppnås ved eksempelvis økt involvering, økt fokus på dialog, god oppfølging samt å koble aktuelle interessenter inn i nye samarbeidskonstellasjoner (eks. mellom nemder, kunnskapsinstitusjoner, fjellstyret, ulike forvaltningsnivå, reiseliv, lokalbefolkning).
Skatter for fremtiden	Lokale temakvelder og temadager	For lokal forankring har det vært viktig med temakvelder/dager for å vise hva prosjektene jobber med.	Bruk av lokale krefter, lokale foredrag, presentasjoner og bruk av lokalmiljøet ved innhenting av kunnskap.
Mellom fjell, fjord og folk	Fem oppstartsmøter rundt i området som har vært åpne for alle. Prosjektleder er ansatt som en del av kommuneadministrasjonen. Nærmeste sjef i kommuneadministrasjonen er også styreleder for prosjektet. Bruker det kommunale informasjonsbladet for å spre informasjon.	Aktiv oppfølging av lag og organisasjoner. Aktiv oppfølging av de som viser vilje til å være aktive. Stadig følere ute hos de som bør være aktive, men som ikke har kommet i gang.	Aktiv oppfølging av lag og organisasjoner. Aktiv oppfølging av de som viser vilje til å være aktive. Stadig følere ute hos dem som burde være aktive, men som ikke har kommet i gang. Aktiv med informasjon/omtale av tiltak.
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Samarbeid med lokale interessegrupper om visjoner for	Samarbeid med grunneierne, lokale entusiastiske organisasjoner,	Samarbeid med lokale interessegrupper og aktører for å realisere

	lokalsamfunnet.	kommunene og fylkeskommunen gjennom fellesmøter og samtaler. Forankring mot kommunene sine ordførere.	sammenfallende visjoner og mål.
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet har vært godt forankret i regionen både gjennom kommunene, Listerrådet, fylkeskommunen og Fylkesmannens involvering. Det har vært manglende forankring hos spesielt en frivillig organisasjon. Dette ble det gjort tiltak på fra og med høsten 2011 med ny hovedprosjektleder.	Markeringer av prosjektrealiseringer med åpningsarrangementer/folkefester og konserter. Systematisk bruk av lokalavis og lokalradio ved oppstart, gjennomføring og åpning av fysiske tiltak. Hummerfestivalen Lister.	Grunneiermøter. Systematisk bruk av lokalavis og lokalradio ved oppstart, gjennomføring og åpning av tiltak og arrangementer. Markeringer av prosjektrealiseringer med åpne åpningsarrangement. Hummerfestivalen Lister.
Kystarven	Mobilisering av lokale lag og organisasjoner i arbeidet med å merke og rydde turstier i hele regionen. Ansvarliggjøring av den enkelte kommune med tanke på å få på plass turstier og nye turkart. Studietur til Skottland for motiverte reiselivsbedrifter. De fleste av de som var med, har gått videre med å tilrettelegge for vandring for sine besøkende. Valg av turstier der det er rimelig enkelt å oppnå enighet om grunneieravtaler.	-Mobilisering av lokale lag og organisasjoner i arbeidet med turstier -Ansvarliggjøring av "turansvarlige" i den enkelte kommune -Tett samarbeid med landbruksforvaltningen i kommunene om mobilisering av potensielle "villsaubønder" -Utbetaling av stimuleringstilskudd til søppelrydding i Sørværet -Samarbeid med reiselivsselskapet Fjordkysten om etablering av et vandreprosjekt med deltakelse fra reiselivsbedrifter langs Fjordkysten	Turstiprosjektet har bidratt desidert mest til forankring. Involvering av bygdelag og lokalsamfunn, utlegging på UT.no, salg av nye turkart mm har bidratt til dette. I noen kommuner har vi lykkes med å få folkehelsekoordinatorene til å engasjere seg i bruk av stinettverket. I Fjaler kommune har Arbeidsmiljøutvalget spandert nye turkart på alle tilsatte i kommunen. Samarbeid med reisemålselskapet har bidratt til forankring i reiselivet. Villsaufestivalen i Solund var viktig for å forankre villsausatsinga, men også systematisk kontakt inn mot de kommunale landbrukskontorene.
Økosystem Dokkadelta	Invitere representanter til relevante arbeidsverksteder. Arrangere åpne temakvelder som formidler på en uforpliktende måte ar-	Allerede ved programmets oppstart, har det vært stort fokus på merkevarebygging. Det ble utarbeidet en logo samt en visuell profil. Med dette arbeidet har	Det er gjort en rekke tiltak og forsøk som helt eller delvis har hatt som mål å gi god forankring. Alle disse listes ikke opp her, men generelt har ut-

	beidet i prosjektet. Opprette arbeidsverksteder for skoler med rektorer og lærere med sikte på utvikling av undervisningsopplegg.	det blitt skapt et entydig utgangspunkt for utvikling av informasjonsmateriell, skilt, plakater, artikler. Den visuelle profilen har gitt Økossystem Dokkadelta en identitet bygd på naturarven. Aktiv mediabruk gjennom avisoppslag, kontinuerlig bruk av facebook og blogg har gitt stor gjenkjenningseffekt. Besøksstrategien kunst i natur "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" har invitert mennesker til opplevelser og erfaringer i Økosystem Dokkadelta. Ved å ta i bruk ulike naturrom i økosystemet har man kommet langt på vei med å avmystifisere at bare vernet natur innehar store opplevelsesverdier. Besøksstrategien har stor overføringsverdi til andre prosjekter i hele Norge ved å legge til rette for naturopplevelser også utenfor vernet natur. Dette er en måte å kanalisere trafikk på med et positivt fortegn.	vikling av nye/originale attraksjoner og stort fokus på arrangementer og aktiviteter vært det som har bidratt mest til å forankre prosjektet og målene for prosjektet hos de viktigste lokale målgruppene. Særlig har iskunstarrangementene - vinter i våtmark vært viktig.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Aktivitetsbrosjyren som ble utarbeidet i samarbeid med Nasjonalparkriket Reiseliv bidro til synliggjøring av bedrifter, noe som gav umiddelbare resultater. F.eks fikk ridebedrifter en økt omsetning på 18 prosent, og Folldal Gruver økte omsetningen med 30 prosent. Slike resultater stimulerer videre andre bedrifter til å bli med. Vil invitere både forvaltning og	Sammenlignet med andre såkalte Charterparker anser Europarc det som en uvanlig god forankring at fylkene og kommunene er direkte deltagere i prosjektet finansielt og også ved å ta stilling til både budsjetter og innhold på tiltak.	

	bedrifter på samme kurs i utvikling og vertskap.		
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Etablering av Nærøyfjorden Verdsarvpark - en norsk regionalpark etter fransk modell - som et verktøy og samhandlingsform for en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling med utgangspunkt i verdsarvstatusen for Nærøyfjordområdet. Forpliktende samarbeid gjennom partnerskap. Partnerne er og blir i økende grad involvert i å gi parksatsingen et innhold - både med tanke på langsiktige strategiske valg og konkrete årlige handlingsplaner.	Etablering av Nærøyfjorden Verdsarvpark som en inkluderende og langsiktig samarbeidsplattform for aktører som strekker seg fra det ideelle/frivillige via næringsaktører til forvaltning. Parken er et verktøy/en pådriver og samhandlingsform for ei natur- og kulturbasert samfunnsutvikling med utgangspunkt i verdsarvstatusen for Nærøyfjordområdet. Forpliktende samarbeid gjennom partnerskap. Fokus på støtte og ivaretaking av det lokale initiativet.	Viser til årsrapporten for 2012. Etablering av Verdsarvparken som ei inkluderende, langsiktig og forpliktende samarbeidsplattform som strekker seg fra det ideelle/frivillige via store og små virksomheter til forvaltning - et verktøy/pådriver og samhandlingsform for ei natur- og kulturbasert samfunnsutvikling med utgangspunkt i verdsarvstatusen for Nærøyfjordområdet. Etablering av møteplasser/fora som åpner for deltakelse/ involvering/påvirkning. (Parkmøte, partnermøte, temamøter knyttet til f.eks. lokal mat, vertskap o.l.)
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Prosjektet har laget et nettverk som heter Tundra schoolnet som har samlet 30 lærere på Varangerhalvøya. Dette tiltaket har vært svært vellykket. Prosjektet har gjennomført en mulighetsstudie for tilretteleggingstiltak der man har hatt kontakt med mange lokale aktører i utarbeidelsen. Dette sikrer god forankring.	Utarbeidelsen og presentasjon av mulighetsstudien har vært et svært vellykket resultat. Den har blitt trykket i 500 eksemplarer og det er brukt svært aktivt i presentasjon av prosjektet og arbeidet.	Vi synes at vi har lyktes godt med utviklingen av studien «Varanger birding destination» som er et strategidokument. Studien er utformet på en måte som har gjort den til et verktøy for turister, enkeltbedrifter, offentlig innstanser, skoler og andre med interesse i utviklingsarbeid knyttet til fuglekikking i Varanger. Prosjektet ble også godt forankret i oppstartsfasen gjennom folkemøter i de deltagende kommunene. Senere har forankringsarbeidet blitt fulgt opp gjennom individuelle møter med ulike utviklingsaktører. Prosjektet jobber nå videre med en ny forstudie for natur- og kulturbasert stedsut-

			vikling i Varanger som er bygd opp rundt lokale og regionale aktører etter natur- og kulturparkmodellen.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Fylkesmannen (både miljø og landbruk), Fylkeskommunen og Innovasjon Norge deltar i styringsgruppen for prosjektet. Det er holdt foredrag for landbruksavdelingen hos Fylkesmannen i NT - Det er holdt foredrag for Indre Namdal Regionråd i sept. 2011.	Wild Norway har blitt en "aktør" for reiselivsbedriftene i prosjektet. Wild Norway slår an, og skaper samhandlingsarenaer og forankring for små bedrifter som ellers ikke ville ha møttes. I 2012 "kjøpte" Naturarven seg inn i et filmprosjekt som Trøndelag Reiseliv gjennomførte sommer/høst 2012. Prosjektet betalte kr. 75.000 og fikk anledning til å gjøre opptak på alle delprosjektene. Dette har resultert i en fin film som viser Naturarven i Nord-Trøndelag på en spennende måte- og virker svært positivt for selvfølelsen både hos delprosjektene, medfinansiører og andre aktører i fylket. http://blog.wild-nor-way.com/2013/01/16/forste-naturarven-film-er-ferdig/. Arbeidet med Børgefjell-universet som ble startet gjennom naturarven, er første trinn i en større utvikling, der framtidig eierskap er ment å deles mellom Namsskogan Familiepark/Rovdyrsenteret, Visit Børgefjell og Lierne Nasjonalparksenter (evt. andre etter hvert også), og baktæppet vil være naturen i Indre Namdal med Børgefjell, Lierne og Blåfjella-Skjækerfjella nasjonalparker.	Naturarvprosjektet i Nord-Trøndelag var representert med egen stand i forbindelse med feiringen av Børgefjell 50 år (september 2013). Arrangementet var lagt til Destinasjon Dærga i Røyrvik og var godt besøkt. Dette fungerte både som en markedsføring av prosjektet og som en øvelse i vertskap for representantene i østre Namdal reinbeitedistrikt. Arrangementet var svært vellykket. Daværende miljøvernminister foretok samme dag en offisiell åpning av informasjonssenter for fjellrev på Røyrvik Auto/Visit Børgefjell. Her har Naturarven deltatt med finansiering for å realisere tiltaket. Vi har gjennomført en studietur til Skottland for hele styringsgruppen. Her møtte vi Wild Scotland og fikk møte mange aktører som driver med Adventureturisme. Vi så hvor enkelt det går an å rigge et opplevelsesprodukt, og fikk virkelig troen på at vi har det som skal til for å få til en vekst innenfor dette området også i Nord-Trøndelag. MOVOINN deltok sterkt under erfaringskonferansen i november. Under åpningen ble det bl.a. vist et bilde fra Destinasjon Dærga. Det ble brukt som et spennende ek-

		På en konferanse høsten 2012 om arealbruk i utmarka/fjellregionene i Nord-Trøndelag (arena for å skape dialog omkring ulike arealinteresser- /konflikter) holdt prosjektet et foredrag om hvordan Naturarven benytter naturgitte og menneskelige ressurser i arbeidet med å skape verdier i utmarka. Dette uten at det trenger å bli konflikt. Prosjektet omfatter (som et eksempel) både reindrift, rovdyropplevelser og reiseliv innenfor flere reinbeitedistrikt. På konferansen deltok svært mange forskjellige instanser knyttet til aktivitet i utmarksområdene, og bruken av utmarka ble belyst fra mange ståsted. Naturarven representerte på denne konferansen "Mulighetsrommet". Internasjonale "eksperter" ble invitert med til en rundtur i fylket for å oppleve delprosjektene i Naturarven og møte aktører under Wild Norway-paraplyen. Ett av resultatene av konstruktive og gode tilbakemeldinger ble at samene på Destinasjon Dærga fikk et kjempeløft. Reindriftas ungdommer kom inn i arbeidet med ferdigstillelsen av anlegget til åpning av "del 1" for full kraft. Destinasjon Dærga har på denne måten blitt et fellesprosjekt for hele østre Namdal reinbeitedistrikt, og ikke bare et prosjekt for noen ildsjeler. Når stoltheten blomstrer, øker også	sempel på et konkret resultat av verdiskapingsmidlene. Nord-Trøndelag fikk forholdsvis stor plass under konferansen, noe vi tar som et tegn på at vi har lyktes godt med en del tiltak. Dette har blitt lagt merke til, og har gitt positiv effekt for prosjektet og mange gode tilbakemeldinger i ettertid. Wild Norway har fått støtte til forprosjekt for bedriftsnettverk, og skal i løpet av 2014 finne modellen for det mest hensiktsmessige selskap for forretningsutvikling, kvalitetssikring, distribusjon og salg av naturbaserte reiselivsopplevelser - foreløpig i Nord-Trøndelag. 5 bedrifter deltar i nettverket; Lierne Nasjonalparksenter, Røyrvik Auto, (Visit Børgefjell), Norway Nature, Flatanger (Ole Martin Dahle - the eagle man), Folla Activ, Levanger (Tore Kristian Aune, bl.a. eier av fyrbolig i Flatanger) og Norway Husky Adventure, Meråker (Bodil Bakken). Petter Thorsen (Proneo) er prosjektleder. Wild Norway er pr i dag representert i markedsrådet til Trøndelag Reiseliv og viderefører det gode samarbeidet innen reiseliv i fylket. Internasjonal forankring: Wild Norway er også invitert med inn i ATTA (Adventrue Travel Trade Assosiation) European Working Group. Dette er en gruppe på 12 per-

		interessen og motivasjonen. Trøndelag Reiseliv har blitt en viktig samarbeidspartner i løpet av 2012. For arbeidet etter prosjektslutt er det viktig å få til en god rolleavklaring, og sørge for at arbeidet forankres hos dem som har som oppgave å drive profilmarkedsføring av Trøndelag. Det ble holdt et felles seminar om adventureturisme i juni, noe som resulterte i at det ble nedsatt en arbeidsgruppe som skal utarbeide en trøndersk «strategi for naturbasert reiseliv». Når prosjektet startet, var det viktig for partnerskapet i NT å velge samarbeidspartnere som kunne ta noe av arbeidet videre etter at prosjektet var slutt. Samarbeidspartnerne var Joma Næringspark (Røyrvik) - som har prosjektledelsen for Destinasjon Dærga, Lierne Nasjonalparksenter - som har prosjektledelsen for Rovdyropplevelser, Samien Sijte - som sammen med Eva Wilks har prosjektledelsen for sørsamisk kultur og tradisjon som reiselivsprodukt, - og sist Proneo, som har prosjektledelsen for Birdwatching Trondheimsfjord - og nå Wild Norway. På denne måten ønsket prosjektet at kompetanse som ble oppmagasinert gjennom Naturarvprosjektet, skulle bli i fylket og virke videre etter prosjektslutt. Et konkret eksempel på at det	soner som skal bidra til å utvikle ATTA i Europa. Det ble i 2013 avholdt et nytt seminar om naturbasert reiseliv i Trøndelag, og "Handlingsplan for naturbasert reiseliv i Trøndelag 2012-2020" er nå utarbeidet. Dette er en direkte følge av "naturarven". Visjonen er: Trøndelag skal innen 2020 bli Skandinavias mest attraktive, varierte og kompakte reisemål for naturbaserte opplevelser. Det er besluttet i Kontaktforum for Reiseliv i Trøndelag (KRT) at strategien skal innarbeides i handlingsplanen til Trøndersk reiselivsstrategi - og arbeidet har startet. Aino Holst Oksdøl sitter både i KRT og i arbeidsgruppen som skal lage ny handlingsplan for Trøndersk reiseliv. Det ser ut som at arbeidet med å sette naturbasert reiseliv på dagsorden har lyktes så langt, og at det er en vilje hos samarbeidspartene i Nord- og Sør-Trøndelag til å satse sterkere enn tidligere på temaet. Det skal nå i større grad satses på utvikling av Adventureturisme, et begrep som er innført gjennom satsingen på Wild Norway og kontakten med det internasjonale miljøet for bærekraftig naturbasert reiseliv. Seminar om naturbasert reiseliv i Røyrvik med ca. 20 deltakere fra Indre Namdal.

		skjer positive ting iht. intensjonene er bl.a. at Proneo jobber med en strategi for naturbasert reiseliv, og ønsker å posisjonere seg for å bli en viktig utviklingsaktør på dette området i Nord-Trøndelag (og Sør-Trøndelag). Naturarven er videreført som tiltak i handlingsplanen til Trøndersk reiselivsstrategi, og Naturarven står fremdeles som tiltak i RUP (Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag). Kontaktforum reiseliv Trøndelag (KRT) og team reiseliv Nord-Trøndelag er fremdeles en viktig arena for å drøfte - og forankre Naturarven. Partnerskapet i Nord-Trøndelag (IN, FK, FM) er representert i styringsgruppen - og partnerskapet sitter også i KRT.	Etablert rundturkonsept for skoleklasser i Indre Namdal. 3-dagers tur med rovdyrskole på Namsskogan Familiepark, rovdyropplevelser i Lierne og informasjon om fjellrev samt besøk på Destinasjon Dærga i Røyrvik. Fylkesmannens landbruksavdeling i Nord-Trøndelag har en årlig samling for landbruksforvaltningen i hele fylket. På samlingen 2013 ble det framlagt en status for Naturarvprosjektet samt informert om handlingsplan for naturbasert reiseliv og jobben med implementering i overordnet reiselivsstrategi. Kommunene vil være viktige samarbeidspartnere i det videre arbeidet og landbruksforvaltningen er 1. linjetjeneste i forhold til landbruks- og bygdebasert reiseliv. Ellers peker vi også denne gangen på valget av samarbeidspartnere (Lierne nasjonalparksenter, Joma Næringspark, Proneo og Saemien Sijte) som en suksessfaktor for at arbeidet er forankret og vil bli videreført etter at prosjektet er ferdig. Prosjektledelsen er utført av ansatte i disse bedriftene/organisasjonene, og kompetansen som er bygget opp gjennom prosjektperioden, blir værende hos samarbeidspartene etter prosjektslutt.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Seminarer, vertskapskurs for innbyggere og politike-	Seminarer (mulighetsseminar), vertskapskurs for innbyggere og loka-	Det er mange berøringspunkter når det gjelder forankring, og

	re.	le politikere. Workshops/sosiale samlinger for koordinatorer og ordførere. Bygdemøter, møter med hyttefolket, frokostmøter, ambassadørarbeid og studieringsarbeid involverer egne innbyggere i landsbyen. Ulike dugnader, f.eks. bygging av flerbruks-hus/infosenter. Deltakelse på konferanser for å informere om nasjonalparklandsbyene. Kurs i bærekraft har bidratt til at et tyvetalls bedrifter har tatt steget og sertifisert seg som Miljøfyrtårnbedrifter. Arrangementer på den Europeiske Nasjonalparkdagen og til andre tider av året har bidratt til å skape engasjement og entusiasme lokalt. Det samme gjelder lokale markedsarrangementer. Egne tiltak for barn som barnas landsby og lekeplasser engasjerer barn og barnefamiliene. Flere tiltak gjennomføres i skoleregi på flere klassetrinn. Dette er repeterende tiltak som er viktige for å øke bevisstheten rundt nasjonalparkene som ressurs og nasjonalparklandsbyene som bidragsyter for lokal verdiskaping og velferd til lokalbefolkningen. Utarbeidelse og utgivelse av flere Nasjonalparkmagasiner som har blitt godt mottatt både lokalt og utover regionen. Bokpakke og rollups om lokal nasjonalpark har blitt utlevert	det er mindre forskjeller mellom landsbyene når det gjelder hvor god forankringen har vært mot det enkelte berøringspunkt. Det synes som om at effekten er best lokalt selv om landsbyene gir uttrykk for at regional og nasjonal forankring er viktig. Alle tiltak gjennomført av landsbyen, har vært forankret i landsbyrådet, som igjen har representert ulike organisasjoner/interessegrupper. Lokale tiltak som opparbeiding og vedlikehold av stier/løyper gir oppmerksomhet og goodwill. Dette er tiltak som benyttes både av fastboende og tilreisende. Tiltak rettet mot barn og unge har sørget for god forankring mot skoleledelse, lærere og elever lokalt. Det er også god forankring til Den naturlige skolesekken (DNS). Som første fellesskap (5 skoler) fikk nasjonalparklandsbyene tildelt kr 300 000 i støtte derfra. Det gjennomføres årlige fagsamlinger i regi av DNS hvor landsbyskolene deltar. En rekke vertskapskurs har gitt god forankring blant lokalt næringsliv, fastboende og sesongarbeidere. I tillegg har landsbyene gjennomført flere kurs fra kursrekka til Innovasjon Norge. Dette har medført bedre forankring til lokalt næringsliv. Nasjonalparkdager og landsbymarked skaper

		gratis til reiselivsbedrifter i tilstøtende område. Det har blitt utarbeidet flere tiltak som bidrar til folkehelse lokalt og som tilreisende også vet å gjøre seg nytte av med stor glede. Dette gjelder flotte gratis trykksaker med gode kart og beskrivelser av turer som kan gjennomføres av alle og med start direkte fra landsbyen. Dette støttes opp av gode informasjonstavler og stadig skilting av nye turmuligheter. Det er også laget nettbaserte friluftskart (naturvandring.no). Videre "10 på topp" hvor man gjennom sesongen bestiger 10 lokale topper med premiering av de ivrigste. Videre har det i prosjektet blitt åpnet et "Visitor Point" i Reisadalen som har blitt et fantastisk utgangspunkt for ferdsel inn i verneområdene. Landsbyvakt/vaktmester/helårsvert/landsbyambassadører er engasjert av kommunen, herunder med ansvar for pynting av landsbyen, vedlikehold og rydding i landsbyen, rydding og merking av turstier m.m. Dette sørger for at det ser ordentlig ut i landsbyene og at friluftsområdene er lett tilgjengelige. Informasjon i kommunestyre/deltakelse fra ordfører i nasjonal styringsgruppe (politisk nivå i kommunen). Aktive Landsbyråd med sammensetning fra politisk ledelse, kommunead-	oppmerksomhet rundt temaet, kanskje særlig for fastboende og hytteturister. Geilo og Storslett har gitt ut Nasjonalparkmagasin med tekster på norsk og engelsk. Dette er det tiltaket som når ut til flest; blant annet fastboende i regionen, hyttefolk, «kommersielle turister» og gjennomreisende. Magasinet er tilgjengelig hele året. Lom og Storslett har Nasjonalparkinformasjonssenter i sin landsby som de eneste. Her er forankringen god med et tett og godt samarbeid. I Jondal har de en institusjon i bygget "Juklafjord" Juklafjord er Jondals informasjonssenter med egen kafé, utstillinger og foredrag fra nasjonalparklandsbyen. Dette har blitt en naturlig møteplass for lokale og tilreisende. Juklafjord er en formidler av kultur og natur som Jondal er svært stolte av. Lom har gjennomført eget informasjonsmøte med fylkesordføreren i Oppland m/ stab og tilsvarende for nasjonalparkstyret i Breheimen. Diverse profileringstiltak har blitt iverksatt for å bidra til forankring og mobilisering. Her har landsbyene valgt forskjellige løsninger, herunder handlenett, regnponcho mv. Bl.a. har Lom sendt handlenett til

		ministrasjon, lokalt næringsliv, lokale lag og foreninger, elevrepresentant mv. sørger for kontinuitet og framdrift i arbeidet lokalt. Det samme gjør lokalt organiserte arbeidsgrupper og styringsgrupper. Skilting ved hjelp av lokal kulturhistorie på vei inn til landsbyen, og i selve landsbyen bidrar til å løfte fram lokal identitet. Et eksempel på dette er bruk av elvebåten i Reisaelva som symbol.	alle husstander i Lom med invitasjon til tur og åpning av ny tursti. Ellers har deltakelse på møter, seminarer og konferanser bidratt til forankring og dialog, både pleie gamle bekjentskaper og skape nettverk med nye miljøer. I Vingelen ble det jobbet svært godt med forankring mot innbyggere/egne aktører i starten av prosjektet, bl.a. gjennom studierings-arbeid. I 2013 har det vært mindre fokus på denne gruppen, og mer på felles tiltak som f.eks. nettside, noe som har gjort at landsbyråd og lokalbefolkning ellers har vært mindre involvert enn tidligere år. Vi skulle gjerne ha prioritert egne innbyggere i hele kommunen og ikke bare i Vingelen; men med begrensede ressurser til prosjektledelse ble dette nedprioritert. Generelt har alle tiltak vært forankret i landsbyrådet. Lokale tiltak som opparbeiding og vedlikehold av stier/løyper gir oppmerksomhet og goodwill. Dette er tiltak som benyttes både av fastboende og tilreisende. Kan hende kunne det vært kommunisert i enda større grad at dette er NPL-tiltak. Vi kunne ha jobbet bedre med å få landsbyrådet til å ta en aktiv rolle i forankringsarbeidet. Det har foreløpig vært litt uklart hva deres rolle skulle være i dette ar-

			beidet. I arbeidet videre fremover vil vi satse mer på landsbyrådet for å sikre at flere er med som pådrivere/kontaktpunkt til alle aktørene. Opprusting av sentrum gjennom kommunalt og fylkeskommunalt engasjement har også kommet som en følge av NPL-statusen/prosjektet. I arbeidet med strategisk næringsplan hadde reiselivsnæringa og landbruket i kommunen klare innspill på tiltak som er med på å forsterke/utnytte nasjonalparklandsbystatusen. Dette kommer til syne i tiltaksdelen. Vi har samarbeidet med Destinasjon Røros for å få mer oppmerksomhet rundt reiselivstilbudene våre. Vi har fått løftet disse frem. Videre førte det til et samarbeid om en søknad på landbruksdepartementets omdømmemidler til grønt reiseliv, som ga uttelling. Visningsturer til Vingelen har bidratt til bedre forankring blant lokalt og regionalt næringsliv. Vi har gjennomført to kurs fra kursrekka til Innovasjon Norge. Nasjonalparkdag skaper oppmerksomhet rundt temaet, kanskje særlig for fastboende og hytteturister. Kommunen har også hatt en fotokonkurranse i 2013. I stedet for et eget nasjonalparkmagasin ga Tolga ut et 4-siders bilag om Vingelen Nasjonalparklandsby i Olsok-magasinet, som distribueres i et opplag

			på 13 000 til et stort omland rundt. Dette ble en god reklame for nasjonalparklandsbyen Vingelen som viste innholdet på en god måte. Bunåva har blitt en naturlig og flott møteplass for innbyggere og besøkende. Forollhogna Informasjonssenter i Bunåva har en interaktiv utstilling om Forollhogna, og utviklet i 2013 to nye installasjoner (ferdigstilles februar 2014). Nødvendig å få på plass bemanning for å jobbe med forankring mot innbyggere og turister. Diverse profileringstiltak har blitt iverksatt for å bidra til forankring og mobilisering. Vingelen har kjøpt inn refleksvester som deles ut til ungdomsskoleelever. Ellers har deltakelse på møter, seminarer og konferanser bidratt til forankring og dialog, både pleie gamle bekjentskaper og skape nettverk med nye miljøer. Forollhogna-konferansen ble arrangert for første gang i 2013, i Vingelen, som et middel for å få til bedre nettverk, informasjonsflyt og samarbeid på tvers av kommunegrensene i Forollhogna-området. Dette var et samarbeid mellom Vingelen NPL, Nasjonalparkforvalter og NP-styret.

I 2012 var det ni av hovedprosjektene som pekte på bestemte målgrupper som det var vanskelig å trekke med. Tilsvarende antall i 2013 er ti. Det er ulike målgrupper som nevnes i den forbindelse, bl.a. Innovasjon Norge, reiselivsbedrifter, landbruksnæringen, grunneiere, ungdom, skoler og Norsk Ornitologisk Forening (jf. Tabell 15). Dette er ikke unaturlig si-

den dette som oftest er viktig aktører for å realisere målsetninger i prosjektene. Prosjektene i naturarven er forskjellige både når det gjelder innretning og organisering. Hvilke målgrupper som det er en utfordring å trekke med, ser også ut til å henge sammen med hvor prosjektet i utgangspunktet er forankret, og hvordan prosjektet er organisert fra starten av.

Flere prosjekter har fokus på tilrettelegging av infrastruktur i form av stier, parkeringsplasser, sanitærfasiliteter, skilting, informasjon osv. Man ønsker med andre ord å legge til rette en infrastruktur og et tilbud som næringslivet kan dra nytte av. Samtidig er det flere som erfarer at det kan være en utfordring å engasjere reiselivet til å ta tilbudene i bruk. Dersom reiselivet og andre næringsaktører hadde vært en del av prosjektet i utgangspunktet, hatt eierskap til prosjektet, og vært med på å definere tiltakene med tanke på egne behov, kunne situasjonen vært en annen. Så lenge nærings- og reiselivsutvikling er en viktig målsetning, vil det trolig være viktig at næringsaktørene er del av prosjektet så tidlig som mulig.

For å realisere turstiprosjekter og en del andre tilretteleggingstiltak er man avhengig av at grunneiere er med. Dersom man skal etablere en større tursti, kan man være avhengig av at flere grunneiere ser nytten av dette. Det innebærer også at selv om et klart flertall er positive, kan én, eller noen få, skape problemer med tanke på å realisere tiltaket som planlagt. Her synes også tidlig involvering og god dialog å være en nøkkelfaktor for å skape forståelse og oppslutning. Slike prosesser er imidlertid krevende og bidrar fort til utsettelser og forsinkelser.

Så lenge prosjektene har hovedfokus på infrastruktur, kan det være vanskelig å trekke med Innovasjon Norge med utgangspunkt i de retningslinjer og styringssignaler de har å forholde seg til. Så lenge næringsutviklingsarbeid knyttes til små enkeltforetak, er det også vanskelig å hente ut støtte fra Innovasjon Norge. I Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet ønsket Innovasjon Norge at flere av de mindre foretakene gikk sammen i nettverk rundt søknader til Innovasjon Norge for at det skulle få større økonomiske ringvirkninger, noe som også er aktuelt for hovedprosjektene i Naturarven som verdiskaper. Samtidig synes det å være slik at virkemidlene som Innovasjon Norge rår over, ikke er godt tilpasset aktører som ønsker å utvikle nye næringer basert på natur- og kulturarven. Høye krav til egenkapital for å utløse virkemidler er ikke tilpasset de utfordringer som små og sårbare foretak står overfor i en startfase. Innovasjon Norge sine virkemidler synes i større grad å være tilpasset næringsutvikling i større skala, knyttet til store bedrifter.

Prosjekter hvor Innovasjon Norge er med, synes også å ha et mer direkte fokus på natur- og kulturbasert næringsutvikling. Fokuset i disse prosjektene, f.eks. prosjektet i Nord-Trøndelag, har et tydelig næringsrettet fokus med tanke på produktutvikling, næringsutvikling, profilering og markedsutvikling. Samtidig er det tydelig fokus på sammenhengene mellom bevaring, utvikling og konfliktforebygging, og infrastrukturtiltak utviklet i tett samarbeid med næringsaktørene. Dette indikerer viktigheten av å involvere alle aktuelle aktører så tidlig som mulig. Flere av prosjektene viser at samhandling er avgjørende for å lykkes. Det er behov for samhandling mellom frivillig sektor, private aktører, offentlig forvaltning og kompetansemiljøer. Bred verdiskaping skjer i et bredt samspill mellom ulike aktører, jf. Quadruple-helix-modellen som er beskrevet i tidligere publikasjoner.[2] Det finnes ikke i dag ordninger for støtte til slike nettverk. Slike nettverk er viktige for å bygge tillit og gjensidig forståelse, samtidig som de også er en arena for å generere, drøfte, utvikle og realisere ideer

[2] Bl.a. i Haukeland, P.I. & Brandtzæg, B.A. 2009. Den brede verdiskapingen. Et bærekraftig utviklingsperspektiv. – Telemarksforsking. TF-notat nr. 20 2009.

med god forankring og bredt eierskap. Slike møteplasser er en forutsetning dersom man ønsker en økonomisk verdiskaping som samtidig stimulerer til bevaring og utvikling av de ressurser og verdier som natur- og kulturarven representerer.

Det er verdt å merke seg at flere av prosjektene peker på utfordringer med å sikre god nok forankring i kommunene. Noen kommuner er små og har lite økonomiske og menneskelige ressurser og bidra med. Å opparbeide god lokalpolitisk forståelse for nytten av bred verdiskaping som utviklingsstrategi med utgangspunkt i verneområder og lokale ressurser, er noe som kan kreve langsiktig holdningsarbeid. Gode eksempler er viktig i den forbindelse, og prosjektet for Nord-Trøndelag har i den forbindelse blitt trukket fram i mange sammenhenger. Dette prosjektet har selv hentet inspirasjon gjennom besøk til andre land, og begynner selv også etter hvert å gjøre seg gjeldende som en aktiv aktør i internasjonale samarbeidsfora. For å lykkes med å utvikle naturbasert reiseliv, er det klart at det kreves en regional forankring og samhandling som strekker seg langt ut over det små enkelt kommuner kan makte på egen hånd.

Tabell 15 Målgrupper som det er vanskelig å trekke med og årsaker til det.

Hovedprosjekt	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark			IN deltar nesten ikke i styringsgruppemøtene og bevilger aldri midler. Viser til at Bioforsk ikke kan søke fordi at de er statlige eid. Likevel inviteres Bioforsk til å søke, for så i neste omgang å få avvist søknaden. Dette har skjedd to ganger der omfattende søknader er levert med bakgrunn i at Bioforsk er invitert til å delta i et program. En søknad til Fylkeskommunen, hvor Fylkeskommunen sier at en kan søke på kompetansetiltak mot turistbedriftene, ble behandlet av IN som avviste søknaden som irrelevant og sa at den i tilfelle måtte fremmes av bedriftene og ikke Bioforsk.
Sykkelturisme i Nordland		Flere ønsker info flere ganger, som f.eks. grunneiere. Det samme kan gjelde for poli-	Det har vært en lang og utfordrende prosess å få med vernemyndighetene

		tikere. Ting tar derfor tid.	(Midtre Nordland Nasjonalparkstyre og Fylkesmannen). Prosjektet ser i etterkant at denne prosessen har vært riktig og viktig - og kanskje er vi noen år før vår tid med denne tenkningen.
Vidda Vinn	Innovasjon Norge		
Villreinen som verdiskaper		I følge enkelte av delprosjekteierne blir blant annet reiselivet trukket fram, og hvor de ønsker større engasjement. Lokal ungdom blir også trukket fram som en utfordring. Det virker også som at fylkeskommunene ønskes mer på banen.	
Skatter for fremtiden			
Mellom fjell, fjord og folk	Reiselivsvirksomheter. Det spekuleres i følgende årsaker: • Svært travel feriesesong, ofte kombinert med annet arbeid i lavsesong, gir liten tid til å engasjere seg • Prosjektet oppleves som lite relevant fordi det ikke gir støtte til enkeltvirksomheter • Liten interesse for tiltak som bare indirekte gir økonomisk lønnsomhet • Det er tilfredshet med situasjonen slik den er i dag, og at det ikke er behov for flere turister • Prosjekttrøtthet • Mangel på ildsjeler eller at	Reiselivsvirksomheter: Prosjekttrøtte, stort fokus på direkte avkastning, omorganisering av reiselivslag/destinasjonsselskap. De er svært opptatte i sommerhalvåret, og går i dvale vinterhalvåret. Ungdom: Vanskelig å komme inn på deres arena, nå ut med informasjon og treffe blink på tiltak.	Reiselivsvirksomheter: Trolig prosjekttrøtte, størst fokus på direkte avkastning, omorganisering av destinasjonsselskap, svært opptatte i sommerhalvåret, går litt i dvale vinterhalvåret. Ungdom: Vanskelig å nå ut med informasjon og treffe blink med tiltak. Landbruksnæringa: Firkanta sektorisering av tiltaksmidler på departementsnivå gjør at prosjektet ikke treffer næringen slik det kunne.

	ildsjelene ikke har tid eller interesse • Mangel på arenaer for å nå ut med informasjon og tilbud, spesielt i forhold til ungdom		
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn			
Sørnorsk Kystnatur	Det har vært utfordringer med forankring i Norsk Ornitologisk Forening, og det har i foreningen vært stor skepsis til alle nye tiltak enten i eller inntil naturvernområder. Etter en lengre prosess er organisasjonen nå i ferd med å bli en drivkraft i stedet for en motkraft. Det har vært, og er fortsatt, store utfordringer knyttet til å få alle grunneiere til å spille på lag. Mange tiltak forutsetter grunneiermedvirkning. Når det gjelder naturvernområdene på Lista, eksisterer det fortsatt et høyt konfliktnivå mellom grunneiere og vernemyndighetene, og mellom grunneiere og enkelte brukergrupper. En viktig målsetting for Sørnorsk kystnatur er derfor å oppnå et redusert konfliktnivå underveis og etter at prosjektet er avsluttet. Prosjektet benytter aktivt media i formidlingen av progresjonen i prosjektet, der en av målsetningene for	Grunneiere: vanskelig å forklare årsak - lokal tradisjon med lav grad av grunneierorganisering? Lista lokallag av Norsk Ornitologisk Forening: årsak er stor skepsis til konseptet bærekraftig bruk - NOF LL hadde styrevedtak på å ikke samarbeide med naturarvprosjektet - mener at økt bruk av naturvernområder ikke er forenlig med bærekraft.	Lista lokallag av Norsk Ornitologisk Forening - årsak er skepsis til konseptet bærekraftig økt bruk - sterke personligheter i foreningen - NOF ll hadde styrevedtak på å ikke samarbeide med naturarvprosjektet Sørnorsk kystnatur. Mht. grunneiersiden har det gått bedre og bedre å trekke dem med ettersom prosjektet har fått til gode delrealiseringer.

	medieinvolvering, spesielt lokalavisene, er positiv nyhetsformidling av delresultater og realiseringsprosessen, samt overbevise grunneierne om at dette er noe fint de kan være med på. Det er nå totalt 62 grunneiere som må gi sitt tilsagn for at hele den planlagte tilrettelagte turstien fra Nordberg fort til Lista fyr skal bli en realitet.		
Kystarven	Innovasjon Norge har vært vanskelige å trekke med på finansiering fordi de prioriterer enkeltvirksomheter, og disse er ikke prioriterte direkte i prosjektet. Innovasjon Norge har vært lite villige til å gå inn på fellestiltak som de selv ikke er aktivt involverte i organiseringen av. Siden prosjektet må prøve å skaffe finansiering til etablerte prosjekter, har man vurdert det til å være altfor ressurskrevende å arbeide opp mot Innovasjon Norge innenfor den avgrensede tidsrammen i dette prosjektet.	Innovasjon Norge er vel strengt tatt ikke en målgruppe, men IN har vært vanskelige å trekke med på finansiering av en etablert prosjektportefølje som de selv ikke har vært aktivt inne i utviklinga av.	Vi har ikke lyktes helt med å få de små reiselivsvirksomhetene til å involvere de nye turstiene i sine produktpakker. Dette kan skyldes at vi ikke har hatt godt nok fokus på dette arbeidet, at vi ikke har greidd å organisere det godt nok, og at reiselivsvirksomhetene ikke er gode nok på produktpakking. Vi har likevel tro på at dette vil komme etter hvert siden reisemålselskapet har vandring som et satsingsområde, og stadig flere reiselivsvirksomheter arbeider mer systematisk med å utvikle produktpakkene sine.
Økosystem Dokkadelta	En kommune og fylkeskommunen, to skoler og ett museum.	Det har vært en stor fordel for prosjektet Økosystem Dokkadelta at verdiskapingprogrammet strekker seg over fem år. Det har gitt prosjektet tid til å jobbe med en god forankring lokalt, regionalt og nasjonalt.	Visse utfordringer å få med alle skoler. Se årsrapport for 2012. Det geografiske området for prosjektet har en dårlig utviklet reiselivsnæring (få bedrifter å spille på), og dette har gjort at

		Våre målgrupper har hatt tid til å bygge opp tillit og nysgjerrighet til våre tiltak. Prosjektledelsen har om nødvendig kunnet justere tiltak underveis for å møte behovene til målgruppene. Prosjektet ØD og målgruppene har blitt godt kjent med hverandre over tid. Skolene i vår region fungerer veldig ulikt. Noen skoler er lette å få engasjert, mens andre skoler ikke ønsker å bli forstyrret i sine rutiner. Sistnevnte er skoler som ikke søker natursekken fordi de ikke har ressurser. Dette er beklagelig men dessverre ganske vanlig. Konseptet modellskoler som vi etablerte i 2012 har fungert bra og har blitt positivt tatt imot. Men det viser seg at skolene har behov for en tett oppfølging for at undervisningsoppleggene gjennomføres. Dette vil muligens endre seg over tid og ØD prioriterer i 2013 å få flere skoler engasjert i formidlingsarbeidet av naturarven i området.	det har vært utfordrende å få substans i samarbeidet med næringsaktører. Prosjektet burde også søkt et tettere samarbeid med Gjøvikregionen turistkontor tidligere. Denne kontakten er for alvor tatt opp i 2013, og videreføres i et eget prosjekt i 2014.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Utfordringer med å trekke med DNT. DNT regner seg som en allmennyttig organisasjon og ønsker derfor ikke å bidra økonomisk. Samtidig oppleves de som en konkurrent til bedriftene i randsonene.	Kommuner, dvs. administrasjonene i kommunene. I løpet av 2012 har det vist seg at en del kommunikasjon med Nasjonalparkforvalterne bød på problemer pga. manglende kunnskap om Charterplanens betydning, forankring, forpliktelser til Europarc for å følge opp planen og konsekvenser av dette. Siden august 2011 er det gjort	

		ekstra orienteringer om planen, dens innhold osv.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Prosjektet har, som tidligere, utfordringer med å trekke reiselivsvirksomheter med i satsingen. Mange støtter opp gjennom ord og tanker, og flere virksomheter er partnere til verdsarvparken. Likevel, når det kommer til praktisk gjennomføring av konkrete tiltak, opplever prosjektet at det er vanskelig å få de samme virksomhetene til selv å yte noe i form av økonomi eller annen ressursinnsats. Man har med andre ord utfordringer med at noen investerer i produktet mens andre høster gevinstene. En annen gruppe er de (privatpersoner, virksomheter mv.) som opplevde prosessene rundt vern og verdensarvstatus som negativt - som et hinder for all utvikling. Mange av disse har etter hvert endret syn og har gjennom partnerskap med Verdsarvparken sett at det er mye som er mulig å få til. Verdsarvparken bruker ikke mye tid på de som er svært negative, men håper samtidig at eksemplene på hva som er mulig å få til, etter hvert inspirerer dis-	Det er fortsatt reiselivsvirksomheter som er tyngst å trekke med i samarbeidet. Mange støtter opp under satsingene gjennom ord og tanker, flere virksomheter er også partnere til verdsarvparken. Likevel, når det kommer til praktisk gjennomføring av konkrete tiltak, opplever parken at det er vanskelig å få de samme virksomhetene til selv å yte noe i form av økonomi eller anna innsats. Det kan se ut som om virksomhetene fremdeles er mest opptatte av egen økonomisk verdiskaping mens de overlater til andre å investere i/ ivareta "produktene". En annen gruppe er de (privatpersoner, virksomheter m.m.) som opplevde prosessene rundt vern og verdsarvstatus som negativt - et hinder for all utvikling. Mange av disse har etter hvert dreid fokus over på hva som er mulig å få til av aktivitet/ tiltak og vurderer samtidig partnerskap med Verdsarvparken. Verdsarvparken bruker ikke mye tid på de som ikke vil, men håper samtidig at de mange eksemplene på hva som er mulig å få til, etter hvert inspirerer disse til å delta. Offentlig forvaltning er fremdeles reservert i forhold til å inngå partnerskap på grunn	Reiselivsvirksomheter: Mange støtter opp under satsingene gjennom ord og tanker; noen av virksomhetene er og partnere til verdsarvparken. Likevel, når det kommer til praktisk gjennomføring av konkrete tiltak, opplever vi at det er vanskelig å få de samme virksomhetene til selv å yte noe i form av økonomi eller annen innsats. Litt forenklet kan man fremdeles si at det i for stor grad er forventet at noen skal legge til rette for verdiskaping mens andre sitter med kassaapparatet. En annen gruppe er de (privatpersoner, virksomheter mv.) som opplevde prosessene rundt vern og verdsarvstatus som negativt og vanskelig - et hinder for all utvikling. Her opplever vi likevel nå etter en tid at noen søker seg til Verdsarvparken gjennom partnerskap, noe som er svært positivt. Verdsarvparken bruker ikke mye tid på de som ikke vil men håper samtidig at de mange eksemplene på hva som er mulig å få til, etter hvert inspirerer disse til å delta.

	se til å delta. Off. forvaltning er fremdeles reserverte med tanke på å inngå partnerskap pga. muligheter for sammenblanding av roller og oppgaver.	av redsel for sammenblanding av roller/oppgaver. Samarbeidet med styresmaktene i området er likevel bra og på vei mot det bedre.	
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya			Vi opplever at det er utfordrende å drive kontinuerlig forankringsarbeid i et prosjekt som har fire deltagende kommuner med mange enkeltaktører. Selv om kommunene sitter i styringsgruppen, betyr ikke dette at prosjektet dermed er godt forankret i deres kommunale system til tross for gjentatte møter og mye kommunikasjon. Vi mener dette skyldes at vi jobber med kommuner med svært begrensede ressurser slik at det ikke alltid er kapasitet internt i kommunene til selv å forankre prosjektet de deltar i.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur		Kommunene er vanskelige å trekke med i arbeidet. Årsaken er bl.a. at delprosjektene er ledet av, og forankret hos, aktører som IKKE er kommunen. Kommunene trekkes derfor med gjennom bl.a. deltakelse i lokale styringsgrupper. De 5 kommunene som bidrar med finansiering i prosjektet har nok heller ikke prosesser omkring søknadsbehandling som ivaretar forankringen til andre deler av organisasjonen. Indre Namdalskommunene (Lierne,	En del av kommunene har vært vanskelig å få engasjert i prosjektet. Dette er kommentert tidligere. Vi håper at kommunene vil bli en viktigere støttespiller i arbeidet som skal gjøres etter prosjektets slutt. Andre kommuner har fungert godt når det gjelder engasjement og forankring. Destinasjon Dærga har bygget opp en temapark som er et spennende tilskudd til natur- og kulturbasert næringsut-

		Røyrvik, Namsskogan og Snåsa) finansierer sine andeler gjennom Regionalt næringsfond. Indre Namdal Regionråd (ordførere og rådmenn) orienteres om tilsagn gitt fra regionalt fond. Det er holdt innlegg og foredrag for regionrådet, og ordførere og rådmenn er derfor orientert. Dette skaper ikke nødvendigvis forankring i kommunenes organisasjon.	vikling i Røyrvik kommune. Ved en kommersiell bruk av parken vil turister/tilreisende være en betydelig målgruppe. Reiseliv og reindrift er ofte problematisk. I prosjektperioden har det derfor vært vanskelig å få med alle samene på en konstruktiv og inkluderende måte. I løpet av 5 år har dette endret seg slik at det i dag er flere som ønsker å satse på turisme med utgangspunkt i Destinasjon Dærga.
Norges nasjonalparklandsbyer	Grunneiere og næringsdrivende innen landbruk.	Dette varierer fra landsby til landsby. Det som nevnes er: -Grunneiere og næringsdrivende innen landbruk. -Bygde-/grendelag. Vanskelig å synliggjøre viktigheten av deres bidrag og at de faktisk kan få noe tilbake til sitt lokalmiljø. - Mange ulike personer inne i prosjektet og flere parallelle prosjekt (småsamfunnssatsing) har gjort sitt til at næringslivet er litt avventende til nasjonalparklandsbyen og om dette er noe som kommer til å fortsette etter prosjektslutt. - Noen opplever sterk oppslutning fra frivillige lag og foreninger mens andre ikke gjør det. - For noen er det vanskelig å trekke med bedrifter på miljøfyrtårnsertifisering mens andre landsbyer har klart det med stor	Her er det forskjeller mellom landsbyene. Det som går igjen er lokalt næringsliv. Det gjelder alle bransjer, også reiseliv. Det finnes eksempler på at lokalt reiseliv i stor grad er en deltidsjobb eller hobby, og at de er fornøyd med dagens situasjon. Det later til at det er manglende forståelse for at reiseliv generer merverdi for hele lokalsamfunnet, herunder bransjer som dagligvare, entreprenører, håndverkere, bensinstasjoner mv. Fastboende som ikke har tilknytning til reiselivet synes å være vanskeligere å trekke med i arbeidet og få dem til å framstå som godt vertskap og gode ambassadører for sitt eget lokalsamfunn. I 2013 har det vært

		suksess. -Innbyggere og næringsliv utenfor landsbyen («resten» av kommunen) ser ikke hvordan landsbyen kan bidra til egen vekst og økt inntjening. Dette er klassisk i områder som er "delt mellom f.eks. fjell og bygd".	større fokus på felles tiltak framfor lokale. Mindre synlighet kan ha påvirket oppmerksomhet og engasjement blant lokalbefolkningen. Lokalpolitisk kan ordfører stå alene om vilje til bred verdiskaping som satsingsområde i kommunen. Det kan være så enkelt at kommunestyre og formannskap er mer opptatt av tjenester man må ha, ikke bør, kan eller vil ha. Kommuneøkonomien har mye å si, og den varierer mye i kommunene landsbyene ligger i. Nasjonalpark er for mange fortsatt et fremmed og kunstig begrep som det kan være vanskelig å selge inn. Noen er godt fornøyd med tettstedsnavnet sitt som merkevare og mener det er bedre. Dette er et kontinuerlig påvirkningsarbeid som vil ta tid.

6. Måloppnåelse

6.1 Rapportering på tiltak

6.1.1 Oppfølging av tiltaksplaner

På spørsmål om tiltak er gjennomført som planlagt, var det i 2011, 2012 og 2013 kun Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark som svarte ja. I 2013 svarer i tillegg Økosystem Dokkadelta ja. De resterende melder om at tiltakene kun er delvis gjennomført.

Når det gjelder tiltak som er delvis gjennomført, ble prosjektene spurt om hvilke tiltak dette gjelder, hva som er årsakene, og om de blir gjennomført senere i prosjektperioden, ev. hvorfor ikke (jf. Tabell 16). Det er mange årsaker til at tiltak ikke går som planlagt, og mange av årsakene som rapporteres i 2012 er sammenfallende med det som ble rapportert i 2011. De fleste av disse er forsøkt listet opp nedenfor:

- Tidkrevende eller vanskelig å få avtaler med grunneiere på plass
- Manglende kapasitet, tid og ressurser til planlegging og gjennomføring
- Skifte av prosjektledere og delprosjektledere
- Organisering og uklare ansvarsforhold gjør oppfølgingsarbeidet krevende
- Prosesser tar lengre tid enn man hadde forutsatt
- Behov for tid til å avklare konflikter mellom brukerinteresser
- Behov for utsettelse av tiltak pga. omprioritering av ressurser til viktigere tiltak
- Tiltak har stoppet opp pga. manglende interesse, behov for omdefinering av tiltak
- Behov for tilpasning/justering av tiltakene ut fra hendelser underveis
- Mangel på fullfinansiering/fullfinansiering for sent på plass
- Mangel på håndverkere
- Dårlig vær/tidlig snø/kulde
- Man har sett nye muligheter og satt i gang nye tiltak som ikke var planlagt

Gjennomgående årsaker til at tiltak ikke går som planlagt, er at ting av ulike årsaker tar lengre tid enn forventet, og at tiltak må forskyves i tid. Flesteparten av tiltakene som ikke er ferdige i 2013, vil bli ferdigstilt i 2014. I prosjekter som involverer mange aktører, blir gjerne prosesser og problemstillinger mer komplekse enn først antatt. Planlegging, saksbehandling og godkjenning tar tid. Mange prosjekter har, som tidligere nevnt, begrenset med ressurser til prosjektledelse og koordinering. Mangel på tid og kapasitet i prosjektet til planlegging og gjennomføring er derfor en utfordring som går igjen i flere av prosjektene.

Det skjer også uforutsette hendelser underveis som gjør at tiltak må justeres, og at prosesser må endres. Det er få eksempler på at delprosjekter eller tiltak har stoppet opp, men de finnes (jf. Tabell 2). At tiltak har stoppet opp, synes å ha sammenheng med at tiltakene i utgangspunktet ikke har vært godt nok forankret blant alle brukerinteressene. En viktig erfaring fra dette er at det er viktig å involvere alle relevante aktører så tidlig som mulig. En interessentkartlegging kan også være hensiktsmessig før tiltak settes i verk. Det vil ikke være hensiktsmessig å gå i gang med et tiltak der en sentral målgruppe ikke finner delprosjektet eller tiltaket relevant eller nyttig. Uansett vil det være viktig at alle brukerinteresser

får anledning til å komme med innspill, bli hørt og ha muligheter for å påvirke i en tidlig fase.

I planlegging og gjennomføring av større prosjekter skal det godt gjøres at det ikke oppstår hendelser eller skjer ting som gjør at tiltak må forskyves i tid. Framdriften er avhengig av mange faktorer, og det er ikke alltid lett å ha oversikt over hvordan alle disse vil slå ut. Videre vil sykdom og skifte av prosjektleder naturligvis ha betydning for framdriften i tillegg til organisering, forankring og ansvarsfordeling. Hvor ledelsen i utgangspunktet er plassert, og hvem som i utgangspunktet er med i prosjektet, har betydning for hvordan prosjektet gjennomføres og hvilke resultater man oppnår. At man i utgangspunktet har bred nok forankring blant de aktører som vil spille en viktig rolle for realiseringen av prosjektene, synes viktig. Det er klart at dersom man skal satse på bred verdiskaping forankret i natur- og kulturarven som strategi for nærings- og samfunnsutviklingen, er det avgjørende med god forankring både i kommunal og regional forvaltning. Prosjekter som i utgangspunktet ikke har denne forankringen, må bruke prosjektet til å skape denne, og slike prosesser tar tid. Utfordringene vil være forskjellige alt etter hvor prosjektet i utgangspunktet er forankret. På lokalt nivå er god forankring blant kommuner, næringsliv, grunneiere/innbyggere og lag og frivillige organisasjoner avgjørende. God forankring på regionalt nivå er videre viktig for å kunne utløse regionale virkemidler og prioritere innsatsen med tanke på ressurser og kompetanse. For å kunne se virkemidler knyttet til utvikling og vern i sammenheng, forutsetter dette videre god samhandling og koordinering på regionalt nivå, noe det regionale partnerskapet i Nord-Trøndelag er et eksempel på. Forutsetningene for å få til en slik koordinering vil naturligvis være bedre om prosjektet i utgangspunktet har en slik forankring. Veien blir naturligvis mye lenger å gå om en starter med enkeltprosjekter på lokalt nivå.

Tabell 16 Hvilke tiltak som ikke er gjennomført som planlagt og årsakene til dette.

Hovedprosjekt	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark			
Sykkelturisme i Nordland	En dalstrekning er satt på vent som følge av en grunneier som ikke vil inngå avtale. Prosjektet avventer foreløpig situasjonen. Det er også en alternativ trase som kan brukes, dersom man ikke kommer fram til enighet. Man regner med en avklaring i løpet av 2012.	Lønsdal - Kjemåga er ikke gjennomført i den grad at saken ennå ikke har vært oppe i Midtre Nordland Nasjonalparkstyre (dispensasjonssøknad). Forhåpentligvis blir den godkjent i 2013. Ikke alle skilt er satt opp/ut – det blir gjort i 2013. Utsetting av benker/rasteplasser blir gjort i 2013. Delåpning av prosjektet måtte utsettes - blir gjort i 2013. Brukergruppe for sykkelprosjektet er ikke kommet i gang. Arbeidet med Polarsirkelen – Saltstraumen blir videreført.	Lønsdal - Kjemåga er ikke realisert ettersom dispensasjon for tilrettelegging ikke er gitt ennå. Noe fysisk arbeid (toppdekke/ferdigstillelse av oppgradert vei) ble ikke ferdigstilt på grunn av snø/kulde. Utplassering av informasjonsskilt ikke ferdigstilt grunnet at man ikke har et kommunalt vedtak på utplassering av disse.

Vidda Vinn	Tiltak knyttet til kunnskapsrike formidlere (mentorordning for guidespirer og etablerte bedrifter) er ikke gjennomført på grunn av manglende personalressurser til planlegging og gjennomføring. Prosjektet ønsket å få til en helhetlig satsing på dette området fra 2012. Dette blir tatt opp som et eget delprosjekt i 2012 og 2013 i form av "Guidekorps Øvre Telemark". Tiltak knyttet til målrettet markedsføring (felles nettside for Hardangervidda-forprosjekt) er startet opp, men man er ikke ferdig med gjennomføring pga. at personalressurser ble prioritert til tilrettelegging i barmarkssesongen. Man satser videre på markedsføringsarbeidet i 2012 og ønsker å få på plass en intensjonsavtale om drift av nettsiden.	Alle planlagte tiltak er igangsatt, og de aller fleste er gjennomført som planlagt. Noen tiltak tok lengre tid å gjennomføre enn planlagt, men de vil bli fullførte i løpet av prosjektet. Eksempel: Delprosjektet Guidekorps Øvre Telemark: Det tok lengre tid enn ventet å kartlegge guidene, og å bli enige om hva slags type guida produkt det er størst marked for. Derfor ble det gjennomført en undersøkelse blant reiselivsbedriftene i Telemark, for å se hva slags type guiding det er størst etterspørsel etter.	Alle planlagte tiltak er igangsatt, men ikke alle ble gjennomført sommeren 2013. Gaustatoppen - steintrapp fra endestasjonen på Gaustabanen (Tuddalstippen) og opp til platået. Sherpaene ble forsinket og fikk ikke begynt på jobben før midten av august. Tidlig snøfall gjorde at jobben måtte avsluttes. Blir sluttført sommeren 2014. Turvegen på Arbuvollen. Turvegen er ferdig opparbeidet, men formidlingsopplegget «Vasseventyret» er forsinket. Årsaken var vansker med å få tak i lokale entreprenører som kunne gjøre endel av grunnarbeidet til installasjonene. Blir ferdigstilt sommeren 2014.
Villreinen som verdiskaper	Av kapasitetshensyn ble tiltaket knyttet til nettverksbygging mellom de ulike faginstitusjonene i regionen utsatt til ny prosjektleder er på plass. Dette vil bli gjennomført første del av 2012. Fangstminneparken på Hjerkinn ble utsatt noe pga. forhold knyttet til reguleringsplan, andre aktører i området og forholdet til disse.	Oppgradering og informasjon knyttet til Venabu planlegges utført 2013. Her har Gudbrandsdalsmusea kommet inn og skal være samarbeidspart mht. gjennomføring/kvalitetssikring. Her har det vært nødvendig med diverse høringsrunder, noe som også er en av årsakene til forsinkelse. Tiltak workshop i regi av iNasjonalparker er under oppfølging og planlegges gjennomført 2013. Flere aktører skal involveres i dette. Tiltak Digitale Dalsida	Tiltak animasjonsfilm, tiltak Fangstminnepark er større prosjekter og pga. omfang blir disse tiltakene ferdigstilt i løpet av 2014 og 2015. Tiltak informasjonsbrosjyre Venabu ferdigstilles over nyåret 2014 og et tiltak som pr. i dag er på høringsrunde i ulike instanser.

		er under oppfølging. Tiltaket er overført Lesja kommune og nødvendige prosesser igangsatt. Her har man også avventet diverse avklaringer mht. prosjektgjennomføringen. I tillegg er det flere prosesser der forankringen tar lengre tid enn forventet. Til dels har nok skifte av prosjektleder ført til at tiden også har vært prioritert mht. arbeidsoppgaver, sette seg inn i prosjekt, justeringer av tiltak, budsjett med bakgrunn i tilbakemeldinger fra DN osv.	
Skatter for fremtiden	Det ble kun gjort klart faktaark på sik i Trøndelag. Faktaark på molte var også planlagt, men vil bli utgitt tidlig i 2012. I Finnmark er det samlet mye tradisjonskunnskap omkring elvemusling, men det har vært en utfordring å få komprimert dette ned på et faktaark. Faktaark om elvemusling utgis også tidlig i 2012. Det samme gjelder temaark om tjæremiler. Temakvelder og temadager er avholdt på alle steder med unntak av Øvre Pasvik.	På grunn av usikker økonomi har man gjennomført mindre tiltak enn planlagt, og det vil derfor bli gjennomført færre faktaark enn planlagt. Omfanget av formidling kan det også være aktuelt å redusere.	Deler av prosjektene ble satt litt på vent i påvente av avklaring av finansiering. Disse vil, der det er naturlig, fullføres senere, med andre midler enn gjennom naturarven. Når det gjelder formidling ønsker man å bruke kunnskap som er innhentet gjennom prosjektet ved framtidig skolearbeid.
Mellom fjell, fjord og folk	I hovedprosjektet er studietur i Norge med styringsgruppe og formannskap ikke gjennomført fordi tidspress og kommunevalg gjorde dette vanskelig. Det blir sannsynligvis gjennomført våren 2012. I delprosjekt Infrastruktur er nye turløyper ikke gjennomført. Bare en liten del av budsjettet til oppholdssteder er brukt. Det tok tid å	De fleste tiltaka er i gang, men noen tar lenger tid enn estimert. Noen tiltak har falt ut. -Turkart: Arbeidet er starta, men stor aktivitet på stimerkingsfronten gjør at selve produksjonen/lanseringen utsettes til høsten 2013. -Turstimerking: Det meste er gjennomført,	Turstimerking: Nesten alt er ferdig, men noen bygdelag kom sent på banen. Det tar tid for disse å få godkjenning fra alle grunneierne. Blir fullført våren 2014. Turstiformidling: Informasjonsskilt er i formstøpinga. Forsinka pga. tidspress og ikke

	finne tiltak som gir både bedre folkehelsetilbud, økte muligheter for næring og som samtidig har stor nok behovsgruppe. Disse tiltakene er nå identifisert, og man satser på gjennomføring i 2012 og 2013. I delprosjekt Kunnskap er kunnskapsseminar putta inn i bygdevertskurset for å sikre kvalitet framfor kvantitet på seminarene, for å være mer ressurseffektiv i prosjektledelsen og for å rydde opp i det som kunne blitt en tiltaksjungel for utenforstående. I sesongen 2011/2012 er seminarene åpne på grunn av et lavt antall deltakere på bygdevertskurset. Dette kan bli endret dersom bygdevertskurset opplever stor deltakerinteresse neste år. Brefestivalenseminar ble gjennomført i liten skala, uten støtte fra Naturarven. Årsaken var tidspress og lite ressurser hos arrangøren til planlegging. Delprosjekt Lokal Mat er avsluttet (jf. Tabell 2). Delprosjekt Tematurisme har ikke gått som planlagt pga. manglende interesse (jf. Tabell 2). Delprosjekt Kunst i Landskap er forskjøvet til høsten 2011 pga. kapasitetshensyn.	men noen bygdelag må vente til våren med å sette opp de siste skiltene. Rapportering fra disse er derfor utsatt til mai 2013. -Kulturløypa Wittgenstein: Det ble krav om reguleringsplan samt behov for mer finansiering. Må gjennomføres høsten 2013, etter reguleringsprosess. -Frå bygd til bygd i Luster: Prosjektleder for det regionale stiprosjektet "S1-Sognefjordssvegen" ble ansatt ved årsskiftet, og prosjektet gjennomføres i 2013. - Vassbakken/Åsafossen: Planavklaring og plantegning tok lengre tid enn forespeilet. Det blir trolig igangsatt vår/sommer 2013. -Berdalsnosi: Treg grunneierprosess. Dette må avklares i løpet av mars, ellers faller det bort. -Aktivitetsknutepunkt: Omorganisering av hele reiselivsnæringen i nytt destinasjonsselskap. Alt av turistinfo etc. er derfor uklart. Deler av funksjonen blir uansett ivaretatt gjennom infotavler om friluftstilbud i hvert bygdesentrum. "Aktivitetsknutepunkt" knyttet til nærbutikkene faller derfor ut. -Testarrangement: Ble omdisponert til film om Jostedal pga. bygging av Breheimsente-	ferdigstilt turstimerking. Fullført vinter/vår 2014. Turveg Skjolden - Fortun: Reguleringsplan blir godkjent februar 2014. Skal være ferdig sommeren 2014. Tursti/parkering Vassbaken/ Åsafossen: Nesten ferdigstilt. Siste hånd på verket våren 2014. Berdalsnosi: Avslutta grunnet konflikt med villreininteresser.

		ret og utviklinga av bedriftsnettverket Jostedal SigNatur. -Film om Jostedal: Dårlig vær og ønske om film fra vinterhalvåret gjør også at filmen ikke er klar før mai, i forbindelse med åpning av Breheimsenteret. -Sommernaturskole: Tiltakshaver trakk seg. Her er det funnet et godt og bedre forankra alternativ i "Skuleprosjekt i Mørkridsdalen".	
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Prosjektet opplever en forskyving av tiltak fordi tiltakene krever mer planlegging og forberedelser en man har forutsatt. Prosjektet har oppsplitting i kommunale delprosjekter og satt av for lite ressurser til oppfølging når ting ikke går etter planen. Det er mange komponenter, som brukerinteresser, grunneiere, kommunale løyver og andre godkjenninger som må håndteres i riktig rekkefølge før man kan starte opp med gjennomføring av tiltak. Alle tiltakene vil bli gjennomført når de er klare, uavhengig av når de sto på tiltaksplanen.	-Blådalen, avklaring av eiendomsforhold, treg saksgang hos eier. Blir gjennomført i 2013. - Buerdalen, manglende regulering og godkjenning av planer. Blir gjennomført i 2013. - Buferdsvegen/pilegrimsvegen, ekstreme forhold som krever større ressurser. Søkt ekstern finansiering i 2013	Parkeringsplass i Buerdalen er ikke gjennomført. Det har tatt lang tid med analyser av rassikring og tilrettelegging. Oppstart klar i november 2013. Tiltaket blir gjennomført i 2014.
Sørnorsk Kystnatur	Sørnorsk Kystnatur er et stort prosjekt med mange delprosjekter. I delprosjektet Fugleopplevelser på Lista har delprosjektgruppen definert et helhetlig opplegg for fugleopplevelser på Lista der det totalt inngår 10-12 tiltak med ulik grad av tilrettelegging på i alt åtte ulike steder. Man har i delprosjektet fått	Delprosjekt 2. Guideopplæring er delvis gjennomført. Høsten 2012 sa delprosjektleder opp sin stilling i destinasjonsselskapet Lister Reiseliv. Det tok noe tid å få den nye delprosjektlederen på plass. Ikke realiserte tiltak er flyttet til 2013. -Delprosjekt 3. Tursti Nordberg Fort - Lista	Alle tiltak, også de forsinkede vil bli realisert fordi kommunene har gått sammen om en videreføring av Sørnorsk kystnatur inn i 2014 etter halv sats. Delprosjekt 2: Guideopplæring noe forsinket også i 2013 fordi det regionale destina-

	arkitekttegnet to fugletårn (utformet mer som broer) som skal oppføres på Kviljoodden og Steinsvika. Avtaler med grunneiere om parkering, adkomst og oppføring er signert, men innvendinger fra naboer, NOF og direktoratet har stoppet opp deler av prosessen. Dette har innvirket på prioriteringen av punkter for tilrettelegging. I tillegg har to nye lokaliteter materialisert seg som mulige i løpet av 2011, og disse har nå blitt inkludert i plan for 2012-2013. Dette gjelder en eiendom på 7,5 dekar beliggende inntil Fuglevika fuglefredningsområde som har blitt sikret som offentlig friluftsområde i regi av Sørnorsk kystnatur. Dette friluftsområdet har spesielt gode muligheter for utvikling, siden adkomsten infrastrukturmessig er veldig god. Det jobbes med en videreutviklingsplan for dette området siden mange av de samme kvalitetene for planlagte tiltak på Kviljoodden kan overføres hit. Den andre og største muligheten for utvikling av fugleopplevelser er utviklingen knyttet til statlig overtagelse og privat engasjement knyttet til verneområdet Slevdalsvannet. I løpet av året er Slevdalsvannet også blitt nominert som RAMSAR-område. Det nye og viktige samarbeidet med Lista fuglestasjon og den nyansatte prosjektlederen der har lyktes meget godt	fyr. Delvis gjennomført fordi færre grunneiere enn ønsket har signert. Viktigste deler realisert! -Delprosjekt 4. Delvis realisert. Forsinkelser i prosess knyttet til Slevdalsvann naturreservat. Forhandlinger med grunneiere lyktes først mot slutten av året. Behandling av dispensasjonssøknader hos fylkesmannen har drøyd ut. Forskyving av noen tiltak til 2013. -Delprosjekt 5. Noen tiltak forsinket pga. grunneierforhandlinger som har trukket ut i tid. -Delprosjekt 7. Trukket ut pga. manglende oppfølging fra valgt konsulent. Delprosjekt nedprioritert og innstilt fra 2013. -Delprosjekt 9. Viktige realiseringer gjennomført, men anbud på bygg ble lagt ut først i februar 2013. -Delprosjekt 11. Forsinket byggesøknadsbehandling fra Flekkefjord kommune. Generelt har enkelte fysiske tiltak blitt utsatt som følge av forsinkelser med reguleringsplanarbeid, dispensasjoner og grunneieravtaler. Planen er å gjennomføre alle tiltak i planen for 2013 i 2013.	sjonsselskapet Lister reiseliv ble vedtatt å legges ned. Sluttføring av guideopplæringen ble overført til Lister friluftsråd Delprosjket 3: Nye deler realisert, siste bit realiseres vår 2014. En del av opprinnelig planlagt sti er det vedtatt å ikke tilrettelegge på grunn av havets påvirkning. For denne delen henvises til parallell gårdsvegnett for tilrettelagt alternativ. Delprosjekt 4: Noen forsinkelser pga. lang saksbehandling, men også grunneierprosessene som nå har lykkes med avtaleinngåelse har tatt lengre tid enn forutsatt. Enkelte av de planlagte tiltakene i 2013 blir derfor realisert i 2014.

	så langt. Ny sjøfugl- og uværsbu er nå byggesøkt, etter at grunneiers tillatelse ble gitt (Kystverket), og det er gjennomført forundersøkelser med arkeolog og fylkeskonservator samt andre avklaringer inklusive arkitekttegninger. Sparebankstiftelsen DNB finansierer sjøfuglbua som etter søknad fra Lista fuglestasjon fikk tilslag derfra. En gave på 360 000 til ny sjøfuglbu + optikk (kikkerter og teleskop til bruk for publikum) ble gitt fra Sparebankstiftelsen DNB. To av tiltakene under delprosjekt Fugleopplevelser på Lista er stoppet opp. Fylkesmannen gav dispensasjon for etableringa av et kombinasjonsbygg "fuglebro" med planlagt funksjon som fugletårn og kanalisering av ferdsel. Dispensasjonen ble påklaget til Direktoratet for naturforvaltning av NOF Lista lokallag. DN tok klagen til følge, bl.a. under henvisning til mangler ved konsekvensutredning. Fra fuglegruppen innstilles det nå på å jobbe videre med realisering av de ukontroversielle tiltakene. Fra grunneiersiden etterlyses klare retningslinjer for hva som kan tillates av tilretteleggingstiltak i verneområdene. Dette behovet spiller inn på den pågående revisjon av forvaltningsplan for Listastrendene, som også er innlemmet som delprosjekt i Sørnorsk		

	kystnatur. Det er veldig viktig for realiseringen av Sørnorsk kystnaturs største delprosjekt (fugleopplevelser på Lista) at denne konflikten ikke blir liggende i veien for andre ukontroversielle tiltak. For tiltakene som ikke vil bli realisert, gjøres det gjenbruk av ideene, og det har åpnet seg nye muligheter, bla. gjennom nye offentlig sikrede friluftsområder. Her vil Sørnorsk kystnatur omdefinere tidligere planer og realisere nye tiltak innenfor delprosjektet. I 2010 ble det rapportert om problemer med framdriften turstiprosjektet Nordberg Fort - Pennefeltet - Pennehuset - Pikksteinen - Lista Fyr. Her har man nå fått avklaringer på viktige utfordringer. For første del av turstien er byggesøknad nå sendt inn etter at en hel rekke avklaringer har falt på plass. Kjøp av nødvendig grunn med penger fra Fylkeskommunen, arkeologiske undersøkelser etc. er gjennomført. Byggestart er planlagt våren 2012. Prosjektledelsen er lagt til en nyopprettet 100 % stilling i Lister friluftsråd, og prosjektleder har engasjert seg sterkt i delprosjektet. Når det gjelder arbeidet med opplæring av guider, ble grunnplanen for guideopplæringen laget i 2009. I løpet av 2011 har man involvert Kvinesdal vekst som en aktør som kan overta		

	og videreføre. Fra og med 2012 legges guideopplæringen endelig over til den interkommunale organisasjonen Lister Reiseliv (Region Lister) som også vil videreføre arbeidet etter 2013. I delprosjekt Hidrahei via Brufjell til Åna Sira har det vært utført enkelte mindre tiltak, utarbeidet brosjyre vedrørende skjøtsel på gården Li og gjort en del utbedring av stien til Kjørsfjell. Hovedfokuset har likevel vært, og er, tilrettelegging i Åna Sira i tett samarbeid med Skjærgårdsparken. Det søkes her tilrettelagt et større areal for allmennheten og reiselivet med Brufjell, Sandvika og generelt flott kystnatur som sammen med verdier i stedets bygningsmiljø kan gi et betydelig samlet løft for området. Essensielt i dette har vært bygging av en større parkeringsplass med gode skilt og toalettforhold. Selve parkeringsplassen er ferdig. Tank til toalettet er lagt ned. Toalettet er flyttet i forhold til reguleringsplan, slik at en reguleringsendring må til, noe som har trukket ut grunnet bemanningssituasjonen på plansiden i kommunen. I Delprosjekt Haugelandsstranda i Fedafjorden er det utarbeidet en skisse over hvordan man kan utvikle området med gjenoppføring av gamle høyløer, tilrettelegging		

	og brygge/ilandstigning med toalettanlegg, teltplass/bålplass m.m. Skissen ble sendt grunneier i USA med forespørsel om salg av grunn til kommunen. Man har etter hvert fått gjennomslag for Kvinesdal kommunes ønske. Skjøtet er undertegnet. Skjærgårdsparkens advokat følger opp grunneier videre for å få i orden delingssøknad etc. I 2005 forsvant den ytterste av sjøbuene i vinterstormen. Kvinesdal kommune har detaljerte foto og tegninger av denne, og man skal nå undersøke kostnadene knyttet til å gjenoppføre denne. Den er å betrakte som en del av bygningsmiljøet, og hvis man ser dette som en enhet man restaurerer, så er det viktig at denne kommer tilbake for å skape det originale bildet. Det skal i løpet av desember 2011 gjennomføres befaring med fagkyndig fra Fylkeskonservator, håndverkere og arkitekt. Planen er å undersøke om dette er mulig, samt legge en detaljert plan for igangsetting av de øvrige tiltakene. Pga. arbeid med å få på plass en kjøpsavtale med grunneier i USA, har oppstart av tiltak blitt satt på vent i 2011. Nå som avtalen er i orden, vil man kunne starte med praktisk arbeid i 2012. I delprosjekt "Naturarv - informasjon i forbindelse med Lister Skjærgårdspark" er det på-		

	gående prosesser rundt harmonisering og kvalitetssikring av skilting. Det er også en pågående prosess for etablering av folkearrangement med utgangspunkt i lokale naturbrukstradisjoner. I delprosjekt Kirkehamn Rasvåg, har det, etter som prosjektet har gått sin gang, blitt tydeligere at atkomsten til store deler av landskapsvernområdet fra land er begrenset. Tilrettelegging av enkelte utvalgte interessante steder for god atkomst til Landskapsvernområdet har derfor blitt prioritert og er hovedfokus. Tilnærmet universelt utformet vei/sti til Hågåsen er på det nærmeste ferdig. Dette er et fyrtårnprosjekt som antas å ha stor betydning for området, og blir lagt merke til. Parkeringsplass for Langeland/Kalven er opparbeidet, men mangler grusing. Utkast til brosjyre er ferdig, og støtte til utvikling/formidling av organisasjonsmodellen til Sukkertoppen beite og landskap er utført. I forhold til budsjett er dette overskredet noe i 2011, men dette var i forståelse med styringsgruppen. I Delprosjekt Informasjonssenter er det etter initiativ fra eiere og næringslivsaktører på Lista flyplass igangsatt et forprosjekt med målsetting om å etablere et naturinformasjonssenter på Vest-Lista. For-		

	prosjektet kjører to løp. Ett løp tar utgangspunkt i hva som kan gjøres ut i fra eksisterende virksomheter, bygningsmasse og infrastruktur. Et annet løp er utvidet med målsetting om å etablere et CEPA-senter med utgangspunkt i Vest-Lista som trekkfugl destinasjon. I "Delprosjekt Informasjonssenter i forbindelse med laksetrapp i Kvåsfossen" pågår planlegging av informasjonssenteret parallelt med reguleringsplanarbeidet for laksetrappa. Sparebankstiftelsen DNB har etter søknad fra Sørnorsk kystnatur gitt 500 000 i gave til informasjonssenteret. I prosjektadministrasjonen er ny prosjektleder (naturforvalter) ansatt fra 1.7.2011. Det er etablert en gruppe på 4 personer for administrasjon og støtte i prosjektet. Denne gruppen består av en prosjektleder, en økonomiansvarlig, en konsulent og en med erfaring fra bygg. Alle er utleid av Farsund kommune.		
Kystarven	Delprosjekt 2 (stiprosjektet) har hatt svakere framdrift enn planlagt både i fellesdelen og i profilprosjektene. Dette skyldes først og fremst to skifter av delprosjektledere i 2011, og at det har vært skifte av stiansvarlig i noen av kommunene. Selve trykkingen av turkart er utsatt til våren 2012,	-Delprosjekt 1 - søppelprosjektet: - er gjennomført som planlagt i 2012. -Delprosjekt 2 - turstiprosjektet: - turkart for Fjaler og Hyllestad ble ferdig i 2012. Askvoll sitt kart kom i januar 2013. Gulen sitt blir trykt nå, og i Solund blir det arbeidet hardt	I søppelprosjektet maktet vi ikke å gjennomfør den planlagte lokale søppelkonferansen. Grunnen er todelt. For det første ble delprosjektlederen rammet av sykdom i store deler av prosjektåret. For det andre fikk vi litt

	men blir finansiert av avsatte midler fra budsjett for 2011. Oppsetting av skilt og tavler vil også skje hovedsakelig i 2012. Geocaching er ikke gjennomført, og blir erstattet av et prosjektsamarbeid med Vestlandsforskning om en tursti-app for Nordsjøløyper og Kystarvstier i Sogn og Fjordane. Dette arbeidet må finansieres i 2012 og 2013. Arbeidet med praktbok er utsatt. Oppfølgingsseminaret for reiselivsvirksomhetene måtte utsettes fra høsten 2011 til våren 2012, og blir nå gjennomført 14. til 16. mars i Værlandet. Kurset er fulltegna, og prosjektet spisser nå de kommersielle naturopplevelsene inn mot vandring. I Saueprosjektet er tiltakene som går på opplevelse og foredling av villsau, noe forsinket, men lærerkurset og matprosjektet er nå konkretisert for gjennomføring i samarbeid med Norsk Kystkulturakademi i Solund. Villsaufestivalen i Solund blir forsiktig starta opp i 2012.	for å få kartet trykt før sommerferien i år (ca. 1. juni). Dette er senere enn planlagt, men vi regner med at hele turstiprosjektet blir komplett gjennomført i prosjektperioden. Ferdigstilling og oppsetting av infotavler og startskilt for stiene har hatt god framdrift i 2012, men blir ikke ferdigstilt før i 2013. -Delprosjekt 3 - kunnskapsprosjektet: Prosjektet har hatt aktivitet som forventa i tiltaksplanen for 2012, men dette er mindre enn opphavelig planlagt. Delprosjektlederen (fylkesmannen) har vært særs opptatt med andre dokumentasjonsoppgaver i de samme områdene. På formidlingssiden har nye informasjonsarbeid vært knyttet til åpningen av Norsk Sjøfuglsenter i 2012. Når det gjelder Naturskolen på Værlandet, har prosjektet valgt å kjøpe tjenester fra Norsk Sjøfuglsenter. Dette arbeidet er i gang, men også litt forsinka. -Delprosjekt 4 - saueprosjektet: Her er mobiliseringsaktiviteter for sauebønder og grunneiere gjennomført som planlagt. Kulturlandskapsseminar i Solund er gjennomført, men oppfølging av noe "gamle» aktiviteter (sauefestival, lærerkurs, matkurs) har måttet utsettes pga. kapasitetsproblem hos "iverksetterne».	lunken respons fra MD på gjennomføring av en søppelkonferanse med nasjonal rekruttering. En advarte mot at dette kunne svekke en annen nasjonal søppelkonferanse planlagt av «Hold Norge Rent» og støttet av MD. Vi vil prøve å gjennomføre konferansen i 2014 og har fondsavsatt midler til dette i prosjektregnskapet for 2013. I delprosjekt 2 Stiprosjektet ble vi ikke ferdig med all kvalitetssikring av de 100 merka stiene. Her har vi laga et opplegg der kommunene og bygdene skal drive kvalitetssikring for hverandre sine stier. Dette vil skje våren 2014 i regi av kommunene.

		-Delprosjekt 5 - turismeprosjektet: Oppfølgingsseminar etter Skottlandsturen ble gjennomført i 2012. Dette endte med en søknad til NCE om gjennomføring av et forprosjekt for Kystvandring. Søknaden ble innvilget, men prosjektet og partneren Visit Fjordkysten klarte ikke å gjennomføre forprosjektet i 2012. Dette blir gjennomført våren 2013. Kystarven og reisemålselskapet profilerer nå Kystvandring aktivt i flere kanaler, og vil fokusere på dette i Norgeskampanjen til Visit Norway.	
Økosystem Dokkadelta	Planprosessen for utvikling av uteområde til sentralbarnehagen i Etnedal er gjennomført, men byggeprosessen har blitt forsinket med ett år. Ressursene ble i stedet brukt på utvikling av en lekeplass i Landsbyen Dokka. Etnedal kommune og Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS viderefører samarbeidet om utvikling av uteområdet med lokale håndverkere, og byggeprosessen påbegynnes i mai 2012.	Prosjektlederen har hatt svangerskapspermisjon i store deler av 2013. I permisjonstiden har daglig leder i DNV AS fungert som prosjektleder. I samarbeid med andre medarbeidere i DNV var målet at prosjektet skulle gå som planlagt. Interne utfordringer har imidlertid ført til at det i praksis ikke har vært kapasitet til å gjennomføre alle tiltak i tråd med tidsplan. Fagrådet for ØD har ikke hatt møter der alle representanter har vært samlet, men kontakten til hver enkelt representant er opprettholdt gjennom hele 2012. Det er planlagt å revitalisere fagrådet i 2013. Rutiner for utbetaling av virkemidler har gitt utfordringer for likviditet og dermed gjennomføring av alle tiltak i prosjektet. Dette, samt at en rådgiver sluttet høsten 2012, har medført	

		at noen tiltak i delprosjektet informasjon, skilting og naturveiledning har blitt forskjøvet til 2013. En av våre faste, innleide håndverkere var også syk mesteparten av året. Dette hadde konsekvenser for fullføring av spesielt to tiltak i stedsutvikling. Begge tiltak skal gjennomføres i 2013.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Arbeidet med forprosjekter er avgrenset pga. manglende finansiering. Prosjektet har begrenset antallet miljøfyrtårnsertifiseringer. Det var utfordringer med opplegget man benyttet, og det ble for dyrt for bedriftene. Prosjektleder har nå sertifisert seg som miljøfyrtårnkonsulent og gjør jobben selv i 2012. Dette medfører imidlertid betydelig med merarbeid for prosjektleder.	Ikke gjennomført på grunn av manglende bevilgningsbrev fra DN: 1. Brosjyrer. 2. Utvikling av websiden: totalt stoppet opp. 3. Bruk av webknapper nett hos Dagens Næringsliv og Aftenposten. 4. Oppfølging av attraksjonsutvikling for Hjerkinn som fyrtårn i Charterplanen og DNs egen knutepunktstatus. 5. Oppfølging kurs i serviceutvikling/vertskap og markedsføring 6. Flere korte rundturløyper/(looped walks). De kan gjennomføres i tråd med Charterplan bare det foreligger bevilgninger til det.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Noen tiltak knyttet til kulturminner, "stadformidling", vertskapsutvikling og læring og skjøtsel og tilrettelegging er bare delvis gjennomført pga. mangel på fullfinansiering og/eller at tiltaket er fullfinansiert først så langt ut i prosjektåret at det ikke er praktisk mulig å gjennomføre tiltaket i samme år. Andre årsaker er mangel på tilgjengelige håndverkere og dårlig vær sommeren 2011. Det har også vært re-	Noen deltiltak innenfor innsatsområdene (jfr. handlingsplan 2012): - Kulturminnesatsingen - Stadformidling, vertskapsutvikling og læring - Skjøtsel og tilrettelegging er bare delvis gjennomført pga.: -Mangel på fullfinansiering og/ eller at tiltaket er fullfinansiert først så langt ut i prosjektåret at det ikke er praktisk mulig å gjennomføre tiltaket i samme år. -Mangel på tilgjengelig kompetanse/ håndver-	Noen få tiltak innenfor innsatsområdene: -Natur- og kulturbasert næringsutvikling -Mat-, håndverks-, og opplevelsesproduksjon -Skjøtsel og tilrettelegging -Stedsformidling og læring er bare delvis gjennomført pga.: -manglende kapasitet/tid hos partnere/ eller parkansatte - frafall av

	dusert kapasitet og mangel på tid hos delprosjektlederne/parkansatte. Det er videre eksempler på prosjekteiere som har blitt usikre – at tidspunktet ikke er rett – at initiativet trenger mer "modning" før gjennomføring. Fullfinansierte prosjekter og tiltak blir overført/videreført til 2012. Delprosjekt som utgår på grunn av frafall av initiativ fra prosjekteier blir erstattet, dvs. at midler søkes overført/omdisponert tiltak innen samme formål. Dette gjelder særlig kulturminnesatsinga.	kere. -Redusert/ mangel på kapasitet hos delprosjektledere/ parkansatte pga. fravær/sykdom /slutta i stilling. -Frafall av initiativ hos prosjekteier. -Ikke rett tidspunkt - initiativet trenger mer "modning" før gjennomføring. Fullfinansierte prosjekt og tiltak blir overført/ videreført til 2013. Delprosjekt som utgår pga. frafall av initiativ blir erstatta/ midler søkt overført/omdisponert tiltak innen same formål.	initiativ hos prosjekteier -ikke rett tidspunkt -initiativet trenger mer modning før gjennomføring -mangel på fullfinansiering og /eller tiltaket er fullfinansiert først så langt ut i prosjektåret at det ikke er praktisk mulig å gjennomføre tiltaket i samme år. Dette gjelder både i forhold til Verdsarvparken sin del av prosjektet og partner sin del. Fullfinansierte prosjekter og tiltak blir overført til neste år. Delprosjekt som utgår pga. redusert interesse/ frafall av initiativ blir erstattet med andre prosjekt/ initiativ med samme formål.
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Prosjektet hadde flere tiltak som ikke ble gjennomført i 2011 på grunn av intern omorganisering og forsinkelser i forbindelse med planlegging og organisering. De fleste tiltakene vil bli gjennomført i 2012.	Tilretteleggingstiltak: -Vadsø naturrom: årsaken er at DN holdt tilbake utbetaling på grunn av ønske om lokal prosess på utvikling av tiltaket. -Fuglekikkerskjul Skrovnes: Finansiering kom sent på plass i 2012. Tiltakene vil bli gjennomført i 2013.	Prosjektverksteder (forstudie for natur- og kulturpark) sluttføres i mars 2014. Vi har to fugleskjulprosjekter som skal sluttføres i 2014 første halvdel. Bakgrunn for dette er at det har tatt tid å få på plass delfinansiering.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	I delprosjekt 1, Birdwatching Trondheimsfjord, er det i forbindelse med tiltak knyttet til kurs og opplæring, utviklet et opplegg for guideopplæring i samarbeid med miljøet i Varanger. Kurs vil bli	Delprosjekt 1: Birdwatching Trondheimsfjord (Prosjektleder var her sykemeldt i en lengre periode i 2012). Guide/fuglekjennskaps kurs ikke gjennomført. Planen var at kurset skulle kjøres høsten	Delprosjekt «Birdwatching Trondheimsfjord»; Fugleobservasjonspost på Tautra, Frosta er ikke på plass. Tårnet er bygget og vil bli satt opp og fullført

	gjennomført vinteren 2012. Mediestrategi er foreløpig ikke utarbeidet. Dette vil bli gjort i samarbeid med hovedprosjektet i første halvdel av 2012. Når det gjelder tilrettelegging, er det ikke bygget fugleobservasjonsposter på Tautra og Halsøen. På Tautra er det klart for bygging tidlig i 2012. Halsøen er ikke ferdig finansiert, men søknad om medfinansiering er under behandling. I Falstadbukta er det samhandling med miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen om etablering av fugletårn. Fugletårn er lagt inn som et tiltak i bestillingsdialogen med SNO, men man har foreløpig ikke blitt tildelt midler til finansiering. I delprosjekt 2, Rovdyropplevelser, er midler avsatt til kurs for rovdyrguider besluttet lagt inn i konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen". Rovdyrguidene fra 2010 fikk rabatt på deltakeravgiften, og 11 av 16 rovdyrguider deltok på konferansen. I delprosjekt 3, Destinasjon Dærga, skal det bl.a. etableres en utescene. Fire campinghytter som tidligere stod på plassen, er nå fjernet og arealet klart for bygging av utescene. Grunnarbeidet med legging av heller og	2012, men de som skal holde kurset, ønsker å ha det våren 2013. Årsaken er at kursene må kjøres når det er mest fugl i området. Fugleobservasjonspost Tautra er under bygging. Prefabrikeres innendørs og settes opp når telen har gått. Riksantikvaren har gjennomført undersøkelser på Tautra, og det har blitt store forsinkelser. Byggesøknad er nå under behandling. Halsøen er fremdeles ikke fullfinansiert, selv om aktørene er svært positive. Prosjektet har bidratt til konstruktiv og spennende prosess mellom Stjørdal kommune, Statoil (grunneier), Avinor og NOF. Bygging av amfiet er ikke startet, men prosessen har bidratt til konkret samarbeid mellom Avinor og NOF om kartlegging og varsling av fugl i tilknytning til flystripa på Værnes. Falstadbukta: Finansiering er klar, det er skrevet avtale med grunneier og entreprenør og alt er klart for bygging når telen har gått. Årsaken til utsettelsen har vært manglende finansiering. Positiv effekt av utsettelsen er at Falstadsenteret (som ligger i samme område) nå er trukket inn i prosess for å benytte observasjonsposten som en attraksjon. De planlegger nå å etablere sti ned til anlegget.	så snart grunneier har bestemt seg for valg av vegtrase fra gården til fugleobservasjonsposten. Prosessen for å få dispensasjon til tiltaket har vært for dårlig gjennomført og har tatt for lang tid. Kommunen har ikke tatt ansvar for å få framdrift. Destinasjon Dærga; Samene i Røyrvik og Joma Næringspark har etablert selskapet Vaegkie as som skal drifte og videreutvikle temaparken med tilhørende anlegg som Destinasjon Dærga har bygd opp. Selskapet har siden juli 2013 jobbet med å finansiere byggingen av ei storgamme og få på plass ei finansiering som gjør det mulig å ansette daglig leder. Ved avslutningen av naturarvprosjektet er tiltakene ikke realisert pga. manglende finansiering, men selskapet regner med at det kommer på plass i løpet av vinteren. Wild Norway; Delprosjektet har gjennomført tiltaksplanen og fått finansiell støtte fra Nord-Trøndelag Fylkeskommune og Fylkesmannen i Nord-Trøndelag

	plassering av fundament for sittegrupper er gjort i 2011. Scenen bygges ferdig innendørs og leveres til våren med lastebil og kran. Det har vært mye aktivitet, og derfor tatt lengre tid enn planlagt å få frigitt arealet for bygging. I forbindelse med tiltaket knyttet til samisk husflid er det ikke innkjøpt utstyr, men det er gjort en vurdering og prioritering, slik at utstyret blir kjøpt inn i løpet av vinteren 2012. I delprosjekt 4, Sørsamisk kultur og tradisjon som reiselivsprodukt, er alle tiltak i tiltaksplanen gjennomført. Delprosjekt 5, Bærekraftig naturbasert reiseliv, er et nytt delprosjekt som startet medio 2011 og videreføres i annen form fra medio 2012. Det vil derfor bli rapportert fra delprosjekt 5 i årsrapport for 2012.		til arbeidet. Innovasjon Norge hadde ikke mulighet for å bli med på denne runden med finansiering til Wild Norway. Innovasjon Norge anbefalte bedriftene å søke om støtte til bedriftsnettverk for å komme videre i arbeidet med å bli en kommersiell aktør. Høsten 2013 søkte 5 bedrifter i Wild Norway Innovasjon Norge om støtte til forprosjekt for bedriftsnettverk. Søknaden ble innvilget. Bedriftsnettverket skal i løpet av våren 2014 konkludere på hva Wild Norway skal være - for hvem, og hvorvidt Wild Norway har tilstrekkelig kraft til å bli en framtidig aktør i utviklingen av adventureturisme i Nord-Trøndelag. Er den nødvendige kraften til stede, vil det bli søkt til Innovasjon Norge om finansiering for å kjøre et hovedprosjekt.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Enkelte tiltak er ikke gjennomført pga sein tildeling av tiltaksmidler. De vil bli gjennomført i 2012.	Stillingsbrøker, og stadige utskiftinger, blant koordinatorene har ført til et etterslep når det gjelder gjennomføringsevne. Tiltakene skyves inn i 2013, men ingen er tatt ut av planverket så nær som "Kamera i Reiselva"; fra 2011, som ble overført til 2012. Her er det lokal interessekonflikt	Hovedsakelig dreier det seg om gjennomføring av de 10 planlagte kursene gjennom Innovasjon Norge. Det har ikke vært enkelt å skaffe deltakere til 2 kurs i hver landsby. Derfor er noen avlyst og andre er utsatt til første

		som er årsaken. Landsbyene har rapportert inn følgende: -Geilo: Forsinka pga. ansettelse av prosjektleder i 2012. Tiltakene vil bli videreført i 2013. Ingen store nye tiltak vil bli startet i 2013. -Jondal: Informasjon: Startet opp. Vertskapskurs: Mål om gjennomføring i 2013. Miljøsertifisering: Forsøkt, men ikke fullført. Nytt forsøk i 2013. Miljøsertifisering av kommunale virksomheter er et av tiltakene i klimaplanen til Hordaland fylkeskommune. Her er Voss kommune pilot, og er akkurat i ferd med å få på plass sertifiseringa av rådhuset etter en ny sertifiseringsmodell for kommuner. Systemet i denne modellen er at en starter med rådhuset, og så tar ytre enheter etterpå. Planen er at Hordaland fylkeskommune vil invitere andre kommuner i Hordaland til å starte arbeidet med å sertifisere sine rådhus/kommuneadm. etter samme modell høsten 2013. Det er aktuelt at Jondal kommune kommer med her framfor at lokal koordinator skal jobbe det fram alene på forhånd. -Lom: Arbeidet med å etablere lekesatelitter/stativ for barn startet opp i 2011, og det var først en lang prosess med å få disposisjonsrett over området. Tiltaket er fremdeles under arbeid for å få	kvartal 2014. Videre hadde vi ambisjoner om at 30 bedrifter/virksomheter totalt skulle miljøsertifisere sine virksomheter i 2013. Det er en utfordring å hjelpe kandidatene til å finne motivasjon. For noen av de 12 bedriftene som har iverksatt, vil de ikke være ferdig sertifisert før i 2014. Det finnes ikke sertifisører i alle kommuner. Ting tar tid. Til orientering har 2 bedrifter blitt resertifisert i 2013 gjennom prosjektet. Tiltaket «Landsbybedrift - Konkretisering av kriterier, piloter, profileringsmateriell»; ble omdisponert Vertskapskurs høster ikke like stor begeistring overalt, men de som ikke fikk det til i 2013, vil jobbe videre med det i 2014 og kommende år. Videreutvikling og vedlikehold av infrastruktur er et kontinuerlig arbeid. Deler av dette arbeidet blir utført etter 2013. Eksempelvis rydding og skilting av stier samt revidering av kart. På generelt grunnlag

		på plass byggetillatelse og dispensasjon fra reguleringsplan. Lange prosesser og mange kokker har gjort dette til et tiltak som stadig blir utsatt. Ellers er det mange tiltak fra 2012 som er videreført i 2013, bl.a. videreutvikling av Rådyrtråkket, Miljøfyrtårnsertifisering, stiutvikling og revidering av turkart/tavler m.m. -Storslett: Planmessige forhold som gjorde det umulig å gjennomføre. Omdisponerte midlene til andre tiltak som ble utført i 2012.	gjelder også faktoren "tid". Det rapporteres at det er et misforhold mellom tiltaksplan og tid til disposisjon (stillingsprosent). Derfor finnes det tiltak som enkelte landsbyer vil forsøke å få gjennomført etter prosjektperioden opphører.

Selv om tiltak i prosjektplanen av ulike årsaker er blitt utsatt, er det også verdt å merke seg at det var ni av hovedprosjektene som gjennomførte en del tiltak i 2010 og 2011 som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen (jf. Tabell 17). Tilsvarende antall i 2012 og 2013 er henholdsvis åtte og seks, men hvilke prosjekter det gjelder, er noe forskjellig. Tabell 13 gir en oversikt over hvilke tiltak som er gjennomført utenfor tiltaksplanen. Flesteparten av tiltakene synes å representere muligheter som har dukket opp, og som det kan være gunstig for prosjektet å engasjere seg i. Mange av disse tiltakene er kompetansebygging (kurs, seminarer, konferanser), formidling og profilering, bl.a. gjennom filmprosjekter, arrangementer og messer. Noen har satt i gang tiltak som følge av tilgang på nye finansieringskilder, eller omdisponering av midler fra tiltak som ikke er realisert. Arbeid med forankring, mobilisering og synliggjøring er en oppgave som er krevende, og kanskje også undervurdert. Det er derfor ikke unaturlig at flere av de tiltakene som ikke var en del av tiltaksplanen, nettopp har et slikt fokus. Samtidig er det også viktig å være oppmerksom på at dersom slike tiltak får et stort omfang, kan dette være en indikasjon på at behovet for tiltak og de tiltaksplaner som foreligger, ikke har vært godt nok fundert. Tiltakene som er beskrevet, synes imidlertid å støtte opp om målsettingene for hovedprosjektene på en positiv måte. Det er verdt å merke seg at det er færre prosjekter som har slike tiltak i 2013 enn tidligere år.

Tabell 17 Hvorvidt det er gjennomført tiltak i 2010, 2011, 2012 og 2013 som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.

Hovedprosjekt	Tiltak utenfor planen 2010	Tiltak utenfor planen 2011	Tiltak utenfor planen 2012	Tiltak utenfor planen 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei	Ja	Ja	Nei
Sykkelturisme i Nordland	Ja	Nei	Ja	Ja
Vidda Vinn	Ja	Ja	Nei	Nei
Villreinen som verdiskaper	Ja	Nei	Nei	Ja
Skatter for fremtiden	Nei	Ja	Nei	Nei
Mellom fjell, fjord og folk	Ja	Ja	Ja	Nei

Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Nei	Ja	Nei	Nei
Sørnorsk Kystnatur	Ja	Ja	Nei	Nei
Kystarven	Nei	Nei	Nei	Ja
Økosystem Dokkadelta	Ja	Nei	Ja	Nei
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja	Ja	Ja	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei	Nei	Nei	Nei
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Nei	Ja	Ja	Ja
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ja	Nei	Ja	Ja
Norges Nasjonalparklandsbyer	Ja	Ja	Ja	Ja

Tabell 18 Hvilke tiltak som er gjennomført som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.

Hovedprosjekt	**Tiltak utenfor tiltaksplan 2011**	**Tiltak utenfor tiltaksplan 2012**	**Tiltak utenfor tiltaksplan 2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet bruker eksperter på spesifikk tilrettelegging i naturen og til å lage faktaark på sine spesialområder som legges på hjemmesiden, og som spres til medlemsbedriftene. Hensikten med å bruke eksterne eksperter er for det første at de er de beste på sitt område, og for det andre at med prosjektet ønsker vi å vise at prosjekteieren ikke er opptatt av å gjøre alle oppgaver selv, men å få de beste løsningene. Der bedriftene har et ønske om å besøke/hospitere hos dyktiggjorte bedrifter/personer, bidrar prosjektet med dekning av de faktiske kostnadene for å kunne gjøre dette. Formålet er at personalet kan få	Tiltakene skjer innenfor hovedrammen for prosjektet, men man har fått inn noen andre tiltak enn de som opprinnelig var planlagt. Dette er særlig synlig på feltbiologisk tiltak rettet mot skoler, barnehager og eldresentre, hvor prosjektet setter opp fuglekarnapper. Omfanget har blitt større enn først tenkt. Hensikten med å sette opp fuglekarnapp er å gi sterke og nære naturopplevelser. En kan studere fuglene på under en meters avstand.	

	oppleve eksperter arbeide og være sammen med dem under arbeid. Tiltaksplanen i prosjektet er et svært dynamisk dokument hvor de fleste forslag som fremmes tas inn, også nye som framkommer gjennom året, så det er, og blir, en stor utfordring for styringsgruppa å prioritere i forhold til de midlene som blir tilgjengelig.		
Sykkelturisme i Nordland	Det arbeides med utvidelse av stien mot Polarsirkelen og mot Saltstraumen. Prosjektet har brukt en del tid på dette. Dette har resultert i at sykkelturismeprosjektet er kommet inn som et delprosjekt i hovedprosjektet for fylkestingets satsning på reiseliv. De vedtok i 2010 et forprosjekt om sykkelturisme i Nordland, og dette er nå et hovedprosjekt. Saltstraumen og polarsirkelen er to turistmagneter som er lette å selge, og som i tillegg gir store naturopplevelser i og rundt nasjonalpark. I tillegg har prosjektet dialog med Statens Vegvesen om å se på sykkelstien som et mulig trafikksikkerhetstiltak opp mot Nasjonal Transportplan.	Har laget er kart sammen med Saltdal kommune hvor alle trimkasser og sykkelkasser er plottet inn opp mot sykkelstien (for å vise bruksområdet og tiltrekke flere brukere - dette har fungert kjempebra). Samhandle i ennå større grad sammen med fortsettelsen på verdiskapningsprogrammet til Riksantikvaren, Vern gjennom Bruk. Det vil bli tilrettelagt for en sti i Rognanfjæra som skal koble seg på sykkelstien, samt at det vil bli en kultursykkelsti i sentrum med fokus på Rognanfjæra. Prosjektet er tatt opp som delprosjekt i hovedprosjetet til Fylkestinget "Sykkelturisme i Nordland".	Saltdal kommune var en av 3 vertskommuner i første etappe på det internasjonale sykkelrittet Arctic Race of Norway (verdens nordligste sykkelritt). Tidligere prosjektleder arbeidet i denne gruppen. Dette gav et ennå større fokus på sykkel. ASO (som arrangerer dette og bla. Tour de France) var veldig interessert i sykkelstien vår og ønsket å lage en reportasje på dette og bruke dette som pauseinfo. De ønsker å krysse Polarsirkelen neste gang de skal til denne regionen (om 2 år) og vil gjøre opptakene da. Dette passer bedre med at vi forhåpentligvis er ferdig med sykkelstien i vernede områder. Arctic Race of Norway var en stor folkefest på/for sykkel og svært mange engasjerte seg for at

	Det jobbes videre med dette.		vi skulle vise oss frem på best mulig måte. Sykkelrittet fikk stor nasjonal og internasjonal omtale: tom i Kina i nesten 6 min (det var noen millioner mennesker som fikk det med seg der).
Vidda Vinn	I forbindelse med Solstien kom Gvepseborg-området inn som case i det nasjonale prosjektet for merking og gradering. Det ble en del ekstra arbeid med dette, men siden det er viktig for Vidda Vinn og andre aktører at det er god og helhetlig skilting på Solstien og i området rundt, ble dette likevel prioritert. Knyttet til arbeidet med Kunnskapsrike formidlere, ble det arrangert kurs i steinsetting. Prosjektet ønsket at lokale krefter skulle få muligheten til å lære steinsetting av sherpaer fra Nepal. Målet med dette var å gi lokale kunnskap om steinsetting, slik at de kunne ta på seg vedlikehold og/eller bygging av steinsatte stier. Kurset fikk over 20 deltaker fra hele Telemark, men ingen av de håndverkerne og entreprenørene prosjektet snakka		

	med som var med på kurset, kunne tenke seg å ta på seg en slik steinsettingsjobb.		
Villreinen som verdiskaper	Kulturskolen og kulturkonsulentene i Lesja og Dovre kommuner søkte om et mindre bidrag til tiltak rettet mot barn og unge. Opplegget hadde tittelen "Jakt og slakt" og var dels knyttet til historikken rundt bruken av villrein, dels dagens bruk av villrein og dels myter og historier knyttet til fjellet. Opplegget gikk som tilbud i alle kommunene i regionen, men med et tak på maks antall deltakere. Opplegget involverte også flere frivillige, samt organisasjoner som Jeger og fisk m.v. Tiltaket hadde svært god oppslutning (fulltegnet med venteliste) og fikk bra dekning i media.		Fokus nå på slutten av programmet har vært å få gjennomført 2 tiltak som tidligere har ligget inne, men som ikke har vært gjennomført. Det gjelder Handlingsplan Visningssteder Villrein samt gjennomføring av workshop med fokus på å samle ulike interesser i reiseliv, forvaltning og kunnskapsinstitusjoner. Sistnevnte tiltak ble et nytt tiltak som ble omdisponert fra et annet tiltak med navn nettverksbygging, tiltak fra 2011. Vi flyttet fokus mer mot involvering og dialog opp mot reiselivet og samarbeidet med nødvendige aktører for å få gjennomført dette. Tiltaket ble svært vellykket og har mål om tettere dialog og oppfølging videre.
Skatter for fremtiden			
Mellom fjell, fjord og folk	I delprosjekt Kunnskap er det etablert nye tiltak. Det første er etablering av en naturskole der formålet er å lære om naturen gjennom aktiv bruk. Dette er et sommerferietilbud og målgruppen er 3.-5. klassinger i hele Luster. Videre er det satt i gang et naturfotoprosjekt hvor	Film om Jostedal: Løfte Jostedal som "HUB" for aktivitetsbasert turisme i FjordNoreg. Målgruppe: Turister som besøker visitnorway.com, messeaktiviteter og besøkende på Breheimsenteret. Skoleprosjekt i Mørkridsdalen: Samarbeid mellom Skjolden skole, SNO og lokale kjentfolk for å øke kunnskapen om natur- og kulturlandskapet i Mørkridsdalen. Skal ende opp	

	formålet er å knytte sterkere bånd mellom det nasjonale arrangementet Fjellfilmfestivalen og lokalbefolkningen. Man ønsker å lære barn å se naturen og nærmiljøet med nye øyne gjennom naturfotografering. Målgruppen er 5.-7. klassinger i hele Luster, og prosjektet gjennomføres i regi av skoleverket.	i læringshefte/video. Målgruppe er elever, foreldre og på sikt andre skoler som vil benytte samme metodikk.	
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn			
Sørnorsk Kystnatur	Det er gjennomført "Landscape ambassadors workshop" – et lærings- og utviklingstiltak i samarbeid med UMB. Formålet var at en gruppe av utenlandske studenter gjennomførte en landskapsanalyse i samarbeid med prosjektgruppen, lokalbefolkning og Fylkesmann. Landskapsanalysen fokuserte på utvalgte temaer som også inneholdt en rekke elementer for utvikling av Lista i en reiselivssammenheng		
Kystarven	I mai ga prosjektet ut en Kystarvavis til alle husstandene i HAFS. Formålet var å styrke prosjektets forankring hos lokalbefolkningen, i lokale lag og organisa-		I delprosjekt 2 stiprosjektet hadde vi i utgangspunktet planlagt å lage en egen stiapp i Kystarvprosjektet. Vestlandsforskning skulle gjennomføre denne jobben, men det viste seg etter hvert

	sjoner (dugnadsgjengen) og i kommunene. Dette betraktes som en del av profilbyggingen, men var ikke detaljplanlagt for aktivisering 2011. Prosjektet deltok også sammen med destinasjonsselskapet Visit Fjordkysten i profilering av vandring i det britiske magasinet Trail Magazine. Prosjektet ønsker sammen med destinasjonsselskapet å bygge en profil som motiverte "vandre"-virksomheter kan koble seg på i en systematisk satsing på det britiske vandremarkedet.		at Vestlandsforskning sitt EU-prosjekt ikke kunne levere noe ferdig produkt i løpet av prosjektfasen, og at andre produkt som f.eks. Ut.no kunne gi oss det vi var ute etter. Vi valgte da å avslutte vårt engasjement i EU-prosjektet. Innsparte midler ble delvis benyttet til å engasjere Fossøy Kart (som har produsert turkartene våre) til å legge alle registrerte Kystarvstier ut på Ut.no. Dette er nå gjort, men litt kvalitetssikring av informasjon gjenstår i et par kommuner. Arbeid med registrering av stiene i en reiselivsdatabase er også starta opp. Denne aktiviteten var ikke planlagt, men vil være nødvendig for å styrke reiselivet sin bruk av de tilrettelagde stiene.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet skulle øke kompetansen på våtmarkssenteret på erfaringslære gjennom en studietur til erfaringsfelt i Tyskland. Prosjektet inviterte i stedet veiledere fra erfaringsfelt til Dokka, som bidro til en god forankring av et nokså ukjent konsept. Prosjektet har foreløpig ikke bygd lokal kompetanse på veiledning i erfaringsfelt.	Mush Synnfjell 4.1. - 6.1.2013. Arrangement. Prosjektledelsen fikk presentert en idé om et hundekjørerarrangement fra lokale hundekjørere og Torpa Idrettslag i oktober 2012. DNV AS bisto Torpa IL med å søke om løypetillatelse og skisserte et arrangement som ble et samarbeid mellom Torpa IL, Spåtind Sporthotell, DNV AS og prosjektet Ekte Landsbyliv. Arrangementet hadde 45 deltakere fra Norges hundekjørerelite, over 1000 tilskuere, et fullbooket hotell i lavsesongen og inntekter til Torpa IL gjennom serve-	

		ring og dugnadsarbeid. Arrangementet er bestemt å videreføres hvert år første helgen i januar og har skapt stor oppmerksomhet i lokale, regionale og nasjonale medier, både tradisjonelle og i sosiale media. Torpa IL gjennomførte 900 dugnadstimer rundt årsskiftet for gjennomføring av arrangementet. Innovasjonskurs. Prosjektlederen i Dokkadelta inviterte INNOCCO og Sjur Dagestad til et kurs i innovasjon på Dokka. Kurset ble gjennomført med 6 heldagssamlinger på Dokka og gruppearbeid. Tematisk handlet kurset i hovedsak om hvordan en idé blir til et godt produkt etter innovasjonsspiralen behov - løsning - testing prinsippet og hva som er vesentlige suksessfaktorer. Deltakere på kurset var: Landsbyen Næringshage, Rustfrie Berg, Økosystem Dokkadelta, Trevekst, Landkviss, Kreativitetsakseleratoren, Beitostølen Resort AS, Opptur Søndre Land, Ekte Landsbyliv og Nordre Land kommune. Økosystemapplikasjon. Prosjektlederens deltagelse i møte om næringsutvikling i randsonen av nasjonalparken, arrangert av fylkeskommunen med deltagelse av Nasjonalparkstyret for Langsua, fylkesmannen og andre aktører, resulterte i blant annet ideen om en økosystemapplikasjon. Etter anbefaling fra Valdres kultur- og naturpark, tok vi kontakt med Valdres TurApp AS, en nystartet bedrift plassert i Vang i Valdres. Applikasjonen skal fungere som et digitalt kart over	

		attraksjoner, turer, aktiviteter og tilbud i Økosystem Dokkadelta. Dette arbeidet ble begynt høsten 2012 og skal ferdigstilles i 2013.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Prosjektet har fått en rådgivningsfunksjon ved at prosjektleder skriver faguttalelser til kommuner og andre aktører. I 2011 omfatter dette Norsk Villreinsenter, Folldal Gruver, Dovre Kommune, Oppdal Kommune og Nasjonalparkriket Reiseliv.	Det er med hjelp fra midler fra bestillingsdialogen gjennomført følgende: 1. En ny brosjyre om moskus på "kundespråk" for å skape de riktige forventninger hos de besøkende 2. Plakater med samme budskap: "Det er veldig artig å se moskus- på avstand". Dette ble gjort i samarbeid med naturveilederne SNO og også fagansvarlig for moskus i området fra SNO. Dette var givende for alle parter. Brosjyren og plakatene distribueres til bedrifter rundt Nasjonalparkområdet, turistkontorene, direkte til besøkende, til Norsk Villreinsenter hvor naturveilederne SNO og sommerveileder bruker det og til feriemessen Vakantiebeurs i Nederland. Responsen har vært svært god og SNO og Fylkesmannen i Sør-Trøndelag var etter den første sommeren veldig fornøyde. 3. Oppfølging og ferdigstilling av sluttrapport til prosjektets deltagelse i Interregprosjektet Parks Benefits. Formålet med prosjektet var sertifisering, samt oppfølging etter det i tråd med Europarcs retningslinjer. Alle tiltak ble godkjent. De har også vært i tråd med oppfølging av tiltak gjennom verdiskapingsprogrammet i tidligere år. 4. Kurs for autorisering av moskusguider. Det flotte var at alle tidligere autori-	

		serte guider også deltok.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"			
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya		Søknad på verdiskapingsprogrammet for norske parker. Formålet er å videreføre det prosjektbaserte samarbeidet i VVV-prosjektet inn i et permanent samarbeid basert på park modellen.	Filmprosjekt og utviklingsplan for Hornøya fuglereservat. Formål er bedre forvaltning og verdiskapning knyttet til fuglereservatet.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	I delprosjekt 1 (Birdwatching Trondheimsfjord) er det satt opp to offentlige fugleforingsplasser, en på Levanger og en på Verdal. Hensikten er å spre fuglekjennskap, fugleinteresse og glede blant turfolk, barnehager og fugleinteresserte. Folk tar med seg solsikkefrø, meiseboller osv. og plasserer disse i beholdere som henger i trærne på foringsplassene. Det er på hver av plassene satt opp et skilt (2 x 3 m) som viser bilder av de 20 vanligste fuglene som vil finnes i området. På tavlen står et telefonnummer som de kan ringe hvis det observeres en uvanlig art på plassen. Foringsplassene driftes av de respektive lokallagene i NOF. Foringsplassene ble offisielt åpnet 11. mars 2011 med publikum (to barnehager) og lokalpresse til stede.	Delprosjekt 1: Birdwatching Trondheimsfjord har ferdigstilt skiltplan for Tautra (oppdrag fra Miljøvernavdelingen hos FM). Det benyttes felles skiltmal, og arbeidet koordineres med tiltak som Birdwatching Trondheimsfjord gjennomfører på Tautra. Fugleforingsplass Stjørdal er bygget i 2012. Deltakelse på Workshop sammen med fugleprosjektet i Finnmark (Naturarven). Birdwatching Trondheimsfjord har deltatt på Adventure Travel World Summit i Lüzern, 2012. Delprosjekt 2 - Rovdyropplevelser: Deltakelse på produktverksted gjennom Wild Norway. Økosertifisering av Brattvoll gård og hytter, Lierne (finansiert med private midler). Delprosjekt 3 Destinasjon Dærga: - Omlegging av strømforsyning og nedgraving av strømkabel. Montering nye lyspunkt. Delprosjekt 5 - Wild Norway: Har deltatt på 3 regionale mobiliseringsmøter i regi av Fylkesmannen i NT. Wild Norway holdt innledning og deltok i kafèdialog med deltakerne etterpå. Samhandlingen fungerte svært bra, og ble en vinn-vinn	Birdwatching Trondheimsfjord har etablert et system for å vise fuglelokaliteter rundt Trondheimsfjorden ved hjelp av Google Map. Målgruppe: Alle som er interessert i å vite hvilke fugler som er hvor. Birdwatching Trondheimsfjord har produsert filmklipp til bruk i seinere markedsføring. Filming fra fly: av arter, landskap og folk i felt. Rovdyropplevelser har laget en egen Lierne-film med basis i filmen som ble laget gjennom Wild Norway i 2012. Brukes til markedsføring av Lierne og rovdyropplevelser. Røyrvik Auto har etablert et informasjonssenter for fjellrev i samarbeid med delprosjektet Rovdyropplevelser (samarbeid med rovdyrsenter i Namsskogan, Lierne nasjonalparksenter og hovedprosjektet). Merverdi for alle som skal til Røyrvik/Børgefjellområde. Namsskogan Familiepark har

	Pedagogisk test-opplegg er gjennomført på Soria Moria Camping. Her er det tilrettelagt for fuglekikking med en stor informasjonsplakat og natursti med fuglekjennskap som tema. Opplegget testet ut på 4. klasse fra Mule skole. Opplegget var litt for avansert, og skal testes på 7. klasse i 2012. Fire fugletårn er planlagt bygget i et samarbeid mellom Miljøvernavdelingen og Naturarven. Naturarven samarbeider med Miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen og Frosta kommune om å utarbeide en skiltplan for Tautra. I delprosjekt 2 (Rovdyropplevelser) var prosjektet med i Magasinet til Dagens Næringsliv 11. mai 2011 - hvor temaet var "Nasjonalparker - vern gjennom bruk". Annonsen var en samlet annonse for alle delprosjektene i Naturarven i Nord-Trøndelag. Målgruppen var lesere av DN og formålet var å gjøre Naturarvprosjektet kjent for en større gruppe potensielle kunder og besøkende til området.	opplevelse for alle parter. Wild Norway fikk overlevert kunnskap og ga de frammøtte inspirasjon og motivasjon til å tenke naturbasert reiseliv, og Fylkesmannen og det regionale partnerskapet har fått en samarbeidspartner som kommuniserer marked og produktutvikling på en langt bedre måte enn det offentlige er i stand til på egen hånd. På denne måten sikrer man også at alle drar i samme retning. Wild Norway var tenkt å vare i ett år, derfor var finansiering gitt for det ene året. Delprosjektet skulle avsluttes med en erfaringsoverføringskonferanse. Etter at vi startet samarbeidet med Trøndelag Reiseliv ble det fort klart at de ønsket å ta del i den internasjonale kompetansen knyttet til adventure-turisme som Wild Norway har blitt en del av. Det ble derfor arrangert et Adventure-seminar i juni 2012 hvor de tre viktigste internasjonale mentorene til Wild Norway ble invitert for å gi et skråblikk på Trøndelag som Adventure-destinasjon, sett med internasjonale øyne (England, Scotland, Sverige). Seminaret ble et samarbeid mellom Wild Norway, Trøndelag Reiseliv og Midt-Norsk natur (et prosjekt i sør-Trøndelag). - Wild Norway ble etter konferansen med i en arbeidsgruppe som skal jobbe fram et forslag til strategi for naturbasert reiseliv i Trøndelag.	etablert informasjonssenter for rovdyr. Tett samarbeid med bl.a. miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen i Nord-Trøndelag. Destinasjon Dærga - Matsatsing - fokus på lokale mattradisjoner (både samisk og norsk). Startet i forbindelse med arrangementet Børgefjell 50 år. Øker interessen hos lokale aktører for bruk av lokal mat - gir en merverdi for gjester som kommer til området. Wild Norway var godt representert på årets Adventure Travel World Summit (ATTA) i Namibia. Det ble vurdert som svært viktig å videreføre nettverkssamarbeidet med det internasjonale miljøet, og 5 deltakere fra Wild Norway reiste. Hovedprosjektet har finansiert deltakelsen. Wild Norway har i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Innovasjon Norge fått skreddersydd en kursserie for naturbaserte reiselivsaktører i Trøndelag. (Første kurs; Opplevelsesdesign og bærekraft er holdt). Wilks Design har deltatt med klesvisning på flere arrangementer i 2013, bl.a. Trøndersk reiselivsdag i Oslo. Alle visningene har ført til økt salg.

Norges Nasjonal-parklandsbyer		Her har kun to av fem landsbyer besvart spørsmålet. Det er sannsynlig at det underrapporteres og at man lokalt ikke klarer å fange opp alt som skjer som følge av tiltak i nasjonalparklandsbysammenheng. Geilo: I prosjektplanen er det kun tiltak som er finansiert gjennom VSP, mange tiltak i prosjektet er gjennomført utenom dette med andre finansieringskilder (kommune, Innovasjon Norge, Buskerud fylkeskommune). Dette er blant annet arrangering av et mulighetsseminar hvor næringen og andre ble samlet for å presentere framtidsprosjekter og diskutere muligheter framover (hensikten er samspill, proaktiv informasjon og optimisme). Økoturismekonferansen EcoNordic ble arrangert på Geilo i september. (www.econordic.no). Lokalisering som en følge av NPL-statusen. Det er ansatt kommunal turistsjef i 2012, dette blant annet for å ta et grep for å samle næringen, etablere landbyråd (gruppe der kommuner er repr. ved ordfører og turistsjef, VG, GIL, hyttevelforeninger, tettstedsutvalg for Geilo, næringsforening). Dialog, informasjon og nettverksarbeid er viktig i dette grepet hvor kommunen går foran. En rekke tilretteleggingstiltak er gjennomført gjennom nasjonalparkprosjektet i samarbeid med SNO og nasjonalparkforvalter for Hallingskarvet NP. Her er steinlagt sti i Prestholtskardet det største prosjektet, med tilhørende	Tiltaket «Konkretisering av kriterier, piloter, profileringsmateriell. Systematiseres og gjøres tilgjengelig for nye søkere»; ble omdisponert til etablering av en fotobank for landsbyene. Som en del i arbeidet med å etablere egne nettsider mener vi gode bilder er viktigere på nåværende tidspunkt. Det er i tillegg gjennomført fotokonkurranse i tillegg til engasjering av profesjonelle fotografer. Årsaken til omdisponeringen er at vi mener tiltaket er prematurt og at det kan skape «Bad Will» i stedet for «Good Will» i næringa. Til det er forankringen for svak, og det er vanskelig å dra opp grenser for hvilke bedrifter som sorterer innenfor/utenfor både geografisk og innholdsmessig. Miljøsertifisering anser vi som et ufravikelig krav, og der er veien lang å gå enda. Vi håper dette kan tas opp igjen når timingen er riktig. Ellers har landsbyene gjennomført egne tiltak som ikke står i tiltaksplanen. Geilo har etablert natursti «Revesporet» etter modell fra «Rådyrtrakket i Lom». Målgruppe er barn, fastboende og turister. Jondal har endelig fått på plass veiskilt fra

		parkeringsplass, skilting etc. Gatebruksplanen for Geilo sentrum kan også sies å være en følge av nasjonalparklandsby-prosjektet, da dette innebærer oppussing av landsbyen i tråd med satsingen på miljø, lokalt særpreg og innfallsport til nasjonalparken. Storslett: Reiseliv: Helårsvert – 100 % stilling med hovedoppgaver innen turistinformasjon, reiselivskoordinering og markedsføring. Videre er det gjennomført: - Workshop for gründere og utviklingsbedrifter -Reiselivsseminar -Barn og unge: - barnas landsby - sosialt entreprenørskap -Bedrifter: - Landsbybedrifter. Kursrekke med Innovasjon Norge. Kurs med sertifisering. -Markedsføring/ omdømme: - Nasjonalparkmagasinet og OpplevReisa.no. - Reisemålsutvikling Vingelen: Eks. «Alltid åpen seter» – pakketilbud til turister, utvikling av turistinformasjon, videreutvikling/ekspansjon av elsykkelprosjekt, lokalmatprosjekt (lokalmatdag, arbeid mot skoler/barnehage, profilering i butikk mm.).	Statens Vegvesen. Det tok fem år som følge av at ingen i Jondal prioriterte arbeidet med skilting før i 2012. Jondal vurderer innkjøp av 4 sykler, administrert av Turistinformasjonen etter modell fra Vingelen sitt EL-sykkelprosjekt i 2012.

6.1.2 Utfordringer i tilknytning til bedre måloppnåelse

Hovedprosjektene ble i 2013, på samme måte som i 2012, 2011, 2010, stilt spørsmål om hva som har vært de viktigste utfordringene for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert. I 2010 var det flere av prosjektene som var i en oppstartsfase. De viktigste utfordringene som ble nevnt da, relaterte seg til finansiering/samfinansiering, kompetanse på offentlige anskaffelser, forankring, medvirkning, tid og menneskelige ressurser og skifte av prosjektledere og delprosjektledere.

Det var mange av de samme utfordringene som ble rapportert også i 2011, men alle prosjektene hadde da kommet over oppstartsfasen. Det var da flere som pekte på utfordringer knyttet til at ting tar lengre tid enn planlagt. Det var ulike årsaker som ble trukket fram. De viktigste årsakene syntes å være at det var tidkrevende å få finansiering på plass. Videre ble det gitt uttrykk for at det som oftest var behov for tettere oppfølging enn det man hadde regnet med. Dette omfattet også utfordringer med å koordinere ulike aktører og få til en god samhandling mellom disse. Tilbakemeldingene viste også at det lett kan oppstå uforutsette problemer som må håndteres gjennom møter, dialog og prosesser med ulike aktører. I den forbindelse ble også mangel på tid og menneskelige ressurser i prosjektene trukket fram som en utfordring. Som vi har sett tidligere, har flere av prosjektene undervurdert behovet for styring og oppfølging av prosjektene, og flere har styrket, eller vil styrke, bemanningen og ressursen til ledelse. Prosesser og beslutninger tar også lang tid fordi det er behov for å skape felles forståelse, enighet og eierskap til delprosjekter og tiltak blant mange involverte. God forankring er en forutsetning for å lykkes, og flere pekte på at det er påkrevet å bruke den tiden som er nødvendig på slike prosesser.

Utfordringer knyttet til ledelse, oppfølging, koordinering, tidkrevende prosesser og finansiering syntes å gjøre seg gjeldende i vel så stor grad i 2012, som i 2011. Flere av prosjektene hadde i den forbindelse utfordringer knyttet til sykdom og skifte av prosjektleder. Skifte av prosjektleder gjør at det lett oppstår et vakuum, og det kan være krevende for ny prosjektleder å ta over prosjektene. Enkelte følte at de også jobbet litt for mye alene og ikke hadde den nødvendige forankringen og medvirkningen lokalt.

Mange av de samme utfordringene som er trukket fram i 2013, er sammenfallende med tidligere rapporteringer. I og med at 2013 er siste prosjektår, er det flere som har hatt fokus på ferdigstilling av tiltak, og flere trekker fram at utbyggings- og tilretteleggingstiltak har tatt lengre tid enn forventet. Dette henger blant annet sammen med lange saksbehandlingsprosesser i kommunen, finansering, sykdom/skifte av prosjektledelse og tiltak på arbeidskraft for gjennomføring av tiltak. I noen tilfeller ser vi også at det tar tid å avklare tilretteleggingstiltak for ulike arealbruksinteresser og myndigheter. I Sykkelturismeprosjektet i Nordland har det f.eks. vært langvarige prosesser knyttet til avklaring av sykkeltrase i forbindelse med et verneområde. Dette illustrerer også at det kan være utfordrende sider knyttet til forholdet mellom vern og bruk, og at det i en del tilfeller kan være ulike syn på hvor langt det er fornuftig å gå med tanke på tilrettelegging før verneinteressene blir skadelidende, og at det i en del tilfeller kan være nødvendig å bruke lang tid på løsninger som alle interesser ser seg tjent med. Flere rapporterer også om at tiltak ikke vil bli ferdigstilt før i 2014. I en del av prosjektene har det vært arbeidet med hvordan prosjektene skal videreføres etter prosjektslutt. Her det en del avklaringer som har tatt tid.

Bred verdiskaping og bærekraftig utvikling forutsetter samhandling mellom aktører med ansvar for bevaring og utvikling. Det er klart at prosjekter som har hatt en god forankring blant aktuelle aktører fra dag 1, har en fordel med tanke på oppfølging, framdrift, samhandling og prosess. De av prosjektene som i utgangspunktet har hatt svak forankring, har måttet jobbe med dette som en del av prosjektet, og for mange har dette vært krevende. For alle prosjektene er det på en eller annen måte en målsetting å gjennomføre prosjekter som bidrar til økt oppslutning om bevaring og utvikling av naturarven samtidig som naturarven også fungerer som ressurs for nærings- og samfunnsutvikling. Flere av prosjektene synliggjør eksempler på at dette er mulig, men dersom man skal lykkes i større skala, kreves bredere forankring og involvering. Det er klart at det kan være en tung vei å gå når en enslig prosjektleder med en liten prosentstilling i en liten kommune skal forankre prosjektet inn i

kommunens egen organisasjon, blant reiselivet og andre relevante næringsaktører, blant kunnskapsmiljøer, grunneiere, innbyggere, skoler, lag og frivillige organisasjoner, fylkesmannens og fylkeskommunens ulike avdelinger og Innovasjon Norge. Når den regionale forvaltningen, som rår over virkemidler knyttet til både vern og utvikling, ikke er koordinert, og ikke klarer å se sine virkemidler i sammenheng, så skaper dette ekstra utfordringer. I ettertid kan det virke som det hadde vært en fordel om alle prosjektene hadde vært forankret i en styringsgruppe hvor representanter for alle de sentrale regionale aktørene også var representert, samt at den overordnede prosjektledelsen hadde vært på regionalt nivå. Skal man bygge broer mellom vern og næringsutviklingsinteresser, og finne løsninger der vern og næringsutvikling skjer i et gjensidig forsterkende samspill, er det nødvendig at verneinteresser og næringsinteresser sitter ved samme bord, noe man f.eks. har klart å få til i Nord-Trøndelag. På den måten vil man kunne legge bedre til rette for sosial og kulturell verdiskaping, der samhandling, tillit og kunnskap er sentrale stikkord. Gjennom tydelige signaler fra regionalt nivå blir det også lettere å skape den nødvendige samhandlingen på lokalt nivå. Gjennom tidligere årsrapporter er det tatt til orde for en nasjonal strategi for bred verdiskaping, som nå er under utarbeidelse. En tydelig nasjonal strategi vil kunne gjøre det lettere å samhandle, koordinere og prioritere både på regionalt og lokalt nivå.

Tabell 19 De viktigste utfordringene i 201, 2012 og 2013 for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert.

Hovedprosjekt	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet peker på at ting tar lengre tid enn planlagt, og nevner ulike eksempler: Fuglekasser: Siden bedriftene har liten erfaring med feltbiologiske tiltak, blir det mye justering av oppsettinger i etterkant. Prosjektet ser nå at dette må følges opp gjennom hele prosjektperioden. -Produksjon av faktaark: Selv om oppgavene er spredt på mange personer, kreves det mye krefter for å følge opp og få til ferdigstilling - både internt og eksternt. Flere arbeidsoppgaver er utsatt på grunn av en permisjon. -Oppfølging av bedriftenes hjemmesider: Her er det gjort lite i forhold til det som var forventet. Det er ansatt en person, og plan for opp-	Det har vært problematiske uoverensstemmelser når det gjelder samarbeidet med VVV-prosjektet og Biotop. DN er informert om dette. Fugleturismeprosjektet forholder seg til et 30-talls små bedrifter. De fleste av disse har mer enn nok med å holde seg flytende i hverdagen. Det er ikke lett å få den enkelte bedrift til å prioritere bygging av fuglefaglig kompetanse. Bedriftene har et for sterkt fokus på å øke inntjening uten å se at de må ha et mer helhetlig syn på lokale og regionale aktiviteter. Allerede på senhøsten startet prosjektet et arbeid mot å få etablert et	2013 har dreid seg om å ferdigstille mange praktiske tiltak, som vi ikke er ferdige med, men har fått frist til 31. mars 2014 med å ferdigstille. Etableringen av et bedriftsnettverk som overtar stafettpinnen fra Fugleturismeprosjektet har gått sakte, mest pga. sykdom hos den personen som var utpekt av bedriftene til å fronte dette arbeidet. Søknad ble levert IN i desember. Første formelle møte med hensikt å opprette bedriftsnettverket ble holdt 7. januar 2014.

	følging på hele infosiden som lages, er under arbeid. -Mangel på personalressurser: Prosjektlederen arbeidet alt for mange og lange dager. Administrativ ressurs kjøpes inn av styrelederen. Prøver å få engasjert en ekstern person som kjenner prosjektet godt på full tid. Arbeidet med å få på plass kontrakt og rapporteringsrutiner i forhold til samarbeidspartner har tatt for lang tid	bedriftsnettverk som skal fortsette etter at Fugleturismeprosjektet er ferdig i 2013. Et slikt eventuelt nettverk skal bestå av de ivrigste bedriftene i prosjektet og eventuelt noen til.	
Sykkelturisme i Nordland	I starten av prosjektet var det viktigste å få bygget på hovedtraseen slik at folk får oppleve at det kommer noe ut av det. Prosjektet opplever dette som viktig for at flere har fått tro på prosjektet, og man opplever nå at flere ønsker å delta i kreative prosesser for utvikling. Prosjektet har i løpet av 2011 fått en bedre forankring i kommunestyret, noe som oppleves som viktig. Det har vært ønske om å bruke traseene for snøscooterkjøring på vinterstid, men dette har ikke vært aktuelt verken av hensyn til lovverk eller grunneiere. Det har tatt tid å komme i gang med arbeidet mot reiselivsbedriftene, men dette har nå startet opp. Det er sendt søknad til Innovasjon Norge om etablering av bedriftsnettverk. Dette har styrket eier-	Det å holde mot og engasjement oppe hos prosjektleder er uhyre viktig (og det har periodevis vært veldig utfordrende i 2012) - samt at styringsgruppen er engasjert og følger opp.	Det viktigste i 2013 har uten tvil vært prosessen med vernemyndighetene. Det hele «løste» seg litt etter at Miljødepartementet skrev et brev til Saltdal kommune hvor de sier at det er mulig å tilrettelegge for en sykkelsti i det vernede området, og at Midtre Nordland Nasjonalparkstyre, Fylkesmannen i Nordland og Miljødirektoratet skal bistå Saltdal kommune i det videre arbeidet. Det ble ny befaring med Miljødirektoratet + alle de andre impliserte. Dette var et svært viktig signal - og samtidig med dette så da Regionrådet/Friluftsrådet muligheten for å «strekke» prosjektet gjennom hele regionen vår. Finansering er bestandig viktig, men det er klart at med et så tydelig signal fra de overordnede myndighetene, får man mere «tro» på prosjektet – noe som også kan gjøre det lettere å få til

	skapet blant bedriftene til sykkelstien som produkt.		finansieringen.
Vidda Vinn	Prosjektet har de første årene erfart at det er behov for mer arbeidskraft enn først forventet for å gjennomføre tiltakene. Det er derfor nå leid inn noe hjelp som har fått ansvaret for gjennomføring av enkelte tilretteleggingstiltak. Dette har bidratt til å løse utfordringer og har gitt bedre måloppnåelse.	Å ha nok ressurser til ledelse og gjennomføring av tiltakene. Det har blitt løst ved å leie inn slik kompetanse.	Tilgang på lokal arbeidskraft som eks. entreprenører som kan gjøre «små» jobber i sommersesongen. Kort sesong på f. eks. Gaustatoppen er også en utfordring til å få gjort tiltaka ferdige.
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet opplever at de aller fleste delprosjektene har vært godt organisert og vært bevisste på det arbeidet som kreves for å lykkes. I ett tilfelle har delprosjektet ikke hatt nok kapasitet og hovedprosjektet har måttet gått inn og bistått noe mer enn planlagt. I et annet tilfelle har det vært utfordringer knyttet til medfinansiering av et delprosjekt. I prosjektet knyttet til informasjonspunktet på Tverrfjellet gikk hovedentreprenøren konkurs i byggeperioden. Delprosjekteier (Norsk Villreinsenter) gikk selv aktivt inn i prosessen og lyktes med å fullføre prosjektet til planlagt tid og med minst mulig overskridelser.	Brudd i kontinuitet i prosjektledelsen. Overtakelse av et prosjekt med flere delprosjekt som strekker seg over store geografiske områder og mange aktører, tar tid å bli kjent med og sette seg inn i. Enkelte av tiltakene har også krevd mer oppfølging enn hva som var forventet. Flere tiltak krever høringsrunder og dialog med flere aktører enn forventet. Mange interne delprosjekter blir nå omorganisert til eksterne delprosjekt. Til dels manglende gjennomføringsplaner i enkelte tiltak. Håndtering: Innhenting av informasjon og løpende vurderinger. Enkelte av de eksterne delprosjektene har også brukt mer energi på finansiering og administrativ kapasitet.	Viktigste utfordringer må sies å være spørsmålet om hvordan tiltakene og den oppnådde organiseringen mht. dialog, samarbeid og vilje til fortsatt arbeid, også etter programmets slutt, skulle kunne videreføres. Det at resultater av tiltak kommer på slutten av programmet, tilsier også at det er behov for mer tid til dialog med aktører mht. behov for videreføring også etter prosjektets slutt. Enkelte tilbakemeldinger fra delprosjekter ser fordelen av å kunne ha prosjektleder å forholde seg til. Det å være en katalysator og pådriver i hovedprosjektet har nok vært en viktig faktor for enkelte for å få gjennomført enkelte tiltak.
Skatter for fremtiden		Den største utfordringen for prosjektet har vært finansiering. Det er i 2012	Finansering! Man valgte å redusere planer og tiltak for å komme i mål med de

		jobbet med å få på plass finansiering og få til et realistisk budsjett ut fra de midler man har til rådighet. Skifte av prosjektleder har også ført til en del ekstraarbeid med å oppdatere ny leder på hva som har skjedd i prosjektet og veien videre.	midlene man visste man hadde til rådighet
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet har hatt utfordringer med forankring blant enkelte målgrupper (jf. Tabell 15). Når det gjelder arbeidet mot reiselivsbedriftene har prosjektet brukt reisemålsselskapet sin kunnskap og deres kontaktnett. Det er arrangert møter med konkrete aktører. Det er utfordringer knyttet til å finne felles visjoner sammen med reiselivsvirksomhetene, noe som gjør at det er vanskelig for prosjektet å vite hvor det skal gå inn. Når det gjelder å finne gode infrastrukturprosjekt, har prosjektet hatt mye kontakt med lokale lag, organisasjoner og noen virksomheter. Prosjektet har lagt vekt på å få fram gode tiltak med tilstrekkelig innsatsvilje og lokalt eierskap. Flere foreslåtte tiltak har ikke kommet gjennom "nåløyet" på ett eller flere av disse punktene. Det er også utfordringer med å hjelpe fram nye virksomheter. Prosjektet forsøker å være et kontaktledd og videreformidle mulighe-	Største utfordring: En må pushe på/purre aktører jevnlig for å sikre gjennomføring. Det har vært lite drivkraft hos en del aktører. Håndtering: Det blir stilt strengere krav til aktører som får tilskudd til tiltak. Det blir lagt opp til mer gulrøtter for de som faktisk får gjennomført ting. Tiltakene som er en del av prosjektet, skal prioriteres i kommuneadministrasjon siste prosjektår.	Utfordringer: - Sikre gjennomføring og ferdigstilling av påbegynte prosjekt har vært den viktigeste utfordringen. - Sikre videreføring og eierskap også etter at prosjektet er ferdig. - Sikre god dialog med myndighetene for raske avklaringer. Spesielt interessekonflikter og lang saksbehandlingstid har vært utfordringen. Håndtering: - Gjennomføring og ferdigstilling er i de fleste tilfellene sikret gjennom nedfelte arbeidsgrupper bestående av ressurspersoner med tydelig ansvarsdeling og klare frister. - I noen av arbeidsgruppene er det hentet inn ekstern kompetanse for å sikre faglig innhold og effektivitet. - Videreføring er sikret gjennom avtaler med kommune eller lokale aktører. Moe står fremdeles igjen. - Det har vært viktig å finne gode løsninger med myndighetene. Tidlig direkte kontakt gjennom møtevirksomhet og befaring har vært es-

	ter. Det oppleves vanskelig å være en relevant og hjelpende aktør for disse når kriteriene for støtte til enkeltvirksomenheter oppleves såpass strenge som de er. Prosjektet mener det burde vært mulig med såkornmidler til virksomheter, både til kunnskapsheving, innkjøp av utstyr eller drift.		sensielt. Myndighetene har i noen sammenhenger vært sene til å respondere eller blitt kontaktet for sent. Ansvaret for dette er delt med tiltakshaver. Det har vært utfordrende å få tydelig uttalelser fra myndigheter/høringsinstanser tidlig i tiltaksfasen.
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Prosjektet opplever at arbeidet med prosjektledelse er mer krevende enn forutsett. Opprettelse av engasjementstilling for resten av prosjektperioden blir tatt opp med styringsgruppen i tiltaksplanen for 2012.	Samordning og lokal framdrift i den enkelte kommune. Utfordringer ved at prosjektorganiseringen er basert på "løse forbindelser» der styringsretten er plassert i kommunen og ikke i prosjektorganisasjonen. Utfordringene er håndtert gjennom samtaler.	Arbeid med aktører for lokal økonomisk verdiskaping og bruk av tilrettelagte tiltak. Vanskelig å organisere.
Sørnorsk Kystnatur	Manglende kapasitet har vært utfordrende. Det er ansatt ny prosjektleder i 80 % med formell kompetanse som naturforvalter. Videre er det lagt ned stor innsats for å myke opp en fastlåst situasjon med de ornitologiske miljøene i forbindelse med det største delprosjektet "Fugleopplevelser på Lista". En rekke møter har vært holdt, samt formelle og uformelle samtaler.	Utfordringer: grunneiertillatelse, behandlingstid av dispensasjonssøknader hos Fylkesmannen, reguleringsplanarbeid, noe senere fremdrift enn forventet fra DNs side. bl.a. knyttet til restaureringsprosess i Slevdalsvann og opphopning av realisering av fysiske/materielle tiltak. Utfordringene har vært håndtert ved å invitere til/arrangere møter der det settes trykk på fremdrift.	Avtaleforhandlinger med grunneier. Behandlingstid for planprosesser og anbud. Dialog og masing har ført til fremdrift.
Kystarven	Den største utfordringen i hovedprosjektet har vært å sikre framdrift i delprosjekt 2 i forbindelse med to skifter av delprosjektledere. Dette har medført	Den største utfordringen i 2012 har helt klart vært å hold oppe nok trykk i prosjektarbeidet. Noen delprosjekt er ganske selvgående (Søppelprosjektet og	Det har vært en utfordring å holde oppe trykket i prosjektarbeidet. Vi har t.d. arrangert fellessamling for stigruppa (kommunene) og frivillige fra bygdene for å mo-

	forsinkelser og mange informasjonsmøter for å få utvekslet nødvendig informasjon. Utfordringen har vært håndtert gjennom tett samarbeid med aktuelle kommuner (Askvoll og Fjaler), og rask engasjering av ny prosjektleder og avsetting av nok midler til gjennomføring av disse prosessene. I kunnskapsprosjektet har den viktigste utfordringen vært å få på plass et brukergrensesnitt for formidling av innhentet informasjon (artskartlegging, GPS-spor, sauetall, utvikling av beitepress mm.) Dette ser det nå ut til at prosjektet får på plass gjennom Fylkesatlas i Sogn og Fjordane, men prosessen har vært for lang. I Saueprosjektet har prosjektet valgt å samarbeide med en av de lokale opplevelsesvirksomhetene om gjennomføring av kurspakker. Dette har skjedd gjennom aktiv deltakelse fra hovedprosjektet i operasjonalisering av tiltakene (lærerkurs om villsau og matkurs), men prosjektet melder om at det har tatt for lang tid å få dette på plass. Mulige årsaker som trekkes fram, er at prosessene ligger direkte under PA og ikke blir styrt av delprosjektlederen direkte. Denne arbeidsdelingen skyldes fordeling av fagkompetan-	Saueprosjektet), mens andre krever mer oppfølgjing fra hovedprosjektleder (kunnskapsprosjektet og turstiprosjektet). Turstiprosjektet er veldig avhengig av ressursbruk i den enkelte kommune og frivillig mobilisering i den enkelte bygd. Dette er krevende å få til å gå i takt. Dermed blir felles bestillinger av skilt og infotavler en utfordring. Mye mannskapsskifte i kommunene i prosjektperioden har forsterka dette. Den kommunen som har avsatt ressurser og hatt kontinuitet i ansvarsforholdet, har kommet desidert lengst (Fjaler), mens kommuner som har skiftet bemanning eller satt av små ressurser, har sakket litt etter (Hyllestad, Solund). Utfordringene har vært handtert med særskilt oppfølging av kommuner som har hatt kontinuitetsavbrudd (Solund, Askvoll). I kunnskapsprosjektet har vi prøvd å sette ut oppgaver, hvor f.eks. Norsk Sjøfuglsenter utreder Naturbruksskulen på Værlandet), men prosjektet har enda ikke funnet en god løsning for utvikling av et brukergrensesnitt for naturkunnskapsformidling i Kystarvområdet. Håpet var at Norsk Sjøfuglsenter skulle kunne autori-	tivere til utnytting, vedlikehold og kvalitetssikring av turstiene. Vi har satt i gang registrering av turstier i en reiselivsdatabase for å få enda bedre kopling mellom reiselivsbedriftene og de nye turstiene. I flere av delprosjektene (kunnskapsprosjektet, saueprosjektet og reiselivssatsingen) har vi jobbet mer mot de som skal følge opp enn mot de avgående styringsgruppene. F.eks. er det jobbet med Norsk Sjøfuglsenter for å få på plass Naturskolen på Værlandet. Det har vært samarbeid med Norsk Kystkulturakademi i Solund om gjennomføring av Villsaufestival og fagseminar i tilknytning til denne. Vi har også hatt nær kontakt med Distriktssenteret, Fylkesmannen og fylkeskommunen om videreføring av resultata f.eks. gjennom forvaltningsplaner, ny parkorganisasjon, nytt felles landbrukskontor i HAFS m.m.

	se og motivasjon i leiinga av delprosjektet.	seres som Naturinformasjonssenter, men her nådde man ikke fram i første omgang. I turismeprosjektet er det ingen innleid delprosjektleder, men her arbeider prosjektet tett sammen med reisemålselskapet Visit Fjordkysten om gjennomføring og forankring av arbeidsoppgavene.	
Økosystem Dokkadelta	Det er utfordring med kontinuerlig oppfølging av oppdragsutøvere for å sikre at oppdraget er forstått, og at frister blir holdt. Det har også vært utfordringer med finansiering av egenadel fra Søndre Land kommune.	De viktigste utfordringene for Økosystem Dokkadelta i 2012 har vært kontinuitet og kapasitet, knyttet til permisjon (se foran) og vikariater. Dette har resultert i at det er enkelte forsinkelser på noen tiltak. Dette har vært nødvendig for å sikre at de andre tiltakene ble gjennomført med god kvalitet. Forsinkelser er planlagt å rettes opp i 2013.	Ha tilstrekkelig kapasitet. Arbeidet i prosjektet i 2013 har i større grad enn tidligere prosjektår vært fordelt på flere av medarbeiderne i DNV AS. Dette har vært nødvendig for å få gjennomført oppgavene i tide.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	De største utfordringene ligger i frister på offentlige prosjekter. Der mange offentlige etater er involvert, kan lang offentlig behandling lett føre til forsinkelser.	Manglende bevilgningsbrev fra Verdiskapingsprogrammet og manglende svar på henvendelser til programledelsen har skapt utfordringer.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Prosjektet har hatt, og har fremdeles, utfordringer knyttet til samfinansiering/finansiering av tiltak og delprosjekter fra en rekke kilder. Dette oppleves som en (for) tidkrevende prosess som ofte fører til at man kommer for langt ut i prosjektåret før man vet hvilke ressurser som er tilgjengelig for gjennomføring. Dette	1. Dette er også nevnt tidligere år, men mange av delprosjektene/tiltakene er tuftet på samfinansiering fra flere kilder. En (for) tidkrevende prosess som ofte fører til at man kommer for langt ut i prosjektåret før man vet hvilke ressurser som er til rådighet ved gjennomføring.	Omtalen av dette punktet er mye likt som for 2012: 1. Samfinansiering / finansering av tiltakene og delprosjektene fra en rekke kilder. Er en (for) tidkrevende prosess som ofte fører til at man kommer for langt ut i prosjektåret før man veit hvilke ressurser som er til rådighet ved gjennomføring. (Generell utfordring som utover

	er en generell utfordring som utover ren søknadsprosess blir forsøkt løst gjennom dialog og arbeidsmøter mv. En annen utfordring er å koordinere innsatsen fra flere aktører, og avklare roller og ansvar i forbindelse med gjennomføring av tiltak og delprosjekt. Prosjektet har her kontinuerlig fokus på bedre samordning og samhandling, bl.a. gjennom etablering av flere møteplasser mellom aktørene. Videre oppleves det som en utfordring å ta vare på ildsjelene i de ulike delprosjektene. Det er sårbart dersom disse sliter seg ut. Parkorganisasjonen prøver innenfor den kapasiteten den har til rådighet, å støtte/avlaste der det er mulig og ønskelig. Tilgang på handverkskompetanse oppleves også som en utfordring.	2. Koordinering av innsats fra flere aktører, avklare roller og ansvar i forbindelse med gjennomføring av tiltak og delprosjekter. Arbeider her jevnt for bedre samordning og samhandling. Etablering av flere møteplasser mellom aktørene. Prosessen rundt handlingsplanen innebærer også etterhvert tidligere rolleavklaring og innsats fra partnerne. 3. Vedlikeholde og ta vare på ildsjelene i de ulike delprosjektene. De er sårbare, sliter seg ut og står alene. Parkorganisasjonen forsøker innenfor tilgjengelig kapasitet å støtte/avlaste der det er mulig og ønskelig. 4. Tilgang på relevant handverkskompetanse til istandsettings- og restaureringsprosjekt. Dette søkes løst gjennom innleie/samarbeid med andre aktører.	ren søknadsprosess blir forsøkt løst gjennom dialog, arbeidsmøter, mv.) 2. Koordinering av innsats/ ressursbruk fra flere aktører, avklare roller og ansvar i forbindelse med gjennomføring av tiltak og delprosjekt. Dette er en pågående øvelse hvor Verdsarvparken arbeider kontinuerlig for bedre samordning og samhandling, særlig opp i mot (verneområder) forvaltning og virkemiddelapparatet elles i området. Flere møteplasser mellom og for aktørene medvirker til bedre samhandling. 3. Vedlikeholde, støtte og ivareta ildsjelene som drar mange delprosjekter. I små lokalsamfunn blir de ofte stående alene om å følge opp ulike tiltak; de sliter seg ut. Verdsarvparken sine tilsatte trør til der de slipper til, men man opplever paradoksalt nok i noen få sammenhenger at dette blir problematisk for prosjekteiere som har et i overkant sterkt eierskap til tiltaket.
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Den viktigste utfordringen har vært intern omorganisering av prosjektet. Styreleder i Varanger næringssenter har fungert som daglig leder under omorganiseringen av prosjektet. Prosjektet melder om at dette har vært håndtert på en god måte.	Det er jobbet aktivt med kommunene for å få på plass finansiering til drift av prosjektet og tiltak. Dette har vært svært viktig å få på plass, og hyppige møter og god kommunikasjon har vært viktig for å oppnå dette. Det er også jobbet mye med media, noe som	I 2013 har de største utfordringene vært å få til finansiering på enkelttiltak. Prosjektet har da måttet gjøre endringer og tilpasninger for å finne løsninger som passer i de ulike situasjonene. Et eksempel på dette er prosjektet Vadsøhavn naturrom der kostnadene har blitt mye

		har ført til at man har fått større blest om prosjektet, og dette har påvirket arbeidet med finansiering positivt.	større enn forventet, og man har vært nødt for å bidra for tiltakshaver for å få på plass ekstra finansiering. Det som skjer i prosjektet når slike situasjoner oppstår, er at det tar mye ekstra tid som vi ikke har forutsett.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det er en utfordring at tiltak som er knyttet til bygging av fysiske installasjoner har tatt lengre tid enn planlagt. Dette er en utfordring både i delprosjekt 1 - Birdwatching Trondheimsfjord og i delprosjekt 3 - Destinasjon Dærga. For delprosjekt 1 - Birdwatching Trondheimsfjord skyldes dette bl.a. følgende forhold: -Birdwatching Trondheimsfjord har i sin tiltaksplan et punkt om at de skal bidra til tilrettelegging av observasjonsposter, fotoskjulkonsept mv. Naturarven finansierer planleggingsfasen og legger til rette, men er ut over dette avhengig av grunneiere, kommuner m.fl. for å kunne realisere tiltakene. Det har gått med mye mer tid enn man forutså til arbeid med involvering av mulige samarbeidspartnere og motivering til å benytte fugl som opplevelsesprodukt, både når det gjelder kommersiell ressurs og som et element i generell natur- og miljøforståelse. Uten et slikt	Delprosjekt 1- Birdwatching Trondheimsfjord: Prosjektleder har vært sykemeldt deler av året. Sein saksbehandling i kommunen, bl.a. grunnet at Riksantikvaren har foretatt grundige undersøkelser på Tautra i forbindelse med etablering av parkeringsplass. Dette har forsinket arbeidet med fugleobservasjonspost på Tautra vesentlig. Når alt er avklart, gjenstår det å få de nødvendige tillatelser for gjennomføring av tiltaket i orden. Dette gjelder bl.a. byggetillatelse. Alt tar tid. Delprosjekt 3 - Destinasjon Dærga: Her har det vært en stor utfordring å få folk til å prioritere arbeidet med de fysiske innretningene/bygging. Reindrifta prioriteres først, og det er ikke flere medlemmer i gruppen enn at det er vanskelig å finne "ledige hender". Ble delvis løst med å kjøpe inn arbeidshjelp i perioder. - Wild Norway tok med 3 internasjonale	Birdwatching Trondheimsfjord; Langvarige og krevende prosesser i flere kommuner knyttet til etablering av fugleobservasjonsposter; Halsøen fugleamfi på Stjørdal ble etter hvert tatt ut som aktivitet i Birdwatching Trondheimfjord grunnet uavklart eierforhold til amfiet. NOF (Norsk Ornitologisk Forening) Stjørdal kjører i dag en prosess mot Stjørdal kommune om at kommunen tar eierskapet. Tautra fugleamfi stoppet i forbindelse med kommunens behandling av saken i forholdt til plan- og bygningsloven. Når sektormyndighetene hadde avgitt sine uttalelser, var det opp til kommunen å finne en løsning på vegtrasé sammen med grunneier. Dette har ikke blitt fullført. Naturarv-prosjektet har hatt gjentatt kontakt med kommunen for å få framdrift. Saken forventes å få en løsning våren 2014. Amfiet er ferdig bygget og klart til å settes opp når veg-saken er løst. Falstadbukta fugleamfi har hatt samme trege saksgang som Tautra. Den er imidlertid løst,

	engasjement er det umulig å realisere planene om å gjøre Trondheimsfjordområdet til en bastion for fugleturisme. -En annen forutsetning for å kunne realisere bygging av fysiske installasjoner er at man klarer å rigge fornuftige spleiselag. I tillegg skal det sikres at anleggene drives og vedlikeholdes etter at Naturarvprosjektet er ferdig. Dette skjer gjennom å inngå skriftlige forpliktende avtaler. Det er ikke andre måter å løse disse utfordringene på enn å bruke den tiden som trengs, og kjøre de prosessene som er nødvendig med tanke på løsninger som partene føler seg tjent med. Det ser ut som at framgangsmåten gir resultater, og det forventes at man er i mål med de planlagte tiltakene innen utgangen av prosjektperioden. Det er klargjort for bygging av fugleobservasjonspost på Tautra, og her har partene kommet i mål med prosessen. For Halsøen på Stjørdal står det igjen å skaffe den siste finansieringen til byggingen. For delprosjekt 3 - Destinasjon Dærga - skyldes utfordringene med framdriften bl.a. disse forhold: -Det er en gruppe reineiere som har initiert prosjektet. Det skal bygges opp et anlegg som skal legge	kapasiteter på Adventure-turisme og "urbefolkningsturisme" på besøk til bl.a. Destinasjon Dærga i juni 2012. De kom med svært positive tilbakemeldinger på det de hadde sett og opplevd. Dette - i tillegg til at åpningsdato nærmet seg - ga medlemmene i Østre Namdal Reinbeitedistrikt et skikkelig løft, og bidro til at det kom ny "kraft" og nytt engasjement inn i prosessen. Ungdommene tok nå tak, og Destinasjon Dærga ble i mye større grad et samarbeidsprosjekt for alle medlemmene enn det har vært tidligere. Alle sto på, og anlegget ble ferdig. Åpningen av Destinasjon Dærga (del 1) 1.september 2012 viste en stolthet over egen kultur og tradisjon som gjør at vi tror det blir lettere å løse oppgavene som skal utføres i 2013. Disse oppgavene er bl.a. knyttet til organisering, driftsform og utvikling av salgbare reiselivsprodukt/ -pakker. Det ser fremdeles ut som at det er vesentlig å ha tid nok til rådighet til å kjøre nødvendige prosesser knyttet til de forskjellige tiltakene. Det er også en utfordring å holde motivasjon og "trykk" oppe over	og alle tillatelser er nå i orden. Amfiet er ferdig finansiert og bygges vår 2014. Destinasjon Dærga; Langvarig sykdom hos prosjektleder bidro til at enkelte prosesser tok lengre tid enn planlagt. Prosjektleder kom imidlertid sterkt tilbake, og alle tiltak som hører til Naturarven-prosjektet er nå gjennomført. Det gjenstår kun å finne en operativ driver av Destinasjon Dærga, dvs. daglig leder. Det arbeides med løsning for dette i samarbeid med bl.a. Joma Næringspark. Wild Norway; Søknadsprosessen for å få finansiert andre runde av Wild Norway tok svært lang tid. Det var Innovasjon Norge som var årsak til forsinkelsen. Når svaret endelig kom, var det avslag på opprinnelig søknad. Søknaden måtte omarbeides og reduseres i omfang. Fylkesmannen og Fylkeskommunen opprettholdt imidlertid sine tilsagn, og fase 2 ble gjennomført som en light-versjon. Innovasjon Norge ønsket en søknad om støtte til bedriftsnettverk når Fase 2 var fullført. Det ble før jul 2013 innvilget støtte fra Innovasjon Norge til et forprosjekt for bedriftsnettverk. Wild Norway-aktører deltar foreløpig i nettverket som har som intensjon å utvides til langt flere bedrifter. Det skal i

	grunnlag for tilleggsnæring til reindrifta. Både planlegging og bygging tar tid, og skal passes inn i hverdagen til næringsutøvere som er knyttet til reinflokkens bevegelsesmønster gjennom året. Barmarkssesongen er forholdsvis kort i Røyrvik, noe som gjør at bygging må skje i en nokså konsentrert periode, og samtidig med at reineierne er mye opptatt med oppgaver som følger av reindriften. Denne utfordringen løses delvis ved at det har blitt leid inn hjelp til å utføre arbeidet, og delvis ved at det blir prefabrikert installasjoner om vinteren som så settes opp på plassen på sommeren. Tiltakene blir derfor gjennomført, men det tar lengre tid. -Et annet forhold er at det nå gjøres noe som er helt nytt og utradisjonelt for reindriftsnæringen i Røyrvik. Selv om initiativet har kommet fra Østre Namdal reinbeitedistrikt selv, er det ingen selvfølge at alle 40 involverte brenner like mye for idèen. Det er helt avgjørende at utøverne har et engasjement for saken og blir enige om hvordan ting praktisk og organisatorisk skal løses. Ettersom det ikke er gjort noe tilsvarende fra før, må det her gås opp nye veier.	lang tid. Men når man passerer milepæler og ser konkrete resultater av arbeidet, gir dette ny energi til videre arbeid.	løpet av første halvår 2014 avklares hvilken modell som velges for videre arbeid.

	Dette krever involverende prosesser og tar tid, men er helt avgjørende for å få kraft til å gjennomføre prosjektet og lykkes med målsettingene. Denne utfordringen løses gjennom å bruke den tid og de ressurser som er nødvendig for å få med alle på laget. Strategien ser ut til å fungere godt, og engasjementet er økende - både hos reineierne og hos lokalbefolkningen.		
Norges Nasjonalparklandsbyer	Den viktigste utfordringen er involvering av beslutningstakere og andre berørte parter (næringsdrivende). Det er behov for tilstrekkelig tid for gjennomføring og lokale møter/workshops.	Det har vært fravær av prosjektkoordinator i hele prosjektperioden fram til 1. august 2012 da denne ble engasjert i 50 % stilling ut september og 80 % stilling fra 1. oktober. I perioden før prosjektkoordinator var på plass, ble denne funksjonen ivaretatt av Geilo sin landsbykoordinator inntil denne sluttet 1. oktober (og ikke kunne rapportere Geilo sin evaluering av 2012). Dette sammen med lave stillingsbrøker fra de andre landsbyene, vakanse, utskifting av koordinatorer har ikke bidratt til kontinuitet og framdrift. Utover dette er de fem landsbyene svært forskjellige på mange måter og med forskjellig økonomisk handlefrihet. Følgende landsbyer har disse synspunktene som det er verdt å merke seg:	For Geilo og Jondal har det vært en utfordring for de nye koordinatorene å komme seg raskt nok inn i arbeidet og gjøre seg kjent lokalt. Manglende overlapping har gjort at de i stor grad har måttet løse dette selv. At flere koordinatorer har en stillingsbrøk og gjerne flere oppgaver i tillegg, har vært en utfordring. Dette har gitt brist på tid og fragmentert fokus. Tilsagn om og utbetaling av tilskudd kommer i selve budsjettåret og derfor for sent. Et av de viktigste tiltakene ble stilt i bero av Miljødirektoratet. Det gjelder opprettelsen av internettsider for Norges nasjonalparklandsbyer. Årsaken er at Miljødirektoratet vil at vi skal se vårt arbeid i sammenheng med deres eget prosjekt "Merkevare- og kommunikasjonsstrategi for Norges nasjonalparklandsbyer. I praksis betyr det en utsettelse på 1

		Geilo: Utfordring med at lokal landsbykoordinatorstilling ikke har vært besatt siden 1.10.12. Ny koordinator vil bli ansatt 1. kvartal 2013. Involvering og forankring hos beslutningstakere og andre berørte parter (næringsdrivende). Dette er sikret med tilstrekkelig tid for gjennomføring og lokale møter/workshops. Midlene i kommunen har sittet løst i forhold til prosjektet pga. vilje til å prioritere, god forankring i overordna planverk og tilstrekkelige personalressurser til prosjektledelse. Jondal: Skifte av landsbylos, flere måneders vakanse i stillinga. Handtering: Det er tungt for en person å komme skikkelig inn i et slikt prosjekt som dette, som er stort, uoversiktlig, og som andre har startet opp. Det savnes medvirkning og engasjement av en større gruppe enn bare landsbylos og ordfører. Lom: Lokal koordinator har for lite tid til å gjennomføre arbeidsoppgaver på en god måte. I tillegg har det har vært et stort arbeid å sette seg inn i prosjektet, noe som har tatt tid uten å gi synlige resultater. Bedrifter og lokalbefolkning	½ - 2 år. Vi var klare i september 2013. Selv om intensjonene er gode, og alt vi gjør skal bidra til fellesskapets beste, er det ikke alltid at mottakerne oppfatter budskapet. Å få nok deltagere på kurs (både vertskapskurs og IN-kurs) har vært en utfordring. Det gjelder både næring, ansatte og privatpersoner. Å få virksomheter til å starte miljøsertifiseringsarbeidet (og fullføre det) er også vanskelig. Noen av kommunene har satt i gang arbeid med sine virksomheter for å kunne gå foran som et godt eksempel/feie for egen dør. Uten å synse for mye er det trolig at for mange kun har fokus på seg og sitt framfor å skape større verdier i fellesskap med andre. Noen landsbyer trekker fram begrensede ressurser til profilering og én trekker fram mangel på skilting langs vei som utfordringer.

		har nok vært for lite involvert. Tiltaksplanen for 2012 var ferdig og godkjent alt for seint – skal man involvere f.eks. reiselivet og reiselivslaget på tiltak må dette arbeidet skje utenfor sesong. Det er ikke lett når tiltaksplanen får tilsagn fra DN i mars. Storslett: De eksterne aktørene har lite ressurser til å bidra så mye som de ønsker og burde. Slik som frivillige organisasjoner, små bedrifter og grunneiere. Vingelen: Få nok tid til lokal koordinering, til dels stort arbeidspress for lokal koordinator i tillegg til NPL-oppgaver. Må kunne arbeide ekstra i enkelte perioder når det trengs. Det har vært en fordel å kunne fordele ressursbruken, ikke ha fast 50 % koordinatorstilling med faste timer hver uke/måned. Arbeidsmengden vil variere veldig gjennom året.	

6.2 Hovedmål I: Bevaring av naturarven

6.2.1 Effekter av tiltakene

Et viktig formål med Naturarven som verdiskaper er at naturarven skal bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner, samtidig som man også

skal bidra til at naturen blir tatt godt vare på, og at oppslutningen om vernet øker. En viktig del av dette er å utvikle og spre kunnskap om naturvern og vise sammenhenger mellom naturarven, naturvern og sosial, kulturell og økonomisk utvikling. I forbindelse med rapportering for 2010 ble det utarbeidet en oversikt over hvilke hovednaturtyper ressursgrunnlaget for prosjektene knyttes til. Denne er vist i vedlegg (Tabell 62). Her ser vi at både type og omfang av naturtyper varierer mellom prosjektene. Det har også vært en målsetting med programmet å plukke ut hovedprosjekter med forskjellig geografisk beliggenhet og fokus. Det er to prosjekter som har fokus på de fleste naturtyper. Det er Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark og Sykkelturisme i Nordland. Dette indikerer at fugleturismeprosjektet har fokus på et bredt spekter av lokaliteter og biotoper. Sykkelturismeprosjektet i Saltdal kan karakteriseres som et strekningsbasert prosjekt, hvor det er naturlig at prosjektet og opplevelseskvalitetene kommer i berøring med et bredt spekter av naturtyper.

Hovedprosjektene ble i 2010 bedt om å angi navn på verneområde(r) de har fokus på (jf. Tabell 63). Oversikten viser at hovedprosjektene direkte eller indirekte jobber med tiltak som berører et stort antall verneområder. Med hensyn til verneform inngår både nasjonalparker, landskapsvernområder, naturreservat og fuglefredningsområder. I tillegg inngår også Ramsarområder og verdensarvområder.

Hovedprosjektene ble også i 2011, 2012 og 2013 bedt om å angi hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretakelse av naturarven, og hva slags effekter gjennomførte tiltak har hatt så langt (jf. Tabell 20). Her rapporteres det om både direkte kortsiktige effekter og effekter av mer langsiktig karakter. Kortsiktige effekter er knyttet til skånsom tilrettelegging, kanalisering av ferdsel bort fra sårbare områder og rydding og skjøtsel av naturområder. De langsiktige effektene er relatert til økt kunnskap og bevissthet gjennom kartlegging, overvåking, planlegging, guiding, formidling, involvering og utvikling av stolthet og eierskap til natur- og kulturverdiene. Det at det legges til rette for at flere kommer seg ut i naturen og opplever og lærer om natur- og kulturkvalitetene, er noe som både på kort og lang sikt kan bidra til å øke forståelsen og oppslutningen om bevaring og vern av de verdier og kvaliteter som naturarven representerer. Økt forståelse av de verdier og ressurser som natur- og kulturarven representerer i eget område, kan også skape et positivt engasjement for den framtidige utviklingen av området.

I 2011 var det ett prosjekt som meldte om mulige negative effekter av planlagt tiltak. Dette knyttet seg til delprosjektet om rovdyropplevelser i Nord-Trøndelag. I forbindelse med mulighetsseminaret "Rovdyr i opplevelsesnæringen" i Namsskogan 24.-25.10.2011 ble flere inspirert til å jobbe videre med konsept knyttet til fotografering av rovdyr, spesielt bjørn. Det ble under konferansen påpekt svært tydelig fra svenske foredragsholdere at fotosafari på rovdyr var nærmest utenkelig uten å benytte åte. Naturarvprosjektet i Nord-Trøndelag kunne ha vært en arena for å etablere et forsøk på dette under forutsetning av at rettighetshaverne var villige til å delta. Etter drøftinger med reindriftsnæringen i etterkant av konferansen erfarte man at det er stor skepsis hos reindriftsnæringa til bruk av åte, og at dette kunne bidra til konflikter som man ikke ønsker å ha. Naturarvprosjektet i Nord-Trøndelag ønsket derfor ikke å være pådriver for å få på plass bruk av åte, blant annet av hensyn til reindrifta. Man har også kommet fram til at man kan ha vel så gode opplevelser uten slik tilrettelegging. Dyrene kan oppleves og sees i Namskogan Familiepark, mens man i Lierne kan oppleve spor og lære om bjørn og andre rovdyr i sitt naturlige element, og at dette kan gi rom for "ekte opplevelser" som kan være vel så spennende og lærerike.

I 2012 var det ett prosjekt som rapporter om uheldige konsekvenser av tilretteleggingstiltak. Dette gjelder prosjektet på Varangerhalvøya. Her er Hornøya et naturreservat hvor det

kommer mange besøkende for å oppleve de store sjøfuglkoloniene som holder til der. I regi av prosjektet er det tilrettelagt med fotoskjul for bedre tilgjengelighet og opplevelser. Det har i den forbindelse vært registrert noen uheldig episoder ved at besøkende har klatret for tett inntil reir, og at fuglene har blitt skremt som følge av dette. For å unngå at dette utvikler seg til et problem, har alle involverte aktører gått sammen for å søke å finne løsninger på hvordan situasjonen skal håndteres. I 2013 rapporteres det her om forbedret forvaltning i forhold til tidligere, og at det er satt i gang arbeid med utviklingsplan.

I 2013 rapporterer også «Mellom fjell, fjord og folk» at tiltak for parkering på Berdalsnosi kom i konflikt med villrein. Tiltaket ble derfor avsluttet i planleggingsfasen. Videre gikk turvei fra Skjolden til Fortun gjennom et biologisk viktig sumpskogområde. Turveien ble plassert i ytterkant av området etter dialog med fylkesmannen. Dette viser at tilrettelegging i sårbare naturområder krever varsomhet, og at det er viktig at involverte aktører er involvert i en tidlig fase for at ulike hensyn kan tas.

Det er gjennomført mange tiltak som har som formål å tilgjengeliggjøre og informere om naturkvaliteter og -verdier. De viktigste effektene synes å være holdningsendringer, økt bevissthet, stolthet og eierskap knyttet til disse verdiene. Slike holdningsendringer er fundament for en bærekraftig forvaltning. I 2013 har mange tiltak vært i en avslutningsfase, og en del tiltak vil også bli ferdigstilt i 2014. De langsiktige effektene av programmet er det derfor for vanskelig å si noe om. For å sikre langsiktige effekter på bredere basis, er det imidlertid viktig at erfaringene fra programmet innarbeides og videreføres som en del av det ordinære planleggings-, forvaltnings- og utviklingsarbeidet.

Tabell 20 Hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretakelse av naturarven, og hva slags effekter gjennomførte tiltak har hatt så langt.

Hovedprosjekt	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		Prosjektet har gjort to ting som er viktig her: 1. Det er skapt en bedre forståelse for at det er viktig å ta vare på naturen lokalt blant bedriftene, også den som ligger utenfor verneområdene. 2. Gjennom at det skrives masse om fugler i lokale medier (se egen statistikk), ser vi at antallet bilder av fugler som sendes inn til hovedavisen "Finnmarken" øker (egen statistikk viser dette).	I prosjektet dreier det seg her om to hovedtyper tilrettelegging som bidrar til ivaretaking av naturarven, rettet mot allmuen og mot attraksjonene: 1. Fokus på hovedattraksjoner og tilretteleggingen der, slik at flere kan få gode opplevelser uten at natur blir mer skadelidende. Hornøya er et eksempel. Det er en vesentlig bedre koordinering av tilretteleggingen i dag enn tidligere. Flytende fotoskjul i Båtsfjord et annet eksempel. I samarbeid med kommunen har skjulet fått en optimal plassering. 2. Feltbiologiske tiltak

			rettet mot barnehager, skoler og eldresentre som gir gode opplevelser for brukerne. Privatpersoner og andre institusjoner som ikke var en del av prosjektet ønsker nå det samme. Mange får gode opplevelser knyttet til naturen, og vi antar at dette gjør at disse personene vil ha et større engasjement for å ta vare på naturen enn de hadde tidligere. 3. Tilrettelegging for mange oppslag om fugler i lokale medier, både gjennom at «hvermannsen» sender inn sine fuglebilder, og at det har vært et økende antall artikler/oppslag som har med fugler å gjøre i prosjektperioden (se statistikk fra Dagbladet Finnmarken). Prosjektet skrev mye i starten, men lite i 2013. Antallet oppslag øker likevel.
Sykkelturisme i Nordland	Traséen som er tilrettelagt i 2011, er gjort med hjelp av fagfolk (skogbruksjef, jordbruksjef, grunneiere og utmarkskonsulent). Her har man tilrettelagt ut fra naturens premisser.		Hele sykkelstien har fokus på at den er i naturen, men det at man enkelt kan ta toget til 3 steder i Saltdal, gå av sykkelen og sykle videre/hjem igjen er fantastisk. Det er tilrettelagt for mange kulturopplevelser og flere skilt vil komme opp etter hvert med mer info. Rosinen i pølsen: Lønsdal - Kjemåga vil vise ennå tydligere at man kan drive med verdiskaping i verneområder (og nær inntil). Det vi ser, er at svært mange bruker sykkelstien i dag til ulike formål eks. noen på tur, noen til/fra arbeid, noen i undervisnings-

			sammenheng og noen til organisert turopplevelse/event.
Vidda Vinn	Solstien på Rjukan nevnes som et godt eksempel på dette. Prosjektet ser tydelig at tilrettelegging er et godt verktøy for å kanalisere ferdsel bort frå sårbare naturområder.	- Kanalisering av ferdsel i randområdene utenfor Hardangervidda nasjonalpark, og med hensyn til villreinen. - Tilrettelegging minsker terrengslitasjen.	Kanalisering av ferdsel i randsona av Hardangervidda og hensynet til Villreinen. Tilrettelegging minsker slitasjen.
Villreinen som verdiskaper	Norsk Villreinsenter sitt informasjonspunkt på Tverrfjellet har hatt 10 000 besøkende siden åpningen, med tilhørende formidling av kunnskap om natur og kulturhistorie i området. Guiding fra hesteryggen har gitt mulighet for en direktekommunikasjon med publikum hvor man også har kunnet få til en konstruktiv dialog knyttet til utfordrende tema rundt natur og vernespørsmål. Kulturskolens prosjekt "jakt og slakt" engasjerte de unge på en veldig direkte og positiv måte. Det er kommet mange positive tilbakemeldinger på dette opplegget i ettertid. Tiltakene samlet har bidratt til at deler av reiselivet i regionen som tidligere var skeptisk til "nok et prosjekt" har snudd og nå er viktige pådrivere og støttespillere. De	Mye arbeid er nedlagt mht. formidling/informasjonsarbeid mot ulike målgrupper og er et av de viktigste verktøyene for å skape holdninger og slik bedre ivaretakelse av naturarven. Effekten fra enkelte tiltak har vært overveldende positiv, eksempelvis fra arbeidet på Høvringen og Formokampen (kompetansehevingskurs for vertskap, guidede turer som ny innfallsvinkel til informasjonsarbeid). Her er flere andre tiltak og mange aktører inn, noe som har bidratt til at dette til sammen har fått et meget positivt fokus. Positivt og parallelt med delprosjekt har vært feiringen av Rondane 50 år, kunnskapsoppbygging, samkjøring av prosjektet (eks. Formokampen), økt involvering av Reiselivet. Effekt: -mer fokus på bruk og vern mer fokus på villreinfangst som interesseområde. -større oppmerksomhet omkring villrein og biologi. -villrein får en høyere	Tiltakene i Villreinen som verdiskaper har fokus på økt kunnskapsformidling og tilrettelegging av både natur og kulturarven for lokalbefolkning, men også i reiselivssammenheng. I tillegg har prosjektet bidratt med midler til tiltak som er en del av større prosjekter som i sum gir et større fokus på naturarv og verdiskaping. Eksempel: Produksjon og distribusjon av infobrosjyrer om villrein, villreinfangsten før og nå, villreinens levekår og sårbarhet, tilrettelegging av stier, guidekurs, tilrettelegging og rekonstruksjoner av eksempelvis fangstgroper (jf. tiltak Fangstminneparke på Hjerkinn), seminar om Villrein som reiselivsattraksjon med fokus på involvering av reiselivsaktører, økt fokus på villreinens ulikhet i større internasjonale forskningsfora. Økt fokus på informasjon, tilrettelegging, og involvering av ulike aktører gir effekt i form av mer forståelse og økt dialog/ engasjement fra de målgrupper man retter seg mot. Endelig ferdigstillelse av tiltak

	følger aktivt opp og etterspør jevnlig hva som skjer sentralt og hvilke utsikter det er til videre finansiering.	status. - ønske om videreføring av prosjekt i forhold til reiseliv og guidede turer. -ønske om videreføring av prosjekt i forhold til ungdom nasjonalt og internasjonalt fra Reiselivets side. -bedre samarbeid mellom aktører - bedre tilrettelegging for opplevelser. -kompetanseheving hos deltagende aktører. -større forståelse for hverandres arbeidsområder. Man har satt fangstkultur på kartet, god dekning i media, økt informasjonsarbeid i kombinasjon med ivaretakelse av natur.	vil først over tid gi økt informasjon om effekten av tiltakene. Eksempelvis: Effekten av tiltakene på Formokampen viste en stor økning i antall besøk, i tillegg til at reiselivsaktørene har vist fortsatt interesse for tilrettelegging og informasjon samt fortsatt dialog og samarbeid i andre prosjekter. Det at ulike aktører kan se muligheter istedet for begrensninger, er også en effekt av tiltak i Villreinen som verdiskaper.
Skatter for fremtiden	Ved innhenting av tradisjonskunnskap omkring naturbruk bidrar prosjektet til å skape en forståelse om hvor viktig det er med bærekraftig og skånsom bruk av naturarven.	Innhenting av kunnskap/opplysninger viser at det er viktig å ta vare på erfaringsbasert kunnskap før denne forsvinner (endring i bruk av utmark fører til tap av kunnskap). Prosjektet viser at det er viktig å skape forståelse av bærekraftig bruk av naturen. Skal man kunne nyttiggjøre seg av naturen i framtiden, er det viktig å kjenne dens begrensninger/sårbarhet/bæreevne.	Innhenting av kunnskap/opplysninger viser at det er viktig å ta vare på erfaringsbasert kunnskap før denne forsvinner (endring i bruk av utmark fører til tap av kunnskap). Prosjektet viser at det er viktig å skape forståelse av bærekraftig bruk av naturen. Skal man kunne nyttiggjøre seg av naturen i framtiden, er det viktig å kjenne dens begrensninger/sårbarhet/bæreevne.
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet synes det er vanskelig å peke på konkrete effekter. Generelt sett gis	-Delprosjekt Kunnskap: Kunnskapstiltakene generelt skal øke bevisstheten om naturar-	Delprosjekt Kunnskap: Økt bevissthet om naturarven i skolen. Økt identifisering og stolt-

	det utrykk for at delprosjektet om kunnskap skal bidra til økt bevissthet om naturarven. Barn og ungdom får gjennom naturskole, naturfotoprosjekt og aktivitetskurs et erfaringsgrunnlag for bruk av naturen på ulike måter. Håpet er at dette også øker deres identifisering med naturen i deres lokalmiljø. Gjennom delprosjekt Infrastruktur, med 59 nymerka stier med tydelig gradering blir terskelen for å benytte naturområdene lavere. Mer bruk genererer også bedre holdninger og mer eierskap til naturen. Det som oppleves som konkrete effekter så langt, er et sterkt engasjement i lokalsamfunna for å gjennomføre tiltakene. Ting tyder på økt bruk i de områder som er ferdigstilt. Gjennom delprosjekt Tematurisme har testturer som intensjon å gi reiselivsvirksomheter mer kjennskap til aktiviteter og mulighetene som ligger i naturen. Håpet er at de skal forstå at bedre kjennskap til naturmiljøet gir	ven. Barn og ungdom får gjennom skole, naturfotoprosjekt og aktivitetskurs et erfaringsgrunnlag for bruk av naturen på ulike måter. Håpet er at dette også øker deres identifisering med naturen i deres lokalmiljø. -Delprosjekt Infrastruktur: Med 70 nymerkede stier med tydelig gradering blir terskelen for å benytte seg av naturområda lavere. Mer bruk genererer også bedre holdninger og mer eierskap til naturen. Konkrete effekter så lang er et sterkt engasjement i lokalsamfunnene for å gjennomføre tiltaka. Ting tyder på økt bruk i de områda som er ferdigstilt. -Delprosjekt Tematurisme: Effekten har trolig vært relativt låg som følge av til dels lav respons hos virksomhetene. -Delprosjektet Menneske i landskap lanseres til våren. Man kan derfor ikke se noen effekter av dette ennå.	het til naturen og tradisjonsbruk. Delprosjekt Infrastruktur: Bedre merking av turstier gir økt bruk. Turkart for heile Luster kan øke bruken av områda og styrke utferdstrangen. Delprosjekt Tematurisme: Film om Jostedal retter fokus på tematiserte naturopplevelser i bygda. Markedsundersøkelse gir informasjon om hvilke naturopplevelser turistene søker etter. Delprosjekt Landskap i Luster(tidligere Menneske i landskap): Formidler 24 natur- og kulturhistoriske tema i kommunen. Gjør lokalbefolkningen mer oppmerksom på hvordan naturarven er forankra i lokal og nasjonal kulturarv. Øker kunnskapen for tilreisende om natur og kultur i Luster.

	mer fornøyde kunder og flere overnattinger. Effekten har vært relativt lav som følge av til dels lav respons hos virksomhetene. De andre delprosjektene har kommet for kort til at man kan se noen effekter.		
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Tiltakene og aktivitetene blir positivt mottatt i lokalsamfunnene og kommunene. De ser at storsamfunnet setter pris på verdiene gjennom tildeling av midler for bevaring, tilrettelegging og verdiskaping. Bygging av parkeringsplass på Bondhus har f.eks. medført at lokale aktører vil bidra med personlig innsats ved åpningen, og foreldrelaget på skolen har meldt seg til dugnadsinnsats på arbeid ved parkeringsplassen.	-Ny parkeringsplass i Bondhusdalen med toalett, rasteplass og hvilebu svært godt mottatt. Sanitære forhold er betydelig bedret -Tursti opp Reiseterlia åpner for ferdsel og ivaretar kulturarven tilbake til 1300- tallet ved pilegrimsvegen og Buferdsvegen -Tiltakene har skapt et positiv omdømme for naturarven. -Tiltakene skaper større bevissthet om egen naturarv som økonomisk verdi. -Tiltakene styrker lokalmiljøene sine tanker og planer for økonomiske aktiviteter på grunnlag av naturarven og tilrettelegging	Øker lokal og nasjonal interesse for tiltak, setter i gang positive prosesser og åpner innsikten i hvilke verdier naturarven har. Skaper synergieffekter ved at flere vil bidra og er stolte av å vise fram resultata.
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet håper at informasjons- og tilretteleggingstiltak, som kanalisering og ny tilgang til natur for brukergrupper med bevegelseshemminger, gir ny forståelse og innsikt i bakgrunn og behov for naturvern. I møteaktiviteter som Nordbergkonferansen har man poengtert gjentatte ganger	-Kanalisering av ferdsel utenom sårbare naturområder. -Bidrag til større oppmerksomhet omkring, og verdsetting av, naturverdiene hos allmennheten (festival, konserter, medieoppslag, konferanser, naturveileder). -Økt verdiskapning hos reiselivsbedriftene (nye	Bidratt til allmenn oppmerksomhet om naturverdier. Økt virksomhet og besøk. Presseoppslag og medieomtale.

	at det er naturarven som utgjør den viktigste "egenkapitalen" for en kommersiell naturopplevelsesbasert virksomhet. Med de nye tiltakene som er under etablering, forventes de direkte virkningene å bli mye større, spesielt gjelder dette saken knyttet til restaurering av Slevdalsvann naturreservat.	produkter/produktark, arrangementer) -Reverserte gjengroingsprosesser gjennom økt husdyrbeite og vegetasjonsrydding. -Bedret infrastruktur for naturovervåkning (sjøfuglbu for trekktellinger med tilhørende optikk).	
Kystarven	I delprosjekt 1 (søppelprosjektet) er det sendt 70 m^3 søppel til Sunnfjord Miljøverk. Dersom dette søppelet har samme egenvekt som søppelet som ble plukket i 2010, utgjør dette 5 tonn. 37 personer deltok i arbeidet og 4380 meter strandlinje er rydda. Dette tilsvarer 495 arbeidstimer. Prosjektet holder naturreservatet omtrent rent for søppel og innhenter viktig erfaringer for utvikling av framtidige permanente løsninger. I delprosjekt 2 (turstiprosjektet) er 80-90 av i alt 100 kystarvstier i HAFS merket, ryddet og GPS-registrerte. Dette bidrar til mer bruk av naturen, større legitimitet for skjøtsel og vern og potensial for verdiskaping for lokale reiselivsbedrifter.	-I søppelprosjektet er det stor pågang etter de avsatte "rydderessursene». Motivasjonen for å rydde mot litt betaling er høy. Store mengder søppel blir hvert år fjerna fra reservatet. Prosjektet får etterhvert en god statistikk over tilvekst av søppel, og konkluderer allerede nå med at modellen virker - ryddemotivasjonen blir opprettholdt over tid. Det opparbeides kunnskap, men utfordringen er å finne de permanente langsiktige løsningene. -Turstiprosjektet har hatt særdeles store motiveringseffekter. Mange er engasjerte. Mange oppdager nye sider ved kystnaturen. Mange har fått et positivt eierskap til kystkulturkvalitetene som de ikke hadde tidligere. Turkarta blir godt mottatt og hjelper folk til å ta seg fram i kystlandskapet. Kunnskapsprosjektet har gitt en del nye rapporter og bakgrunnstall, men pro-	Det har blitt ryddet betydelige mengder søppel i verna natur. Prosjektet har skapt lokalt eierskap til verna natur ved å stimulere til skjøtsel og ferdsel i naturreservatet. Stiprosjektet har økt tilgangen til naturkvalitetene i området dramatisk, og markedsføringa skaper et tydelig større eierskap til disse naturkvalitetene. Når vårt område eksternt blir trukket fram som gode på tilrettelegging, så øker også den lokale verdsettinga av naturkvalitetene. Saueprosjektet har skapt flere nyetableringer (om foreløpig litt små) i villsaunæringa. Dette vil virke inn på gjengroing i kulturlandskapet etter hvert som sauebesetningene øker. Kurs i lyngsviing vil ha samme effekt, og samarbeid om nye felles gjerder mellom innmark og lyngbeite, vil også stimulere saueholdet og dermed landskapsskjøtselen. Satsinga på villsau har medført at t.d. Norsk Sjøfuglsenter er i stand til å organisere beiting for å forhindre gjengro-

	Delprosjekt 3 (kunnskapsprosjektet) er delt i registreringstiltak, lagringstiltak og formidlingstiltak. Mye ny naturinformasjon er framskaffet. Skoleelever har deltatt på fugletelling. Det er etablert et kystarvgrensesnitt i Fylkesatlas for Sogn og Fjordane. Her vil innsamlet materiale bli gjort tilgjengelig for allmennheten. Av formidlingsprosjektene er det laget en utredning om etablering av en SNO-naturveileder for kysten av Sogn og Fjordane. I delprosjekt 4 (saueprosjektet) har mobiliseringsarbeid skapt økt antall sauer i kjerneområdene i Askvoll og Solund. Det er gjennomført to kurs i lyngsviing. Mer sau og mer kunnskap bidrar til mere og bedre skjøtsel av kystkulturlandskapet. I delprosjekt 5 (reiselivsprosjektet) blir det i samarbeid med reisemålselskapene og utvalgte reiselivsbedrifter nå satset på vandring i kystnaturen. Man håper dette skal gi	sjektet savner fremdeles det optimale brukergrensesnittet som kan skape kystnaturbegeistring hos nye grupper. -Saueprosjektet har skapt mer oppmerksomhet om villsauen sin betydning for kystnaturen. Økt beiting i lyngheiene hindrer gjengroing. De gjennomførte kursa i lyngbrenning er også viktige for å sikre bærekraftig skjøtsel.	ing av utvalgte sjøfugllokaliteter. Vi har etter hvert opparbeidet en lokal evne til å utføre skjøtselsoppgaver i verneområda.

	lokal verdiskaping av tilrettelegging og aktiv skjøtsel av kystnaturen. I delprosjekt 6 (profilering) brukte man i Kystarvavisa mye av registreringsmaterialet sammen med rapporter om aktiviteter i kystarvarbeidet. Prosjektet tror således at det har klart å øke kunnskapen om de unike kvalitetene som knytter seg til naturtypene på kysten.		
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet har bidratt til økt forståelse for naturarven gjennom naturveiledning og temakvelder. Gjennom kunst i natur og erfaringslære vektlegges det estetiske i naturen. Mennesket ønsker å ta vare på det estetiske. Prosjektet kanaliserer trafikk og opplevelsesprodukter til naturrom som tåler trafikk eller til en tid når de tåler trafikk. Stort besøk gir grunnlag for økt kompetanse på naturarven i regionen.	Effekten av gjennomførte tiltak er ikke satt i noe målbart system (bortsett fra turbøker ved erfaringsstolene). Men det er likevel ønskelig å trekke fram noen eksempler på gjennomførte tiltak. Tiendeklassinger fra Torpa barne- og ungdomsskole har vært med på å skjøtte slåttemyra Bjørnhaugmyr, en trua naturtype med stor forekomst av orkideer. Bjørnhaugmyr ligger ikke langt unna skolen. Tiltaket imøtekommer flere aspekter: -å flytte undervisning ut av klasserommet og forholde seg til en reell problemstilling (trua naturtype) -ta i bruk de nære naturområdene -bli bedre kjent med sitt	Økosystem Dokkadelta har satt vassdragsnaturen og våtmark i Land og Etnedal på kartet og skapt et konsept der besøkende oppsøker de små naturrom for rekreasjon, opplevelse, informasjon og erfaringer. Det har videre skapt en lokal bevissthet. Gjennom Økosystem Dokkadelta har naturarven i våre kommuner utviklet seg mot en merkevare. Det er i løpet av prosjektet gjennomført en rekke tiltak som bidrar til bedre ivaretagelse av naturarven - se også tidligere årsrapporter, og se vedlagte årsrapport. Prosjektet har bidratt til gjennomføring av konkrete skjøtsels- og restaureringstiltak og skolering/informa-sjonstiltak og hatt aktiviteter omkring overvåking og aktiviteter med fokus på refleksjon og undring over naturarven.

		naturnærmiljø Bevaring av slåttemarkene i vår region har vært et av tiltakene vi har gjennomført i 2012. Slåttemarker i Land og Etnedal ble registrert. I neste omgang ble grunneiere invitert til temakveld "Slåttemark». Deretter lyktes prosjektet med å få 32 grunneiere med på å søke støtte til gjennomføring av "kulturslått" på sine marker. Dette skjer også i samarbeid med andre prosjekter som våtmarkssenteret har. For tredje året på rad har prosjektet markert Verdens våtmarksdag 2. februar (inkludert 2013). Dette er gjort ved å skape en erfaringsstol i is i Ramsarområdet Dokkadeltaet naturreservat. Fra 2011 til 2013 har interessen og nysgjerrighet for iskunsten i naturrommet Dokkadeltaet naturreservat vært økende og ført til at det på åpningshelgen kom nærmere 500 mennesker. Prosjektet opplever at lokalbefolkningen har tatt iskunsten til seg. God dekning gjennom media (lokal- og regionavis og NRK Østnytt), Dokkadeltaets blogg og facebookside har også gjort at mennesker fra hele regionen tar turen over isen. De gode opplevelsene av naturrommet håper vi	All formidling og gjennomførte aktiviteter har som grunnleggende budskap å fokusere på verdien av, og behovet for å ivareta den lokale naturarven, både den som er innenfor og den som er utenfor etablerte verneområder. Prosjektet har ikke hatt systematisk effektmåling, men det kan gis konkrete eksempler på hvordan f.eks. skjøtsel bidrar til å ivareta, opprettholde eller styrke forekomst av rødlistede arter eller prioriterte naturtyper.

		vil også føre til et ønske om å ivareta vår naturarv. Økosystem Dokkadelta har satt vassdragsnaturen og våtmark i Land og Etnedal på kartet og skapt et konsept der besøkende oppsøker de små naturrom for rekreasjon, opplevelse, informasjon og erfaringer. Det har videre skapt en lokal bevissthet. Gjennom Økosystem Dokkadelta har naturarven i våre kommuner blitt en merkevare.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Prosjektet har hatt direkte fokus på bevaring av naturarven, styring av trafikk (kortere rundløyper fra Folldal Gruver og en løype ved utsiktspunktet på Hjerkinn). Ved Hjerkinn var det telling på stien, og ca. 15 prosent av de som gikk opp brukte turløype rundt/ned fremfor bare å gå rundt uten styring. Prosjektet har stimulert til bruk av organisert ferdsel gjennom en aktivitetsbrosjyre. Det er igangsatt tiltak på Mardalsfossen som man antar vil gi stor uttelling. Dette dreier seg om styring av trafikk og tilrettelegging for flottere opplevelser enn tidligere. Samlet sett (inkludert utsiktspunkt, organi-	1. Hos Nasjonalparkstyret er det skapt en forståelse av hvordan man både kan drive med verdiskaping og ivaretakelse av naturen samtidig. Nøkkelordet er å etablere en holdning rundt bærekraftig praksis: a. Hvis man skal i gang med tiltak: Sjekk først mulige konsekvenser gjennom et forprosjekt eller en rapport om tiltaket er forsvarlig ja/nei. b. Trafikkstyring er bedre enn ikke-styring og spredning av trafikk. 2. Hos både styret, SNO og til en viss grad nasjonalparkforvalterne har man fått inn tankegangen rundt en besøksstrategi: Hvordan å legge til rette for besøkende, gi god informasjon slik at man får både bedre atferd og at	

	sert ferdsel og registrerte besøk på ulike punkter) har ca 60 000 blitt møtt med budskapet om at det er verdt å ta vare på naturen rundt Dovrefjell.	man kan unngå skader 3. Etter hvert som bedrifter har sett tiltakene og vært samarbeidspartner f.eks. ved kortere rundturløyper, så har de lært hvordan det er mulig å arbeide mere i tråd med vern, samtidig som man utvikler, f.eks. 4 korte rundturløyper etter forslag fra Kongsvold Fjeldstue. Etter at prosjektet gjennomgikk forslaget så skjedde følgende: - prosjektet etterfulgte deres ønsker om flere informasjonstavler - men med grunnlag i kartlegging av villreinstrekket i forhold til traseene, og to av løypene ble kuttet ut. Nå er man innstilt på at begge løyper klargjøres i 2013 via bestillingsdialogen.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Gjennom bred involvering og hjelp til å få fram initiativ til tiltakene og delprosjektene, ønsker man å fremme økt forståelse for, sterkere verdsetting av, og sterkere lokalt eierskap til naturarven. "*Det du bryr deg om og verdset vil du gjerne samstundes ivareta*." Det langsiktige målet for prosjektet er å synliggjøre handlingsrommet/naturarven som kilde til en verdiskapende og bærekraftig utvikling. Så langt registrerer parken generelt økt	Gjennom bred involvering og hjelp til å få fram initiativ til tiltakene og delprosjektene, ønsker man å fremme økt forståelse for, sterkere verdsetting av, og sterkere lokalt eierskap til naturarven. "*Det du bryr deg om og verdset vil du gjerne samstundes ivareta*." Det langsiktige målet for prosjektet er å synliggjøre handlingsrommet/naturarven som kilde til en verdiskapende og bærekraftig utvikling. Så langt registrerer parken generelt økt interesse og økt aktivitet knyttet til bevaring og istandsetting, samt konsept-/produktutvikling, pakking og	Gjennom bred involvering og hjelp til å få fram initiativ som tar utgangspunkt i natur- og kulturverdier, oppleves økt forståelse for verdsetting av, og sterkere lokalt eierskap til natur- og kulturarven. Det siste er særlig viktig med tanke på området sin status som Verdsarv; noe som av mange blir oppfattet som flytting av «eierskapet» vekk fra innbyggerne i regionen. Verdsarvparken har som en av flere langsiktige målsettinger å medvirke til vern og ivaretakelse gjennom bruk/bærekraftig utvikling og verdiskaping. Dette har så langt ført til økt interesse for/

	interesse og økt aktivitet knyttet til bevaring og istandsetting, samt konsept-/produktutvikling, pakking og salg, arrangements- og aktivitetsutvikling.	salg, arrangements- og aktivitetsutvikling. Videre økt oppmerksomhet – "awareness" - knyttet til verdsarvstatus og naturarven.	initiativ knyttet til istandsetting/ivaretakelse av kulturminner/ kulturmiljø, konsept-/produktutvikling, pakking og salg av naturbaserte aktiviteter og opplevelser. En annen positiv sideeffekt av dette er igjen en økt innsikt i og forståelse for verdsarven.
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Generelt sett er oppfattelsen i prosjektet at deltagerne i prosjektet og tiltakene er i ferd med å få utviklet en ny forståelse for hvordan naturområder kan være en ressurs for region og lokalsamfunn. Delprosjektene som omfatter samarbeid, tilrettelegging og læring har bidratt til dette. Noen konkrete eksempler som nevnes i den forbindelse: Enaristiprosjektet har bidratt til bedre tilrettelegging og kanalisering av ferdsel i forbindelse med vandring i samarbeid med Reinbeite distrikt 6. Etablering av fuglekikkerskjul har bl.a. bidratt til økt forståelse av Barvikmyra som viktig naturområde, og mindre skadelig ferdsel i sårbart område. Skoleprosjekter har bidratt til økt forståelse av Varangerhalvøya som viktig naturområde. Mulighetsstudien har bidratt til økt forståelse for hvordan man kan tilret-	Prosjektet har bygget flere tilretteleggingstiltak i naturreservat og verneområder og utviklet en studie for tilrettelegging og destinasjonsutvikling basert på naturarven. Vi merker at dette har bidratt til økt forståelse av verdien av naturarven blant mange aktører i vår region. Denne økningen av verdsetting ser vi fører til økt fokus på ivaretaking av de samme kvalitetene.	I prosjektet er det satset på tilrettelegging for fuglekikking langs Varanger. Disse tiltakene bidrar til å kanalisere ferdsel som kan minske belastningen på de områdene der fuglene faktisk befinner seg. Det jobbes nå med å ferdigstille en forstudie for natur- og kulturpark i Varanger. Det er tro på at den kan være med og bidra til at naturarven og kulturarven blir sett på som en ressurs som må ivaretas og utvikles med varsomhet. «Varanger birding destination-studien» og det store arbeidet med utvikling av fugleturisme i Varanger har ført til en større bevissthet og forståelse rundt utvikling og ivaretagelse av naturarven i Varanger. Hornøya film og utviklingsplan bidrar til å koordinere og skape felles forståelse om hvordan utvikling og ivaretagelse av fuglefjellet skal foregå i årene som kommer. Prosjektet har vært med på å generere mye oppmerksomhet gjennom aviser, tv og radio. Dette bidrar til økt forståelse og bevissthet rundt naturarven i Varanger.

	telegge for natur-opplevelser og dermed hindre skadelig bruk.		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Prosjektet melder om at tiltakene i tiltaksplanen generelt sett bidrar til å gi økt kunnskap, interesse og forståelse for både bruk og vern av naturarven. Følgende eksempler trekkes fram: ♦ Birdwatching Trondheimsfjord har etablert to fugleforingsplasser i Levanger og Verdal, med informasjonstavler som forteller om de 20 vanligste fugleartene i området og med foringsstasjoner hvor alle som ønsker det kan ta med seg solsikkefrø, meiseboller o.l. for å fore fuglene. På tavlen står det navn og telefonnummer du kan ringe hvis du observerer en uvanlig art på plassen. Foringsplassene driftes av de respektive lokallagene i NOF. Tiltaket er visstnok det første i sitt slag, og har skapt et stort engasjement blant barnehager, skoler og publikum forøvrig i	Generelt ser prosjektet at alle tiltak som skaper interesse for å utvikle naturbasert reiseliv også skaper interesse for å ta vare på naturarven. Man ser også at økt kunnskap gir eierskap og økt motivasjon til å ta vare på naturverdiene. I prosjektperioden har Åbotneset på Tautra blitt fuglefredningsområde. Tidligere ville dette avstedkommet motstand fra grunneier. Nå er det i ferd med å realiseres bygging av en fugleobservasjonspost på Tautra, og grunneier kan utnytte den ressursen som bl.a. ærfugl representerer til både miljømessig og økonomisk verdiskaping. Regjeringen har bestemt at det skal være rovdyr, bl.a. bjørn, i Indre Namdal. Dette har vært en stor utfordring for beitebrukere i lang tid, og over en periode er nesten hele sauenæringa i Lierne kommune utradert. Dette har skapt mange vonde følelser, og en negativ holdning til rovdyr. Gjennom Naturarven - og delprosjekt "Rovdyropplevelser" har vi prøvd å snu dette og gjøre det til en mulighet i stedet for en trussel. I løpet av siste	Birdwatching; Fuglekikking har fått en ekstra puff gjennom Naturarven-prosjektet. Dette begynner nå å bli et spennende produkt i Trøndelag. Markedsrettet produktutvikling har ført til flere og mer spennende produkter samt bedre inntjening. Skilting av Tautra (fugler og sommerfugler) gir besøkende god informasjon om hvilke arter som befinner seg i området og hvordan man skal opptre for ikke å gjøre skade. Når fugleamfiet er klart, vil dette bidra til kanalisert og skånsom ferdsel, samt avlastning av sørenden av øya - som i dag er svært trafikkert i perioder. Rovdyropplevelser; Fokus på rovdyr - og spesielt bjørn (bjørnens rike) har bidratt til holdningsendring hos befolkningen i Indre Namdal og Lierne. Bjørn inngår nå i spennende produkter og flere er positive til å bruke rovdyr som element i adventureturisme. Lierne stilte sågar på Grüne Woche med egen bjørnepølse - noe som fikk stor oppmerksomhet (helt til den måtte trekkes pga. strenge EU-regler for opprinnelsesmerking av bjørnekjøttet). Rovdyrinformasjonssenter på Namsskogan Familiepark og arbeidet

	området. Kunnskapen omkring arter og leveområder har økt, og det forventes et økt engasjement for å ta vare på leveområdene og den verdien dette representerer. Dette kan bli viktige faktorer i forbindelse med f.eks. framtidige byutviklingsplaner i Levanger, eller videre utvikling i tilknytning til industri/næringsområder på Verdal. Når man har kunnskap om mangfoldet av arter og det er skapt et engasjement omkring dette, vil sjansen for at områdene blir tatt vare på øke. ♦ Innenfor temaet bærekraftig naturbasert reiseliv har det vært gjennomført flere tiltak i løpet av året. Det har vært holdt kurs og produktverksteder for aktører som ønsker å utvikle produkter og aktiviteter knyttet til naturverdier og naturopplevelser. ♦ Rovdyropplevelser arrangerte en konferan-	år har Namsskogan Familiepark presentert spennende utviklingsplaner, hvor det bl.a. ble laget et kart. Her var "bjørnens rike" plassert i Namsskogan. Når vi da opplever at lokalbefolkning i Lierne gir uttrykk for at "Namsskogan ikke skal få ta bjørnen fra dem", har det skjedd en formidabel holdningsendring siden prosjektet startet. Formidlingen til barn gjennom figuren Mikkelita Fjellrev setter fokus på en kritisk truet art. Bevaring av reindriftskulturen gjennom formidling og informasjon om samenes bruk av naturen som matkammer og apotek, og grunnlag for handverk og levemåte. Reindriftens kontinuerlige skjøtsel av kulturlandskap gjennom årstidsbeiting bidrar til bevaring av biologisk mangfold og dyrearter som er avhengig av reinens tilstedeværelse, bl.a. de store rovdyra og rype. Wild Norway - hvor mange av produktene er tuftet på gode, gamle norske friluftslivstradisjoner, bidrar til å markedsføre naturverdier på en positiv måte og synliggjør hvilken betydning ressursen ren	med Rebellas Børgefjellunivers gir naturinformasjon på en ny og spennende måte til både barn/unge og andre interesserte. Dette bidrar til å synliggjøre rovdyr som en del av naturens helhet, og demper «rovdyrhat». Sørsamisk kultur og tradisjon som reiselivsprodukt; Tiltakene har satt sørsamisk kultur og tradisjon på dagsorden på en måte som har gitt økt stolthet og identitetsfølelse hos sørsamene i Indre Namdal. Større fokus på sørsamisk kultur og tradisjon har skapt en bredere forståelse i storsamfunnet for at næringa er en viktig del av den nordtrønderske kulturen - og at den er i en svært sårbar posisjon. Sør-samisk kultur og tradisjon har blitt et mer «eksotisk» og ettertraktet innslag i den nordtrønderske kulturen, og det gror fram en forståelse for at reindrifta er grunnmuren som trengs for å opprettholde denne kulturen framover i tid. Det er skapt synlige resultater som gir positive forventninger til videre utvikling, f.eks. etableringen av Destinasjon Dærga. Gjennom informasjon om reindrifta, reinens vandringer gjennom året og hvordan den samiske kulturen har levd i, av og med naturen, oppnår man større respekt og forståelse for samisk kultur og tradisjon - og at folk blir mer hensynsfulle mht. ferdsel til

	se med tema "rovdyr i opplevelsesnæring" hvor det kom 64 deltakere fra hele landet. Konferansen fokuserte tydelig, gjennom bruk av eksempler fra andre deler av verden, på at bærekraftig naturbasert reiseliv fremmer bevarelsen av karismatiske og trua dyrearter. Konferansen var begynnelsen på å skape en ny holdning til rovdyrene i Nord-Trøndelag og til at disse kan bli trekkplaster som skaper ny næring og gir positiv lokal identitet. Med så bred deltakelse ble nye nettverk dannet. Med både aktører, politikere, destinasjonsselskap, regionale og nasjonale myndigheter m.fl. til stede, vil man stå mer samlet i framtidige mobiliserings- og utviklingsprosesser lokalt. ♦ Produktutvikling av rovdyropplevelser både i Namsskogan Familiepark og i Lierne nasjonalpark-	og uberørt natur kan være i reiselivssammenheng. Jo bedre dette kommer fram, jo større fokus får vi på å ta vare på naturverdiene våre.	sårbare områder for reindrifta (f.eks. kalvingsland). Wild Norway: Alle tiltak som kan defineres inn under bærekraftig naturbasert reiseliv, bidrar til å ivareta naturarven. Moderne reiselivsprodukter må inneholde alle Naturarvens verdiskapingselementer. Utvikling og fremheving av lokale ressurser og lokale spesialiteter er viktige elementer i gode reiselivsprodukt.

	senter har formidling av naturkunnskap som et viktig element. Dette bidrar til bevissthet og forståelse rundt betydningen av vern og bærekraftige produkt. ♦ Naturkunnskap og kunnskap om rovdyr er også temaet for rovdyrskolen som holdes for 5. klassene og 7. klassene i fylket. 5. klassene drar til Namsskogan familiepark for å få grunnleggende kunnskap om rovdyr i parken. I 7. klasse får de samme elevene anledning til å delta på rovdyrskole i Lierne nasjonalparksenter med et mer praktisk fokus - hvor de bl.a. er ute på sporleiting. Miljøvernavdelingen hos fylkesmannen finansierer transporten. ♦ Informasjonen som bygges opp på Destinasjon Dærga vil bidra til at de som ferdes i fjellet får økt forståelse for mangfoldet i sårbare fjellområder gjennom illus-		

	trasjoner, informasjon og interessante fortellinger.		
Norges Nasjonalparklandsbyer	Prosjektet rapporterer om mye fokus på forankring av prosjektet og formidling av verneverdier, økt tilrettelegging og informasjon. Økt kunnskap og forståelse for verneverdier gir bedre ivaretakelse av naturarven. Økt fokus og tilrettelegging for bærekraftig næringsutvikling hindrer forringelse av naturarven.	Mye fokus på forankring av prosjektet og formidling av verneverdier, økt tilrettelegging og informasjon, ambassadørsamlinger, økt kunnskap og forståelse for verneverdier gir bedre ivaretakelse av naturarven. Økt fokus og tilrettelegging for bærekraftig næringsutvikling hindrer forringelse av naturarven. Videre tas dette opp der det er naturlig, som under nettverkssamlinger, foredrag mv. Det har vært en rekke tiltak for barn og unge. I et langsiktig og overordnet perspektiv har det vært arbeidet med utvikling og systematisering av undervisningsopplegg for skolene på barnetrinnet i alle landsbyene. Overordnede målsettinger: Elevene skal ha kunnskap om og tilhørighet til NPLs natur- og kulturhistorie gjennom aktiviteter og opplevelser: -kunnskap om naturen i og rundt verneområdet. -kunnskap om Nasjonalparklandsbyens historie. -kunnskap om kultur- og næringslivet i bygda. -kunnskap om grunnla-	Formidling og informasjon om naturarven gjennom natursti, vertskapskurs, bærekraftkurs og andre tiltak knyttet til prosjektet. Effekten er mer bevissthet, bedre kunnskap om og større forståelse for natur og vern. Mange av gjennomførte tiltak går på informasjon og kompetanseheving for nye og gamle brukere av naturen. Bl.a. samarbeides det med nasjonalparkinformasjonssentere, nasjonalparkforvaltere, Statens naturoppsyn og nasjonalparkstyrer. Dette er miljøer med mye kunnskap. For Geilo og Storslett går dette særlig på nasjonalparkmagasinet, tilrettelegging av utfartspunkt, kurs og undervisningsopplegg. Fokuset på miljøsertifisering bidrar til at enkelte kommunale og private virksomheter blir mer miljøbevisste. Tilrettelegging og merking av turstier og andre infrastrukturtiltak med utgangspunkt i nasjonalparklandsbyene gir stadig flere muligheter til å komme seg på tur. Fysiske inngrep i naturen som steinsetting av stier og utlegging ut klopper bidrar til å styre "trafikken" uten å forringe naturkvaliteten. Sammen med nye kart i landsbyene har dette medført tilgjengeliggjøring av nye områder som stadig blir tatt mer

		get for vernet og geografisk utstrekning. -fremme tilhørighet til bygda og naturen gjennom opplevelser og egne erfaringer. Dette arbeidet fortsetter i 2013. Skarveskola for 6. klasse er godt integrert i Hol kommune hvor den nå er en del av kommunens planverk. Dette er et samarbeid med lokalt SNO. I Lom er rådyrtråkket en natursti med naturlig sjablonger av dyr i naturlig størrelse, og som det er naturlig å se i nasjonalparken. Tiltaket skal vekke barnas nysgjerrighet for dyr i norsk natur og gleden ved å være i naturen. Lett tilgjengelige turstier, turtavler og turkart ut fra sentrum har gjort naturarven og nasjonalparkene mer synlige for både tilreisende og lokalbefolkning. I Geilo har man steinsatt en sti inn i Hallingskarvet Nasjonalpark og utbedret parkeringsarealet som følge av økt trafikk. Stien sørger for at flokkdyret "mennesket" holder seg på stien og man unngår synlige skader på natur med påfølgende erosjon. Dette har ikke vært et av tiltakene i 2012, men bør nevnes uansett.	i bruk. Flere har blitt flinke til å poste turbildene sine på Facebook, Instagram osv, som igjen gjør andre oppmerksomme på turmulighetene. Jondal trekker fram Juklafjord og mener huset er et prakteksempel på vern gjennom bruk. Et tradisjonsbygg i sveitserstil er flytta, restaurert i autentisk stil og fylt med nytt innhold. Bygget inneholder kafé med lokal mat og økologisk kaffe, museum med kunnskapsutstilling om Folgefonna og miljøet rundt. Juklafjord er i tillegg base for breførerlaget og turistinformasjonen. Vingelen nevner formidling og informasjon om naturarven gjennom bl.a. bærekraftkurs. Effekten er mer bevissthet, bedre kunnskap om og større forståelse for miljø, natur og vern. Videre at Bunåva kan brukes som et godt eksempel på bl.a. lokale håndverkstradisjoner, samt bruk av lokale matprodukter og -tradisjoner i kafeen.

		Bokpakke og roll-ups med informasjon om nasjonalparkene er med på å øke kunnskapen om naturarven vår – det samme gjør nasjonalparkmagasinene og annet informasjonsmateriell. Visitor point som ovi raishiin i Reisadalen er et naturlig utgangspunkt for turer inn i nasjonalparken. Her bidras det med tilstrekkelig og riktig informasjon. God tilrettelegging gir god og ansvarlig bruk. På generelt grunnlag øker kunnskapen om nasjonalparken og forståelse for dens egenverdi. Stolthet og økt bevissthet lokalt omkring verdien av internasjonalt og nasjonalt viktige områder bidrar til ivaretakelse av naturen for ettertiden.	

6.3 Hovedmål II: Kunnskap og formidling

6.3.1 Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak

Kunnskapsutvikling og formidling er sentrale målsettinger i Naturarven som verdiskaper. I den forbindelse er det i rapporteringen stilt spørsmål om hvilke kunnskapsutviklingstiltak som har vært gjennomført i 2011, 2012 og 2013. Oversikten i Tabell 21 viser at det samlet sett gjennomføres et bredt spekter av kunnskapsutviklingstiltak. Hovedtyper av kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak som gjennomføres, er som følger:

- Gjennomføring av fagsamlinger rettet mot både bredere og mer avgrensede målgrupper

- Gjennomføring av temakvelder/fagdager/tematurer
- Utarbeidelse av faktaark, plansjer, skilt, håndbøker, fagbøker og annet informasjonsmateriell
- Etablering av informasjonssider på internett
- Arrangering og deltakelse på seminarer og konferanser
- Sammenstilling av faglitteratur
- Gjennomføring av registreringer, kartleggingstiltak og analyser
- Presentasjoner av prosjektet i ulike fora
- Etablering og gjennomføring av ulike kurs, også kompetansegivende kurs
- Deltakelse i FoU-prosjekter
- Bruk av coacher i arbeidet med produktutvikling
- Etablering av produktverksteder
- Utarbeidelse av undervisningsopplegg i grunnskolen
- Arrangering av konferanser
- Bruk av media
- Etablering av utstillinger

Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak er et selvstendig mål i programmet. Inntrykket er at fokuset på kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak har vært økende gjennom prosjektperioden. Vi har også tidligere sett at gjennomførte tiltak som ikke har vært en del av prosjektplanen, retter seg mot tiltak knyttet til kunnskapsutvikling og forankring. Dette er også et uttrykk for at behovet for slike tiltak i utgangspunktet har vært undervurdert. Dette understreker at kunnskapsutvikling blant prosjektdeltakerne og blant målgruppene som prosjektene retter seg mot, er avgjørende for å nå målsettinger knyttet til bred verdiskaping som ressurs for utvikling av livskraftige lokalsamfunn. Vi ser også at kompetansetiltakene retter seg mot et bredt spekter av målgrupper. Dette ut fra en økende erkjennelse av at mange aktører må trekke i de samme trådene dersom natur- og kulturarven skal kunne utnyttes som ressurs for bærekraftig lokal samfunnsutvikling. Det er også verdt å merke seg at det er de prosjektene som i utgangpunktet hadde den sterkeste forankringen, dvs. hadde et fundament å spille på gjennom tidligere prosjekter, som har de bredeste og mest omfattende kompetansetiltakene. Disse prosjektene synes også i større grad å klare å samhandle med et bredere spekter av aktører, som for eksempel barn og unge, ulike næringsaktører, lokale og regionale lag og organisasjoner, kompetansemiljøer og sentrale aktører på internasjonale arenaer. Prosjektet i Nord-Trøndelag utmerker seg spesielt på dette området, og prosjektet inngår nå også som en del av en regional reiselivsstrategi for hele Trøndelag. Innovasjon Norge sentralt har også uttrykt stor tilfredshet med hvordan man har arbeidet med å utvikle naturbasert reiseliv. En utfordring lokalt og regionalt er imidlertid at Innovasjon Norge ikke har virkemidler som alltid er tilpasset reiselivsbedriftenes behov og utfordringer.

I siste del av programmet ser vi også at tiltak med formidlingsopplegg er realisert som en del av tiltakene i prosjektene. Dette gjelder ulike visningssteder og formidlingsopplegg som inngår i en forretningside. Det virker også som flere aktører er involvert, og noen prosjekter har også etablert kontakt med sterke kompetansemiljøer internasjonalt, f.eks. prosjektene i Nord-Trøndelag og Nærøyfjorden.

Flere av prosjektene har gitt uttrykk for at det er bra at Naturarven som verdiskaper er et langsiktig program, slik at det har vært mulig å jobbe mer langsiktig enn det som ellers vanligvis er mulig. Likevel viser erfaringene fra programmet at bygging av kunnskap, endring av holdninger og etablering av nye adferdsmønstre er prosesser som vil måtte strekke seg

langt ut over programperioden. Programmet har imidlertid vært viktig for å synliggjøre utfordringer og gi innblikk i hva som kreves for lykkes. Dersom tiltakene som er etablert i programmet blir videreført og videreutviklet, vil disse kunne bidra med opplevelser og informasjon om naturarven som kan bidra til økonomisk verdiskaping og økt forståelse for vern og bevaring av naturarven.

Tabell 21 Kunnskapsutviklingstiltak som er gjennomført i 2011.

Hovedprosjekt	Kunnskapsutviklingstiltak 2011	Kunnskapsutviklingstiltak 2012	Kunnskapsutviklingstiltak 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er gjennomført to fagsamlinger for bedriftene. BirdId er etablert og satt i drift med 60 fulglearter, og det er utarbeidet 10 faktaark. Man har startet på arbeidet med etablering av infrastrukturside for fugleturisme www.finnmarkbirding.no. Bedriftsrepresentanter har deltatt på eksterne seminarer og besøk til eksperter innen tilrettelegging for fuglefotografering av ørn. Man har et ambulerende bibliotek som sendes mellom bedriftene. Bedriftene mottar fagbøker på fagsamlingene.	1. To fagsamlinger for bedriftene. 2. Guidekurs for naturbasert tilrettelegging på Svanhovd i april. 3. Samling av norske og russiske turistbedrifter på Svanhovd i april hvor de presenterte sine bedrifter. Forslag til videre samarbeid. Dette finansiert gjennom det norsk-russiske miljøsamarbeidet, ikke Verdiskapingsprosjektet. 4. To representanter fra NOF Aust-Agder gjorde fuglekartlegginger på Varanger i bedriftsnære områder i juni/juli. 5. Besøk til verneområder i Portugal og Spania for å lære om fysisk tilrettelegging i verneområder. 6. Besøk til Falsterbo Birdshow i august hvor bedriftsrepresentantene fikk innsikt i hvordan bedrifter presenterer seg på Skandinavias største fuglemesse. 7. Besøk til BirdFair i England i august hvor bedriftene fikk innsikt i hvordan Europas største fuglemesse er organisert og hvordan en kan selge seg selv på en slik messe. 8. Staffan Widstrand, direktøren for Wild wonders of Europe testet bo-, spise- og aktivitetstilbud hos prosjektets bedrifter på Varanger i mars. Ga spesifikk tilbakemelding til bedriftene. 9. Trond Vidar Vedum startet arbeidet med tilrettelegging av en familiesti hos BirkHusky i september.	To fagsamlinger for bedriftene. Gjesvær i mai og Svanvik i desember. Ekskursjon til Skottland for bedriftsrepresentanter i mai for å lære hvordan naturbasert turisme drives der. Nye faktaark er laget, og totalantall vil lande på rundt 70 faktaark når det avsluttes i mars 2014. En eksempelsamling ble presentert under Erfaringskonferansen i Oslo i november. To hefter knyttet til feltbiologiske tiltak hos Bedriften BIRK i Pasvik, det ene en natursti Myrbekkoia-Sametitoppen, og det andre knyttet til en fuglekassesti med ei lita hytte med fuglekarnapp der en kan få veldig gode og nære opplevelser. Lagt til rette som et familieopplegg for foreldre og barn.
Sykkelturisme			

i Nordland			
Vidda Vinn	Prosjektet er presentert i ulike sammenhenger lokalt/regionalt. Det er gjennomført kurs i steinsetting.	Presentasjoner av Vidda Vinn lokalt, regionalt og nasjonalt. I regi av delprosjektet guidekorpset: Vertskapskurs.	Guidekurs i regi av delprosjektet. Guidekorps for Vest Telemark. Prosjektet avslutta 2013.
Villreinen som verdiskaper	Når det gjelder "Informasjon knyttet til villrein ved Høvringen og Venabu" har dette vært en del av et FOU prosjekt hvor Østlandsforskning og Gudbrandsdalsmusea har vært involvert. Her legges det opp til at resultatene også skal bidra til å øke reiselivets verter sin kunnskap og kompetanse innen tematikken. Når det gjelder Norsk villreinsenter har naturveilederne vært på kurs i metodeutvikling og en av dem har startet på utdanning innen pedagogikk. Fagkonsulentene har vært på Svalbard for erfaringsutveksling.	-Kompetansehevningskurs for vertskap. -Guidede turer med evaluering. -Formokampen. Produksjon av brosjyremateriell. -Formokampen. Internasjonal konferanse med egen sesjon, jf. tiltak Internasjonal kontakt. -Ny kunnskap i forbindelse med prosjektering - kunnskapsoverføring/tiltak for barn og ungdom (Ungdomscamp).	Kunnskapsutviklingstiltak Villreinen som verdiskaper 2013: 1. Kunnskapsutvikling mht. rekonstruksjoner av fangstgrop i forbindelse med prosjektering av Fangstminneparken på Hjerkinn. Samarbeid med arkeolog Runar Hole og NVN Hjerkinn. 2. Oppfølging, kompetanseheving, guidekurs med hovedtema Villrein. Formålet var å gi elever, turistverter og andre kunnskap om villrein og Rondane Nasjonalpark, slik at de skulle få interesse for dette og at en kanskje kunne få noen interessert til å bli med og guide turer på Formokampen (Nasjonalparkriket reiseliv i samarbeid med Naturveiledere SNO, arkeolog Runar Hole, NVN Hjerkinn og Den Norske Fjellskolen). 3. Seminar om Villrein som attraksjon i Rondane, der fokus har vært å involvere reiselivsaktører, skape en arena og møteplass for utveksling av informasjon om villrein samt skape dia-

			log omkring muligheter for hvordan vi kan gjøre bruk av villrein som attraksjon. Samarbeid mellom SNO, NINA, iNasjonalparker, Nasjonalparkriket Reiseliv, Villreinen som verdiskaper. 4. Animasjonsfilm, i regi av iNasjonalparker- Formålet er å formidle tema om villrein på en spennende og moderne måte ved å lage en filmsnutt som kan tilpasses ulike nettsider og informasjonspunkter. Ulike reiselivsbedrifter har også etterspurt denne typen informasjon, og arbeidet er godt i gang. Samarbeid mellom Morten Liebe iNasjonalparker, Per Jordhøy NINA, May-Britt Svastuen Nasjonalparkriket reiseliv, Tor Alvheim (Alvheim Vide). 5. Ferdigstillelse av tidligere tiltak fra 2011: Oppdatering og produksjon av «Aktuelle visningssteder- tidligere tiders jakt og fangst på villrein», v/ Runar Hole. Dokumentet gir en god oversikt over hvilke steder i ulike kommuner det er mulig å kunne tilrettelegge for god formidling av fangstanlegg for villrein. Dokumentet skal distribueres til ulike kommuner, fylkeskommuner,

			kunnskapsinstitusjoner, reiselivsaktører og andre interessenter.
Skatter for fremtiden	Prosjektet har gjennomført temakvelder, temadager, tematurer og utarbeidet faktaark.	Temadager, temakvelder, naturvandring med aktuelle tema, faktaark og oppskriftsark.	Temakvelder med foredrag fra lokale og regionale formidlere. Temadager, tematurer, faktaark, inspirasjonskurs/matkurs - kreativ tanke med gammel kunnskap, oppskriftshefte.
Mellom fjell, fjord og folk	Det vises til tidligere svar (Tabell 16 og Tabell 18)	-Aktivitetskurs for ungdom. -Naturfotoprosjekt på to barneskoler. Skoleprosjekt i Mørkridsdalen. -Seminar om Jostedalsbreen Nasjonalpark. -Naturfotoworkshop. -Bygdevertskurs. -Stølsseminar.	Naturfotoprosjekt på to barneskoler: Jostedal og Gaupne. Undervisningshefte i lag med SNO og Skjolden Skule: Barn og naturarven - tradisjonskunnskap i undervisninga. Bygdevertskurs vinter/vår 2013. Landskap i Luster - ei kunstreise: Kunnskapsformidling om natur- og kulturhistorie. Gjennom reisehefte og mobilapplikasjon.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Det er utarbeidet to kvartærgeologiske rapporter fra to av delprosjektene. Det er startet arbeid med innsamling av historisk materiale ved to andre prosjekt.	-Innsamling av informasjon om dyre-, fugle- og planteliv og utarbeidelse av infoskilt til hvert delprosjekt. -Innsamling at kulturhistorisk materiale i Blådalen for info-skilt. -Innsamling av kulturhistoriske materiale om pilegrimsvegen for å lage et info-hefte.	Det er arrangert samling på Rullestad med Øystein Jansen og Torgeir Garmo som framtredende geologer med formidling av kvartærgeologiske fenomen - store jettegryter som er gjort tilgjengelige og berggrunn ved sliping og utstilling av ulike bergarter. Vandring med kulturminnevernet i Buførvegen og pilegrimsvegen
Sørnorsk Kystnatur	Det er gjennomført diverse informasjonstiltak og presentasjoner. Nordbergkonferansen er arrangert to gang-	-To Nordbergkonferanser (vår og høst). -Kunnskapsbase Lister (betalansert). -Hummerfestival med åpent hummerklekkeri.	1 Nordbergkonferansen juni 2013. Hummerfestival oktober 2013. Viderført og utviklet naturveiledertilbu-

	er, og det er gjennomført studietur. Prosjektet har vært involvert i utforming og kvalitetssikring av nye plansjer til RAMSAR områdene. Landscape ambassadors workshop - læring og utvikling, er gjennomført i samarbeid med UMB. En internasjonal studentgruppe opererte på Lista over to uker, og intervjuet grunneiere, lokalbefolkning, vernemyndigheten og kommunen. Rapport ble fra dette levert høsten 2011. Rapporten er publisert på Farsund kommunes nettsider.	-Søppelhytteaksjon og åpningskonsert. -Ansatt naturveileder (fulltid) på Lista fyr/Lista fuglestasjon.	det sammen med turistinformasjonen/naturinformasjonssenteret og Lista fuglestasjon på Lista fyr.
Kystarven	Prosjektet har registrert naturtyper og sjøfugl. Det er utarbeidet en plattform for etablering av en naturveilederstilling for kysten av Sogn og Fjordane. Det er foretatt innsektregistreringer på Værlandet og i Solund, og gjennomført kurs i lyngbrenning. Prosjektet har satt i gang en pollenanalyse av jordlaget i Sørværet Naturreservat, og gjennomført systematisk kartlegging og registrering av tilført søppel i Sørværet Naturreservat og i randsonen til reservatet. Prosjek-	-Vintertelling av fugl i samarbeid mellom FM og skoleelever. -Kulturlandskapsseminar i Solund. -Kurs i lyngbrenning. -Ferdigstilling av første fase av utstillinga i Norsk Sjøfuglsenter. -Diverse skolebesøk med innlagt quiz i utstillinga til Norsk Sjøfuglsenter. -Søppelregistrering i Sørværet med statistikk og analyse. -GPS-kurs for stimerkere i samarbeid med Sogn og Fjordane fylkeskommune. -Turistvertsamling på Værlandet med opplæring innen internasjonal vandreturisme.	Kurs i lyngbrenning, temamøte om skjøtsel av kystlynghei og naturbeitemarker gjennomført for sauheholdere. Landskapsseminar med innlagt «beite/kystlandskapssafari» i samarbeid mellom Kunnskapsprosjektet og Saueprosjektet under Villsaufestivalen i Solund. Vandreseminar for reiselivsvirksomheter og kommunale næringsmedarbeidere i regi av Visit Fjordkysten AS på Værlandet.

	tet har informert etablerte og potensielle sauebønder om utfordringene med å holde villsau eller annen utegangersau. Man har utarbeidet et eget sauekurs for lærere som ønsker å bruke sauen som innfallsvinkel i undervisninga.		
Økosystem Dokkadelta	Det er gjennomført temakveld om slåttemark for grunneiere. Torpa ungdomsskole har vært med på skjøtsel av orkidémyr. Det er gjennomført undervisning for 350 skoleelever i våtmark. Man har hatt utstillinger og erfaringstiltak i deltaet som har vært godt besøkt. Man har arrangert fugleturer og orkidéturer med naturveileder, og det er foretatt registreringer av naturtyper og arter.	I 2012 etablerte ØD et samarbeid med fire skoler fra Nordre og Søndre Land for å bruke naturarven i nærområde som undervisningsressurs. ØD ser på dette arbeidet som svært viktig, og samarbeidet skulle også eksistere og utvikles uavhengig av om skolene søkte støtte fra den naturlige skolesekken. Det ble i løpet av høsten gjennomført kartlegging av skolenes nærmiljø. På høsten holdt prosjektet arbeidsverksted i Land Art og bærekraftig utvikling i skolen. Elleve lærere fra regionen deltok i verkstedet som fant sted på Våten ved Dokkadeltaet naturreservat og ved elva Etna. Våtmarkssenteret åpnet verkstedet med en innføring i erfaringslære og praktiske sanseøvelser før Jan-Erik Sørenstuen, universitetslektor i kunst og håndverk ved Universitetet i Agder inviterte deltagerne til estetiske naturopplevelser gjennom bilde, ord og praktisk arbeid ved elva Etna. Tolga skole ved rektor og elevene Martin og Gaute avsluttet dagen med sin suksesshistorie om å integrere sauesanking, jegerprøve, elevbedrifter, skolehage, overnattingsturer, kortreist mat og mere i undervisningen fra 3.trinn til 10. trinn. Arbeidsverkstedet koblet naturens skjønnhet og estetiske muligheter med kunstens, skolens og økologi-	Det er gjennomført en rekke tiltak som handler om både kunnskapsformidling til sentrale målgrupper og tiltak som har styrket medarbeideres kunnskap. Dette omfatter både kurs, demonstrasjoner, utforming og utplassering av informasjon i form av plakater/skilt, App mv. Se også egen rapport.

		ens utfordringer. DNV AS fikk støtte fra den naturlige skolesekken for prosjektet "Naturveiledning og skolens nærmiljø", der DNV AS blant annet skal utvikle et undervisningskonsept for naturveiledning og kartlegging av skolers nærområde. Alle fire skoler fikk først avslag på sine natursekksøknader. Så fikk DNV AS tilsagn på sin søknad og det negative vedtaket skolene hadde fått, ble gjort om til tilsagn. DNV AS sitt arbeid er ikke avsluttet enda. Rapporteringsfristen til natursekken er 1.mai 2013. Innovasjonskurs er gjennomført. De ansatte i DNV AS tok del i diverse kurs, elvebekkekurs, geologikurs og vann og vassdrag.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Prosjektet har klargjort og gjennomført prøvekurs i vertskap. Man har innhentet artikler og ca. 40 bøker fra ledende miljøer rundt markedsføring av natur- og kulturarv, ledelse av bærekraftig reiseliv, ledelse og utvikling av naturbaserte attraksjoner, utvikling av besøksstrategier for nasjonalparker og naturbaserte attraksjoner og økonomisk utvikling rundt nasjonalparparker/verneområder. Prosjektleder er i startfasen på utvikling av en fagbok, en håndbok i besøksstrategier og en håndbok i utvikling av naturbaserte attraksjoner. Disse er ment	Kurs for moskusguider. På slutten av 2012 har prosjektleder påbegynt arbeidet med oversettelse av rapporten "Practical, profitable and protected" som er Europarcs veiledningsrapport for bærekraftig reiselivsutvikling.	

	til bruk i områdene rundt Dovrefjell og andre prosjekter i programmet.		
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken har gjennomført bygdevertkurs og videreutviklet dette med tanke på et kompetansegivende alternativ. Det er også utviklet et tilpasset kurs rettet mot reiselivsvirksomheter (førstelinjetjenesten): "Aurlandsmodellen" et kompetansegivende pilotkurs (15 stp.) i "Stadbasert entreprenørskap og læring".	-Videreutvikling av vertskapskurs rettet mot/ tilpassa 1. linjetjeneste hos ulike virksomheter i regionen. -Gjennomføring av kursmodulen «Stadbasert entreprenørskap og læring" som grunnlag for ny stedsbasert næringsvirksomt (15stp.). Se: http://sjh.no/ressurssenter/2012/11/21/samling-3-i-kurset-stadbasert-entreprenorskap-og-laering-9-til-11-november-2012/. -Økt samarbeid med barne - og ungdomskolene i Verdsarvparken gjennom ulike prosjekt; særlig mot ungdomskolene i Aurland og Lærdal. -Studieturer for tilsatte og partnere, tematiske møter og seminarer, mottak av studieturer og utveksling av erfaringer både nasjonalt og internasjonalt.	- Videreutvikling og gjennomføring av 1. generasjons vertskapskurs rettet mot 1.linjetjeneste/ sesongpersonell hos ulike virksomheter i regionen. - Gjennomføring av undervisningsopplegg med fokus på verdensarv/ naturarv og entreprenørskap i samarbeid med verneområdeforvalter/ SNO og ungdomsskolene i Aurland og Lærdal. - Gjennomføring av forprosjekt knyttet til 1. generasjons Besøksforvaltningsplan for Vestnorsk fjordlandskap. - Workshop i lag med repr. for Great Barrier Reef, Australia, om praktisk tilnærming og forvaltning av OUV'n. - Studieturer for tilsatte, partnere, styremedlemmer, tematiske møter og seminarer, mottak av studieturer og utveksling av erfaringer - både nasjonalt og internasjonalt.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Tundra schoolnet er etablert som et samarbeid med Universitetet i Tromsø. Lærere i grunnskolen i de fire kommunene er samlet i et nettverk. Det utarbei-	Mulighetsstudien ble ferdigstilt i 2012 sammen med et lanseringsseminar og med etterfølgende presentasjoner av studiens innhold. Dette har vært svært viktig for utvikling av kunnskap knyttet til fuglekikking og destinasjonsutvikling.	Forstudien for natur og kulturpark i Varanger er et kunnskapsutviklingstiltak.

	des undervisnings-opplegg i samarbeid med lærerne som gjør at elever i grunnskolen kan lære om tundra-økologi og forskning på Varanger-halvøya. Det er gjennomført en mulighetsstudie som har samlet unik kunnskap om hvordan man kan tilrettelegge for fuglekikkeropplevelser på Varangerhalvøya.		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Magasinet Magisk ble utgitt for andre gang i 2011. Denne gangen ble det distribuert til alle husstander fra Mo i Rana til Trondheim, til sammen 101.000 husstander. I tillegg ble det trykket opp 4.000 eksemplarer til bruk på turistinformasjoner og arrangement hvor MOVOINN er representert. Målet med Magasinet er at både tilreisende og fastboende i Midt-Norge skal bli bedre kjent med naturkvalitetene i området, og få kunnskap om noe av det som foregår innenfor naturbasert reiseliv i regionen. Etter en oppsummering av erfaringene så langt, mener styringsgruppen at det er fornuftig å se på alternativ kunnskapsformidling i 2012. Trykk og distribusjon av papirmagasin kos-	-Fotokurs for aktører på produktverksted i regi av Wild Norway. -Utarbeidelse av grunnlagsdokument som vurderer det reiselivsfaglige potensialet i Trongfossen i Namsskogan kommune. Utarbeidet av Naturarven på etterspørsel fra Miljøvernavdelingen i NT i forbindelse med behandling av konsesjonssøknad for utbygging av Trongfossen til kraftproduksjon. -Hjemmesiden til Wild Norway: http://wild-norway.com/. - Bloggen til Wild Norway: http://blog.wild-norway.com/. -Wild Norway og Birdwatching Trondheimsfjord har innledet samarbeid med Wild Scotland og West Higland College i Scotland (Adventure studies) om kunnskapsutvikling innenfor bærekraftig naturbasert reiseliv - Produktverksted/produktutviklingskurs gjennom Wild Norway. -Adventure-seminar i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Midtnorsk natur.	Gjennomført fugleambassadørkurs gjennom Birdwatching Trondheimsfjord, der målgruppen var folk flest med interesse for fugl. Ca. 40 deltagere, stort engasjement. Kurset ble gjennomført i samarbeid med HiNT. Det er gjennomført visnings- og presseturer i regi av Birdwatching Trondheimsfjord. Felles studietur for Birdwatching Trondheimsfjord og Naturarvprosjektet i Finnmark til Scotland. Møte med Regionalt Næringsfond for Indre Namdal. Alle delprosjektene i MOVOINN deltok med bred informasjon om hva som er gjort, og hva vi ønsker skal skje videre. Avsluttet dagen med besøk på Destinasjon Dærga. Innlegg på Fylkesmannens årlige landbrukssamling - informasjon om

	ter mye penger. Det vurderes som sannsynlig at man for det samme beløpet kan få mye mer igjen ved å f.eks. produsere små filmklipp og lysbildeserier. Dette vil kunne gi et mye større nedslagsfelt, også internasjonalt. Det er vist til små filmklipp fra området som er lagt ut på YouTube, som har hatt 20-30 000 treff. Det er etablert et nytt delprosjekt "Bærekraftig naturbasert reiseliv" i 2011. Formålet har vært å hjelpe aktører med produkter/aktiviteter innenfor temaet bærekraftig naturbasert reiseliv med den økonomiske verdiskapingen. Prosjektet erfarer at dette ofte er den mest kritiske faktor for små reiselivsbedrifter. Alle delprosjektene i MOVOINN skal nyte godt av erfaringene som høstes gjennom dette delprosjektet. Delprosjektet har underveis tatt navnet "Wild Norway" og har allerede høstet mange, gode erfaringer. Prosjektet benytter allerede etablerte aktører innenfor spesielle nisjer som coacher for nye aktører som vil utvikle produkter	-Konferanse "Bærekraftige destinasjoner" på Røros vinter 2012. -Deltakelse på ITB - Berlin, sammen med Trøndelag Reiseliv. -Deltakelse på NTW. -Sammen med Trøndelag Reiseliv. -Deltakelse på ATTA World Summit - Lüzern, sammen med aktører i Wild Norway. -Jevnlig kontakt med internasjonalt nettverk for kunnskapsutveksling. -Deltakelse på Fylkesmannens 3 mobiliseringssamlinger for mat-reiselivsbedrifter. -Rovdyrskole på Namsskogan Familiepark og undervisningsopplegget "Å leve med rovdyr" ved Lierne nasjonalparksenter. -Opplegg for barnehager og skoleklasser knyttet til informasjons- og fugleforingsposter på Levanger, Verdal og Stjørdal. -Namsskogan Familiepark arbeider med figuren Mikkelita Fjellrev. Målet er å bruke Mikkelita Fjellrev til å utvikle formidlings- og opplevelsesprodukt rundt fjellrev og rovdyr. -Namsskogan, Lierne og Røyrvik har gjennom Namsskogan Familiepark sin satsing startet arbeidet med felles nettportal for "Rebellas Børgefjellunivers". Kan benyttes til å formidle både generell naturkunnskap og informasjon om opplevelsesprodukter i området. -Ferdigstillelse av Destinasjon Dærga (del 1). Informasjon om sørsamisk kultur og tradisjon og reindrift i fortid og nåtid. -Vandreutstillingen "Mather Ahka», en utstilling av tre søstre Wilks og tre kvinner Tapio, som har urmoderen i sørsamisk kultur som tema. Presenteres gjennom duodji (sløyd/handverk), bilder, dikt	«Strategi for naturbasert reiseliv i Trøndelag». Studietur til Skottland med styringsgruppen for MOVOINN. Wild Scotland og Speyside Wildlife var vertskap under hele turen hvor det var møte med mange aktører (store og små) som hadde produkter innenfor naturbasert reiseliv/Adventure. Fire medlemmer i Wild Norway deltar i utgivelsen av bok om fotoskjul i hele Europa (Bernhard Weder). Adventureseminar (Wild Norway, Trøndelag Reiseliv og opplev Midt-Norsk Natur) på Stjørdal. 45 deltakere fra Nord- og Sør-Trøndelag. Nylaget «Strategi for naturbasert reiseliv i Trøndelag» ble presentert. Det har vært gjennomført flere visningsturer hvor Wild Norway-medlemmer har tatt i mot internasjonale presse-folk/turoperatører/ medier. Kurs i opplevelsesdesign og bærekraft - starten på en ny kursrekke innen naturbasert reiseliv utviklet i samarbeid mellom Wild Norway og Trøndelag Reiseliv. 5 medlemmer fra Wild Norway deltok på Adventure Travel Trade Assosiation sin årlige World Summit for å pleie internasjonalt

	inn mot både det nasjonale og det internasjonale markedet. Dette har igjen ført til nye samarbeids-konstellasjoner og nye produktmuligheter som kan utvikles kommersielt fram i tid. Gjennom produktverksted samler Wild Norway aktører for å bli kjent med hverandre, og diskutere produktidèene sine med hverandre og erfarne coacher, og derigjennom stå bedre rustet til å utvikle produkter i tråd med det markedet ønsker. Det er utviklet et godt internasjonalt kontaktnett, delprosjektet har deltatt på en internasjonal messe for bærekraftig opplevelsesturisme (ATTA) og det er etablert tett kontakt med både Trøndelag reiseliv og Norsk Økoturisme-forening. Samarbeidet med disse aktørene anses som svært viktig videre i prosjektperioden. Målet er at Norsk Økoturisme og Wild Norway kan samhandle under Adventure Travel World Summit i Sveits i oktober 2012. I forbindelse med deltakelsen på ATTA ble det etablert et nettsted - www.wild-	samt tradisjonsplagg i ny design. -Kunstskole for barn. -Kurs i Smykkedesign . -Naturarven, og da Rovdyr-opplevelser, er tema for bacheloroppgave for to studenter ved HiNT. Oppgaven skal være ferdig mai 2013. Naturarven har involvert studentene og formidlet informasjon om arbeidet i prosjektet.	kontaktnett, skape nye kontakter og få ytterligere kunnskap om det internasjonale markedet for Adventure-turisme. Det er etablert informasjonssenter for fjellrev i Røyrvik. Det er etablert informasjonssenter for rovdyr ved Namsskogan Familiepark. Namsskogan Familiepark har jobbet videre med Rebellas Børgefjell-univers. Her er det utviklet både puslespill, spørrebok, det jobbes med å lage et 3D-spill, og et nettsted hvor man gjennom å klikke seg inn i «bobler» finner spennende informasjon om dyr, steder, myter osv. i Indre Namdal. Konseptet har både et pedagogisk og et kommersielt potensial. Det har vært kjørt 2-dagers produktverk-sted/seminar i Røyrvik i regi av Wild Norway. Neil Rogers deltok med «skråblikk» på området sett fra en internasjonal vinkel. Ca. 20 deltakere. Petter Thorsen / Wild Norway har holdt foredrag om bærekraftig naturbasert reiseliv på Fjord 2.0 konferansen i Stavanger. 200 deltakere fra Fjord-Norge-regionen. Wild Norway har holdt foredrag på reiselivskonferanse i Møre og Romsdal. 200 deltakere fra

	norway.com - som har gitt trønderske adventure-produkter og prosjektet et internasjonalt utstillingsvindu. Ellers vises til at de fleste tiltak i prosjektet omfatter både kunnskapsutvikling og tiltak for å bedre ivaretakelsen av naturarven. MOVOINN har også vært representert ved flere andre, store konferanser som man mener har hatt relevans for arbeidet i prosjektet. Den siste var konferansen på Røros om "Bærekraftige destinasjoner". Birdwatching Trondheimsfjord har deltatt på Nordbergkonferansen med foredrag om prosjektets arbeid for å utvikle fugleturismen rundt Trondheimsfjorden. Delprosjektet har også tatt initiativ til å samle alle fugleprosjektene under Naturarven i et eget nettverk, "Birdwatching Norway". Det sørsamiske prosjektet på Snåsa tok i februar 2011 imot 35 elever og 15 lærere fra videregående skoler i Spania, Belgia, Tsjekkia og Olav Duun videregående skole i Namsos. Dette var		regionen. I samarbeid med «Mat på Mære» holdt Wild Norway bålmatkurs for 12 deltakere. Kurset ble kalt «Wild Food», og målsettingen er å gi mat laget av naturlige råvarer - tilberedt i det fri - en ny og mer spennende image. Konseptet omfatter kulinariske opplevelser og matsikkerhet i felt. Fokus på lokal mat/lokale råvarer i forbindelse med feiringen av Børgefjell 50 år. Bruk av prisbelønt kokk (Brith Bakken - opprinnelig fra Røyrvik). Wild Food-kurs (bålmatkurs) for ca. 25 lokale deltakere. Det har vært kjørt kurs og foredrag om sørsamisk kultur og tradisjon; Kurs i samisk smykkedesign, formidling om samisk kultur og reindriftsåret, formidling om samisk eldreomsorg.

	gjennom et EU-prosjekt "Utopia". Her fikk søstrene Wilks sammen med Bernt Arvid Jåma i "Rein og Godt" fin anledning til å praktisere både kunnskapsformidling og servering av samisk tradisjonsmat som de har jobbet med gjennom Naturarven. Besøket fikk behørig omtale i lokalavisene. Søstrene Wilks har laget flere formidlingskonsepter gjennom Naturarven. Som eksempel kan nevnes "Samisk eldreomsorg i norsk institusjon", "Samiske barns oppvekst i reindrift", "Duedtie - fra tradisjon til ny design". De har også laget og prøvd ut fire forskjellige kursopplegg bl.a. innenfor mønsterkonstruksjon og tradisjonssøm. Søstrene Wilks har gjennom Naturarven hatt anledning til å jobbe tett opp mot Visit Sapmi. Her har de laget en utstilling som viser hvordan en med kulturtradisjonen som utgangspunkt kan få til nyskaping og næringsutvikling. Den samiske kulturarven er basert på naturkunnskap. Det er laget en temautsilling med utgangspunkt i arven fra Madterahka - ur-		

	moderen i samisk mytologi. Den viser hvordan kunnskapen gir liv til ny design av produkter. Utstillingen består av kunsthåndverk, klesdesign, poesi og billedkunst. Utstillingen er et samarbeid mellom tre kvinner Wilks i Norge og tre kvinner Tapio i Sverige. Det er en vandreutstilling som skal vises både i Norge og Sverige (sommeren 2012 er den å se på Saemien Sijte på Snåsa.) Destinasjon Dærga har laget ferdig "Reinens kalender" og beskrevet de 8 årstidene innenfor reindriften. Plakat og informasjon skal settes opp bl.a. på den temabaserte naturstien på Dærga sommeren 2012. MOVOINN har kontakt med en student på naturforvalterlinjen på Høgskolen i Nord-Trøndelag som ønsker å skrive bacheloroppgave på temaet rovdyropplevelser. Studenten har tidligere en bachelor fra reiselivsfag. Dette er et interessant spor å følge, og vedkommende ble bl.a. invitert til konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen"		

	for å bli bedre kjent med prosjektet og deltakerne. Dette er også et viktig tiltak for kunnskapsutvikling.		
Norges Nasjonalparklandsbyer	Prosjektet har gjennomført vertskapskurs på Geilo, blåisdag for skoleelever i Jondal, rådyrtråkket i Lom, nasjonalparkinformasjon på bedrifter i Lom, nasjonalparkmagasinet på Geilo, infotavler i Vingelen, og "visitor point" på Storlsett.	Geilo: -Vertskapskurs: "e veit litt meir kurs og e veit enda litt meir", en generell del og videre en fordypelse i spesielle tema. -Samlinger for «nasjonalparkambassadører» med innblikk i lokalt næringsliv, og fortellinger fra lokale kjentfolk. -Nasjonalparkmagasinet. -Infotavler ved utfartspunkt. -Skarveskola. -Prosjekt rekrutt. -Skilting. -3D modellen av nasjonalparken med infoskjerm. -Mulighetseminar. -Barnehagene har laget pølser, og lært om lokal mat. Jondal: -Utstillinger og foredrag. Lom: -Gratis brosjyrer og opplegg knyttet til Rådyrtrakket i Presthaugen. -Ungt Entreprenørskap for 4. klasse (vårt lokalsamfunn). -Barske Glæder (opplegg for barneskole, Norsk Fjellmuseum). -Bokpakke og rollups til bedrifter. Storslett: -Mijøfyrtårnsertifisering av 8 nye bedrifter. -Vertskapskurs (desember 2012). -Reiselivskonferanse, 21 bedrifter. -Workshop for gründere og utviklingsbedrifter. -Innovasjon Norges kurs i Lønnsomme opplevelser og Bærekraft.	Generelt: Vertskapskurs. Kurs i opplevelsesdesign (Innovasjon Norge/Mimir AS). Kurs i bærekraft (Innovasjon Norge/Høve Støtt AS). Spesielt: Tiltaket «Kompetanse barn og unge» som gjelder alle landsbyene. 5 skoler i samarbeid med «Den naturlige skolesekken». «Skarveskola» for skoleelevene på Geilo. Naturstiene «Rådyrtrakket» i Lom og «Revesporet» på Geilo. BKA-kurs i Lom(Basiskompetanse i arbeidslivet). Vårt lokalsamfunn i Lom og Storslett (Ungt Entreprenørskap). Guidekurs for reiselivsbedrifter i Storslett.

		-Reiselivsworkshop, 20 bedrifter. -Sosialt entreprenørskap i skolene, tema Trivsel i Nasjonalparkkommunen. -Forskningsdagene; omdømme, Fjellforskningsprosjektet, Landsbyen Otta. Vingelen: -Generelt vertskapskurs (Destinasjon Røros) våren 2012. -Lokalt vertskapskurs (Tolga) juni 2012.	

Det drives mye kunnskapsutviklingstiltak i prosjektene, og det er også et økende antall prosjekter som sier at de har utarbeidet et opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet. I 2012 var det åtte prosjekter som sa at de hadde utarbeidet et slikt opplegg, og ett prosjekt som meldte at de hadde det under arbeid. Tilsvarende tall for 2013 er henholdsvis ni og tre. I 2011 var det kun to prosjekter som hadde gjort dette, men det var sju som hadde det under arbeid. Dette viser at flere har satt fokus på formidling av erfaringer fra prosjektet gjennom prosjektperioden, noe som er naturlig.

Tabell 22 viser at opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet gjøres på ulike måter. Noen har innhentet statistikk og gjennomført evalueringer av ulike tiltak. Det informeres på ulike måter, men flere har løsninger hvor det formidles via internett, faktaark, håndbøker, brosjyrer, kart og husstandsaviser. Noen informerer også gjennom temakvelder, seminarer og film. I 2011 var det åtte prosjekter som sa at de brukte sosiale medier i formidlingsarbeidet. Dette antallet er økt til 11 i 2012 og 2013, men i 2013 virker det som flere plattformer er tatt i bruk sammenlignet med i 2012. Hvilke sosiale medier som brukes, går også fram av Tabell 22, og vi ser at flesteparten av disse bruker Facebook. Noen bruker også egne nettsider, blogg, Instagram og YouTube. Noen utarbeider også egne rapporter som oppsummerer erfaringer fra programmet.

I Trøndelag vises det også til at satsingen er tatt inn i regionale reiselivsstrategier, dvs. at man har formidlet erfaringer og kunnskap som flere ser nytten av, og som bedrer forutsetningene for varige resultater. Her har også et utviklingsselskap på Verdal (Proneo) hatt prosjektledelsen i to av delprosjektene til Naturarven i Nord-Trøndelag. Dette selskapet har også ansvar for etablereropplæring i Nord-Trøndelag. Det innebærer at det i Proneo er oppmagasinert mye kompetanse knyttet til utvikling av bærekraftig naturbasert reiseliv, som vil utvikles videre og tilbys etter at prosjektperioden er over. At man har klart å organisere og forankre erfaringene på den måten, synes å gi et godt grunnlag for videre arbeid. For videre arbeid vil det være avgjørende at man også har et opplegg for å formidle kunnskap og erfaringer også etter at programmet er over.

Tabell 22 Hvordan opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet gjennomføres.

Hovedprosjekt	**Formidlingsopplegg 2012**	**Bruk av sosiale medier 2012**	**Formidlingsopplegg 2013**	**Bruk av sosiale medier 2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-	Dette gjøres gjennom produksjon		70 Faktaark totalt, ca. 30 av disse i	Facebook

Finnmark	av faktaark innen forskjellige områder som fugl som kulturfenomen, karakterarter, gode lokaliteter for å se fugl. Påbegynt arbeid med å områdebeskrive de enkelte destinasjoner. Begynt å innhente statistikk på kundetilstrømming/grupper.		2013. Turismestatistikk for et antall bedrifter. Innen utgangen av mars 2014 bør det være på plass statistikk fra disse bedriftene; Vardø havn (Hornøya - ferdig), Skagen bo & camp; havfiske (ferdig), Ekkerøy feriehus (ferdig), Vadsø fjordhotell, Vestre Jakobselv camping.	
Sykkelturisme i Nordland		Aviser, internett.	Det er laget et kart og skilt som gir informasjon om Naturarven om hvor sykkelstien går. Planen var å bruke området nærmere Nordland Nasjonalparksenter for nærmere/mer info omkring naturarven og verdiskapning i et opplegg med Nordland Nasjonalparksenter. Dette er imidlertid satt litt på vent i forbindelse med dispensasjonssøknaden.	
Vidda Vinn		Facebook	Vidda Vinn Facebookside.	Facebook
Villreinen som verdiskaper	Der er i forbindelse med guidede turer bl.a. på Formokampen foretatt evaluering med gjester som grunnlag til videre utvikling og kvalitetssikring. Meget gode tilbakemeldinger og interesse fra Reiselivet om fortsatt fokus på et slikt opplegg. I tillegg er det planer	Delprosjektene er flinke til å bruke sosiale medier slik som profilering på egne hjemmesider, facebook, markedsmateriell. Hovedprosjektets egen nettside har ikke	Det vises til Tabell 21. I tillegg prioriteres arbeid med formidling/distribusjon av tiltak fra prosjektet i de første månedene av 2014. Blant annet via nettside, brosjyrer, video, produksjon av hefter m.m. til aktuelle mottakere. Det arbeides også med vi-	YouTube i forbindelse med animasjonsteaser.

	om å gjennomføre en pilot på Venabu, der det skal lages informasjonsbrosjyre for vandrere mht. villrein før og nå, kulturminner, natur etc. Her vil det bli lagt opp til spørreskjema for gjester for å evaluere effekten av et slikt tiltak i samarbeid med Gudbrandsdalsmusea. Vedr. tiltak ungdomscamp har man også foretatt nyttige evalueringer med tanke på framtidig aktivitet.	blitt nok prioritert pga. kapasitet.	dere oppfølging av tiltak Fangstminnepark ved NVN Hjerkinn som er ett av de større delprosjekter som er finansiert via programmet.	
Skatter for fremtiden	Gjennom presentasjon av ett og ett tema f.eks. på temadag/kveld. Utforming av faktaark.		Gjennom presentasjon på temakvelder og faktaark. Prosjektet er blitt presentert i flere ulike sammenhenger gjennom kurs og evaluering fra disse.	
Mellom fjell, fjord og folk	Via nettsidene til prosjektet kommer det ut info løpende. Via nyhetsbrev kommer det ut info sporadisk. Skoleprosjekt i Mørkridsdalen skal ende opp i læringshefte/video. Bygdevertskurs får utarbeidet kompendium om lokal kunnskap.	Facbook, vimeo.	Det er allerede utarbeidet mye håndfast materiale som turkart, informasjonstavler, undervisningshefte om tradisjonsbruk i skoleverket og reisehefte/mobilapplikasjon for kunstrundreise. I tillegg kommer: Fler informasjonstavler om mulighetene for friluftsliv. Verktøykasse for vertskap med kunnskapsartikler om natur og kultur. Man tar sikte på å oppsummere erfaringene fra prosjektet med en prosjektrap-	Facebook

			port. Kunnskap vil inngå i prosjektrapporten som et av delprosjektene/målene.	
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn				facebook
Sørnorsk Kystnatur	Driftsplan, kunnskapsdatabase på nett, brosjyrer, informasjonsplansjer og kart.	Facebook i delprosjekt.	Driftsplan Kunnskapsbase på nett: http//lister.no/kunnskapsbasen/ Brosjyre Informasjonsplansjer Nettsider http://sorlandskysten.no Kart	
Kystarven		Facebook.	-Det er laga en egen illustrert rapport fra Søppelryddeprosjektet -Det er laga egen rapport fra Saueprosjektet -Rapport fra stiprosjektet er under utarbeidelse. Fire av fem kommuner er ferdige med sine innspill.	Facebook
Økosystem Dokkadelta		Blogg, Facebook.	Det er laget en mer omfattende resultatrapport for 2013 som også relaterer seg til virksomhet og viktige resultater tidligere år. Se vedlegg. Det lages en egen rapport om konseptet «Erfaringsstoler», som både summerer opp hvilken infrastruktur som er etablert, hvem som har utviklet/kreert de enkelte stolene, hva som er gjennomført	Nettside, blogg, FB

			av vedlikehold/restaurering, hvilke avtaler som er inngått (grunneieravtaler, avtaler om ettersyn, mv.), og hvilke utfordringer og muligheter som finnes for å videreføre og holde konseptet levende også etter prosjektperioden.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Dette er gjort i Charterplanen hvor totalt 10 prinsipper for bærekraftig reiselivsutvikling er dokumentert og fulgt opp i etterkant DVs fra juni 2010 frem til i dag.			
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"		Facebook.		Facebook
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	Prosjektet skal jobbe aktivt med kommunikasjon i 2013. Det skal lages flere videoportretter som forteller om viktige resultater for prosjektet og bruke sosiale medier aktivt for å kommunisere ut resultater og erfaringer.	facebook og blogger.	Det utarbeides nå en forstudie for natur og kulturpark i Varanger som delvis bygger på resultater fra prosjektet. Samt at dette arbeidet er en videreføringen av prosjektets arbeid. Kompetanse og resultater blir videreført gjennom deltagelse i Kommunal- og regionaldepartementets verdiskapingsprogram for natur og kulturparker i Norge.	Facebook
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Etableringen av Wild Norway. Wild Norway skal være et verktøy for å videreføre arbeidet fra Naturarven.	Blogg og Facebookdelinger.	Det skrives en egen rapport som sammenstiller informasjon fra hele prosjektperioden. Det	http://blog.wild-nor-way.com, www.wild-

	I løpet av 2013 vil Wild Norway finne sin endelige form. Bloggen http://blog.wild-norway.com/ er opprettet, og her formidles informasjon om små og store ting som skjer både i hovedprosjektet og i delprosjektene. Adventure-seminaret i Trondheim i juni 2012 var et tiltak for å sammenstille og formidle kunnskap og erfaringer fra Naturarvprosjektet og Wild Norway. Samarbeidet med Trøndelag Reiseliv gjør at det nå jobbes med å utvikle en strategi for naturbasert reiseliv for Trøndelag. Dette kommer som et tillegg til eksisterende Reiselivsstrategi (som er felles for begge fylkene) og vil bli behandlet i løpet av 2013. Proneo (et utviklingsselskap på Verdal, som også har ansvar for etablereropplæring i Nord-Trøndelag) har hatt prosjektledelsen i to av delprosjektene til Naturarven i Nord-Trøndelag. Det innebærer at det i Proneo er oppmagasinert mye kompetanse knyttet til utvikling av bærekraftig naturbasert reiseliv. Denne kompetansen vil utvikles videre og tilbys etter		er også tatt bilder og laget filmer fra alle delprosjektene. Materialet brukes videre - og danner også grunnlag for framtidige filmer og presentasjoner.	norway.com, facebook

	at prosjektperioden er over. Erfaringene er eller dokumentert gjennom årlige rapporter til Telemarksforsking.			
Norges Nasjonalparklandsbyer	Arbeidsgruppa (prosjektkoordinator og de 5 lokale koordinatorene) bruker Dropbox for å dele dokumenter. Videre har arbeidsgruppa en egen lukket gruppe på Facebook som brukes til å gi meldinger, kommunisere, diskutere og dele informasjon. Alle i arbeidsgruppa er på SKYPE, men denne audiovisuelle muligheten for kommunikasjon ble ikke tatt i bruk i 2012. Arbeidsgruppa gjennomfører også egne workshops flere ganger i året. Styringsgruppe og arbeidsgruppe gjennomfører også workshops sammen inntil 4 ganger i året. Her inviteres gjerne ekstern kompetanse som kan bidra til at tiltakene får best mulig resultat. Workshops og styringsgruppemøter legges til de forskjellige landsbyene når det er mulig. Lokalt ivaretas dette av landsbyråd og lokal styringsgruppe. Flere tiltak har overføringsverdi, eks. kompetanseprogrammet for barn og unge, vertskapskurs, ambas-	Facebook.	All kunnskap / dokumenter i nettverket deles i Dropbox. Koordinatorene kommuniserer på sin egen lukkede facebookgruppe «NPL-Smia», SKYPE og e-post. Vi har laget en egenevaluering av prosjektet 2009-2013 som forteller i ord og bilder hva som har skjedd i prosjektet og landsbyene.	Facebook, Instagram

	sadør-program, Vingelen Turist prosjekt (nettverk, arbeidsmodell), elsykkelprosjekt, Landsbybedrifter mm.			

Dersom man skal gjennomføre et målrettet formidlingsarbeid, er det viktig å være bevisst på hvilke målgrupper man retter seg mot. Tolv av prosjektene har pr. 2012 utpekt spesielle målgrupper med tanke på formidling og kompetanseheving (jf. Tabell 23). I 2010 var det elleve prosjekter som hadde pekt ut slike målgrupper. Målgruppene som trekkes fram, er stor grad sammenfallende med tidligere rapporteringer, men flere prosjekter synes å være mer konkret i forhold til hvilke målgrupper som er av interesse og hvordan de skal nås. Med utgangspunkt i det arbeidet som er utført, har man også mer å formidle. Enkelte har f.eks. filmer med utgangspunkt i delprosjektene. En del av formidlingsarbeidet går på å informere om og skape bevissthet om kvaliteter og verdier til et bredt spekter av målgrupper, både kommuner, reiselivsaktører, nasjonalparkforvaltere, andre næringsaktører, grunneiere, skoler og besøkende. Mange tiltak dreier seg om ulike former for kurs for å øke kunnskapene om naturarven og opplæring i forhold til hvordan kvaliteter knyttet til naturarven skal formidles. Utvikling av en god vertskapsrolle vil være av avgjørende betydning for alle prosjekter som retter seg mot reiselivet på en eller annen måte. Flere har kurs for lærere og involverer elever i konkrete tiltak. Det siste er tiltak som er viktig som et ledd i realisering av langsiktige målsettinger. I mange av prosjektene er formidlingsaktivitetene rettet mot aktører lokalt i områdene, hvor målet er å styrke kunnskapene og kompetanse som grunnlag for å bruke naturarven som utgangpunkt for verdiskaping og utvikling. I prosjektet i Nord-Trøndelag har man, gjennom delprosjektet "Wild Norway", spesielt rettet blikket mot utenlandske turoperatører innenfor adventureturisme. Formidling og kompetanseheving har derfor vært konsentrert om lokale reiselivsaktører og turoperatører både nasjonalt og internasjonalt. Dette dreier seg om en samlet markedsføring og profilering av mindre bedrifter som baserer seg på naturbaserte reiselivsopplevelser i regionen. Erfaringene fra dette prosjektet vil være av spesiell interesse for arbeidet med økonomisk verdiskaping også for de andre prosjektene som er med i programmet.

Ellers er det verdt å merke seg at formidling inngår som en sentral del av den brede verdiskapingsstrategien i mange av prosjektene. Mange av forretningsideene omfatter guiding, tilrettelegging for økt bruk av naturen, godt vertskap som inkluderer formidling av kunnskap, og opplevelser av ulike sider ved naturarven og bruken av denne. Dette omfatter næringsaktiviteter som i seg selv kan bidra til å skape økt forståelse for naturverdiene og økt oppslutning om bevaring av disse.

Tabell 23 Målgrupper og formidlingskanaler

Hovedprosjekt	**2011**	**2012**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Viktige målgrupper er de ansatte i turistbedriftene som trenger kompetanseheving. Prosjektet har fokusert på dette bl.a. gjennom arbeidet med BirdId. Ellers oppfordres det til individuelt tilrettelagt kompetanse-	-Ansatte i turistbedrifter, artskunnskap på fugl, nettbasert -BirdId: Ansatte i turistbedrifter, kunnskap om andre bedrifters tilbud. -Fagsamlinger: Ansatte i barnehage, skole og eldresenter. Lære om det lokale fuglelivet gjennom drift

	utvikling der det finnes interesse og kapasitet.	av foringsplasser for fugl i institusjonen, veiledning fra prosjektet -Ansatte i turistbedrifter: kunnskap om gode fugleområder i regionen, faktaark. -Ansatte i turistbedrifter: markedsføring av naturbaserte produkter, besøke Birdshows. -Kommunestyrer og bygdelag: bevisstgjøre rundt lokale naturverdier og hvordan disse kan brukes i verdiskaping, foredrag i møter. -Pedagogiske institusjoner, bevisstgjøre rundt lokale naturverdier og hvordan disse kan brukes i verdiskaping, forelesninger og praktisk arbeid.
Sykkelturisme i Nordland		-Skoleklasser. -Grupper som ønsker guidede turer (det skal utdannes nasjonalparkverter og nasjonalparkambassadører som vil kunne bistå med dette). Dette vil bli gjort sammen med Nordland Nasjonalpark.
Vidda Vinn	Viktige målgrupper som trekkes fram er innbyggere i kommunene som ser en framtidig næringsvei innen guiding, eksisterende reiselivs/guidebedrifter, offentlig ansatte som arbeider med reiseliv og barn og unge. Hyttefolk, innbyggere og turister er viktige målgrupper for formidlingen langs turveiene. De viktigste formidlingskanalene for å nå disse er e-post, annonser eller artikler i lokalavisa med informasjon om tilbud og kurs i regi av delprosjektet Guidekorps Øvre Telemark. Facebook-gruppa til Vidda Vinn er også en viktig formidlingskanal.	Viktige målgrupper er innbyggere i kommunene som ser en framtidig næringsvei innen guiding, eksisterende reiseliv/guidebedrifter. De viktigste formidlingskanalene for å nå disse er e-post, annonser eller artikler i lokal-avisa med informasjon om tilbud og kurs i regi av delprosjektet Guidekorps Øvre Telemark. Facebook-gruppa til Vidda Vinn er også en viktig formidlingskanal.
Villreinen som verdiskaper	Når det gjelder målgrupper for formidling, er barn og unge valgt som hovedfokusgruppe. I forbindelse med tiltakene på Høvringen og Venabu er det spesifikt tatt utgangspunkt i de turistkategoriene som allerede bruker området for å styrke tilbudet til disse. Målsetningen er m.a. både å øke	-For tiltak rettet mot ungdom var målet ungdom mellom 18-25 år. Viktige formidlingskanaler er bruk av nettet, sosiale medier, munn til munn, skoler og ungdommens fylkesting. -Tiltak rettet mot turister/reiselivsbedrifter/aktuelle guider /innbyggere (framtidig kompetanse og næringsutvikling)-Formidlingskanaler: God dia-

	besøket gjennom flere tilbud og å øke kvaliteten på oppholdet for de som allerede bruker bedriftene. I forhold til kompetanseheving er det fokus mot reiselivet og deres vertskapsrolle. Det innebærer at reiselivets førstelinjetjeneste/vertene skal få en økt kompetanse i forhold til villrein, villreinfangst, naturmiljø og verneformål.	log/utveksling, personlig formidling, installasjoner, anlegg, natur, teknologisk utvikling med tilrettelagt mobilapp-løsning i dekningnssvake områder (unngår skilting), hjemmesider lokalt, regionalt, nasjonalt, infomateriell/brosjyre.
Skatter for fremtiden	Viktige målgrupper er skoler, lokalbefolkningen og næringsaktører.	-Befolkningen i de ulike landsdelene. -Bedrifter/næringsaktører som bruker tradisjonskunnskap i sin virksomhet. -Skoler – formidling av tradisjonskunnskap. -Beste formidling skjer ved tilstedeværelse i lokalsamfunnet.
Mellom fjell, fjord og folk		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Viktige målgrupper er barn og unge, innbyggerne generelt og tilreisende. Informasjonskanalene omfatter i hovedsak skilting og utarbeiding av skrifitlig informasjonsmateriell	
Sørnorsk Kystnatur	Delprosjektene dekker ulike målgrupper (reiselivsaktører, andre næringslivsaktører og grunneiere). Formidlingskanaler er konferanser, kurs, workhops, lokalaviser og internett.	
Kystarven	Skoleelever er en viktig målgruppe som nås gjennom involvering i aktiviteter (fugletelling, søppelrydding og løyperydding med mer). Videre er det tilbud om kurs for lærere (sauen i undervisninga). Facebook, Norsk Sjøfuglsenter, Naturskulen på Værlandet og Norsk Kystkulturakademi i Solund er viktige formidlingskanaler. Sauebønder er målgruppe som nås gjennom målrettet kursing om villsauhold, lyngbrenning m.m. Informasjonen blir spredd gjennom landbrukskontorene og faglaga. Videre er det etablert kurs for turistverter som	-Skoleelever: Disse når vi gjennom direkte involvering i aktiviteter (fugletelling, søppelrydding, løyperydding, sjøfuglquiz m.m.) og undervisning (sauekurs for lærere, sjøfugl som tema i undervisninga m.m.). Etterhvert er det ønskelig at Naturskolen på Værlandet, Norsk Kystkulturakademi i Solund og utstillinga på Norsk Sjøfuglsenter i Værøyhamna kan utvikles til gode formidlingsarenaer. Det arbeides også for å få Norsk Sjøfuglsenter autorisert som naturinformasjonssenter med egen naturveileder som kan jobbe med skolene i regionen. -Sauebønder: Målrettet kursing om villsauhald, lyngsviing m.m.

	fokuserer på utvikling av vandreturisme og naturformidling. Det er også kurs i matlaging basert på villsau, samt kurs i å lage opplevelsesprodukter av villsau. Prosjektet benytter reiselivsorganisasjonene til å nå ut med informasjon. For lærere er det holdt sauekurs på Norsk Kystkulturakademi og naturfagkurs på Naturskulen på Værlandet. Informasjon blir også spredd gjennom Skuleregion HAFS og rektormøte i Skuleregion HAFS.	Informasjon spredt gjennom landbrukskontorene og faglagene. -Turistverter: Kurs i utvikling av vandreturisme og naturformidling. -Man samler etterhvert de mest motiverte i et prosjektarbeid omkring utvikling av kystvandring, slik at man i fellesskap kan utvikle produktpakker. -Lærere: Sauekurs, Naturfag-kurs mm.
Økosystem Dokkadelta	Viktige målgrupper er grunneiere, skoler, hyttefolk og reiselivsbedrifter. Det er utarbeidet infohefter, kart over erfaringsstoler og opplegg for naturveiledning. Lærere som kurses, sertifiseres. Det drives veiledning i erfaringsfelt og den viktigste formidlingskanalen er naturveiledere.	-Naturveiledning for lærere og elever. -Innovasjonskurs for bedrifter og prosjektledere. -Temakvelder/tematur/kurs for familier, grunneiere, spesielt interesserte. -Slåttemark, blomstertur, 1. mai tur. -Iskunst på Verdens Våtmarksdag og opplevelse av naturrommet Dokkadeltaet naturreservat vinterstid. -Kajakk og vannopplevelse på den Nordiske Våtmarksdagen. De viktigste formidlingskanalene har vært å arrangere arbeidsverksteder, temadager/kvelder, kurs og undervisningsopplegg for skoleklasser. Det er holdt arbeidsverkstedet Land Art for pedagoger, erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta for kunstnere og håndverkere, våtkurs og slåttekurs for alle interesserte. Det har vært et mål å gjennomføre kursene i sitt rette miljø. Land Art ble gjennomført ved elva Etna. Våtkurset i Dokkadeltaet og elva Etna. Slåttekurset ble gjennomført som en reell slått av en slåttemark i Etnedal.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Viktige målgrupper er bedrifter rundt Dovrefjell, reiselivsorganisasjoner rundt Dovrefjell, kommunene rundt Dovrefjell, Dovrefjell nasjonalparkstyre og andre prosjekter i verdiskapings-	1. Styret. Sakene til behandling og et par nyhetsbrev. 2. Bedriftene. Orienteringer i forbindelse med kartlegginger, tall, trafikk og tiltak. 3. Nasjonalparkforvalterne. Deltakelse på Europarckonferansen i

	programmet.	Belgia for å lære, samt tatt med til en nasjonalpark i Nederland med samme formål.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Viktige målgrupper er eksisterende og framtidige partnere, barn og unge og bosatte i og rundt Verdsarvparken. Parken har et spesielt fokus på utvikling av det verdiskapende møtet mellom fastboende/bygdeverter og gjester. Barn/unge er målgruppe som nås gjennom deltakelse i forbindelse med gjennomføring av skjøtselstiltak, skilting mv. Prosjektet samarbeider med skolene og formidler informasjon gjennom egen nettside www.naroyfjorden.no og Facebook. Videre gjennomføres det kurs, arbeidsverksteder, seminarer, informasjonsmøter, partnermøter og parkmøter. Det er utarbeidet informasjonsbrosjyre, turbok (Opptur Nærøyfjorden) og turkart.	Under dette punktet er det lite som har endret seg fra tidligere år. Verdsarvparken er som nevnt etablert som en langsiktig samarbeidsplattform tuftet på Parkplanen sine strategier og målsettinger. Med grunnlag i satsingsområdene stedsformidling, vertskapsutvikling og læring er fremdeles dette viktige målgrupper: -Nåværende og framtidige partnere. -Barn og unge. -Busette i og omkring Verdsarvparken. -Sesongpersonell -Gjester Kanaler er: -1:1 - det verdiskapende møtet mellom fastboende/ bygdeverter og gjester. -barn/ unge som deltar ved gjennomføring av skjøtselstiltak, skilting mv (samarbeid med skolene - leirskole). -nettsiden www.naroyfjorden.no og Facebook. -kurs, arbeidsverksteder, seminar -informasjonsmøter/ partnermøter/parkmøte. -egen informasjonsbrosjyre. -turbok slik som f.eks. "Opptur Nærøyfjorden" og turkart. I 2012 er det lagt inn økt innsats på etablering og gjennomføring av møteplasser.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya		Målgruppene for formidling og kompetanseheving er kommunene, fylkeskommunen, Fefo, fylkesmannen, Destinasjon Varanger, grunnskoler, barnehager og innbyggere. De viktigste kanalene har vært mulighetsstudien, aviser, foredrag og presentasjoner. Prosjektet ønsker i 2013 å ta i bruk web og utarbeide videoportretter som kan brukes på sosiale medier.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Alle innbyggere i Midt-Norge har vært målgruppe for utgivelsen av magasinet Magisk. Barnehager og skoleklasser har vært viktigste	Formidling rettes mot barn, unge, lokalbefolkning generelt, mat- og reiselivsaktører i Nord-Trøndelag, aktører innenfor naturbasert reiseliv, regionalt partnerskap, offent-

	målgruppe for etablering av foringsplasser for fugl på Levanger og Verdal. Skoleelever er målgruppen for pedagogisk opplegg med natursti på Soria Moria Camping på Verdal. Skoleelever er også målgruppe for rovdyrskole i Namsskogan Familiepark (5. kl) og Lierne nasjonalparksenter (7. kl). Kursene i regi av søstrene Wilks retter seg mot målgruppen sørsamer. I 2011 har prosjektet gjennom "Wild Norway" spesielt rettet blikket mot utenlandske turoperatører innenfor adventureturisme. Formidling og kompetanseheving har derfor vært konsentrert om lokale reiselivsaktører og turoperatører både nasjonalt og internasjonalt. Formidlingskanalen er her i hovedsak www.wild-norway.com samt personlig kontakt gjennom bl.a. møter og messedeltakelse.	lige myndigheter, destinasjonsselskaper, potensielle kunder både lokalt, nasjonalt og internasjonalt m.fl. Viktigste formidlingskanaler: -Filmen om Naturarven og Wild Norway. Formidles gjennom Blogg og via Facebook. -Hjemmesiden til Wild Norway. -Foringsplasser med informasjonstavler som gir oversikt over fuglearter i området. -Rovdyrskole i Namsskogan Familiepark. Fast pedagogisk opplegg for skoleklasser i Nord-Trøndelag. Pedagogisk opplegg "Å leve med rovdyr" hos Lierne nasjonalparksenter (rettet mot barn og unge, samt tilreisende gjester). -Mobiliseringssamlinger høsten 2012 for mat- og reiselivsaktører. Formidlet gjennom annonsering og e-post. -Kurs og pedagogiske opplegg i regi av sørsamisk delprosjekt Snåsa. Personlig formidling. -Destinasjon Dærga - personlig formidling, informasjonstavler, historiefortelling. Tilbudet formidles gjennom bl.a. hjemmesiden til Visit Børgefjell.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Viktige målgrupper er næringsdrivende og innbyggere. Viktige formidlingskanaler har vært aviser og kurs.	Reiseliv: -Turistinformasjonene. -Lokale nettsider/Nettsider destinasjonsselskap, sosiale medier. -Turstier, turkart, infotavler, skilting. -Landsbyvakt/-vaktmester. -Nasjonalparkmagasin, brosjyrer. -Tilrettelegging i sentrum (benker, badeplass, grillbu m.m.). -Landsbydag. -Helårsvert. -Konferanser. Bedriftene: -Miljøfyrtårnsertifisering. -vertskapskurs. -Landsbybedrift-kursrekka. Barn og unge: -Kompetanseprogrammet for barn og unge. -Barnas Landsby, snølekeplass, lekeplass på Trekanten.

		-Sosialt/Ungt entreprenørskap. Innbyggere: -Vertskapskurs.

I og med at økt kunnskap om naturarven er en selvstendig målsetting i programmet, er det i 2011, 2012 og 2013 stilt spørsmål om i hvilken grad naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs. På en skala fra 1-6, der 1 = ikke i det hele tatt og 6 = i svært stor grad, ligger de gjennomsnittlige svarene på 4,9. Vi ser at naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs på ulike måter (jf. Tabell 22). Naturarven har gjennom arbeidet i prosjektene i økende grad blitt en ressurs for kunnskapsutvikling gjennom ulike former for kurs, og som ledd i utvikling av undervisningsopplegg i skoleverket. Videre har naturarven fått større betydning som formidlingsressurs i profilering og markedsføring av områder og tilbud. I og med at fokuset på naturarven og kvalitetene knyttet til denne har økt, ser vi også økt interesse for natur i eksisterende formidlingskanaler, f.eks. gjennom økt interesse fra media. Vi ser også eksempler på at nasjonalparksentrene får styrket sin rolle som formidlingsaktør, at etterspørselen etter kunnskap om naturen øker, og at det er behov for bedre tilgjengeliggjøring av eksisterende informasjon, bl.a. når det gjelder forskningsformidling. Sammenlignet med i 2011, synes i 2012 og 2013 ulike delprosjekter og tiltak i seg selv å spille en større rolle i formidlingen. I en tidlig fase var formidlingen i større grad knyttet til prosjektet selv. Dette er en naturlig utvikling etter hvert som tiltak blir realisert.

Gjennom nye måter å formidle og oppleve naturarven på, skapes økt bevissthet, eierskap og stolthet knyttet til verdiene og kvalitetene i egne områder. Dette er viktig som grunnlag for å sikre et balansert samspill mellom vern og bruk knyttet til framtidig utviklingsarbeid. Det er klart at dette krever langsiktig arbeid som må leve videre etter at programmet er over. I Nord-Trøndelag har Naturarven blitt et begrep i Trøndersk reiselivssammenheng. Det er bl.a. arrangert Adventure-seminar for Trønderske reiselivsaktører i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Midt-Norsk natur. Ett av resultatene av seminaret var at det ble nedsatt en arbeidsgruppe som skal jobbe fram et forslag til trøndersk strategi for naturbasert reiseliv. Det er nå utarbeidet en egen handlingsplan for naturbasert reiseliv i Trøndelag. Denne skal implementeres i handlingsplanen til «Reiselivsstrategi for Trøndelag».

Tabell 24 På hvilken måte naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs.

Hovedprosjekt	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		Prosjektleder brukes som spesialist av lokalavisa Finnmarken. Gjennom det økte arbeidet med feltbiologisk tilrettelegging i barnehager, skoler og eldresentre, gis det økt kompetanse fra prosjektet til alle disse institusjonene.	
Sykkelturisme i Nordland	I de sammenhenger hvor prosjektledelsen formidler og er i kontakt med media, legges det vekt på å for-	Folk ser på dette på en annen måte når de får presentert muligheten av en sykkelopplevelse hvor man kan vise frem områder med	I all formidling er det lagt vekt på hva naturarven er, og hvorfor den er viktig. Håper at folk får dette med seg. Det er et inntrykk at flere

	midle verdier og kvaliteter knyttet til naturarven. Prosjektet er bevisst på å gjenta det samme budskapet i ulike sammenhenger. Samtidig meldes det om at Nordland nasjonalparksenter har gjort en god jobb i formidlingen av prosjektet. Saltdal kommune har i større grad enn tidligere fokusert på at kommunen er nasjonalparkkommune, noe som videre har vært med på å synliggjøre at man er med i et verdiskapningsprogram.	vern. Det at folk blir mye mer observant på dette, og ser dette på nært hold, bidrar til at vern ikke er et negativt ladet ord og noe man ikke ønsker å ha noe med. Det er jo et kvalitetsstempel. Prosjektet synes at man i kommunen erfarer en viss endring av oppfattelsen av vern, og at folk tenker mer på hvorfor vi er en nasjonalparkkommune og at dette faktisk er knyttet til en kvalitet.	snakket om «naturarven» i ettertid. Særlig politikerne i kommunen.
Vidda Vinn	Naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs ved at landskap og naturmiljø er gjort lettere tilgjengelig for opplevelse.	-Gjennom formidlingsopplegget på Solstien. -Landskap og naturmiljø gjøres lettere tilgjengelig for opplevelser.	Gjennom formidlingsopplegget på Solstien - Landskap og naturmiljø blir lettere tilgjengelig for opplevelser.
Villreinen som verdiskaper	Ved Norsk Villreinsenter er naturarven som formidlingsressurs noe av kjernevirksomheten. Ved reiselivsbedriftene er dette kommet inn som en naturlig del av det arbeidet de nå gjør i forhold til å øke kvaliteten på egen formidling.	Villreinen har fått større status. Dybdekunnskap er interessant for mange, sammenhengen mellom biologi og historie er interessant, og dagens forvaltningsutfordringer er fokusert. God kompetanse på formidling av natur og kulturminner, eks. guidede turer gir en annen og større opplevelse, noe som ble evaluert fra tiltak i 2012.	Villrein og villreinfangst har hovedfokus. Gjennom å arbeide med ulike formidlingstemaer ser vi det store potensialet som finnes. Utvikling av et område for formidling av natur- og kulturverdier
Skatter for fremtiden	Ved innsamling av tradisjonskunnskap omkring naturbruk bidrar prosjektet til å skape en forståelse for hvor viktig det	Siden prosjektet har mat og tradisjonskunnskap som fokus blir det viktig å vise at skal man høste av naturen i framtiden, må bruk av naturen foregå	Fokus på naturkunnskap og erfaringskunnskap forøvrig: Ved innsamling av tradisjonskunnskap omkring naturbruk bidrar prosjektet til å skape en forstå-

	er med bærekraftig og skånsom bruk av vår naturarv. Skal vi i fremtiden også kunne høste av naturen må vi ha kjennskap til dens sårbarhet.	på en bærekraftig måte.	else for hvor viktig det er med bærekraftig og skånsom bruk av vår naturarv. Skal vi i fremtiden også kunne høste av naturen må vi ha kjennskap til dens sårbarhet og hva bæreevnen er.
Mellom fjell, fjord og folk	Naturarven er brukt mer som formidlingsressurs gjennom bygdevertskurs, naturskolen, aktivitetskurs, naturfotoprosjekt, ny merking og gradering i heile kommunen. I alle disse tiltakene blir naturarven formidlet på en ny måte, enten i kraft av å være nyskapende eller i kraft av å nå ut til nye målgrupper.	Noen skoler har tatt tematikken inn i undervisninga gjennom tiltak i prosjektet. Bygdevertskurset har naturarv og formidling som et hovedpunkt i sin kursrekke.	Konkrete historier knyttet til naturarven blir formidlet flere steder gjennom rundreisen «Landskap i Luster». Koblingen mellom lokalsamfunn, naturarven og kulturarven har blitt en rød tråd gjennom kommunen som følge av rundreisen «Landskap i Luster». Bygdevertskurset benytter hele kommunen aktivt til uteseminar for å spre kunnskap om naturarven. Denne tar bygdevertene med seg videre til turistene. Skoleprosjektet i Mørkridsdalen gjør at elevene lærer opp foreldregenerasjonen om naturbruken i landskapsvernområdet. Skoleprosjektet i Mørkridsdalen gjør at skoler i hele landet får tilgang til et undervisningshefte om hvordan de kan nytte tradisjonskunnskap i undervisningen. Naturopplevelsene i Luster blir formidlet tydeligere og mer systematisk som følge av prosjektet, både i brosjyrer, på informasjonsskilt, på film og på internett.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs gjennom tilføring av økonomiske ressurser til gjennomføring av ulike tiltak og formalisering av	Tilrettelegging av område, og innsamling av kunnskap om områder.	F.eks. er jettegryter på Rullestad og i Blådalen gjort tilgjengelig for publikum. Skoler kan gjøre ekskursjoner og ha undervisning der.

	samarbeidet med forsknings- og undervisningsmiljø.		
Sørnorsk Kystnatur	Det synes å være en økende lokal oppmerksomhet og stolthet knyttet til den lokale naturarven. Dette registreres bl.a. gjennom økende hyppighet av oppslag om natur i lokalavisene.	Naturveileder, nettside, hummer-ressurs, skjærgård profilering, kunnskapsbase, info-plansjer i Ramsar områder (under ferdigstilling). Debatt om verdiskapingskapittel i revidert forvaltningsplan for Listastrendene.	Naturveileder, nettside om Skjærgårdsparken Lister. www.sorlandskysten.no Kunnskapsbase http://lister.no/kunnskapsbasen/ http://www.listerbooking.net/ Revidert forvaltningsplan for Listastrendene landskapsvernområde. Info-plansjer om RAMSAR området Lista Wetland System
Kystarven	I vandreprosjektet blir kystnaturen trukket fram som selve grunnen til å komme til Vestlandet nord for Bergen. Gjennom oppslag og annonsering i Trail Magazine formidler prosjektet dette til det britiske markedet. Samspillet med Norsk Sjøfuglsenter har satt fokus på sjøfuglen som en spesiell, men hardt presset ressurs i vårt område. Kystlyngheiene opplever et stadig sterkere fokus, og aktivitetene som blir satt i gang, f.eks. i Solund og i Sørværet, trekker fram kystlyngheia som en unik kvalitet i området. For framtiden venter prosjektet at Kystlyngheia kan bli en profilbygger for de ytterste kystområdene i regionen.	Norsk Sjøfuglsenter øker attraktiviteten til Værlandet Gjestehamn. Senteret hadde ca. 1000 besøkende i åpningssesongen, men målet er å nå opp i 3000 besøkende. De nye turkartene gjør landskapet mer tilgjengelig for gjester, og blir derfor et særdeles viktig aktivum for reiselivsnæringen. Mange reiselivsbedrifter er derfor med på Kystvandringsprosjektet i regi av Visit Fjordkysten og Kystarven. Kystarven blir benyttet som profilelement på sosiale media og logoen går igjen på alle turskilt og informasjonstavler. Kystarven (som blir oppfattet som et vernebasert verdiskapingsprosjekt) blir generelt positivt oppfattet i kommunene. Forståelsen for god forvaltning av sårbar natur har nådd ut til	NCE, FjordNorge og Visit Fjordkysten satser på Vandring som et profilert opplevingsprodukt på Vestlandet. Tilretteleggingen gjennom Kystarvprosjektet gjør at vi lettere kan komme opp med gode produktpakker i slike kampanjer. Dermed har prosjektet ført til at kystnaturen i seg selv blir sterkere og oftere formidlet enn før prosjektet starta. Villsauen er en kulturbærer i seg selv. Mange synes etter hvert at det er eksotisk å oppleve villsau i sitt rette element - på kystlyngheibeite. Historia om landskapet blir stadig oftere fortalt i forbindelse med salg og markedsføring av villsaukjøtt, markedsføring av generelle reiselivsopplevelser på kysten og fugletitting og fugleregistrering. Fjordkysten sliter litt i konkurransen med breer og indre fjordstrøk når det gjelder områdeprofilering. For-

		flere og blitt forsterket hos mange gjennom Kystarvprosjektet. Dette skyldes mye at man har fokusert på det positive som allmennheten kan oppnå gjennom god forvaltning og tilrettelegging istedenfor å fokusere på restriksjonene som følger med vernet.	edling av naturarv-produkt gir da en plattform for mer utvikling av tema-turisme f.eks. fugleturisme og vandring.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet hevder at Landregionen har generelt lav "selvtillitt" til naturarvens attraksjonsverdi i området. Vassdragsnatur og våtmark oppleves nasjonalt å ha lav status både som reiselivsmål og i formidlingssammenheng. Kommunene har gjennom prosjektet fått en bevissthet om sin naturarv og vassdragsnaturen i Land. Naturarven i Land får plutselig nasjonal oppmerksomhet. Lokalbefolkningen i Land blir stolte over bildene som vises fra iskunsten i "deres" Dokkadelta. Kommunene har blitt bevisst på at de trenger kompetanse for å utvikle naturarven og er villig til å investere i det.	Vår tilnærming til naturarven har vært å fokusere på et økosystem framfor et avgrenset naturområde med vernestatus. Dermed blir det også riktig for en skole å fokusere på utvikling av undervisningsopplegg i nærmiljøet, framfor å måtte oppsøke et vernet område for gjennomføring av uteundervisning. Kartlegging av skolers nærmiljø for utarbeiding av undervisningskonsepter og økt uteundervisning er en av oppgavene som DNV AS jobber med gjennom den naturlige skolesekken. Terskelen for lærere å ta i bruk skolens nærmiljø er langt lavere, noe som er mer økologisk, økonomisk og effektiv i tidsbruk. Det er i 2012 registrert at lærere ønsker nettopp dette men trenger hjelp med å løse oppgaven. Kunst i natur "Erfaringsstoler i Økossytem Dokkadelta" tar i bruk de små naturrom i hele økosystemet. Kommer man tilfeldigvis forbi en erfaringsstol, blir man informert om hele utstillingen (dette arbeid er påbegynt og	Prosjektet har sørget for at naturarven på en langt bedre måte er tilgjengelig (både fysisk/konkret og i mer overført betydning) for lokalsamfunnet. Se også tidligere punkter/spørsmål i skjemaet og vedlagt prosjektrapport.

		planlagt fullført i 2013) og verdiene som ligger i vår naturarv. Et mål DNV AS og ØD har hatt i arbeidet med registrering og skjøtsel av slåttemarker i Land og Etnedal har vært å få flere grunneiere engasjert i å ta vare på sine slåttemarker på en måte som sikrer det biologiske mangfoldet. Et annet mål er å invitere mennesker til å oppleve slåttemarker med forekomst av arter som hører hjemme i vår region. Det er en estetisk, botanisk interessant og sanselig opplevelse. Tilrettelegging for dette er påbegynt og skal ferdigstilles i 2013.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Når naturarven blir fokusert og synliggjort, og forståelsen for hvor flott og attraktivt området er, så øker etterspørselen blant både bedrifter og kunder.	Det er gjort i alt fra brosjyrer til web (mangel på bevilgning til videreføring gjør det vanskelig å følge opp og vedlikeholde). Destinasjonsselskapene har reklamert for organiserte turer og aktiviteter, noe som innebærer bedre styring, samt bedre grunnlag for at guidene kan fortelle om området. Moskusguidene har fått oppdatert informasjon om området og betydningen av å ta vare på naturen i området.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken sin visjon uttrykt i Parkplanen er at "*Verdsarvparken skal utvikle eigarskap til landskaps- og kulturverdiane og aktivt fremje internasjonale verneverdiar gjennom lokal*	Prosjektet viser til omtalen fra 2011 understreker at dette har et langsiktig fokus. Verdsarvparken sin visjon uttrykt i Parkplanen er at "*Verdsarvparken skal utvikle eigarskap til landskaps- og kulturverdiane og aktivt fremje*	Natur- og kulturarven er en kjerneverdi for Verdsarvparken sitt arbeid. Gjennom parken sin visjon er følgende uttrykt: "*Verdsarvparken skal utvikle eigarskap til landskaps- og kulturverdiane og aktivt fremje internasjonale verneverdiar*

	økonomisk, kulturell og identitetsmessig utvikling". Natur- og kulturarven er allerede en sentral ressurs i parksamarbeidet generelt og i formidlingsarbeidet spesielt. Fokus på naturarven er i stor grad innbakt i det daglige arbeidet enten dette skjer gjennom direkte møter, presentasjoner, nettsider, brosjyrer, infotavler, kurs- og møtevirksomhet, strategiseminar mv.	*internasjonale verneverdiar gjennom lokal økonomisk, kulturell og identitetsmessig utvikling*". Natur- og kulturarven er allerede en sentral ressurs i parksamarbeidet generelt og i formidlingsarbeidet spesielt. Fokus på naturarven er i stor grad innbakt i det daglige arbeidet enten dette skjer gjennom direkte møter, presentasjoner, nettsider, brosjyrer, infotavler, kurs- og møtevirksomhet, strategiseminar mv.	*gjennom lokal økonomisk, kulturell og identitetsmessig utvikling*". Natur- og kulturarven er allerede en sentral ressurs i parksamarbeidet generelt og i formidlingsarbeidet spesielt. Fokus på naturarven er i stor grad innbakt i det daglige arbeidet enten dette skjer gjennom direkte møter, presentasjoner, nettsider, brosjyrer, infotavler, kurs- og møtevirksomhet, strategiseminar mv. Samtidig er det viktig å ha en helhetlig tilnærming til fjordlandskapet.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Prosjektets tiltak har bidratt til at media i større grad skriver om naturverdier i regionen.	Prosjektet har fått mye medieoppmerksomhet og det har lansert en studie som viser hvordan Varanger kan bli en sterkere destinasjon for fuglekikkere.	Naturarven har ikke i nevneverdig grad vært et begrep som har blitt brukt i formidlingsarbeid. I gjennom prosjektet har vi bidratt til at naturarven nå er et tema og at det ses på som en lokal og regional utviklingsressurs.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Gjennom Wild Norway har prosjektet i 2011 gått opp nye veier i forhold til å utvikle det kommersielle potensialet i delprosjektene samt i andre nettverk innenfor bærekraftig naturbasert reiseliv. Arbeidet har hatt spesielt fokus på internasjonalisering av naturbasert reiseliv i Trøndelag. Prosjektet har etablert Wild Norway, noe som har blitt svært godt mottatt både blant utøvere og øvrige samarbeidspartnere.	- Naturarven har blitt et begrep i Trøndersk reiselivssammenheng. Det er arrangert Adventure-seminar for Trønderske reiselivsaktører i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Midt-Norsk natur. - Ett av resultatene av seminaret var at det ble nedsatt en arbeidsgruppe som skal jobbe fram et forslag til Trøndersk strategi for naturbasert reiseliv. Dette har ikke vært et aktuelt tema for reiselivssatsingen tidligere. - Filmen om Wild Norway har fått god mottakelse. Materialet	Naturarven blir oftere nevnt som en viktig ressurs i reiselivssammenheng. Det er utarbeidet en egen handlingsplan for naturbasert reiseliv i Trøndelag. Denne skal implementeres i handlingsplanen til «Reiselivsstrategi for Trøndelag». Wild Norway har deltatt i arbeidet med handlingsplanen og hovedprosjektleder sitter i arbeidsgruppen som skal revidere handlingsplanen for reiselivsstrategien i Trøndelag. Petter Thorsen (Wild Norway)er valgt inn i markedsrådet til Trøndelag Reiseliv AS. Dette sikrer at tanker og ideer knyttet til utviklingen av naturba-

	Delprosjektet skal i løpet av våren 2012 finne en fornuftig vei for det videre arbeidet. Dette må skje i nært samarbeid med Trøndelag reiseliv og andre sentrale aktører. Wild Norway ble før jul invitert av IN Nord-Trøndelag til et eget møte med reiselivsdirektøren i Innovasjon Norge for å fortelle om prosjektet og hvilke tanker prosjektet har om arbeidet og den videre satsingen. Det ble et konstruktivt møte med mange gode innspill. Tilbakemeldingene var så positive at prosjektet mener det er riktig å videreføre arbeidet: "Wild Norway er det norsk reiseliv skal være i framtiden" (IN). Det har i løpet av prosjektperioden vært aktiv kontakt med operatører i det internasjonale markedet for bærekraftig opplevelsesturisme. Tilbakemeldingene fra utenlandske turoperatører viser at vi sitter på naturressurser og muligheter som kan få stor betydning for lokalt reiseliv hvis arbeidet gjøres riktig. Markedet for sustainable tourism - og ekte, autentiske opplevelser øker. Alt	skal brukes til å lage flere, små filmsnutter som aktørene kan benytte i sin markedsføring - og for å visualisere naturarvens betydning i reiselivssammenheng. Destinasjon Dærga har blitt åpnet, og er nå en av flere mulige opplevelsesprodukter knyttet til reiseliv i Indre Namdal og Røyrvik. Den samiske kulturen er eksotisk for både norske og utenlandske gjester. Sørsamisk kultur og tradisjon har fått en mye større plass i bevisstheten hos "vanlige folk" i Indre Namdal, og verna arter som fjellrev og snøugle, samt verna naturområder, har fått en langt større plass i markedsføringen av Røyrvik gjennom bl.a. http://www.visitborgefjell.no/.	sert reiseliv i Trøndelag tas med videre. Naturbasert reiseliv som begrep har blitt drøftet, og forståelsen for «Adventure-turisme» er på tur inn. Dette er et mer omfattende begrep og innebærer bl.a. en bærekraftig bruk av naturverdiene i utviklingen av eksklusive opplevelses-produkter. Naturarven har bidratt til at aktører i Indre Namdal har fått ressurser til å tilby et utvida tilbud til skoleklasser. Fra før har Namsskogan Rovdyrsenter og Lierne Nasjonalparksenter hvert sitt godt besøkte undervisningsopplegg om rovdyr for henholdsvis 5. og 7. årstrinn. Nå, fra 2014, kan man også tilby et «alt på en tur»-opplegg der de på en 3-dagers tur også er innom Fjellrevsenteret i Røyrvik og Destinasjon Dærga for å få kunnskap om rovdyr fra sørsamisk perspektiv.

	dette bidrar til at naturarven får status som noe mer enn en sak for "naturvernere og miljøaktivister", og at langt flere innser at dette er en verdifull, men knapp ressurs, som kan bringe inntekter til regionen om den forvaltes riktig og godt. Gjennom delprosjektet om Sørsamisk kultur og tradisjon har det vært en økende profilering. Forståelsen for samisk kultur og tradisjon vil forhåpentligvis øke i takt med kunnskapen. Dette kan ha betydning både i spørsmål knyttet til arealforvaltning, rovdyrpolitikk m.v. Det at man blir bedre kjent med hverandre kan også virke konfliktdempende på sikt.		
Norges Nasjonalparklandsbyer	Formidling av naturarvens verdier, spesielt nasjonalparker, er et vesentlig innsatsområde i prosjektet. Lokale kvaliteter og særpreg, og da nærhet til større vernede naturområder er bidrag til stolthet, engasjement og fellesskapsfølelse, og et viktig mål for verdiskapingen i na sjonalparklandsbyene.	-Generelt: Fokus har dreid fra kun vern til verdiskaping i og rundt verneområdene forutsatt ivaretakelse av verneverdiene. Dette har gjort det mye enklere å få til en god dialog mellom forvaltnings- og brukersiden. Verdiskapingsprogrammet har stilt midler til rådighet slik at tiltak som normalt ikke ville blitt gjennomført nå er det, eller vil bli det i framtida.	På Geilo inngår det som en stadig viktigere del av produktet Geilo tilbyr sine gjester, hvor man beveger seg fra alpindestinasjon til naturopplevelsesdestinasjon. Vingelen sier naturarven alltid har vært viktig, men den har nok fått enda større fokus gjennom NPL-prosjektet. Tolga/ Vingelen er en landbruksbygd, og det mest spesielle som kan tilbys, i tillegg til naturverdier i selve nasjonalparken, er

		-Geilo: Undervisningsopplegg direkte knyttet til nasjonalparker. Brukt i næringssammenheng av hoteller, overnattingsteder og spisesteder. -Jondal: Profilering: gir effekt på nasjonalparken mht. bevisstgjøring. Blåisdag for skoleklasse gir ungdommen større følgelse av tilhørighet og kunnskap om miljøet der. -Lom: Tiltakene synliggjør verdien av å ha 3 nasjonalparker i kommunen. Gjennom Rådyrtrakket og Barske Glæder er fokus nettopp på naturarven. Økt forståelse gjennom Barske Glæder og rådyrtrakket hos elever gjennom formidlingsoppleggene som har naturarven og naturmangfold som tema for oppleggene. -Storslett: Tilretteleggingen åpner for bruk av områdene for skole, næring, reiseliv som formidlingsarena for kultur og naturarv. Natur og kulturarven som sådan er styrket som salgsvare.	verdier knyttet opp mot lokalmat, kulturlandskap og seeropplevelser. Dette er opplevelser knyttet til randsonene, og de er viktige å fokusere på ettersom det er ønske om begrenset trafikk i Forollhogna. Lokalmatsafari-guidene og seterbudeiene er viktige formidlere i så måte. Generelt er det viktig at dette arbeidet fortsetter i statlig regi og at man kan samle kreftene til å arbeide mot felles mål med felles retning.

6.3.2 Mediedekning

Mediedekning er viktig for å synliggjøre og skape oppmerksomhet og engasjement rundt prosjektarbeidet. Alle prosjektene har hatt oppslag i lokale/regionale medier, men antallet varierer naturlig nok betydelig mellom prosjektene (jf. Tabell 25, Tabell 26 og Tabell 27). Samlet sett ble det i 2011 rapportert om 132 oppslag i lokale og regionale aviser, men det var da ett prosjekt som ikke har oversikt over dette. Ti prosjekter rapporterte om til sammen 31 oppslag i radio, fem rapporterte om 8 TV-innslag, og åtte prosjekter rapporterte om 11 oppslag i nasjonale aviser. I 2012 var oppslag i lokale og regionale aviser økt til 300.

Elleve prosjekter meldte om til sammen 25 oppslag i radio, åtte meldte om 17 TV-innslag, og sju prosjekter rapporterte om 9 oppslag i nasjonale aviser. I 2013 var det 173 oppslag i lokale og regionale aviser. Videre ble det rapportert om 28 innslag i radio, 10 TV-innslag og 13 oppslag i nasjonale aviser. Sammenlignet med situasjonen i 2012, er det en viss økning av radioinnslag og oppslag i nasjonale aviser. Oppslag i øvrige aviser hadde gått noe ned. Her er det også viktig å være oppmerksom på at ett av prosjektene ble avsluttet i 2012.

Dersom media skal fungere som en god kanal for formidling og profilering av prosjektene, er det viktig å ha en strategi for mediehåndtering. Dette er et tema som også har vært belyst i forbindelse med de nasjonale nettverkssamlingene.

Tabell 25 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2011.

	Radio	TV	Nasjonale aviser	Lokale og regionale aviser	Internett
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1
Sykkelturisme i Nordland	1	0	1	1	1
Vidda Vinn	0	0	1	1	1
Villreinen som verdiskaper	1	1	1	1	1
Skatter for fremtiden	0	0	0	1	0
Mellom fjell, fjord og folk	1	0	0	1	0
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	0	0	0	1	0
Sørnorsk Kystnatur	0	0	0	1	1
Kystarven	1	0	0	1	0
Økosystem Dokkadelta	1	1	1	1	1
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	1	1	1	1
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1	0	0	1	1
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	1	0	0	1	1
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1	1	1	1	1
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	0	1	1	1
Sum	**10**	**5**	**8**	**15**	**11**

Tabell 26 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2012.

	Radio	TV	Nasjonale aviser	Lokale og regionale aviser	Internett
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1
Sykkelturisme i Nordland	0	0	0	0	0
Vidda Vinn	1	1	0	1	1
Villreinen som verdiskaper	1	0	0	0	0
Skatter for fremtiden	1	0	0	1	0
Mellom fjell, fjord og folk	1	0	0	1	1
Folgefonna - vandring frå fjord til	0	0	0	0	0

fonn					
Sørnorsk Kystnatur	1	1	0	1	1
Kystarven	0	1	0	1	1
Økosystem Dokkadelta	1	1	1	1	1
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	0	0	1	1
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1	0	1	1	1
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	1	1	1	1	1
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1	1	1	1	1
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	0	0	0	0
Sum	**11**	**7**	**5**	**11**	**10**

Tabell 27 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2013.

	Radio	**TV**	**Nasjonale aviser**	**Lokale og regionale aviser**	**Internett**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	0	0	0	0	0
Sykkelturisme i Nordland	1	0	0	1	1
Vidda Vinn	1	0	1	1	0
Villreinen som verdiskaper	0	0	1	1	1
Skatter for fremtiden	0	0	0	1	1
Mellom fjell, fjord og folk	0	1	0	1	1
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	0	0	0	1	0
Sørnorsk Kystnatur	1	1	0	1	1
Kystarven	1	0	1	1	1
Økosystem Dokkadelta	0	0	0	0	0
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell					
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1	0	1	1	1
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	1	1	1	1	1
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1	1	1	1	1
Norges Nasjonalparklandsbyer	1	0	0	1	0
Sum	**8**	**4**	**6**	**12**	**9**

6.3.3 Kompetansebehov

Utviklingsprosjekter med fokus på ulike former for verdiskaping og med involvering av mange ulike aktører, innebærer også behov for, og tilgang på, et bredt spekter av kompetanse. At dette er tilfellet, bekreftes også av Tabell 28, hvor hovedprosjektene har angitt ulike former for kompetansebehov i 2011, 2012 og 2013. Det er gjennomgående høyest kompetansebehov knyttet til prosess/prosjektlederkompetanse, naturfaglig kompetanse, økonomisk kompetanse og markeds- og salgskompetanse. Samtidig er det jevnt over også

høyt kompetansebehov knyttet til samhandling, kultur og etablerervirksomhet. Samhandlingskompetanse kan også sies å være en del av prosess/prosjektlederkompetansen. Vi ser at behovet for slik kompetanse var spesielt stort i starten. Det har nok sammenheng med at det i oppstartsfasen er spesielle utfordringer knyttet til å forankre prosjektene, trekke inn aktuelle aktører og etablere et godt samspill mellom disse. Dette er noe som ikke blir mindre viktig etter hvert som prosjektene utvikler seg, men det er naturlig å anta at disse utfordringene oppleves som spesielt store i startfasen. Vi har også sett at ressursbehovet knyttet til slike aktiviteter har vært undervurdert i en del prosjekter.

13 av hovedprosjektene rapporterer om at de har hatt samarbeid med spesielle kompetanseinstitusjoner i 2013. Dette er samme antall som i 2010, 2011 og 2012. Tabell 28 gir en oversikt over hvilke institusjoner dette gjelder. Flere av prosjektene har et omfattende samarbeid med ulike kompetanseinstitusjoner, og det virker også som flere av prosjektene har utvidet samarbeidet i løpet av perioden, også når det gjelder internasjonale aktører. Kompetanseinstitusjonene er viktige med tanke på å tilføre kunnskap, men også med tanke på å generere og formidle ny kunnskap, noe som vil gagne prosjektene og utviklingsarbeidet på sikt.

Tabell 28 Kompetansebehov i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Prosess/ prosjektleder-kompetanse			Samhandlings-kompetanse			Kulturfaglig kompetanse			Naturfaglig kompetanse			Økonomisk kompetanse			Etablerer-kompetanse			Markeds- og salgskompetanse			Annet		
	-11	-12	-13	-11	-12	-13	-11	-12	-13	-11	-12	-13	-11	-12	-13	-11	-12	-13	-11	-12	-13	-11	-12	-13
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	0	0	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	0	0
Sykkelturisme i Nordland	1	1	0	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0
Vidda Vinn	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1
Villreinen som verdiskaper	1	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	1	0	1	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0
Skatter for fremtiden	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	1	1	1	0	0
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Sørnorsk Kystnatur	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	0
Kystarven	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1
Økosystem Dokkadelta	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	1	0
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	1		1	0		0	0		1	1		1	1		0	0		1	1			0	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	1	1	1	0	1
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1	1	1	1	1		0	1		1	1		0	1		1	1		1	1		0	0	
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	1	1	0	1		0	1		0	1		0	1		0	1		1	1		0	1	
Sum	**14**	**12**	**10**	**10**	**9**	**6**	**9**	**10**	**9**	**14**	**13**	**11**	**10**	**13**	**8**	**5**	**6**	**4**	**11**	**12**	**7**	**7**	**3**	**3**

Tabell 29 Oversikt over spesielle kompetanseinstitusjoner som hovedprosjektene har samarbeidet med i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	2010	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nordøstkompaniet i Vardø (fuglefaglig kompetanse og arkitektkompetanse knyttet til opparbeiding av skjul), Varanger samiske museum (innsamling av materiale på "Folk og fugl"), Horisont Varanger (skriving av temahefter knyttet til de tre internasjonalt verneverdige områdene som ligger innenfor prosjektets geografiske område).		Høgskolen i Nord-Trøndelag, Høgskolen på Hedmark, Agder naturmuseum, Oppdal kommune, Varanger samiske museum.	Høgskolen i Hedmark. Wild Sweden (den beste naturbaserte turoperatøren i Sverige, Marcus Eldh). Wild Wonders of Europe og Rewilding Europe.
Sykkelturisme i Nordland	Nordland Nasjonalparksenter, SALTIN (Næringshage i Saltdal).	Nordland nasjonalparksenter, Nordland fylkeskommune (Kulturminneavdelingen) og Nordlandsmuseet.	Nordland Nasjonalparksenter, Kulturmyndighet, Nordlandsmuseet, Fortidsminneavdelingen, Jernbaneverket.	Midtre Nordland Nasjonalparkstyre, Fylkesmannen i Nordland, Nordland Fylkeskommune, Jernbaneverket (rassikringsansvarlig), NorConsult (utarbeidelse av forslag til trase), Miljødirektoratet (mest juridisk), Miljøverndepartementet (mest juridisk) og Norsk Kulturminnefond.
Vidda Vinn	Høgskolen i Lillehammer (kurs i interpretasjon), Norsk Villreinsenter/SNO (villreinkompetanse og naturveiledning), SNO (tilretteleggingsteam), Telemark Fylkeskommune – kulturminneavdelingen, Prokonsult AS (rådgiver offentlige innkjøp, anbudsdokument bygg og anlegg), landskapsarkitekt, Innovativ Fjellturisme.	Høgskolen i Lillehammer, NINA, Høgskolen i Telemark, Norsk Villreinsenter Sør, SNO naturveileder/oppsyn, Telemark fylkeskommune kulturminneavd., Fylkesmannens miljøvernavdeling, Kongsberg Prosjektservice (rådgiver bygg/anlegg og offentlige innkjøp).	UMB, TØI, Høgskolen i Telemark, Telemarksforskning/VRI, Norsk Villreinsenter Sør, Statens Naturoppsyn, Kulturminneavdelinga på fylkeskommunen.	Norsk Villreinsenter Sør, Statens Naturoppsyn, Kulturminneavdelinga på fylkeskommune; Eytor Interaktiv Media.
Villreinen som verdiskaper	NINA + institusjonene i styret.	Arkitektfirmaet Snøhetta, NTNU, Gudbrandsdalsmusea,	Gudbrandsdalsmusea, Villreinsenteret, Østlandsforskning,	Gudbrandsdalsmusea, NVN Hjerkinn, NINA, Hole Feltarbeid.

		NINA, Universitetet i Tromsø, Oppland fylkeskommune, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo og Østlandsforskning.	Oppland Fylkeskommune, SNO, Lesja Kommune. I tillegg har delprosjektene en lang liste med samarbeidspartnere fra museum, Universitetet i Tromsø, Russland og Frankrike, ulike råd/nemder.	
Skatter for fremtiden		Det er knyttet kontakt til det svenske NAPTEK-prosjektet og til det nyoppstartede MONA-prosjektet i SNO	Institutt for kjemi, bioteknologi og matvitenskap ved Universitetet for miljø- og biovitenskap, Sjøsamisk Kompetansesenter og RiddoDuottarMuseat, Porsanger Museum og Rørosmeieriet	Institutt for kjemi, bioteknologi og matvitenskap ved Universitetet for miljø- og biovitenskap, Sjøsamisk Kompetansesenter og RiddoDuottarMuseat, Porsanger Museum, Rørosmeieriet, Lierne Museer.
Mellom fjell, fjord og folk	Breheimsenteret.	Høgskulen i Sogn og Fjordane (prosjektleder har undervist i naturbasert reiseliv og Naturarvprosjektet for studenter på reiseliv og friluftsliv). Luster Vidaregåande Skule arrangerer bygdevertskurs i lag med prosjektet.	Høgskolen i Sogn og Fjordane, Rockefarm AS Luster Videregående Skule, Reisemål Sogndal og Luster, SNO, Div. kunstmuseum og Sogn folkemuseum.	Høgskulen i Sogn og Fjordane, Rocketfarm AS, Luster vidaregåande skule, Gaupne skule, Jostedal skule, Skjolden skule, Visit Sognefjord, SNO Luster kommune.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		Universitetet i Bergen og reiselivskontor.		
Sørnorsk Kystnatur	Agderforskning (etablering av "Kunnskapsbase Lister" delprosjektet).	Universitetet for Miljø og Biovitenskap (UMB), Agderforskning, Lista fuglestasjon, NINA (innledende samtaler).		Agderforskning, NIVA, Bioforsk, UiO
Kystarven	Norsk Landbruksrådgjeving i Sogn og Fjordane, Universitetet i Bergen, Lyngheisenteret på Lygra.	Bioforsk på Fureneset (felles fagmøte og faglig oppfølging på Kystlynghei), Vestlandsforskning i Sogndal (utvikling av open source sti-app for Sogn og Fjordane), Universitetet i Bergen (pollenanalyse i Sørværet, kurs i lyngbrenning, med mer.), Kystlyngheisenteret på Lygra (kurs i lyngbrenning).	Vestlandsforskning i Sogndal (utvikling av sti-app), Bioforsk på Fureneset (kulturlandskapsseminar i Solund), Kystlyngheisenteret på Lygra/ Universitetet i Bergen (lyngsviing), Visit Fjordkysten (reiselivsutvikling).	Norsk Landbruksrådgivning i Sogn og Fjordane, Universitetet i Bergen
Økosystem Dokkadelta	Fylkesmannen i Oppland,		Fylkesmannen i Oppland, Høg-	Se tidligere årsrapporter. I tillegg er det

	Høgskolen i Telemark, KunstKulturKonzeption (Tyskland). Erfahrungsfeld Kassel (Tyskland). Erfaringslære ved Walther Sigfried Hahn, NINA, M8, Gaia Arkitektene.		skolen i Telemark, SNO, Skoler i Land.	etablert et samarbeid med Høgskolen i Gjøvik rundt universell utforming (Dp9) og det er samarbeidet med arkitekt Vibeke Hegg som har jobbet mye med den kulturelle skolesekken.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Miljøfyrtårn/sertifisert miljøfyrtårnkonsulent.	Høgskolen i Lillehammer, Europarc Consulting, Europarc Federation og BI.	1. NINA Om tall for området, deres meninger om trafikkstrømmer og farer. Ekstra mye om utvikling av villreinstamme og grunnlag for formidling: Hvorfor skal man være ekstra var med trafikk i forhold til villrein på Dovrefjell sammenlignet med andre områder? Villreinen i Dovrefjell (og Rondane) flykter 1,5 - 2,5 km ved forstyrrelse mens de i andre områder bare drar 500 meter unna. Skal være grunnlag for en brosjyre i 2013, akkurat som for moskus. Får publikum, og ikke minst bedriftene, dette budskapet så øker forståelsen. Dette er ikke formidlet før. 2. SNO naturveilederne. SNO er viktige samarbeidspartnere når det gjelder formidling. En av dem fra Hjerkinn var med på feriemessen Vakantiebeurs i 2012. SNO var flink i formidling og de lærte hva de besøkende som planlegger sitt besøk spør etter. 3. Høgskolen i Lillehammer. Tidligere fagrepresentant for styringsgruppe ved Chartersøk-	

			naden, Thor Flognfeldt er en fast diskusjonspartner. Han ble tatt med til Europarckonferansen for både å lære og være diskusjonspartner under og etter konferansen. Han er også sparringspartner på innhold og avklaring av verdiskapingsbegrepet, som ledelsen for VSP programmet har endret i løpet av 2012 i forhold til vårt prosjekt, men ikke i forhold til andre prosjekter i samme program. 4. BI Georg Kamfjord på BI har ved et par møter og gjennom mail vært sparringpartner på avklaring av markedsrelaterte begreper dvs. for et faglig forankret rammeverk på verdiskaping og informasjon, markedsføring og produktutvikling.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Aurland Naturverkstad AS, Vestlandsforsking Sogndal, Telemarksforsking, Sogn Jord- og Hagebruksskule i Aurland, Høgskulen i Sogn og Fjordane i Sogndal.	Campus Aurland (Aurland Naturverkstad, Sogn Jord- og Hagebruksskule), UMB, Telemarksforsking og Fossekall A/S.	Campus Aurland ved Sognefjorden Næringshage, Aurland Naturverkstad AS, Sogn Jord- og Hagebruksskole, Fossekall AS, UMB, Karlsens AS og Telemarksforsking.	- Aurland Naturverkstad AS, Sognefjorden Næringshage AS, Ressurssenteret ved Sogn Jord- og Hagebrukskule (Campus Aurland), Fossekall AS, Universitetet for Miljø- og Biovitenskap, Karslens AS, Telemarksforsking, Distriktssenteret.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Fylkesmannens miljøvernavdeling, Universitet i Tromsø, Destinasjon Varanger, Bioforsk Svanhovd.	Universitet i Tromsø og Vadsø videregående skole.	Biotope AS (Arkitektbyrå). Blått blikk media (kommunikasjon), Fylkesmannen i Finnmark, Destinasjon Varanger.	Det er samarbeid med Aurland naturvekstad i forbindelse med utvikling av natur og kulturpark i Varanger.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Naturens Bästa og Svensk Ecoturismeforening (Sverige), HiNT, Rovdyrsenteret på Namsskogan, Järvzoo Interregprosjekt på fjellrev, Visit	Naturens Bästa i Sverige, ATTA (Adventure Travel Trade Assosiation), Francis Ford Coppola Ecolodges, Responsible Travel, Travel Traders, Høgskolen i	Proneo AS, Lierne Nasjonalparksenter, Joma Næringspark, Samien Sijte,Mære landbruksskole, Høgskolen i Harstad, Samidoudji Sverige, Visit Sapmi, Sintef,	Proneo AS, Joma Næringspark, Lierne nasjonalparksenter, Saemien Sijte, Fylkesmannens miljøvernavdeling, Fylkesmannens landbruksavdeling, Trøndelag Reiseliv AS, Innherred Reiseliv AS, Høg-

	Sapmi Samernas Utbildningssentrum i Jokkmokk.	Nord-Trøndelag, Trøndelag Reiseliv, Innherred Reiseliv, Visit Sapmi, Proneo Verdal, Innovasjon Norge både lokalt og sentralt, Norsk Økoturismeforening, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag (landbruk og miljø), Nord-Trøndelag Fylkeskommune.	HiNT, Høgskolen i Lillehammer, West Higland College, Scotland (center for adventure studies), Trøndelag Reiseliv, Innherred Reiseliv, Wild Scotland, Responsible Travel, Travel Traders (Anne Marte Solberg), ATTA v/Chris Doyle, Direktoratet for naturforvaltning, Norsk Økoturismeforening, Neil Rogers Consulting, Svensk Økoturismeforening / Naturens Bästa, Norsk Ornitologisk Forening, Statens vegvesen, Avinor, kommuner Fylkesmannen i Nord-Trøndelag (landbruk og miljø), Nord-Trøndelag Fylkeskommune, Innovasjon Norge - lokalt samt flere utenlandskontorer.	skolen i Nord-Trøndelag, Bioforsk Midt-Norge, University of highlands and islands (Scotland), Royal society of protection of birds (England), (RSPB) Adventure Travel Trade Assosiation (ATTA), Norsk Ornitologisk Forening (NOF), Neil Rogers Consulting, Visit Sapmi.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Universitetet i Tromsø, Universitetet i Bergen.	Siste Skrik kommunikasjon AS.	Folgefonna Nasjonalparksenter i Rosendal, Norsk Kulturarv, Norsk Fjellmuseum, Jotunheimen og Reinheimen nasjonalparksenter, Nord-Troms studiesenter, Halti nasjonalparksenter, Innovasjon Norge, Sametinget, Fylkeskommunen i Troms og Rådet for nasjonalparkkommunene.	Miljødirektoratet, Telemarksforskning, Innovasjon Norge, Mimir AS, Høve Støtt AS, Norsk Fjellmuseum Nasjonalparkinformasjonssenter, Folgefonna nasjonalparkinformasjonssenter, Halti Nasjonalparkinformasjonssenter, Universitetet i Bergen, Bjerknessenteret, Gudbrandsdalmuseet, Dialogic AS, Ungt Entreprenørskap Oppland, Nord-Troms Studiesenter, EUREKA AS, Nord-Troms museum, Rørosregionen Næringshage og Vingelen Utvikling.

6.4 Hovedmål III: Bred verdiskaping

Et sentralt utgangspunkt for arbeidet med bred verdiskaping er at natur- og kulturarven utgjør en viktig ressurs for nærings- og samfunnsutvikling. Natur- og kulturarven har betydning for folks identitet og trivsel. Den gir steder særpreg og egenart, og den er grunnlag for lokalsamfunnsutvikling og for andre former for verdiskaping. Kultur- og naturarven er et viktig reiselivsprodukt. Reiselivsmarkedet etterspør unike opplevelser og steder med særpreg, levende kulturlandskap og storslått natur. Innen reiselivsmarkedet er det derfor et stort potensial for verdiskaping med utgangspunkt i kultur- og naturarven.

Et sentralt poeng med bred verdiskaping er også at økt bruk av natur- og kulturarven skal bidra til økt kunnskap og forståelse av de verdier den representerer, og at man derigjennom også skal bidra til økt oppslutning om vern og bevaring av natur- og kulturarven. Slik sett er bred verdiskaping også en utviklingsstrategi som legger avgjørende vekt på å understøtte en bærekraftig utvikling.

Gjennom bred verdiskaping legges det således vekt på å skape et gjensidig forsterkende samspill mellom miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. Et slikt forsterkende samspill vil også være en forutsetning for bærekraftig utvikling.

- Miljømessig verdiskaping innebærer å styrke kvalitetene og verdiene knyttet til kulturminner, kulturlandskap og natur. Miljømessig verdiskaping oppstår ved at disse verdiene skjøttes, holdes i hevd og bevares slik at kulturarven og natur-mangfoldet sikres. Dette oppnås blant annet gjennom god helhetlig planlegging og forvaltning av det fysiske miljø, istandsetting, tilrettelegging, skjøtsel, gjenbruk og god ressursforvaltning.
- Kulturell verdiskaping innebærer økt kunnskap og bevissthet om lokal kultur- og naturarv, særpreg, tradisjoner, historiefortelling og symboler som gir grunnlag for formidling og utvikling av en stedlig identitet og stolthet.
- Sosial verdiskaping innebærer utvikling av felles forståelse, engasjement, tillit og tilhørighet som oppstår gjennom samarbeid, samhandling, dugnad, frivillighet, fellesskap og nettverk.
- Økonomisk verdiskaping innebærer økt lønnsomhet gjennom produksjon og salg av varer og tjenester og økt sysselsetting for lokalsamfunnet, for eksempel som følge av innovasjon, merkevare- og omdømmebygging.

Bred verdiskaping har et sentralt fokus i Naturarven som verdiskaper. Programmet skal synliggjøre hvordan naturarven kan være en ressurs for både miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. Vi er i den forbindelse opptatt av både dokumentasjon av hver enkelt av verdiskapingsformene og vektleggingen og sammenhengen mellom de ulike formene for verdiskaping. Dersom man skal lykkes med utviklingsstrategier forankret i bred verdiskaping, er det en forutsetning at man klarer å få til et gjensidig forsterkende samspill mellom de ulike formene for verdiskaping.

6.4.1 Miljømessig verdiskaping

Når det gjelder miljømessig verdiskaping har vi i rapporteringsskjemaet valgt å ha hovedfokus på hvilke miljømessige (fysiske) tiltak som har blitt gjennomført som kan bidra til å sikre naturverdiene på en bedre måte. Både i 2010, 2011, 2012 og 2013 er det stilt spørsmål om det er gjennomført registrerings-, skjøtsels- eller andre typer forvaltningstiltak for å ivareta naturverdier i regi av

prosjektet. Åtte av hovedprosjektene har svart ja på dette spørsmålet i 2010, seks i 2011, ni i 2012 og seks i 2013. Tabell 30 gir en oversikt over hvilke tiltak som er gjennomført, og hvilke naturtyper og hva slags naturverdier det dreier seg om. Flere av prosjektene har gjennomført ulike former for natur- og kulturfaglige kartlegginger og registreringer. Noen kartlegginger har som formål å få økt kunnskap om natur- og kulturkvalitetene som grunnlag for forvaltning, formidling og profilering av områdene. Noen registreringer gjennomføres også som konsekvensutredninger som grunnlag for gjennomføring av eventuelle tilretteleggingstiltak. Noen har også gjennomført rydde- og skjøtselsprosjekter med det formål å bevare og fremme både natur- og kulturlandskapsverdier på en bedre måte. For å kunne tilrettelegge og bruke naturverdiene på en måte som øker sannsynlighetene og mulighetene for at naturverdiene sikres og bevares, er det behov for kunnskap om de naturverdiene som finnes i områdene. Det er således naturlig at det er fokus på å skaffe seg oversikt over naturkvaliteter og naturverdier i en tidlig fase av prosjektene. Tiltakene i 2013 dreier seg i første rekke om skjøtsel, tilretteleggingstiltak og formidlingstiltak. Registeringsaktivteter er gjennomført tidligere år.

Tabell 30 Oversikt over registrerings-, skjøtsels- eller andre typer forvaltningstiltak i ulike naturtyper for å ivareta naturverdier i regi av prosjektet som er gjennomført i 2010, 2011, 2012 og 2013.

Hovedprosjekt	**Tiltak og naturtyper 2010**	**Tiltak og naturtyper 2011**	**Tiltak og naturtyper 2012**	**Tiltak og naturtyper 2012**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er startet en prosess om geografisk valg av lokaliteter for tre tilrettelagte naturstier i kystnatur, frodig bjørkeskog og høgfjell. Det er også startet en prosess på å skaffe tillatelse til å tilrettelegge for begrenset turisme i et naturreservat (fuglefjell i Kongsfjordreservatet)	Det er gjennomført befaring av tilrettelegging for natursti i fuglefjell (Kongsfjord), i frodig bjørkeskog (Masjok) og i høyfjell (Tørrvatna). Det er startet kartlegging av fuglefaunaen i Tanamunningen - et 12 måneders prosjekt.	NOF'ere kartla fuglefaunaen rundt turistbedrifter på Varanger. Befaring av hekkeplass for jaktfalk på Veidnes med henblikk på å tilrettelegge for en observasjonsplass for turister.	Befaring for å vurdere å legge en hekkelokalitet for jaktfalk åpen for publikum. Ekspertbefaring i juni på Veines, Berlevåg.
Sykkelturisme i Nordland	NINA har utført registrering av biologisk mangfold i Saltdal kommune. NVE har laget miljøplan for Saltdalselva, og det er startet registreringer av kulturminner langs sykkelstien.		Det er gjort naturmangfoldsanalyse for strekningen Lønsdal - Kjemåga samt en kulturminneregistrering av både Nordlandsmuseet og Nordland Fylkeskommune på samme strekning. Dette er et landskapsvernområde. Det gjenstår å se om det blir tillatt å bygge noe her.	

			Kulturmyndighetene har også vært og sett på en tyngre traktorvei som er opparbeidet, hvor det ligger et kulturminne 5 meter fra denne veien (fangstgrop).	
Vidda Vinn				
Villreinen som verdiskaper			Registrering av massefangstanlegg på Formokampen, samt registreringer av fangstanlegg i tilknytning til forarbeid med formidlingstiltak på Venabu. Registrering av fangstanlegg på Dovrefjell. Oppland Fylkeskommune planlegger å gjennomføre en skjøtselsplan for Formokampen basert på resultat av funnene der.	Tilrettelegging av turstier, natur og kulturminner i høyfjellet, formidling (guida turer) for turister, skoleelever og lokale innbyggere (jf. tiltak Formokampen).
Skatter for fremtiden				
Mellom fjell, fjord og folk				
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn				
Sørnorsk Kystnatur	Rapporten "opplev fugleliv på unike Lista" angir hvilke områder som man gjennom tiltak kan tilrettelegge for fugleturisme. Rapport på botanisk mangfold på Hanager. Registrering av botanisk mangfold.	Registreringsarbeid i forbindelse med konsekvensvurdering av spa-anlegg i Steinsvika.	Skjøtsel av naturbeitemark og slåttemark (Lista og Hidra). Omsøkt tiltak for registrering/observasjon via fjernobservasjonsteknologi. Tilretteleggingstiltak for forsterking av villaksstammen.	Etablert fisketrapp i Kvåsfossen - bestandsforsterkningstiltak for atlantisk laks. Etablert observasjonsskjerm ved Nesheimvann naturreservat i tilknytning til Lista ungdomsskole.
Kystarven	Det er gjennomført fugletelling i en-	Vintertelling av Sjøfugl sammen	Vintertelling av Sjøfugl sammen	Det er gjennomført fugletelling

	keltreservat og på sjøen. Det er foretatt registrering av naturbeitemarker og kystlyngheiområde. Det er bestilt en komplett pollenanalyse for Sørværet Naturreservat. Videre har det blitt drevet systematisk beitesviing i Sørværet i samarbeid med Universitetet i Bergen. Det er også gjennomført omfattende ryddeaktivitet i Sørværet Naturreservat for å holde reservatet mest mulig fritt for søppel.	med fylkesmannen i Sogn og Fjordane. Det er gjennomført lyngbrenning i Kystlynghei i samarbeid med Mons Kvamme frå UiB. Det er foretatt registrering av Naturbeitemarker i Solund og søppelrydding i Sørværet (naturreservat med våtmark, kystlynghei og myr). Lyngbrenning er gjennomført flere steder. Videre er det foretatt fugletelling på Rønseth (edellauvskog, NOF) og insektsregistrering i Sørværet og i Solund (Fylkesmannen).	med fylkesmannen i Sogn og Fjordane. Lyngbrenning i Kystlynghei sammen med Mons Kvamme (UiB). Søppelrydding i Sørværet (Naturreservat med våtmark, kystlynghei og myr). Rydding av turstier - herunder noen gamle ferdselsveier.	og registrering av naturbeitemark. Det er gjennomført søppelrydding og vegetasjonsrydding i Sørværet Naturreservat. Det er også gjennomført kontrollert beitesviing på Værlandet, på Atløy og i Solund.
Økosystem Dokkadelta	Det er utarbeidet skjøtselsplan (Bjørnhaugmyr (orkideer)), foretatt registreringer av elvemusling i 7 vassdrag, registrering av bever, restaurering knyttet til Øktmyrene, registrering av fiskeslag i Økosystem Dokkadelta, utarbeidet fotodokumentasjon av fiskearter i Randsfjorden, igangsatt overvåkingsprogram for Dokkadeltaet naturreservat med resultater for 2010, og det er utarbeidet tiltaksplan for elvemusling i Lomsdalselva	Det er foretatt registrering av slåttemark, skjøtsel av to slåttenger med sjeggklokke og registrering av elvemuslinger. Det er påbegynt skjøtsel av Lomsdalsvassdraget som elvemuslingshabitat. Videre er det gjennomført skjøtsel av orkidémyr, skjøtsel av solblom og registrering av nattsommerfugler. Det er laget fotodokumentasjon av alle fiskearter i Økosystemet.	Skjøtsel av slåttemark. ØD har satt i gang et registreringsarbeid av storørret i Dokkaelva for å øke kunnskapen om gyteforhold i Dokkaelva for storørreten fra Randsfjorden. ØD og DNV har utviklet en stedegen frøblanding som har blitt brukt i et pilotprosjekt i samarbeid med Statens Veivesen. Frøblandingen har blitt brukt i kantsonen (100m) av riksvei 33 og skal bidra til habitatforbedring for humle.	Skjøtsel av slåttemark. Skjøtsel av slåttemyr. Skjøtsel/overvåking og tilrettelegging for bærekraftig opplevelse av elvemusling. Utprøving av metoder for overvåkning av verneområder som inkluderer pedagogiske aspekter. Registrering av diverse sjeldne plantearter, herunder solblom og sjeggklokke. Se også vedlagte rapport, særlig dp 8 og 9.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell				
Nærøyfjorden	Det er gjennomført	I all hovedsak er	Innsatsen her	1. Beitefrem-

Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	skjøtselstiltak knyttet til kulturlandskapet. Tiltakene er forankret i skjøtselplaner/forvaltningsplan. I dette arbeidet rapporteres det også om en betydelig innsats i forhold til motivering og samordning av innsats og økonomi fra en rekke aktører.	dette framhjelp av, tilrettelegging for, samt utføring av skjøtsel knyttet til kulturlandskapet. Tiltakene har fotfeste i skjøtselsplaner/forvaltningsplan. I dette arbeidet ligger det og en ikke ubetydelig innsats i forhold til motivering for, og samordning av innsats og økonomi, fra en rekke aktører. Skjøtsel har fokus på tidligere beite- og slåttelandskap.	har fotfeste i satsingsområdet på skjøtsel og tilrettelegging og utgjør i hovedsak framhjelp av, tilrettelegging for, samt utføring av, skjøtselstiltak knyttet til kulturlandskapet. Tiltakene har videre grunnlag i skjøtselplaner/forvaltningsplan. I dette arbeidet ligger det også en ikke ubetydelig innsats i forhold til motivering for og samordning av innsats og økonomi fra en rekke aktører. 1. Skjøtsel av tidligere beite - og slettelandskap. Selve arbeidet blir utført av parkpartnerne alene eller i samarbeid med andre. 2. Oppfølging av tiltaksplan for kulturlandskapet i Vestnorsk fjordlandskap.	mende tiltak av naturbeitemark. 2. Skjøtsel av tidligere beite - og slettelandskap. Sjølve arbeidet blir utført av parkpartnerne alene eller i samarbeid med andre. 3. Oppfølging av tiltaksplanen for Kulturlandskapet i Vestnorsk fjordlandskap.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya				
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det vises til at reindriften driver kontinuerlig skjøtsel av kulturlandskap ved at denne bidrar til å bevare både biologisk mangfold og trua dyrearter. På Tautra (Frosta kommune) skal det etableres en fugleobservasjonspost	Det er gjennomført registrering av områder som er interessante med hensyn til artsmangfold og tilgjengelighet: ♦ Ytteråsen, Elvran i Stjørdal - muligheter for fotoskjul på hønsehauk ♦ Beitlandet gård i Stjørdal, mu-	Registrering av områder som kan være interessante for birdwatching, bl.a. nye lokaliteter på Beitlandet i Stjørdal, Forra i Levanger og Sandnes, Lierne.	

	på Åbotneset. Ved å kanalisere fugle-interesserte besøkende til nordenden av Tautra vil sårbare områder på sørenden av øya bli avlastet og forhåpentligvis bedre ivaretatt. Dette anses både som et utviklingstiltak og (forhåpentligvis) et konfliktdempende tiltak.	ligheter for fotoskjul på skogsfugl m.m. ♦ Dalføre fra Flora til Hegra i Stjørdal kommune, kartlegging av mulige arter for guiding og foto ♦ Flere områder i Meråker med fokus på spill med dobbeltbekkasin		
Norges Nasjonal-parklands-byer[3]	Rydding av skog/vegetasjon rundt nasjonal-parklandsbyen Lom		Skjøtsel av skog og naturbeite-mark i samband med rydding og vedlikehold av turstier. Turstie-ne blir ryddet kontinuerlig. Fiskeplass er et godt forvalt-ningstiltak i samarbeid med grunneiere. I Storslett er regi-streringstiltak gjort i samarbeid med Halti Na-sjonalpark-sentret og for-valtninga.	

Fysiske tilretteleggingstiltak for å øke tilgjengeligheten til naturområdene er også en viktig del av den miljømessige verdiskapingen. Både i 2010 og i 2011 hadde 13 av hovedprosjektene gjennomført tiltak for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum. I 2012 og 2013 er antallet økt til 14 (jf. Tabell 31). Oversikten viser at flesteparten av prosjektene har jobbet med en eller annen form for tiltak som innebærer tilrettelegging av turstier og skilting for ulike formål. I tillegg inngår i varierende grad tilrettelegging av utsiktspunkt/opplevelsespunkt, fotoskjul, hekkeplasser, skilting, kanalisering, parkering, utarbeidelse av kart o.l. Målgruppene er som oftest lokalbefolkning og besøkende til områdene, men noen har et større fokus på bestemte målgrupper, f.eks. etablering av fotoskjul for fugletittere, etablere et bedre aktivitetstilbud for besøkende på bestemte destinasjoner og tilrettelegging for handikappede. Økosytem Dokkadelta skiller seg ut med tilrettelegging gjennom kunst i natur, en litt alternativ tilnærming for å skape nysgjerrighet, opplevelser, kunnskap og forståelse av naturkvalitetene i området.

[3] Mangelfull rapportering for alle nasjonalparklandsbyene.

Det er verdt å merke seg at formidling trekkes fram som viktig i flere av prosjektene, og at det er fokus på å legge til rette for økt tilgjengelighet samtidig som man søker å få til kanalisering utenom de mest sårbare områdene. Flere av tiltakene har også som formål å avdempe og forebygge konflikter mellom ulike brukerinteresser. Dersom man lykkes med det, samtidig som flere tar naturen i bruk, er det også sannsynlig at bevisstheten om kvalitetene og verdiene i naturen øker. Økt forståelse for verdiene knyttet til naturarven er videre viktig for å skape oppslutning om vern av naturen. Dersom man klarer å legge til rette for økt bruk av naturen, samtidig som sannsynlighetene og mulighetene for å bevare viktige verdier knyttet til naturarven øker, har man bidratt til å nå viktige målsetninger i verdiskapingsprogrammet Naturarven som verdiskaper.

Tabell 31 Tiltak som er gjennomført for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum i 2010 og 2011. Hva slags tiltak er gjennomført, hvilke naturverdier det er fokusert på og hvem som er målgrupper.

Hovedprosjekt	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2010	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2011	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2012	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Tilrettelegging av tre forskjellige naturstier på ca 5 km hver. Hensikten er å legge til rette for besøkende fugleturister med merkede stier. Samtidig er stiene åpne for lokalbefolkning og attraktive for lokal opplæring/bruk. Prosjektet har anmodet Fylkesmannen om lov til å utrede opparbeiding av sti i Kongsfjord naturreservat (fuglefjell), hvor målgruppen er tilreisende fugleturister og tilretteleggeren er kompetente lokale bedrifter. Fylkesmannen støtter tiltaket og har sendt saken til DN.	Etablering av naturstier. Målgruppene er fugleturister og lokalbefolkning (skole og innbyggere). Det arbeides med å tilrettelegge et stisystem i et fuglefjell i Kongsfjordreservatet. Målgruppen er betalende turister. Det kan også være aktuelt å ta med skolelever for å øke kunnskapen om naturverdien.	-Sti Ekkerøy. -Sti Masjok. -Sti Kramvik Sti + skjul. -Stabbursnes foringsplass. -Stabbursdalen nasjonalpark Karnapp.	Sti Komagdalen i Varangerhalvøya nasjonalpark - sti befart og vedtatt i styret for nasjonalparken. Rettes mot opplevelse av fuglelivet. Besøkende til nasjonalparken er målgruppen, samt for elever i grunnskolen i lokalmiljøet og lokalbefolkning for øvrig. Fotoskjul i Tanamunningen - erfaringer med fotografering fra flytende fotoskjul er svært gode i Båtsfjord. Det er søkt fylkesmannen om å få bruke tilsvarende flytende fotoskjul også i Tanamunningen naturreservat. Svar på søknaden enda ikke mottatt. Falkeskjul på

				Veines - prosjektet har bidratt med finansiering til et fotoskjul nær et reir av jaktfalk knyttet til en alminnelig kjent hekkeplass som de siste årene har fått hekkesesongen ødelagt av forstyrrelse av mennesker. Hensikten er å kanalisere ferdsel. Målgruppe lokalbefolkning, fugleturister og naturfotografer. Kunstig hekkeplass for rødnebbterne i Pasvikelva - en kunstig hekkeplass for terner foreslått anlagt på broelementer etter en sprengt stålbru fra 1944. Ligger i et naturreservat. Formålet er å lage sikre hekkeplasser og å lage en turistattraksjon nær det russiske fugletårnet på andre siden av elva. Målgruppen er naturbaserte turister. Fugleskjul Veidneskubben - det er bygget et skjul for observasjoner av fugl knyttet til et naturreservat i et fjæ-

				reområde. Naturbaserte turister er målgruppen. Skjul knyttet til sti på Stabbursneset - ligger i et naturreservat knyttet til våtmark og en stor morenerygg. Målgruppen er naturbaserte turister. Fuglesti rettet mot kundene til Vestre Jakobselv Camping, tilrettelagt i frodig bjørkeskog som går ned til Jakobselva, naturbaserte turister.
Sykkelturisme i Nordland		Prosjektet tilrettelegger selve hovedtraseen og deler av denne er ferdig. Den ene delen er langs Saltdalselva som er et verna vassdrag. I tillegg er det bygget en ny vei hvor man befinner seg langs tilhørende små elver som munner ut i hovedelva. Traseen går gjennom flere våtmarksområder og nært inntil Junkerdal nasjonalpark. Det vil bli satt opp formidlingslommer langs hele traseen. Målgruppen er alle som ønsker å benytte stien.	Ca. 5 mil av sykkelstien er gjennomført. Det er utarbeidet et kart hvor man har lagt på trimkassene som er i Saltdal (29 stk.) for å synliggjøre muligheten man har med å bruke sykkelstien til disse. Målgrupper er mennesker i Saltdal, fastboende eller besøkende.	Store deler av sykkelstien gjennom Saltdal er ferdig og flere «syklister» har tatt turen med kamera og lagt dette ut på You Tube og Facebook for å dele sineopplevelser. Det er ikke fokusert på noen spesielle naturverdier. Målgruppen er «alle» som ønsker å sykle i naturen.
Vidda Vinn	Steinsetting av Sol-	Ved Falkeriset i	-Sti og p-plass ved	Gaustatoppen -

	stien sommeren 2010 har på kort tid resultert i kanalisering av ferdsel til de mindre sårbare randområdene utenfor Hardangervidda nasjonalpark. Hardangervidda står i fokus, formidlingsopplegget langs stien er under utarbeidelse, men sannsynligvis vil både villreinen og sola være viktige naturverdier i formidlingsopplegget. Målgruppa er barnefamilier. Det arbeides også med å få til ei kobling mellom formidlinga langs stien og den naturlige og/eller kulturelle skolesekken.	Rauland er det etablert ny p-plass og foretatt steinsetting av sti. Naturverdiene omfatter et lett tilgjengelig høyfjellsområde og utsiktspunkt i tilknytning til områder med villrein og rikt fugleliv. Målgruppen er turister, hyttefolk og bygdefolk, spesielt barnefamilier. I tillegg er det arbeidet med tilrettelegging på to andre turveier.	Falkeriset, Rauland. -Kort rundtur i Vågslid, ved E-134 over Haukelifjell. Målgruppe: Primært bilturister sommerstid, både norske og utenlandske. Ellers hyttefolk, innbyggere og regionale turister.	fra toppstasjonen på Gaustabanen og til platået. Solstien - korteste vegen til Hardangervidda. Falkeriset - populært utsiktspunkt Kvennavegen ved Mogen - en kort rundtur ved foten av Hardangervidda. Kombinasjon båttur med Fjellvåken, fottur og lunsj på Mogen Turisthytte. Målsettingen er tilrettelegging som kanaliserer trafikken utenom sårbare områder og hindrer terrengslitasje. Tiltaka øker tilgjengeligheten til naturopplevelsen for mange flere og er med på å øke interessen og kunnskapen om naturen. Målgruppe: pensjonister, barnefamilier, turister på rundtur i området. Lokalbefolkningen og hytteeiere. Tiltaka viser seg også å ha en regional effekt.
Villreinen som verdiskaper	Opparbeidelse av sti og utsiktspunkt på Tverrfjellet,	Etablering av natur- og kultursti til Tverrfjellet	-Steinlegging av sti opp mot Formokampen og del av det stør-	Tiltak Fangstminnepark ved NVN Hjer-

	Hjerkinn. Naturverdier: Høyfjell, villrein og moskus. "Naturrestaurering" og tilbakeføring av tidligere militært skytefelt. Målgruppe: Tilreisende og lokale. Tiltaket er gjort etter kriterier for universell utforming. Barn og ungdom, opplegg av naturveilederne.	(høyfjell, villrein og moskus). Utarbeidelse av guidemateriell og forarbeid til skilting ved Høvringen (høyfjell, villrein, jakt og fangst og botanikk). Målgruppe er hotellenes besøkende og lokalbefolkningen. Utarbeidelse av guidemateriell knyttet til Venabufjellet (villrein, jakt og fangst, botanikk og geologi) Målgruppen er primært besøkende ved Venabu høyfjellshotell.	re Formokampenprosjektet. -Gangvei i fangstminnepark/universell utforming. Fokus kulturminner/naturmiljørettet mot turister/turgåere/andre.	kinn. Etablert gangstier, samt startet rekonstruksjon av fangstgroper. Dette er første ledd i en større og lengre prosess i utviklingen av Fangstminneparken på Hjerkinn som ferdigstilles i løpet av 2015. Målgruppe: Turister, skolebarn, lokalbefolkning. Jf. også tiltak Formokampen.
Skatter for fremtiden				
Mellom fjell, fjord og folk	Natursti og utsiktspunkt (bre, dal og de nære ting). Målgrupper er besøkende og lokale. Klatrejungel for barn.	Prosjektet viser til tidligere svar om hva som er gjennomført under delprosjekt Infrastruktur. Fokuset ligger på nærturområdene til bygdene i kommunen og naturområdene som ligger mellom bygdene. Områdene omfatter primært skogsterreng og høgfjellsområder. Målgruppen er lokalbefolkning og tilreisende turister – på sykkel eller til fots. Tiltakene er i stor grad lavterskeltiltak med noen unntak (f.eks. røde og svarte vandreruter).	Mye stimerking til "nye" og "gamle" turmål. Primært lokale nærområder og områder som grenser til verneområder. Byggetiltak som sluser brukere gjennom "nye" områder. Primært lokale nærområder. Målgruppa er lokale innbyggere og besøkende.	Mye stimerking og skiltinformasjon til nye og gamle turmål. Lokale naturverdier/ nærområder i fokus. Stor variasjon i naturverdiene fra bygdenære skoger og kulturlandskap til høgfjell og utsiktspunkt. Målgruppen er lokalbefolkning og turister. Sognefjordvegen S1. Merka sti fra Sognefjellet, gjennom Luster, Sogndal og Leikanger til Hella. Stor variasjon i naturverdier. Stien følger Sognefjorden hele veien.

				Målgruppen er lokalbefolkning og turister. Turkartmappe for Luster, 1:50000. To turkart dekker hele Vest-Jotunheimen, Breheimen og Jostedalsbreen, heile Lustrafjorden og alt som ligger mellom disse naturområdene. Målgruppen er lokalbefolkning og turister. Parkering og tursti til Åsafossen. Flott foss med lett tilkomst. Målgruppen er turister. Turvei, grillhytte og klatrepark i Fortun sentrum. Sluser besøkende gjennom nærmiljøområdet Krukla på vei mot høgfjellsgarden Fuglesteg. Målgruppa er turistar og lokalbefolkning. Landskap i Luster - en kunstreise: Loser besøkende til noen av de største naturattraksjonene i Luster, der kunnskap om natur- og kulturverdiene blir

				formidlet på stedet. F.eks. Nigardsbreen, Lustrafjorden, Feigefossen og Hurrungane. Målgruppen er turister.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Sikring av tilgang til jettegryter for publikum, som er av de største i Norge	Sikring og tilgang til store jettegryter i Rullestad der målgruppa er både lokalbefolkningen og tilreisende. Etablering av parkeringsplass i Bondhus sikrer tilgang til landskapet, kvartærgeologiske fenomen og styvingsfelt for alm.	Ryddet sti til område med jettegryter og skuringsstriper i Blådalen. -Åpnet parkeringsplass i Bondhusdalen som er innfallsport til Folgefonna og til kvartærgeologiske forekomster. -Tilrettelagt lokale steinparker i Rullestad og Langfoss med polering av steinblokker for å vise farge og struktur og formidle den geologiske historien. -Reetablert kløvsti opp Reiseterlia i forbindelse med pilegrimsvegen og Buferdsvegen. -Etablert rasteplass i Krossdalen i forbindelse med ferdsel til Sumarskisenteret og nasjonalparken. -Målgruppa er skoler, lokalbefolkningen og tilreisende.	Buferdsvegen/Pilegrimsvegen er steinsatt og tilrettelagt opp Reiseterlia. Varding av Buførevegen over fjellet - restaurering av kulturminner. Målgruppa er publikum og tilreisende.
Sørnorsk Kystnatur	Opparbeidelse av parkeringsplass på Åna Sira. Innfallsport til Flekkefjord landskapsvernområde for turister og lokalbefolking. Rydding av sti på Brufjell i Flekkefjord landskapsvernområde for turister og lokalbefolkning. Start på opparbeidelse av parkering og sti til Hågåsen på Hidra i Flekkefjord landskapsvernområde	Søknadsarbeid til sparebankstiftelsen DNBNOR. Har fått finansieringstilagn (jfr. tidligere i rapporten). Utredningsarbeid i forbindelse med disse tiltakene med konservator og arkeolog. Naturverdier: trekkfugl, laks og annet liv i det vernede Lygnavassdraget. Målgruppe er lokalbefolkning,	Bygget og åpnet første del av tursti Nordberg fort - Penne. Fokusert på naturverdien av Nasjonalt utvalgt kulturlandskap og Landskapsvernområde. Målgruppe: tilreisende og lokalbefolkning.	Nye deler av turstien Nordberg fort - Lista fyr er realisert ved Verevågen. Nye parkeringsplasser ved Verevågen, Østhasselstrand Fuglevika naturreservat, Hanangervann landskapsvernområde. Målgruppe er lo-

	for turister og lokalbefolkning. Etablering av en helhetlig plan for fugleturisme på Lista med tegning av 2 stk fuglebroer (tårn) i forbindelse med fuglefredningsområder på Lista. Dette for å etablere kontrollert ferdsel i områdene for fugleturister, vanlige turister og lokalbefolkningen.	tilreisende turister og skoleklasser.		kalbefolkning, turister og skoleklasser og andre grupper på tur.
Kystarven	Prosjektet er i gang med rydding, merking og klassifisering av 100 turstier i kystarvområdet. I noen kommuner er alle de 20 stiene bestemte og lagt inn på kart. I andre kommuner er ikke arbeidet med grunneieravtaler ferdig enda. I Sørværet Naturreservat er det enighet om traséen for en rundløype. Naturverdiene er kystlynghei og naturbeitemarker, men også naturlige utsiktspunkt nærmere tettstedene i regionen. Det er flere målgrupper. Lokalbefolkningen er en viktig gruppe. Gode turstier til utvalgte naturkvaliteter bygger folkehelse og kunnskap. Dagsturister i HAFS-regionen er en viktig målgruppe, men turstinettet er også planlagt som infrastruktur i forbindelse med internasjonal markedsføring. Sam-	80-90 stier er ryddet, merket og GPS-registrerte. Informasjonstavler om stinettet er under utforming (4 store og mange små i hver kommune). Målgruppen er turgåere i lokalsamfunnet og tilreisende turister. For turløypa i Sørværet Naturreservat vil særskilt naturinteresserte turister være en målgruppe. For profilprosjektet Kystled Solund er padlere en egen målgruppe. For vandrekampanjen er lesere av Trail Magazine (britiske) ei prioritert målgruppe. For den planlagte "handicapløypa" på Værlandet er funksjonshemmede en egen målgruppe. Fokuset er ganske bredt, men kystnaturen betraktes her som en gjennomgående naturverdi. På Rønset i Hyllestad står edellauv-	Ca. 100 stier er ryddet og GPS-registrerte. Nytt turkart for Fjaler og Hyllestad er utgitt. Noen større informasjonstavler er satt opp. En god del stier har fått startskilt eller har fått infotavle i starten. Sti inn i Sørværet Naturreservat er ferdig merket og skiltet. Egen kikkert er montert ved inngangen til Sørværet Naturreservat. Målgrupper er turgåere i lokalsamfunnet og tilreisende turister. For underprosjektet "Kystled Solund" er padlere en egen målgruppe. Kystvandringsprosjektet arbeider mot det britiske markedet for å trekke nye besøkende til området. Funksjonshemmede er en målgruppe for tilrettelegginga på Værlandet. Det er fokusert bredt på kystnatur i tilrettelegging av turstier. Det åpne kystlandskapet og overgangen fra fjordlandskap til kystlandskap er kjerneområdet for tilrettelegging av stier.	Arbeidet med rydding, skilting og merking av 100 Kystarvstier i HAFS er videreført. Det er gitt ut 3 nye turkart. Ett kom ut i 2012. Vi har laget en egen veiviser/ kart over fugleobservasjonsområder på Værlandet og Bulandet. Alle Kystarvstiene er lagt ut på Ut.no i løpet av året. Stiprosjektet øker tilgangen til kulturlandskapet/ naturlandskapet. Målgruppen er en blanding av lokalbefolkning og tilreisende. Fugleveiviseren på Værlandet er nyttig både for skoleungdom (gjennom Naturskolen på Værlandet), dedikerte fuglefolk som treng-

	men med reiselivs-organisasjonene er det organisert turer til Vandrekonferanse på Lillehammer og Vandremesse i Amsterdam. Båtturister vil også være ei viktig brukergruppe. Markedsføring mot disse blir gjort gjennom Visit Fjordkysten AS sin årlige stand på båtmessa Dra til Sjøs i Bergen hvert år i februar.	skog i sentrum, men elles er kystlynghei og naturbeitemark mest sentralt. I Sørværet på Værlandet vil også myrlandskapet være en verdi.		er kartet og observasjonstips, og mer generelle turister som vil orientere seg på egen hånd.
Økosystem Dokkadelta	Tranlia vel med samfunnshus og småbåthavn er leid av DNV og bygd ut med pålebrygge for hygge, fiske, fugleobservasjon og undervisningsopplegg for elever, samt arrangement i regi av DNV. Kunst i natur "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" har lokket mennesker ut til 13 forskjellige naturrom i hele økosystemet.	Folkestien fra Dokka til Dokkadeltaet åpnet 28.10.2011 Det er fokusert på historisk utvikling av landskapet, fiskearter og kulturhistorie. Lokalbefolkning på Dokka er en viktig målgruppe. Etnastien er påbegynt. Der fokuseres det på verdiene av en fredet elv. Målgruppen er turister og lokalbefolkning. Det er skiltet stier til ti erfaringsstoler og kunst i natur som fokuserer på ti forskjellige naturtyper. Hensikten er å skape turmål til lokalbefolkning og turister. Det er etablert iskunst med sti i våtmark om vinteren, og befolkningen i regionen er målgruppa. Undervisningsrom Våten er etablert med pålebrygga som er spesielt	Kunst i naturutstillingen" Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" åpnet i august 2010. Utstillingen bestod på det tidspunktet av 13 erfaringsstoler plassert i Land kommunene og Etnedal. I 2011 ble utstillingen supplert med turbokkasser. Plassering og utforming av stolene i utvalgte naturrom er med på å identifisere og kommunisere det unike ved vassdragsnaturen i Land og Etnedal. Konseptet møter kvalitetene som ligger mellom naturen og menneskets natur. Stolene kombinerer ulike opplevelser, herunder nærhet, nysgjerrighet, undring, estetikk og mangfold. I 2012 ble det skapt fire nye erfaringsstoler. Erfaringsstol er Innsikt, Utsikt og Hensikt i Dokkadeltaet naturreservat. Besøksstrategien fokuserer på bærekraftig utvikling av de små naturrom med	Elvemuslingbrygge ved Skrankefoss, bålhus og skilt ved Skrankefoss. Målgruppe lokalbefolkning og hytteeiere. Sti ved Fugletårnet på Odnes. Rydding og «åpning» og skilting langs jernbanetraseen (ikke i bruk) fra Odnes mot Dokka med tilknytning til Folkestien fra Dokka. Målgruppe lokalbefolkning og skoler. I Vesterås overfor Våten - målgruppe lokalbefolkninh. Ved Hellefossen i Etna/Etnedal - målgruppe

		tilrettelagt for fugletittere.	stor opplevelsesverdi i hele økosystemet og vann- og vassdragsnaturen i Land og Etnedal. Gjennom forståelsen av at alle naturrom har opplevelsesverdi (og ikke bare vernet natur) åpner man for en ny tilnærming til naturarven. Besøk av erfaringsstolene vil så lenge de eksisterer være en åpen invitasjon til alle mennesker - velkommen til alle døgnets tider, naturen stenger aldri.	lokalbefolkning, turister på gjennomreise og hyttefolk. Synnfjorden og Synnfjell i Torpa, sykkelturer og besøkspunkt ved vann - målgruppe hyttefolk. Alle tiltakene fokuserer som regel på flere naturverdier, selv om det også kan være særlig fokus på enkeltarter (elvemusling mest typisk ved Skrankefoss)
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Hovedprosjektet har bidratt til at Folldal kunne utvikle 3 ulike stier, foreta merking og informasjonsskilting samt utarbeide et relevant kartgrunnlag.	Rundturløypene Folldal med infoskilt om naturen i området er etablert. Det arbeides med etablering av sti og infotavler opp til Mardalsfossen. Gjennom deltagelse i interregprosjekt har man bevilgning til tiltak for at rullestolbrukere kan komme opp til utsiktspunktet. Det er også bevilget penger til løype ved utsiktspunktet på Hjerkinn. Den viktigste målgruppen er besøkende til området.	Klargjøring av rundturløyper ved Kongsvold, som skal settes ut i livet våren 2013. Fokus: 1. Styre unna en innfallsport med mye trafikk dvs. å avlaste et annet område med press på både natur og moskusfeet. 2. La folk oppleve naturen uten at de trenger å være redd for moskus (gjesteundersøkelse ga dette signalet - ville ikke gå i naturen med moskus som farlig faktor). Målgruppe: besøkende til nasjonalparkområdet Mardalsfossen, som prosjektet har bevilget midler til, åpnet den 9. august 2012 og har økt besøket fra 4000 til vel 9000 ved åpning, og totalt mere enn 11000 i løpet av sommeren. Siden man var usikker	

			på ferdigstilling, var det ikke noe annen markedsføring enn kun PR like før åpning. Fokus: Gjøre et område med stor symbolverdi og også naturverdi tilgjengelig for et større publikum. Det arbeides i tillegg med ekstra tiltak. dvs. guiding til grupper for å formidle historien rundt Norges første ulydighetsaksjon på vegne av naturen og naturens verdier. (Når man forteller at fossen var 6-8 ganger større, selv sammenlignet med full "åpen foss" fra juni – august, så skjønner de besøkende hva som er tatt bort av natur og naturopplevelser.) Målgruppe: Besøkende fra regionen og turister.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Istandsetting, sikring, skilting/tilgjengeliggjøring/kvalitetssikring av turstier og turveier i området. Tiltakene skjer med grunnlag i et utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet. Arbeidet blir utført i nært samarbeid med grunneiere, turlag, SNO, reiselivsvirksomheter mv. Målgrupper er gjester til området og fastboende. Målet er å gjøre verdensarven bedre og lettere tilgjengelig med tanke på å styrke turopplevelsen, samt legge til	Verdsarvparken karakteriseres som et relativt stort område med mange "dørheller". Istandsetting, sikring, skilting, tilgjengeliggjøring/kvalitetssikring av turstier og turveier er et pågående arbeid. Tiltakene skjer med grunnlag i et utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet samt turboka som nå er ferdig "Opptur Nærøyfjorden". Arbeidet blir utført i nært samarbeid med grunneiere, turlag,	Verdsarven Vestnorsk fjordlandskap er en naturarv som strekker seg på ulikt vis over 4 kommuner og 2 fylker. Det er et relativt stort område med mange «dørheller». Istandsetting, sikring, skilting/tilgjengeliggjøring/kvalitetssikring av turstier og -veier er et pågående og prioritert arbeid. Tiltakene skjer med grunnlag i et utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet samt turboka "Opptur Nærøyfjorden". Blir utført i nært samarbeid med grunneiere, turlag, SNO, reiselivsvirksomheter mv. I noen av kommunene	Verdens- og naturarven Vestnorsk fjordlandskap - Nærøyfjorden strekker seg på ulikt vis over fire kommuner og to fylker. Det er et relativt stort område med mange «dørheller». Istandsetting, sikring, skilting, tilgjengeliggjøring/ kvalitetssikring av turstier og veier er et pågående arbeid. Tiltakene skjer primært med grunnlag i et

	rette for flere aktiviteter.	SNO, reiselivsvirksomheter mv. Målgrupper er gjester til området og fastboende. Målet er å gjøre verdensarven bedre og tryggere tilgjengelig med tanke på å styrke turopplevelsen og legge til rette for økt aktivitet og verdiskaping. Formidling er sentralt.	er dette arbeidet blitt forsterket gjennom innspill til utarbeidelse av sti- og løypeplaner. Målgrupper er gjester til området og fastboende. Målet er å gjøre verdsarven bedre og tryggere tilgjengelig med tanke på å styrke turopplevelsen og legge til rette for økt aktivitet og verdiskaping. Formidling er sentralt.	utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet samt turboka «Opptur Nærøyfjorden». Planlegging og gjennomføring skjer i samarbeid med grunneiere, turlag, SNO/ verneområdeforvalter, reiselivsvirksomheter mv. I 2013 er det gjennomført innledende planlegging knyttet til følgende prosjekter: - Underdal - Hovdungo «Rimstigen» i Underdal) - Underdal - Stokko: Videreutvikling av turløype fra Underdal sentrum langs Aurlandsfjorden til Stokko. - Brekke - Brekkefossen: Svært mye brukt turvei av cruisegjester i Flåm (8000 - 10 000). Målgruppen er gjester og fastboende. Målsettingen er å sikre/ bedre adkomsten til verdensarven, redusere slitasje/ulemper som følge av tidels stor trafikk, styrke

				turopplevelsen, samt legge til rette for økt verdiskaping. Formidling er sentralt.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Det er merket en 60 km lang sti fra Nesseby til Enare. Det har vært viktig å utvikle dette prosjektet i tett samarbeid med reindriftsdistrikt 6. Samarbeidet har fungert godt og reindriftsdistriktet har fått påvirke løsninger som er valgt. Reindriftsutøvere har også vært ansvarlig for gjennomføring og kvalitetssikring. Prosjektet har vært uten konflikter og omtales som et eksempel til etterfølgelse. En naturverdi her har vært å ikke bruke merkestolper, men varder som merking. Målgruppa har vært vandrere i vennskapskomunene Nesseby og Enare.	Fuglekikkerskjul på Barvikmyra er ferdigstilt. Det er fokusert på Barvikmyra naturreservat med våtmarksområde og hekkeområder for fugler som særskilte naturkvaliteter.	Det er bygget et fuglekikkerskjul på Steilneset i Vardø. Prosjektet har bidratt til bygging av flytende fotoskjul i Båtsfjord, og har utviklet muligheтsstudien for Varangerhalvøya. Naturverdiene som er satt fokus på, er arktiske sjøfugler og målgruppen er tilreisende og lokalbefolkningen.	Det fokuseres på fuglelivet i Varanger og det er utviklet flere fuglekikkerskjul. Målgruppen er tilreisende og lokale med interesse for fugl og natur. To åpne hytter i nasjonalparken er restaurert. Målgruppen er folk som ferdes i parken (reingjetere, sauegjetere og friluftsfolk).
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det har vært gjennomført planlegging av fugletårn og fugleobservasjonsposter. Målgruppa er allmennheten. En samisk kultursti skal formidle historien om samisk kultur og tradisjon og vise hvordan samene benyttet naturen som matkammer, apotek og leveområde. Det er ikke definert spesielle målgrupper enda.	Det bygges fire fugletårn i et samarbeid mellom Naturarven og Miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen/SNO. Det arbeides med tilrettelegging, rydding og parkering i tilknytning til fugletårnene. Målgruppen er allmennheten.	Bruk av viltkamera langs bjørnetråkk i Lierne for å øke attraksjonsverdien av opplevelsen og dokumentere tilstedeværelse av bjørn. Målgruppen er både skoleklasser og betalende gjester.	Etablering av fugleforingsplass på Stjørdal. Målgrupper er skoleklasser, barnehager, eldre og innbyggerne generelt. Realisering av skiltplan for Tautra. Allmennheten, skoleklasser og turister. Videre oppgradering av Bjør-

	Bjørnecamp i Lierne skal formidle kunnskap om freda rovdyr (bjørn) til skoleklasser, bedriftsgrupper og andre grupper. Rovdyrcamp i Namsskogan familiepark skal formidle kunnskap om rovdyr til grupper og familier. Det er lagt til rette for servering av samisk tradisjonsmat og historie på boplassen til Bernt Jåma i Lierne. Det er også tilrettelagt for å ha kjørerein på plassen. Tilbudet inngår i formidling av samisk kultur og tradisjon, og målgruppene er i første omgang lokalbefolkning og gjester til Lierne som ønsker en spesiell opplevelse. Det vil bli arbeidet videre med å definere marked. Det er lagt planer for tilrettelegging for fuglekikking på eiendommen til Klostergården på Tautra. Her regner man med at tilretteleggingen vil bidra til å avlaste de mer sårbare områdene sør på øya (fuglefredningsområde). Målgrupper er ikke definert ut over gjestene til Klostergården og allmennheten.			necamp i Lierne med informasjonsplakater om hvorfor og hvordan man kan ferdes trygt i bjørneland og om spor og sportegn etter bjørn som man kan finne i området. Viltkamera på bjørnesti på Muru har vært en fantastisk måte å gjøre bjørn tilgjengelig på guida turer. Målgruppe: skoleklasser, turister og innbyggere generelt.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Det er opparbeidet sentrumssti med naturinformasjon i Storslett og Lom og Vingelen. Ryd-		-Geilo: Parkeringsplasser til nasjonalparken, Prestholtstien, Ustedalsfjorden rundt, Geilotoppen.	Geilo: Tilrettelegging av nærstien/ natursti en «Revesporet». Tydelige-

	ding, merking og skilting av flere turstier i Vingelen. Infoplass ved Prestfossen i Lom. Tilretteleggingstiltak for fiske på Skim i Lom. Rydding og tilrettelegging av friområde ved Tronoddbru i Lom. Grusing av totalt 900 meter sti med universell standard på Storslett. Skilting og merking av løyper/stier i Storslett og etablering av aktivitetsområde "barnas naturpark". Oppsett av informasjonsskilt/tavler ved utfartspunkt og stier/løyper i Geilo.		-Jondal: Rasteplasser, informasjonsskilt. Fokus på mangfold, dyre- og planteliv i nasjonalparken. Geologi-tema. Målgruppe er både folk flest og turister/reiseliv. -Lom: Landsbyvakt, tilrettelegging av ny tursti, vedlikehold av turstier, rydding av gjengrodd skog og delvis beitemark. -Storslett: Visitors point. Besøkspunkt ved starten av nasjonalparken. Alle besøkende, men spesielt barn og unge. 10 på topp, 5 på topp og Puls. xx stier merket og GPS-sporet. Innbyggere og tilreisende. Infoskilt i hele kommunen på punkter av interesse. Innbyggere og tilreisende. GPS-logg vinterløyper. Innbyggere og tilreisende. -Vingelen: Stirydding og merking, lage kart/sti infotavler. Naturverdier: Kulturlandskap, fjelltopper, seteropplevelser. Målgruppe: Barnefamilier, turgåere, turister og innbyggere.	re merking av stien, utsetting ut trefigurer av dyr som finnes i området, kart med oppgaver knyttet til dyrefigurene, trefelling/ rydding. Barn (barnehager, barnefamilier). Jondal: De 35 mest populære turstiene blir vedlikeholdt to ganger i året. Merking blir malt på nytt og stiene blir ryddet. Høsten 2012 ble det satt inn trappetrinn i fjellet på en vanskelig framkommelig strekning (ca 20 m opp et berg). Stiene er GPS-merket, og kartene tilgjengelig på nett. Regi: idrettslag og breførerlaget. Geo-natursti er etablert i regi av Folgefonni Breførerlag. Målgruppen er alle som har lyst på gode naturopplevelser, både fastboende, hytteFolk og tilreisende. Lom: Tilsatt landsbyvakt i mai-september, som rydder og vedlikeholder alle stier rundt sentrum og selve sen-

				trumsområdet (gressklipping, utsetting av blomster m.m.). Gjennomført synfaring med fylkesmannen med tanke på økt tilrettelegging og formidling rundt naturreservatet Åsjo. Storslett: Tilsatt landsbyvaktmester i mai-september, som rydder og vedlikeholder alle stier rundt sentrum og etter veien mot nasjonalparken (med gressklipping, utsetting av blomster m.m.). NB! Uten VSP-støtte men helt klart en del av prosjektet. Klopping av stien mot nasjonalparken for å hindre slitasje. Vingelen: Oppsett av infotavler med kart, turbeskrivelser og info om naturverdier for fem sentrumsnære turstier, samt opptrykk av A4-ark/folder med samme info. Dessuten ny rydding/ merking av to andre turstier. Målgruppen er alle som har

				lyst på gode naturopplevelser, både fastboende, hyttefolk og tilreisende.

I og med at kunnskap om, og forståelse av naturverdier er viktig for bevaring av naturarven i et langsiktig perspektiv, ble det i forbindelse med rapporteringen for 2011, 2012 og 2013 stilt spørsmål om det er gjennomført tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.). Det er klart at flesteparten av prosjektene har fokus på utvikling av kunnskapsbaserte naturopplevelser. Skilting og formidling synes derfor å være en viktig del av alle tilretteleggingstiltak. I tillegg er det flere som har opplegg for formidling rettet mot aktører som man ønsker skal delta i prosjektet.

Kunnskapsbaserte opplevelser forutsetter også at de som bor og lever i områdene, og som skal tilby produkter, tilbud og opplevelser, må ha kunnskap og forståelse for både natur, kultur og historie knyttet til eget område. Mange tiltak for å øke kunnskapene og forståelsen for naturverdier er derfor rettet mot lokale aktører, guider og formidlere. Kunnskap, og evnen til å videreformidle denne, er en viktig forutsetning for å kunne utføre vertskapsrollen; "å etablere det "verdiskapende møte mellom fastboende og tilreisende", som man formulerer det i Nærøyfjorden. Skoler er involvert i betydelig grad. Erfaringene fra lignende prosjekter er at skoleverket er en kanal som er egnet for å nå fram til et større publikum. Spesielle aktiviteter som barna er engasjert i, kan også bidra til å involvere og motivere foreldrene – og på sikt større deler av lokalsamfunnet. I 2012 og 2013 virker det i større grad enn tidligere å være utarbeidet opplegg for formidling og guiding direkte knyttet til mange av de tilretteleggingstiltakene som er gjennomført. Det er naturlig at de fysiske tilretteleggingstiltakene må være på plass før man kan gå i gang med opplegg knyttet til aktiviteter, guiding og formidling.

Tabell 32 Tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.).

Hovedprosjekt	**Tiltak for å øke kunnskap og forståelse for naturverdier 2011**	**Tiltak for å øke kunnskap og forståelse for naturverdier 2012**	**Tiltak for å øke kunnskap og forståelse for naturverdier 2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet har kjøpt inn netting til fuglekarnapp som er spredd på turistbedriftene. Prosjektet har startet opparbeiding av foringsplasser for fugl, 5 stk. i Pasvik, hvor det blir laget egne store plansjer som forteller om de artene en kan forvente. Prosjektet har fått ideen fra birdwatching Trondheimsfjord. Arbeide med oppsetting av fuglekasser.	Foredrag for Båtsfjord kommunestyre og Båtsfjord skole og Båtsfjord vgs om fuglelivet i Båtsfjord havn og Syltefjorden. Foredrag for Kongsfjord bygdelag og lokalbefolkning om verdi av naturreservat og nærområder. Bilder og tekst i lokalavisa. Hensikten er å spre små doser faktakunnskap til lokalbefolkningen om fuglelivet.	Dette er et av de mest prioriterte områdene for prosjektet. Her nevnes noen: Et 20-talls faktaark knyttet til viktige områder for gode naturopplevelser er laget. 2 BIRK-hefter - det ene knyttet til en fuglekassesti som er laget rundt husene til BIRK. Et hefte som beskriver skogens økologi knyttet til en sti fra BIRK sin hytte Myrbekkoia til Sametitoppen. Begge

			heftene er rettet mot bedriftens naturbaserte turister. Infoskilt satt opp på disse stedene: Gjesvær - hos Olas BirdSafari - et skilt på kaia som forteller om de vanligste artene som kan oppleves på Gjesværstappan - fuglefjell - naturbaserte turister. Rundt 8000 betalende turister besøker Gjesværstappan hver sommer. Varanger Birdpark i Vestre Jakobselv - et skilt på engelsk i frodig bjørkeskog som forteller utenlandske naturbaserte turister om hvilke arter de kan se. En del av et kommersielt tiltak. Infoskilt om fuglelivet på Vadsøya - knyttet til Vadsø fjordhotell som ligger ved inngangen til Vadsøya, et meget godt og velkjent fugleområde, hvor naturbaserte turister ofte besøker dette området. En viktig ferskvannsdam er hotspoten på øya, men områdene rundt på den flate øya bare noen meter over havflata er også spennende for fugl, botanikk og kulturhistorie. Varanger samiske museum sine fugleskjul - lager artsplansjer inne i skjulene - for naturbaserte turister og lokalbefolkning.
Sykkelturisme i		Infoskilt er ikke satt opp	Det har vært opplegg

Nordland		enda, dette gjøres våren 2013. Det som er spesielt planlagt for strekningen Lønsdal - Kjemåga, er ikke satt opp i påvente av dispensasjon. Her vil det bli naturinfo samt kulturminneinfo (hvordan jernbanen ble bygget i forbindelse med krigen, dette skal bl.a. Nordlandsmuseet være ansvarlig for). Målgruppen er igjen de fastboende og besøkende. Området er spesielt interessant for Nordland Nasjonalparksenter som driver utstrakt virksomhet med veiledning til skoleklasser.	for skoleklasser som har syklet, men dette er noe som lærerne og elevene selv har lagt opp. De fleste har endt opp på Nordland Nasjonalparksenter og blitt tatt videre hånd om av naturveilederne der.
Vidda Vinn	Prosjektet arrangerer kurs til halv pris i høgfjellsøkologi i samarbeid med Norsk Villreinsenter Sør og Raulandsakademiet. Det samme tilbudet gis på kurs i fuglekikking. Målgruppen er lokale formidlere. Ingen påmeldte via Vidda Vinn.	Formidlingsopplegg på Solstien, utformet av naturveilederne på Skinnarbu: - Solsekken - Plantehefte – Geocaching. Primær målgruppe er barnefamilier. Naturverdier: Fokus på de nære naturverdiene som du kan oppleve og oppdage langs stien; planter, geologi, fugl, dyreliv osv. -Solsekken: To tursekker med fem poser i hver. Hver pose inneholder en læringsaktivitet/et eksperiment som du kan gjøre ute i naturen, og som passer ekstra godt å gjøre langs Solstien. Sekkene lånes ut gratis i vognene på Krossobanen. Det er fokusert på naturverdier som du kan oppleve i området, slik at du kan lære mer om det du ser rundt deg. -Plantehefte: Hefte med illustrasjoner av plantene langs stien, utarbeidet i samarbeid med Norsk Botanisk Forening. Du kan ta heftet med deg på hver tur på Solstien, og	Formidlingsopplegg på Solstien utformet av naturveilederne på Skinnarbu (se 2012, videreført i 2013). Solsekken, Plantehefte, Geocaching. Statens Naturoppsyn organiserte «Møt en naturveileder på tur langs Solstien» En naturveileder var tilgjengelig for turgåere i juli og august totalt 7 ganger. Målgruppen var alle som gikk Solstien.

		konkurrere med en venn om hvem som finner flest ulike planter. -Geocaching: Det er lagt ut en geocach med historien om Solstien og sherpaene like ved Solstien. Denne er det spennende å gå på skattejakt etter, og den er spesielt rettet mot de som er ivrige i geocachingmiljøet.	
Villreinen som verdiskaper	Stien til Tverrfjellet, samt informasjonsskilt ved parkeringsplassen. Målgrupper er skoleelever, samt de turistene som besøker området. Arbeidet knyttet til Høvringen og Venabu er flerårige prosjekt hvor grunnlaget er lagt i 2011, og som vil resultere i mer utadretta tiltak i 2012. Disse vil nå et stort antall besøkende. Fokus her vil primært være besøkende til reiselivsbedriftene i området, samt lokalbefolkningen. Gjennom deltakelse på seminarer/konferanser i regionen har prosjektet vist at villreinen, kulturminnene knyttet til utnyttelsen av denne, samt naturmiljøet den er en del av, også har en kommersiell verdi. Forutsetningen for at denne verdien også skal kunne utnyttes i fremtiden er vern og en god forvaltning.	-Formidling til ungdom med ustrakt friluftsliv, og hvor man brukte kompetansepersoner i formidlingen ved besøk av utvalgte steder med fokus på villrein og fangsthistorie. -Guidede turer for vertskap/turister/ reiselivsbedrifter - villreinarv og villreinfangst i fokus. -Produksjon av informasjonsbrosjyre med fokus på Villrein og fangst på Formokampen. Målgruppe: turgåere/turister/andre. -Gjennomføring av tiltaket Internasjonal kontakt med egen session i Finland, hvor verdiskapningsprogrammets spørsmål knyttet til forholdet bruk og vern ble tatt opp som et eget fokuspunkt, i tillegg til reinens genealogi og forholdet mellom rein og menneske i et bredt historisk perspektiv. Målgruppe: Internasjonalt faglig fellesskap under oppbygging.	Kompetansehevningskurs i forbindelse med tiltak på Formokampen og i regi av Nasjonalparkriket reiseliv. Både skolelever og reiseliv fikk tilbud om et slikt kurs der naturveiledere fra NVN Hjerkinn samt Den Norske Fjellskolen var involvert. Fokus har vært Villrein, jakt og fangst før og nå. Kurset ble også gjennomført i 2012 og videreført i 2013. Diverse foredragsvirksomhet. Pågående arbeid med ny informasjonsbrosjyre på Venabu. Formål å øke kunnskap og innsikt omkring villreinen samt generell natur og kulturhistoriske verdier i Rondane. Målgruppe: Turister og andre besøkende. Fjorårets utprøvning av guidede turer med arkeolog og andre turledere har fortsatt ved Putten Seter og Formokampen.
Skatter for fremtiden	Tematur med fokus på tjæremiler er avholdt ved Stabbursnes. Målgruppen var lokalbefolkningen.	Under utarbeidelse: infoskilt elvemusling ved naturstier. Ellers er det under planlegging ved alle delprosjektene bruk	Guidede turer. Lokal befolkning har vært målgruppe. Fokus på myr som naturverdi – foredrag. Blant annet

		av prosjektet inn i infoskilt i ulike stier i dets enkelte nærområde. Målgruppe er lokalbefolkning.	er det gjennomført tematur med fokus på luktegress ved Stabbursnes. Målgruppen var lokalbefolkningen. Ved Lierne fokus på sik og tradisjoner gjennom foredrag og temadager på mat. Skilt om bl.a. elvemusling i tilknytning til eksisterende sti.
Mellom fjell, fjord og folk	Det vises til tidligere svar under delprosjekt Kunnskap. Naturskole og Naturfotoprosjekt rettet mot barn og ungdom har spesielt fokus på naturverdier og naturelementer som skog, elv, bre og høgfjell.	Skoleprosjekt i Mørkridsdalen - kulturlandskap og biomangfold – skoleelever. Bygdevertskurs - geologi, kulturlandskap, biomangfold - guider/lokal næring.	Barn og naturarven - tradisjonskunnskap i undervisningen. Fokus på Møkridsdalen landskapsvernområde. Målgruppen er elever ved Skjolden skole, med overføringsverdi til skoler i hele landet. Naturfotokurs i skolen - fokus på å se nærmiljøene sine med nye øyne. Virkemiddelet er fotografering. Målgruppe er elever på Jostedal skole og Gaupne skole. Bygdevertskurs - flere dagsseminar om natur- og kulturverdiene i Luster. Målgruppe er guider og reiselivsvirksomheter. Landskap i Luster - ei kunstreise: Loser besøkende til noen av de største naturattraksjonene i Luster, der kunnskap om natur- og kulturverdiene blir formidlet på stedet. F.eks. Nigardsbreen, Lustrafjorden, Feigefossen og Hurrungane. Målgruppe er turister.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		-Utarbeidet infoskilt om dyr, fugler og blomster til alle prosjektene.	Alle delprosjekter har fått egne infotavler med beskrivelse av 5-

		Målgruppen er skoler, lokalbefolkning og tilreisende.	6 dyrearter, fugl og/ eller blomster. Målgruppen er publikum og skoleelever.
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet har igangsatt utarbeidelse og bistått med kvalitetssikring av utkast til nye plansjer til RAMSAR-områdene på Lista. Disse vil bli ferdigstilt og montert i 2012. Prosjektet har også bistått med arrangering av Landscape ambassador workshop. Media er brukt aktivt for å involvere lokalsamfunnet. Brosjyre over guidede turer i Lister ligger på http://www.regionlister.com.	Søppelryddeaksjon naturverdier: livet i havet og strandsonen. Skoleklasser, undervisningsopplegg. Hummerfestivalen Lister: forberedelser til festival v/skoleklasser som gjennomførte formingsoppgaver på flere av skolene i regionen med tema hummer (tegninger og metallhummere) i samarbeid med Lister Pedagogiske Senter og Agder Naturmuseum og Botanisk hage, lokalbefolkning og tilreisende.	Natursekk prosjekt «Båro - naturlig – vis» i samarbeid med naturveileder etablert av Sørnorsk kystnatur. Hummerfestivalen Lister 5. oktober. Fokuserer på arter som sliter og behovet for god naturforvaltning. Søppelryddeaksjon - søppelhytta «Ocean hope» fokus på marine naturverdier.
Kystarven	Det er utarbeidet brosjyre om Sørværløypa (fokus på kystlynghei, myr og våtmark). Det er gjennomført vintertelling av sjøfugl sammen med Fylkesmannen. Det er kjøpt inn fuglebøker og kikkerter til Naturskulen på Værlandet. På Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet blir det laga 10 infostasjoner om sjøfuglens historie og miljøfaktorer som påvirker sjøfuglen. Dette er ikke direkte en del av Kystarvprosjektet, men tilretteleggingа på Værlandet spiller på lag med Norsk Sjøfuglsenter. Målgruppene er skoleelever, turister, båtturister og lokalbefolkning.	-Brosjyre om Sørværløypa med fokus på kystlynghei, myr og våtmark. -Vintertelling av sjøfugl. -Etablering av Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet med interaktiv fugleinformasjon og egen quiss for å stimulere læring. Det er laga aktivitetsplan og søknad om autorisasjon av Norsk Sjøfuglsenter som naturinformasjonssenter med oppsøkende naturveiledning. -Egen landskapsrapport er utarbeidd av Tananquil Enzenberger om naturbeitemarker i Solund.	Informasjonsskilt om naturreservatet er satt opp på Værlandet. En egen informasjonsfolder om sjøfugl er produsert sammen med Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet. Denne er rettet både mot skoleungdom, tilfeldige turister og dedikerte fugletittere. Egen fugleobservasjonstur er arrangert i samarbeid mellom Norsk Sjøfuglsenter og Barnas Turlag.
Økosystem Dokkadelta	Det gjennomføres temakvelder for grunneiere eller faglig interesserte. Det gis undervisning, og det er fokus på mat fra naturen, insekter, fisk og våtmarksøkologi, naturtyper, enkeltarter og skjøtsel. Undervisning retter seg mot	I tillegg til det som er nevnt tidligere, er det etablert Erfaringsdelta/erfaringsfelt, som er en innendørs utstilling bestående av 9 ulike elementer som formidler naturfenomener. Utstillingen er interaktiv, i den forstand at det er et	Svært mye av årets virksomhet vil kunne falle under dette punktet. Det er for eksempel utviklet, produsert og tatt i bruk: - ny nettside for Dokkadeltaet med mye informasjon om

	barne- og ungdomsskoler. Erfaringsstoler og kunst i natur har også fokus på naturopplevelser.	samspill mellom veileder-element-deltager. Deltageren vil etter en kort innføring selv kunne bruke elementene og øve sine sanser. Erfaringsdelta kan utvides med flere stasjoner som støtter en fenomenologisk tilnærming til å oppleve og erfare verden. Vår erfaring fra ulike formidlingssituasjoner viser at potensialet i utstillingen ligger i å skape forståelse for et økosystem, fenomenet menneske og sammenhenger i naturen. Helheten, samt deler av erfaringsfeltet, har vært brukt i naturveiledning for skoleklasser på Fjordheim (DNV leier forsamlingslokalet som ligger rett ved Dokkaeltaet naturrservat til formidling og naturveiledning både inne og ute). Tidlig i februar i 2012 fikk DNV AS besøk av ressursgruppen for naturarven programmet. I forkant ble innhold for dagen avklart med leder Bente Rønning fra DN. Gruppen ønsket å oppleve Erfaringsfeltet og iskunsten i Dokkadeltaet naturreservat. Iskunsten var nylig skapt og åpnet på Verdens Våtmarksdag 2. februar. Erfaringsfeltet fikk vi på plass på Lands museum. Ressursgruppen fikk oppleve naturrommet våtmark ved lensestolpene med erfaringsstolene i Innsikt, Utsikt og Hensikt.	naturverdier (målgruppe: alle) - en lang rekke skilt og fysiske informasjonstiltak er utformet og plassert ut, ofte i tilknytning til stedene nevnt i forrige punkt (målgruppe se forrige) - en rekke tiltak, demonstrasjoner, dugnader og undervisningsaktiviteter er gjennomført (målgrupper oftest skoleelever, grunneiere, næringsaktører) - en egen TURAPP Land er utviklet og publisert, tilpasset digital bruk på smarttelefon og pc. Det vises også til grundigere omtale i prosjektrapporten.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Prosjektet har koordinert opplegget for å få til en informasjonsbrosjyre om alle naturbaserte aktiviteter rundt	Prosjektleder har vært vert for en del grupper med besøkende, samt vært guide for tyske turoperatør ved View-	

	Dovrefjell sammen med Nasjonalparkriket Reiseliv. Prosjektet har i 2011 samarbeidet med Trøndelag Reiseliv og Norsk Villreinsenter om forberedelse til messen Vakantiebeurs i januar 2012.	point Snøhetta. Informasjon til skoleklasser m.m. tas av Norsk Villreinsenter og veilederne fra SNO.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Prosjektet har videreført de samme satsingene som i 2010. I og rundt verdsarvområdet blir det i samsvar med en felles skiltmal for verdsarven Vestnorsk fjordlandskap satt opp informasjonstavler på utpekte og naturlige informasjons- og stoppunkt. Det er samarbeidet med veimyndighetene om skilting på stoppeplasser langs E-16. Tavlene/skilta forsøker på inntil fire språk å formidle til gjester og fastboende hva verdsarven/naturarven Vestnorsk fjordlandskap er, samt grunnlaget for statusen (geologi, landskapstyper, landforminger, fauna mv.). I tillegg blir det mange steder satt opp, på samme sted som tavla om Vestnorsk fjordlandskap, en tavle med mer lokalt innhold som enten omtaler stedet/grenda/bygda, om natur- og kulturkvaliteter, en turopplevelse i området eller nærmere omtale av et enkelt verneområde osv. Målgruppen er gjester og fastboende. Målet er å øke forståelsen for verdsetting av verdsarverdiene gjennom kommunikasjon/formidling. I bunnen for dette arbeidet ligger verdsarvparken sin formidlingsstrategi. Særlig samarbeid	Innsatsen følger samme retning og spor som i 2011: I og rundt verdsarvområdet blir det i samsvar med en felles skiltmal for verdsarven Vestnorsk fjordlandskap satt opp informasjonstavler på utpekte og naturlege informasjons - og stoppunkt. Har hatt samarbeid med veimyndighetene om skilting på stopplasser langs med E-16. Tavlene/skilta forsøker på inntil 4 språk å formidle til gjester og fastboende hva verdsarven/naturarven Vestnorsk fjordlandskap er, samt grunnlaget for statusen (geologi, landskapstyper. landforminga, fauna mv.). I tillegg blir det mange steder satt opp, på samme sted som tavlene om Vestnorsk fjordlandskap, en tavle med mer lokalt innhold som enten omtaler stedet/ grenda/bygda, om natur- og kulturkvaliteter, en turopplevelse i området eller nærmere omtale av et enkelt verneområde osv. Målgruppen er gjester og fastboende. Målet er økt forståelse for/verdsetting av verdensarvverdiene gjennom kommunikasjon/formidling. Til grunn for dette arbeidet ligger verdsarvparken sin formidlingstrategi. Særlig samarbeid med skolene i og rundt	Som rapportert i 2012, og igjen med grunnlag i Parkplanen og satsinga på stedsformidling, vertskapsutvikling og læring: - I og omkring verdensarvområdet er det i samsvar med felles skiltmal for Vestnorsk fjordlandskap satt opp informasjonstavler på utpekte og naturlige informasjons- og stoppunkt. I samarbeid med Vegmyndighetene er det satt opp infoskilt på en rekke steder langs E-16. Tavlene forsøker på inntil fire språk å formidle til gjester og fastboende hva naturarven Vestnorsk fjordlandskap er, samt grunnlaget for statusen (geologi, landskapstyper, fauna mv.) I tillegg blir det mange steder, særlig i bygdene, satt opp på samme sted som verdsarvtavlene, en infotavle med mer lokalt innhold som enten omtaler stedet/ grenda, natur- og kulturkvaliteter, ei turoppleving i området eller nærmere omtale av et enkelt verneområde. Målgruppen er igjen gjester og fastboende. Målet er økt forståelse for og verdsetting

	med skolene i og rundt verdsarven er en prioritert målgruppe som i økende grad blir invitert inn/utfordra til å delta ved planlegging og gjennomføring av tiltak. Eksempel her er (i samarbeid med verdsarvparken/ SNO) rydding av stier og tidligere beitemark samt utarbeidelse av skilt til kulturstier osv. I 2011 etablerte prosjektet et nærmere samarbeid med Aurland Barne- og Ungdomsskule om et konkret undervisningsopplegg som setter fokus på verdsarven/naturarven over tidsperioden 1. til 10. klasse. Samtidig har Lærdal Barne- og Ungdomsskule inngått partnerskap og samarbeid. Hovedfokus mot skolene er å opparbeide kjennskap til verds- og naturarven - "Awareness".	verdsarven er en prioritert målgruppe som i økende grad blir invitert inn/ utfordret til å delta ved planlegging og gjennomføring av tiltak. Det skjer i samarbeid med verdsarvparken/ SNO/ verneområdeforvalter. Verdsarvparken har også gjennom kursmodulen "Stadbasert entreprenørskap og læring" etablert sterkere bånd til ungdomsskolene i Aurland og Lærdal og slik sett videreført samarbeidet som startet opp i 2011. Konkret blir nå skolene invitert med ut på organiserte opplegg i sjølve Verdsarvparken hvor det blir satt fokus på kunnskapsbygging rundt verdsarv/ naturarv og naturbasert entreprenørskap. Erfaringer fra dette arbeidet danner grunnlag for kontakt mot og involvering av de andre skolene i regionen.	av verdensarvverdiene gjennom kommunikasjon og formidling. Til grunn for dette arbeidet ligger og Verdensarvparken sin stedformidlingsstrategi. Skolene og barnehagene i og rundt Verdsarvparken er en særlig prioritert målgruppe som i økende grad blir trukket inn ved planlegging og gjennomføring av tiltak. Skolene deltar på organiserte opplegg i selve Verdensarvparken hvor det blir satt fokus på kunnskapsbygging rundt verdensarv/naturarv og naturbasert entreprenørskap.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Hovedmålet med TUNDRA schoolnet er å formidle tundraøkologi til barn som bor i tundraregionen. Prosjektet vil være forskningsbasert og skal gjennomføres cirkumpolart i Norge, Russland, Alaska og Canada. Gjennom prosjektet ønsker man å øke bevisstheten, nysgjerrigheten og engasjementet om klimaendringene, som den oppvoksende generasjonen vil møte i nordområdene.	Prosjektet har presentert mulighetsstudien for Varanger med utgangspunkt i arktiske fugler. Det er også holdt foredrag og presentasjoner for skoleklasser og for offentlige myndigheter og reiselivsnæringen.	Det er jobbet for å få Enarestien med i Riksantikvaren og den norske turistforening sin satsing på kulturhistoriske vandreruter. Dette har prosjektet lykkes med, og det jobbes nå videre fra Destinasjon Varanger med denne satsningen.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ved gjennomføring av rovdyrskole i Namsskogan Familiepark for 5. klasser i Nord-Trøndelag - og i Lierne nasjonalparksenter for 7. klasser i Nord-Trøndelag, er det fokus	- En ny fugleforingsplass på Stjørdal er planlagt. Informasjon om lokale fuglearter. Målgruppe barnehager og skoleklasser samt lokalbefolkning. - Skiltplan for Tautra	Skiltplan på Tautra som viser fugler og sommerfugler på øya. Skiltene er laget på en sånn måte at informasjonen skal være tilgjengelig for «alle», og målgrup-

	på å gi kunnskap om de store rovdyra. Det er etablert to fugleforingsplasser med informasjonstavler, en på Levanger og en i Verdal. Målgrupper er barnehager, skoleklasser og lokalbefolkning. Det sørsamiske prosjektet på Snåsa har bidratt med formidling av sørsamisk kultur og tradisjon for en gruppe på 50 personer fra videregående skoler i Spania, Belgia, Tsjekkia og Norge knyttet til et EU-prosjekt "Utopia". Rebella Hex på Namsskogan Familiepark har også i 2011 gjennomført mange forestillinger med fokus bl.a. på den utryddingstruede fjellreven i Børgefjell nasjonalpark. Målgruppe er familieparkens besøkende. Det er gjennomført flere testturer på Rovdyropplevelser i Lierne, bl.a. sykkeltur i bjørnens rike. Her fokuseres det på rovdyr, og målgruppa er både familier og grupper. I Røyrvik har man opplevd det å skape reiselivsprodukt knyttet til fjellreven som utfordrende. Det er nå innledet et samarbeid med foringsstasjonen på Stekenjokk (over grensen til Sverige) om å utvikle et produkt hvor gjester kan få være med og gjøre en jobb for forvaltningen ved å bl.a. ta del i foringen av fjellrev. Lierne Nasjonalparksenter og Opplev Børgefjell er i gang med å utvikle et samarbeid knyttet til fjellrevsatsingen.	med informasjon om bl.a. fuglefredningsområder, fuglearter i området, sommerfuglarter i området. Målgruppen er alle som kommer til Tautra. - Guidet sykkelturer i bjørnens rike - Lierne. Målgruppe - gjester i Lierne. - Rovdyrskole Namsskogan Familiepark og "Å leve med rovdyr" Lierne Nasjonalsenter forts. Målgr. 5. klasser og 7. klasser i fylket. - Rebellas Børgefjellunivers. Det er startet arbeid med en digital formidlingsplattform som setter fokus på utryddingstruet fjellrev i Børgefjell nasjonalpark. Gir også barn kunnskap om rovdyrene, nasjonalparkene og sørsamisk kultur i regionen. - Rebella Hex- som skriver inn Børgefjell og truede dyrearter i sin teateroppføring. Målgruppe er barn/familier og andre. - Kultursti på Destinasjon Dærga er gjort ferdig. Gir informasjon om reinens 8 årstider, samenes bruk av naturen som spiskammer, apotek m.v. samt reindrift i fortid og nåtid. Målgruppa er skoleklasser, bedriftsgrupper, lokalbefolkning og andre. - Avtale mellom NOF Stjørdal og Avinor om fuglevarsling. - Wild Norway samler aktører med bærekraftige produkter og markedsfører dem overfor et internasjonalt marked. Her presenteres både ørn, verneområder, rovdyr og andre tema. Produktene er basert på mange typer naturver-	pen er alle tilreisende til øya. Stort informasjonsskilt på fugleforingsplassen på Stjørdal. Målgrupper; skoleklasser, barnehager, eldre og befolkningen generelt. Namsskogan Familiepark - Lierne nasjonalparksenter. Rovdyrskole for 5.kl. i Namsskogan Familiepark og tur til rovdyrcamp med rovdyrskole i regi av Lierne nasjonalparksenter for 7.kl. Fokus er å øke kunnskapen om rovdyra våre og derigjennom redusere frykten for disse. «Alt på en tur»: 3-dagers rundtur for skoleklasser på mellomtrinnet med besøk på Namsskogan Familiepark, Lierne nasjonalparksenter m/bjørnecamp og Destinasjon Dærga/Fjellrevsenteret i Røyrvik. Namsskogan Familiepark: Utvikling av Rebellas Børgefjellunivers www.rebellahex.no. Informasjon som spesielt er rettet mot barnesegmentet.

		dier. Målgruppe er gjester fra både inn- og utland.	
Norges Nasjonalparklandsbyer	Det er utarbeidet infoskilt om naturtyper, guida turer og opplegg for skoleklasser. Målgruppen er turister, skoleelever og egne innbyggere.	-Geilo: Vertskapskurs på Geilo: " e veit litt meir kurs og e veit enda litt meir", en generell del og videre en fordypelse i spesielle tema. - Samlinger for «nasjonalparkambassadører» med innblikk i lokalt næringsliv, og fortellinger fra lokale kjentfolk. - Nasjonalparkmagasinet. - Infotavler ved utfartspunkt, - Skarveskola, - prosjekt rekrutt, - skilting, - 3D modellen av nasjonalparken med infoskjerm - mulighetseminar. - barnehagene har laget pølser, og lært om lokal mat. -Jondal: Det er laget en infostasjon, arrangert blåisdag for 10. klasse, holdt foredrag om Folgefonna, og laga en helt spesiell landskapsmodell av Folgefonnhalvøya. -Lom: - Godt samarbeid med Nasjonalparksentret ang. klimaparken - rådytrakket - bokpakke til bedrifter med info om nasjonalparker i området - Barske Glæder. -Storslett: -Infoskilt i hele kommunen på punkter av interesse. Innbyggere og tilreisende. -naturvandring.no. Webside med turforslag, -info, -kart, flora/fauna og generelt om bruk av naturen, spesielt nasjonalpark og verneområder. Innbyggere og tilreisende. - godt samarbeid med Halti Nasjonalparksenter. -Vingelen: Kompetanseprogram barn og unge Målgruppe. Barneskoler i NPL	Geilo: Guida tur til Hallingskarvet og Tvergastein under nasjonalparkdagene: økologi og filosofi var tema for turen, åpent for alle, men flest godt voksne som deltok. «Skarveskola» (nevnt tidligere) og «Prosjekt rekrutt» hvor 9. klasse fisker ørret og legger rakfisk (og har rakfisklag når fisken er klar). Info om plante- og dyrearter i nasjonalparkmagasinet. Vertskapskursene handler i stor grad om naturen og verneverdiene i Hallingskarvet. Jondal: Tiltak er ikke gjort i regi av NPL, men et annet VSP-prosjekt; Vandring fra fjord til fonn. Skilt med info om fugle-, dyre- og planteliv er plassert ved rasteplass (som elles er utgangspunkt for noen av turstiene våre). Målgruppen er alle som går på tur, både innbyggere og tilreisende. Lom: Naturstien Rådyrtrakket har vært tilgjengelig for tilreisende og lokalbefolkning hele sommeren. Turkart med skildring av ulike attraksjoner er produsert. Guida turer, enten direkte gjennom prosjektet (f.eks. Soleggen) eller i samarbeid med andre (botanisk tur

			på Bessheim, soloppgangstur til Galdhøpiggen, tur til Hovde, guida tur for kommunestyret ned nystien). Målgruppe: Lokalbefolkning og tilreisende samt politikere. Storslett: Halti Nasjonalparksenter har i flere runder arrangert opplegg for skoleklasser hvor NPL og forvalter også har vært involvert. Guida turer til nasjonalparken for å se på nyoppdagede bergmalerier. Nye infoskilt satt opp ved populære stier. Samt bidratt ved Visitor Point Ovi Rashiin. Nasjonalparkmagasinet 10 på topp. Målgruppe: Lokalbefolkning og tilreisende, samt politikere. Vingelen: Forollhogna-konferansen: Faginnlegg om verneverdier. Målgruppe: Grunneiere, forvaltere og andre interesserte i Forollhognaområdet. Nasjonalparkens dag, faglig foredrag om botaniske verdier i Forollhogna v/ botaniker Anders Often i Norsk Institutt for Skog og landskap. Arbeid med infopult for Forollhogna; pulten har kart pluss infoskilt som gir turtips/informasjon om 20 steder med ulike natur/kulturverdier i hele Forollhogna NP pluss randsonene (overføringsverdi til alle andre infopunk-

			ter i Forollhogna, samt andre nasjonalparker). Målgruppe: Alle besøkende i Forollhogna infosenter, både lokalbefolkning og turister. Lokalmatsafari (samarbeid med Destinasjon Røros) – rundturer med besøk hos ulike lokalmatprodusenter, setre, Bunåva m.m. Informasjon om lokalmatproduksjon og lokalt jordbruk, kulturlandskap m.m. Målgruppe: Turister (og lokalbefolkning) i Røros-området som er interesserte i lokal matproduksjon. Alltid en åpen seter: Tilbud om å besøke ei seter, smake lokal mat, bli med på fjøsstell og få kunnskap om landbruk og seterdrift. Målgruppe: Lokalbefolkning og turister i Rørosregionen. Skolene i Tolga (Vingelen og Tolga skoler) har i flere år hatt fokus på bl.a. uteskole, og gjennom NPL-prosjektet og ikke minst gjennom skoleprosjektet som er felles for alle landsbyene, har skolene forsterket fokuset på verdiene som er i Forollhogna nasjonalpark. Skolene bruker Forollhogna og naturverdiene der, samt randsonene, som læringsarena. Konkrete eksempler: Ungdomsskolen tilbyr kurs til jegerprøven, og 10. klasse er med på reinjakt i Forollhogna. De har

			tilgang på 1 rein og tilbereder et festmåltid ut fra dette. Det er et stort fokus på å bruke lokale råvarer for øvrig. Hvordan en ferdes i nasjonalparken blir også tillagt vekt. Både Vingelen og Tolga skole gjennomfører en fottur gjennom nasjonalparken (Dalsbygda-Vingelen) for 7.trinn. Ved Vingelen skole har de bl.a. «7 på topp», der elevene i løpet av barneskolen skal gå på 7 fjelltopper knyttet mot nasjonalparken. De siste par årene har de hatt særlig fokus på bruk av utmarka og pleiing av kulturlandskapet. Mye av aktivitetene ved skolen er knyttet til randsonen av nasjonalparken, men legger et viktig grunnlag for elevenes kunnskap om parken og området rundt.

6.4.2 Kulturell verdiskaping

Viktige indikatorer på kulturell verdiskaping kan være stedskunnskap, stolthet, identitet, stedstilhørighet, omdømme, attraktivitet, merkevarebygging og stedsprofilering. Som nevnt i foregående avsnitt er økt lokal kunnskap og bevissthet om naturverdiene viktig med tanke på framtidig bevaring av naturarven lokalt. Dette inngår som en del av det vi forstår med en kulturell verdiskaping.

Under dette punktet ble det innledningsvis stilt spørsmål om det er gjennomført tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven i sitt område. Tolv av prosjektene svarte ja på dette spørsmålet både i 2010 og 2011, og 13 svarte ja i 2012 og 2013. I bunn og grunn er det forholdet mellom bruk og vern alle hovedprosjektene handler om, og til syvende og sist er det summen av alle aktiviteter som skal stimulere til et balansert forhold mellom bruk og vern. Flere av prosjektene peker også på dette, og framhever at aktiviteter og tiltak som gjennomføres, både enkeltvis og samlet, har dette fokuset. Det er likevel av interesse å få fram tiltak som har spesielt fokus på å øke lokal kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven. Tabell 33 gir en oversikt over aktiviteter som trekkes fram av hovedprosjektene i den forbindelse. Svarene bekrefter at forholdet mellom bruk og vern er tema som er

gjennomgående og inngår i et bredt spekter av aktiviteter knyttet til formidling, kurs, tilrettelegging og skjøtsel, enten direkte eller indirekte. Det er verdt å merke seg at Nærøyfjorden Verdsarvpark trekker fram organiseringen av parken som langsiktig samarbeidsplattform og forpliktende partnerskapsavtaler som et grep for å legge til rette for en langsiktig samhandling mellom en rekke aktører og interesser i regionen. Det er klart at dersom man skal få til et positiv samspill mellom bruk og vern, er det nødvending at det eksisterer møteplasser og arenaer hvor de ulike interessene kan samarbeide. Vi har også tidligere trukket fram organisering av prosjektet i Nord-Trøndelag som et godt eksempel i den forbindelse.

Tabell 33 Tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven.

Hovedprosjekt	**Tiltak med fokus på forholdet mellom bruk og vern**			
	2010	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er et eget delprosjekt som heter Folk og fugl. Hensikten med dette delprosjektet er først og fremst å komme i dialog med de eldre i lokalbefolkningen da disse ofte er de argeste motstanderne av vern. Gjennom intervjuer med fokus på lokal fuglekunnskap knyttet til hverdagslivet, og ved å lage en serie artikler i lokale medier på bakgrunn av disse, er målet å øke intervjuobjektenes følelse av egenverdi som kunnskapspersoner og skape en link mellom det moderne vernet og deres "gamle" kunnskap.	Omfattende produskjon/initiativer til oppslag i lokale medier.	Det er laget 9 faktaark om fuglene i samisk tradisjon i Nesseby/Varanger. Fugler som kulturelement kommer også inn i Guidekurset.	Det har vært gjennomført forelesning for Varangerhalvøya nasjonalpark sitt styre om tilrettelegging for turister i verneområdene. Prosjektet har deltatt i debatt om hva man vil med verneområdene, hvem verneområdene er til for. Dersom det er ønskelig med besøk fra mennesker utenfra regionen, hvem er det man ønsker som gjester?
Sykkelturisme i Nordland	Prosjektet har planlagt sykkelsti delvis	Den tilretteleggingen som er	Det vises til Lønsdal - Kjemåga selv	

	gjennom verna område, gjennom landskap der det ligger flere naturreservat og ved siden av nasjonalparker.	gjort av selve sykkelstien vil bli fulgt opp med informasjon/formidling i 2012.	om dette ikke er klargjort ennå. Alt det mediafokuset man har fått, har tydeliggjort bruken av områder med vern på en annen måte. Det at man ser at det kan gjenbrukes for å gi de gode opplevelser, kommer svært tydelig frem. Tilbakemelding på dette er svært mange fra befolkningen i regionen.	
Vidda Vinn	Det er holdt presentasjoner av Vidda Vinn for politikere, villreininteresser, grunneiere, reiselivsaktører og andre for å informere om prosjektet og fremme tanken om et bærekraftig reiseliv rundt Hardangervidda.	Vidda Vinn er basert på forholdet mellom bruk og vern ved at hovedmålet med prosjektet er å sette Hardangervidda nasjonalpark på kartet på en måte som gjør at grunneiere, reiseliv og villrein rundt vidda vinner. Dette fokuserer prosjektet på hver gang prosjektet presenteres.	-Presentasjon av Vidda Vinn lokalt, regionalt og nasjonalt. -Oppretting av Hardangervidda.com som forteller om Hardangervidda nasjonalpark, men inneholder informasjon som tar sikte på å kanalisere ferdselen og bruken til randområdene utenfor nasjonalparken.	Presentasjon av Vidda Vinn lokalt, regionalt og nasjonalt. Videreutvikling av Hardangervidda.com, som tar sikte på å kanalisere ferdselen og bruken til randområdene utenfor nasjonalparken.
Villreinen som verdiskaper	Det er fokus på naturveiledning som handler mye om sammenhengen natur og kultur.	Dette er et viktig aspekt ved all formidling knyttet til prosjektet. Dette er	-Tiltak blant annet i forbindelse med gjennomføring av Ungdomscamp i Rondane: åpen debatt	Tiltaksseminar om Villreinen som attraksjon. Tiltak informasjonsbrosjyre Venabu. Tiltak Fangstminnepark ved NVN Hjerkinn. Tiltak animasjonsfilm.

		også noe prosjektet poengterer i tildelingsbrevene til de ulike delprosjektene.	om bruk og vern av Rondane og villrein (gjennomsyret hele prosjektet), samt utstrakt friluftslivfokus på bruk og vern ved uteaktiviteter. -Kurs og guidede turer for reiselivsbedrifter, vertskapskurs, samt for tilreisende med blant annet arkeolog som turleder. -Foredrag i forbindelse med tiltak. -Internasjonal kontakt og organisering av egen session ved EAA, fokus på problemstillinger/muligheter omkring villreinfangst, før og nå, villreinens posisjon i Norge, bevaring/formidling, fokuset på villreinen som verdensarv og betydning for området.	Tiltak oppfølging kompetansehevingskurs. Guidekurs med tema villrein. Tiltak internasjonal kontakt.
Skatter for fremtiden	Dette er noe prosjektet vil vektlegge i tiden som kommer	Prosjektet gjennomfører temakvelder, temadager, tematurer og utarbeider faktaark. All tradisjonskunnskapen som samles, har som mål å	Temakvelder og temadager. Man har ikke hatt direkte fokus på vern, mer av typen at for at noe skal kunne være med i framtida må det tas vare på.	Temakvelder, temadager, tematurer, faktaark. All den tradisjonskunnskap som er innhentet, har det mål å synliggjøre sammenhengen mellom bruk av natur og det å samtidig ta vare på den slik at vi også i fremtiden kan ha glede av naturen. Man har ikke et direkte fokus på vern, men tanken om skånsomhet ovenfor naturen ligger til grunn for det meste.

		synliggjøre sammenhengen mellom bruk av natur og det å samtidig ta vare på den slik at man også i fremtiden kan ha glede av naturen. Det er ikke et direkte fokus på vern, men tanken om skånsomhet ovenfor naturen ligger til grunn for det meste.		
Mellom fjell, fjord og folk			Kveldsseminar om Jostedalsbreen Nasjonalpark. Skoleprosjekt i Mørkridsdalen og bygdevertskurs.	Barn og naturarven - tradisjonskunnskap i undervisninga. Fokus på Møkridsdalen landskapsvernområde med SNO som viktig aktør. Undervisning på høgskolen. Prosjektleder har undervist både for friluftslivsstudenter og reiselivsstudenter om temaet. Friluftslivsstudenter har vært på befaring med naturoppsyn og forvaltere fra forvaltningsknutepunktet.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn				
Sørnorsk Kystnatur	Norbergkonferansen arrangeres to ganger per år for å informere om og øke kunnskapen om naturarven. Revisjon av Listerstrendene involverer alle interessegrupper og øker samhandling og	Prosjektet og ideene bak er presentert på flere medlemsmøter i NOF Lista lokallag, og for ledelsen i DNB-banken i Lyngdal. Prosjektet har også	-Trekkfugl og trekkruter. -Forvaltning av hummer. -Fornminner. - Vassdragsverdier: laks, ål. -Prosess med grunneiermøter og for andre interessenter ved Fuglevika naturreservat. -	Åpning av ny sjøfuglbu v/statssekretær Ellen Øseth med bl.a. Borhaug skole som inviterte gjester http://listafuglestasjon.no/default.asp?pxside=news&pxnewsid=344 Bidrag til vernefagsamling 28.-30. aug. for Miljødirektoratet. Hummerfestivalen Lister 5. okt.

	forståelse mellom drift og vern av områder.	tatt i bruk den regionale internettplattformen http://lister.no. Norbergkonfransen arrangeres to ganger per år for å informere om og øke kunnskapen om naturarven. Revisjon av forvaltningsplan for Listerstrendene involverer alle interessegrupper og øker samhandling og forståelse mellom drift og vern av områder.	Planleggingsprosess med helhetlig plan, kanalisering av ferdsel og en rekke andre tilretteleggingstiltak og opplevelsestilbud.	
Kystarven	Alle tiltak i saueprosjektet har fokus på forholdet mellom bruk og vern. Søppelprosjektet har også fokus på konsekvenser for verna område av uønska bruk av havet som søppelplass. Studieturen til Skottland hadde hele fokuset på bærekraftig reiselivsbruk av verneområder og nasjonalparker. Bruk- og vernperspekti-	Alle tiltakene i vårt prosjekt har fokus på forholdet mellom bruk og vern. Dette karakteriseres som prosjektets spesialitet, og noe man har lang erfaring med fra det såkalte Naturbruksprosjektet i Sogn og Fjordane. Naturbruksprosjektet var	Alle tiltakene i prosjektet har dette perspektivet. Stimulering til mer beiting med utegangersau, er et slikt tiltak. Stirydding er indirekte et slikt tiltak fordi det stimulerer til økt bruk, og folk som kommer seg ut i terrenget får økt forståelse for at beiting og rydding er nødvendig for å kunne vedlikeholde kulturlandskapet og rekreasjonsom-	Alle typer sauekurs har denne innretningen. Søppelprosjektet fokuserer på konsekvensene av å bruke havet som søppelplass. Foredrag på den store reiselivskonferansen i Balestrand hadde fokus på mobilisering, konflikthåndtering og bruk av vernet natur i verdiskaping innen lokalt reiseliv.

	vet blir trukket fram på alle informasjonsmøter med bl.a. kommunestyrene i regionen, div. interessegrupper, grendelag osv.	en viktig inspirasjonskilde for Naturarvprogrammet.	rådet. Søppelprosjektet har også en spesiell pedagogisk effekt fordi ikke-bærekraftig bruk blir så tydelig dokumentert for de som deltar i ryddinga. Fugletelling må også sies å ha dette perspektivet.	
Økosystem Dokkadelta	Aktiv deltakelse i fylkets kompetansenettverk med fokus på bruk og vern. Utvikling av kunst i naturrom - bruke erfaringselementer som formidler av universelle naturlover	Forholdet mellom bruk og vern fokuseres i forbindelse med temakvelder, skjøtsel av slåttemark og iskunstprosjekt i Dokkadeltaet.	Flere av tiltakene som tidligere er omtalt, har fokus på å øke kunnskap og forståelse om bruk og vern av vår naturarv.	En rekke av aktivitetene og tiltakene nevnt tidligere, fanger også opp bruk- vern dimensjonen. Om noe spesielt skal nevnes, bør Våtmarkdagen med iskunst i februar 2013 løftes fram. Dokkadeltaet både før, nå og i framtiden vil speile bruk og vern.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Hele den femårige Charterplanen finner sitt grunnlag i forholdet mellom bruk og vern. Verdiskapningsprogrammet er hovedvirkemiddelet for å sette denne planen ut i livet.	Det er ikke spesifikke tiltak knyttet til forholdet mellom bruk og vern, men perspektivet ligger til grunn i alt av informasjonsmateriell, og utforming av tilretteleggingstiltak.	Fortløpende informasjon til bedrifter, besøkende (brosjyrer) og til og med internt til nasjonalparkforvalterne. Problemet knyttet til forvaltningen er: Alle vet *hva* og *hvorfor* rundt det å ta vare på naturen, unngå skader, bærekraftig praksis osv., men nesten ingen vet *hvordan* fordi det ikke er utviklet materiell som gjør at dette er lett å kommunisere for omverden (jfr. eksempel	

			om at villrein flykter 1,5-2,5 km på Dovrefjell). Man har aldri greid å formidle det til omverden, selv om det er helt sentral viten for å kunne skape forståelse for vern.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1. Generelt er Verdsarvparken i seg selv, gjennom forpliktende partnerskapsavtaler, et grep for å legge til rette for samhandling mellom en rekke aktører og interesser i området. 2. Spesielt er det, gjennom satsingsområdet "Stadformidling, vertskapsutvikling og læring", et mål om å øke forståelsen for verdiene, samtidig som man gjennom prosesser bidrar til utvikling av en tro og en kultur for å nyttiggjøre seg verdiene på en bærekraftig måte. Bygdevertkursa, verktøykassa for vertskap, kompetanseprogram for naturbaserte produkter, samla formidlingsstrategi, parkmøter mv. er eksempel på	1. Generelt er Verdsarvparken i seg selv, gjennom forpliktende partnerskapsavtaler et grep for å legge til rette for samhandling mellom en rekke aktører og interesser i regionen. Den prinsipielle partnerskapsavtalen legger til grunn en felles forståelse av verdier og målsettinger. 2. Spesielt er det, gjennom satsingsområdet "Stadformidling, vertskapsutvikling og læring" et mål om å øke forståelsen for verdiene samtidig som man gjennom	Dette er omtalt før og er innbakt i hele samarbeidet rundt verdsarvparken mer enn et årlig avgrenset tiltak, men likevel nevnes følgende: 1. Generelt er Verdsarvparken i seg selv som langsiktig samarbeidsplattform og forpliktende partnerskapsavtaler et grep for å legge til rette for en langsiktig samhandling mellom e rekke aktører og interesser i regionen. Den prinsipielle partnerskapsavtalen ligger til grunn en felles forståelse av verdier og målsetning om en bærekraftig utvikling. 2. Spesielt er det gjennom satsingsområdet "Stadformidling, vertskapsutvikling	Dette er igjen omtalt før og innbakt i Verdsarvparken sin visjon, målsetninger og arbeidsform. 1. Verdsarvparken er i seg selv en langsiktig samarbeidsplattform som gjennom forpliktende partnerskap har mål om å legge til rette for en langsiktig samhandling mellom og på tvers av en rekke aktører og interesser i regionen. Den prinsipielle partnerskapsavtalen legger til grunn en felles forståelse av verdier og målsetning om en bærekraftig utvikling. 2. Spesielt er det gjennom satsingsområdet «Stedformidling, vertskapsutvikling og læring» et mål om å øke forståelsen for verdiene samtidig som en gjennom prosesser bidrar til å endre holdninger/utvikling av ei tro og kultur for å nytte verdiene på en bærekraftig måte. Vertskapssatsingen, samarbeidet med skolene og barnehagene, SAKTE-satsingen, kurs- og kompetanseutvikling, felles formidlingsstrategi, park- og partnermøter mv. er eksempel på dette. 3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt frittgående «personell» som med sin varierte kompetanse, og på tvers av vernegrenser/ kommunegrenser/ fylkesgrenser, arbeider tett opp mot ulike interesser/ aktører med mål om å hjelpe fram og samordne initiativ til handling.

	dette. 3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt "frittgående feltpersonell" som med sin kompetanse på tvers av vernegrenser/ kommunegrenser/fylkesgrenser arbeider tett opp mot ulike interesser og aktører med mål om å hjelpe fram og samordne initiativ til handling.	prosesser bidrar til utvikling av en tro og en kultur for å bruke verdiene på en bærekraftig måte. Bygdevertkursa, verktøykassa for vertskap, kompetanseprogram for naturbaserte produkter, SAKTE-satsinga, kurs- og kompetanseutvikling, samla formidlingsstrategi, parkmøter mv. er eksempel på dette. 3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt "frittgående feltpersonell" som med sin kompetanse på tvers av vernegrenser/kommunegrenser/fylkesgrenser arbeider tett opp mot ulike interesser og aktører med mål om å hjelpe	og læring" et mål om å øke forståelsen for verdiene samtidig som man gjennom prosesser bidrar til en endret holdholdning/utvikling av en tro og en kultur for å benytte verdiene på en bærekraftig måte. Bygdevertkursa, vertskapssatsingene, kompetanseprogram for naturbasert produkt, SAKTE-satsinga, kurs- og kompetanseutvikling, samlet formidlingsstrategi, parkmøter mv. er eksempel på dette. 3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt frittgående "felpersonell" som med sin varierte kompetanse på tvers av vernegrenser/kommunegrenser/ fylkesgrenser arbeider tett opp mot ulike interesser og aktører med mål om å hjelpe fram og samordne initiativ til handling.	

		fram og samordne initiativ til handling.		
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya				Alle tiltakene handler jo på sett og vis om vern og bruk av naturarven. Spesielt framheves skjul, hytter, film Hornøya, utviklingsplan Hornøya og forstudien for natur og kulturpark.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Prosjektet utgir en publikasjon som kalles Magasinet. Dette er et magasin som med bilder og tekst fra delprosjektene i Naturarven skal gi leserne et innblikk i en annerledes måte å betrakte, formidle og utnytte den nordtrønderske naturarven på. Magasinet 2010 hadde spesielt fokus på fjellreven i Børgefjell nasjonalpark. I Namsskogan familiepark spilles det årlig nye episoder av Rebella Hex. Hun brukes som en gjennomgangsfigur i Magasinet for å nå fram til barn og unge lesere. Rockeheksa Rebella Hex fra Børgefjell har en utryddingstruet fjellrev som bestevenninne. Delprosjektet Sørsamisk kultur og tradi-	Utgivelsen av Magasinet Magisk 2011. Rockeheksa Rebella Hex på Namsskogan familiepark med forestillinger som omhandler sårbare arter (bl.a. fjellreven) og Børgefjell nasjonalpark som et viktig område for fjellreven. Foredrag om Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøndersk natur.	- Adventureseminar for reiselivsbedrifter i hele Trøndelag. Fokus på bærekraftig bruk av natur som ressurs for reiselivet i Trøndelag. -Det er laget en film for Naturarven og Wild Norway. Filmen viser hvordan verna områder, freda rovdyr, ørn og andre naturkvaliteter brukes i reiselivssammenheng i Nord-Trøndelag. - Arbeidet med animasjon av Mikkelita Fjellrev (Namsskogan Familiepark/Rovdyropplevelser) som formidler av rovdyrkunnskap rettet mot barn er startet opp. Skal videreføres i 2013. - Destinasjon Dærga har ferdigstilt første del av sin formidlingsarena. Her gis det	-Skiltplanen for Tautra. -Rovdyrsenter på Namsskogan Familiepark. -Informasjonssenter for fjellrev på Røyrvik Auto. -Informasjonsplakater på kulturformidlingsstien på Destinasjon Dærga. -På arrangementet for Børgefjell Nasjonalparks 50-årsjubileum 9. august, som ble holdt på Destinasjon Dærga i Røyrvik, deltok ca. 600 besøkende og fikk god informasjon om bl.a. en nasjonalpark som arena for aktiv reindrift. -Oppsatt viltkamera på «bjørnestien» i Muru, Lierne. -Wilks har holdt foredrag om sørsamisk kultur og tradisjon, spesielt knyttet til reindriftsåret. -Wild Norway har holdt flere foredrag med tema naturbasert reiseliv. All aktivitet innenfor adventure-turisme omfatter elementene natur, kulturell utveksling og fysisk aktivitet. All produktutvikling som skjer gjennom Naturarvenprosjektet bidrar derfor til å ivareta både naturarven og kulturarven.

	sjon på Snåsa deltar i lokal stedsutviklingsprosess og er aktivt med i kommunens arbeid med omdømmebygging. Under et arrangement i denne forbindelse ble Wilks invitert til å orientere om Naturarvprosjektet. Et lokalt firma som selger naturopplevelser i Snåsa, har leid inn Wilks til å formidle sørsamisk kultur og historie som en del av en opplevelsespakke. I Lierne kommune settes det hvert år opp en ny episode i et spel som heter "P-Torsa". Spelet foregår på Oppgården i Lierne. Oppgården ble fredet i 1941, og engene rundt gården har status som fredet kulturlandskap. I 2010 deltok Bernt Jåma og familien med kjørerein under spillet. Innslaget synliggjør samenes tilstedeværelse i lokalsamfunnet i Lierne, og inn-		inngående informasjon om forholdet mellom bruk og vern gjennom reindriftens tradisjoner for naturbruk. - Vandreutstillingen Madterahka som viser hvordan samisk kultur og tradisjon brukes som grunnlag for nyskaping, er vist på Samien Sijte sommeren 2012.	

	slaget ble positivt mottatt og fikk positiv medieomtale. Rovdyrguidekurset i Lierne har bidratt til å synliggjøre at rovdyr ikke utelukkende er en trussel - men også en mulighet for lokalbefolkningen. Det er kjørt kurs i to deler, og deltakerne har etterspurt en oppfølging. Dette vil det bli arbeidet videre med i 2011. Det var mange, lokale deltakere med på kurset, også Adresseavisen deltok under hele kurset. Det resulterte i et flott oppslag med tittel "På bjørnecamp uten frykt". Destinasjon Dærga bygger gammer og stolpebur etter gammel, samisk tradisjon. Det er ikke så mange som behersker denne teknikken i dag. Det har deltatt samiske ungdommer under byggingen, noe som bidrar til å føre kulturarven videre.			

Norges Nasjonal-parklands-byer	Geilo: Verts-kapskurs med fokus på na-sjonalpark, ambassadør-arbeid, næ-ringsseminar. Jondal: kunn-skapsutstilling. Vingelen: Lagd informa-sjonsplakater (på norsk og engelsk) Lom: Verts-kapskurs for servicenæring, Vingelen: Lagd informa-sjonsperm om Vinge-len/nasjonalpa rken til alle utleieenheter.	Vertskaps-kurs med fokus på naturver-dier og forståelse av vern.	- Geilo: Kurs, veiledning, barnehagene, kartlegging av kulturminner og vurdering av tilgjengelig-gjøring av disse, Skarveskola på Skarveran-den. -Lom: Ved bokpakke og rollups til be-driftene, det er med på å øke forståelsen for at vern er vik-tig for området vårt. Feiring av den europeiske nasjonalpark-dagen som er i lag med lands-bydagen. Ellers er dette med rydding av tur-sti fra sentrum og inn i verna område med på å øke for-ståelsen, det er synlig verdi-skaping for området. -Storslett: Kurs i bærekraft, skoleopplegg, sosialt entre-prenørskap i skolen, miljø-sertifisering av over 20 bedrif-ter i perioden 2008-2012 -Vingelen: Forollhogna-konferanse i januar 2013	Generelt har vi et tiltak rettet mot barn og unge hvor det er fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven. På Geilo besøker «Skarveskola» en seter med beite-dyr i randsona, men også inn i selve nasjonalparken. «Prosjekt rekrutt» handler også om bruk-vern. Lom har fokus på kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven i sine vertskapskurs. I Storslett har det vært gjennom-ført guida turer til nasjonalparken for å se på nyoppdagede bergmale-rier. Halti Nasjonalparksenter har i flere runder arrangert opplegg for skoleklasser hvor NPL og forvalter har vært involvert. Nasjonalpark-magasinet og landsbymarkedet har fokus på å øke kunnskap og for-ståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven. Vingelen har gjennomført Forol-lhogna-konferansen, Lokalmat-safari og Alltid ei åpen seter. Se mer info på forrige punkt.

Prosjektene ble også utfordret til å gi konkrete eksempler på viktige suksessfaktorer med tanke på å styrke identitet og stedstilhørighet blant innbyggerne. Å styrke identitet og stedstilhørighet hos

innbyggerne vil naturligvis være en effekt av mange tiltak og aktiviteter og således et langsiktig mål, og det vil derfor være av interesse å se hvordan prosjektene opplever at dette utvikler seg over tid.

Det som synes å gå igjen blant suksessfaktorene, er betydningen av informasjon, synliggjøring, involvering, deltakelse og ansvarliggjøring. Gjennom deltakelse i prosesser og utforming øker bevisstheten om kvalitetene. Aktiv involvering, deltakelse og synliggjøring av verdier og resultater bidrar også til økt eierskap og økt stolthet i forhold til lokale verdier. Det samme gjør arrangementer med stor deltakelse knyttet til tiltakene. Dette er viktige drivkrefter for framtidig utviklingsarbeid. Flere peker spesielt på at synliggjøring av resultater er viktig – at man får en opplevelse av at andre synes det man har, er verdifullt. Flere understreker også at deltakelsen i et nasjonalt verdiskapingsprogram er virkningsfullt i den forbindelse. I 2012 og 2013 er det også flere som peker på positive effekter av ferdigstilte tiltak - at man har fått til tiltak som folk er stolte av lokalt, som får positiv oppmerksomhet i media, og som folk vil "…*vise fram når de får besøk*!". At man har fått til tiltak som folk ønsker å bruke, som skaper lokale ambassadører, og som verden utenfor er interessert i, skaper økt bevissthet, forståelse, identitet og stolthet knyttet til natur- og kulturverdier i eget området. Dette vil være en viktig forutsetning for bevaring og bærekraftig utvikling av disse verdiene. Det er f.eks. interessant å merke seg at bjørn nå har blitt et «varemerke» for Lierne. Da prosjektet startet var bjørn - og rovdyr generelt - sett på som et stort problem.

Tabell 34 Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne.

Hovedprosjekt	**Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne**			
	2010	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Lokale bedrifter satser nå på fugleturisme og man ser at noen av dem har suksess.	Økt bevissthet om de store mengdene havdykkender som overvintrer langs kysten, særlig i havneområdene. Prosjektet setter fokus på dette i lokale medier. Og det formidles i forbindelse med bedriftsbesøk, til lærere og andre interessenter i forbindelse med feltarbeid.	Lokalavisene. Prosjektet er bevisste på å lage små snutter som en del lesere setter pris på. Tar opp faktastoff som er knyttet til de årvisse svingningene i naturen.	
Sykkelturisme i Nordland	Prosjektet har ikke kommet så langt at man kan peke på slike suksessfaktorer foreløpig	Å skape eierskap til produktet og forståelse om hva naturarven er, oppleves som viktig. Prosjektet melder at de fleste som bor i bygda er stolte av naturarven, men at det fremdeles henger igjen en del misnøye knyttet til gamle vernekonflikter. God formidling av verdiene og mulighetene som ligger i naturarven, oppleves som en svært viktig suksessfaktor. For å styrke identitet og stedstilhørighet framheves det også som viktig at man er med på et nasjonalt prosjekt hvor kommunen opplever at "staten" bidrar øko-	Prosjektet er svært heldig som har grunneiere som er "stolte" og som snakker pent om prosjektet. Dette gjør at andre innbyggere blir mer lydhøre. I tillegg er en god del av stien tilrettelagt med nybygget traktorvei hvor	Det at det faktisk er etablert en sykkelsti som kan brukes, er en viktig suksessfaktor! De fleste innbyggerne i Saltdal har vært stolte over hvor mye man har fått til med sykkelprosjektet (i og med at man har fått

		nomisk med en ganske stor pott – at andre ser muligheter og har tro på at de skal lykkes.	man kan sykle. Prosjektet har bistått med reparasjon for åpning av en lenge etterlengtet bro. Prosjektleder har i tillegg fremhevet at prosjektet er 1 av 15 prosjektet som henger høyt, og dette har igjen påvirket politikere til å snakke pent om prosjektet. Alt hjelper…	en del omtale i pressen). Svært mange har brukt sykkelstien og har meninger (både positive og negative) om denne. Dette gir engasjement!
Vidda Vinn	Mogen og Solstien har bidratt til styrket identitet. Lokale naturperler blir gjenoppdaga, og den lokale stoltheten øker. Det gis også uttrykk for at prosjektet har en verdi i seg selv ved at stedene Vidda Vinn fokuserer på, får en merverdi både for de lokale og de tilreisende.	Synlige resultater av prosjektet på kort tid, slik som vakre steinsatte stier i naturen, har vært med på å styrke lokal stolthet og identitet.	De steinsatte stiene på Solstien og Falkeriset har slått godt an lokalt, og styrker lokal stolthet og identitet. Dette er noe de som bor her, vil vise fram når de får besøk! Det trekker også bygdene og reisemåla nærmere Hardangervidda, både fysisk og psykisk.	Synlige resultat av prosjektet. Eks. steinsetting av stien til Falkeriset er mye nytta av lokale og hyttefolket. Sommeren 2013 var det 9800 som skrev seg inn i turboka på toppen. Også et bra tiltak for folkehelsa. Mye positiv omtale i media skaper lokal stolthet og både Solstien og Falkeriset er steder som lokalbefolkningen anbefaler og viser fram.
Villreinen som verdiskaper	Siden prosjektet har vært i en oppstartsfase, har fokus vært lagt på direkte møter og informasjon. At villreinen	Det er viktig at tiltakene oppleves som ekte og respektfulle. Innbyggerne i området har stor bevissthet og eierfølelse i forhold til fjellområdene og en "Disneyfisering" vil være svært skadelig. Tiltak som stien til Tverrfjellet, fokus på estetikk i bygget, kunnskapsbasert formidling både på Høvringen, Venabu og ved	Involvering av reiselivsbedrifter/ungdom/innbyggere – f. eks. via bred markedsføring, og vellykkede prosjekt, eks. Viewpoint	-Sammenheng mellom bygd og fjell mht. villreingfangst - villrein som merkevare for fjellet og som verdigrunnlag for reiselivet -Økt kunn-

	er blitt en del av et nasjonalt prosjekt, er med på å styrke folks forståelse for vernet, men effekten vil nok primært komme lengre ut i prosjektarbeidet.	"Guiding fra hesteryggen" på Lesja underbygger innbyggernes identitetsfølelse og stolthet av å høre til i området. At disse prosjektene også får medieomtale, er også et viktig bidrag for å styrke denne identitetsfølelsen.	Snøhetta. Tillit og god kontakt med bedrifter/aktører i nærmiljø.	skap -Fullføring av prosjektene vil kunne gi bedre grunnlag for vurdering av dette.
Skatter for fremtiden	Prosjektet har begynt å knytte noen kontakter med lokale ressurspersoner i lokalsamfunnet, og dette vil bli enda tydeligere videre i prosjektet.	Gjennom temakvelder, temadager og tematurer.	Man ser at ulike former for temagjennomføring bidrar til å gjøre ting kjent utenfor prosjektet.	Molte som kunnskapskilde. Bruk av luktegress, sik og lokale tradisjoner som noe særegent, kort sagt: temakvelder, temadager og tematurer.
Mellom fjell, fjord og folk	Ingen eksempler foreløpig	Vanskelig å si etter som prosjektet neppe har hatt så stor innvirking etter bare ett år. Men faktorene som ofte synes å være til stede i bygdene som viser positiv utvikling, er ildsjeler, deltakelse, åpenhet og positivitet. Videre synes det å være viktig med tilstrekkelig støtte fra det offentlige, både økonomisk og rådgivende, og oppfølgende støtte.	Lokale tiltak suppleres med overordna kommunale tiltak. Gjør det lokale til en del av en større helhet. Få til nytenking i lokale område gjennom inspirasjon og innspill. Tenke stort, men ikke for stort.	Ta i bruk lokale kjentfolk og ressurspersoner (eks. skoleprosjekt i Mørkridsdalen). Formidle de gode historiene som lokalbefolkningen kan identifisere seg med (eks. bygdevertskurs). Sette lokal natur i en nasjonal sammenheng gjennom kobling til nasjonalromantisk kunst (eks. Landskap i Luster). Støtte opp om ildsjeler og frivillige med

				faglig og økonomisk bistand (eks. stimerking).
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Ingen eksempler foreløpig	Verdiskapingsprogrammet viser at storsamfunnet bidrar med fokus på lokale verdier og dette blir sett på som en anerkjennelse og bidrar til å styrke identitet og tilhørighet. Bygging av parkeringsplass i Bondhus er et godt eksempel.	-Utviklingen av parkeringsplass i Bondhusdalen med toalett, hvilebu, rasteplass og infoskilt. -Reiseter med reetablering av kløvsti opp Reiseterlia	Midler: til å restaurere kulturminner som nå kan brukes av alle - Buferdsvegen/Pilegrimsvegen Kunnskap: formidling av natur og kulturhistorie som har vært lite kjent (jettegrytene).
Sørnorsk Kystnatur	Folk flest har til nå hatt opplevelsen av at verneområder er noe negativt. I prosjektet har man åpnet opp for at det kan være mulig å gjøre noe i verneområdene så lenge det blir gjort i samspill med vernet. En effekt av dette er at holdingene endrer seg og flere har blitt mer stolte av det unike som er vernet, og stiller seg positive til tilrettelegging for å tilgjengeliggjøre opplevelsesverdiene.	Man har hatt økt turisttilstrømmingen til Listerregionen, mens andre deler av landet har hatt nedgang. Dette oppleves positivt. Undersøkelser viser at 80 % av de tilreisende kommer for å oppsøke og oppleve natur. Oppslag i media om sjeldne fuglearter bidrar til å bygge lokal stolthet og identitet: http://favis.no/artikkel.asp?Artid=81597 http://favis.no/artikkel.asp?Artid=81583 http://listafuglestasjon.no/default.asp?pxside=news&pxnewsid=196 http://listafuglestasjon.no/default.asp?pxside=news&pxnewsid=228 http://listafuglestasjon.no/default.asp?pxside=news&pxnewsid=226	-Åpne arrangementer for folk flest, facebook - bildeaksjoner, avisoppslag.	Åpne arrangement for folk flest. Befaringer med grunneierlag.
Kystarven	Søppelpro-	Søppelrydding i Sørværet er	Stiprosjektet er	Søppelpro-

	sjektet, der lokalbefolkninga og særskilt ungdom, rydder sitt eget verneområde, skaper stolthet og identitet. Saueprosjektet er i ferd med å skape identitet og bedre forståelse for eget kulturlandskap. Stirydding, der turlag, skoleungdommer, ildsjeler og nabolag har rydda stier i nærområdet for å presentere sin "egen" natur på en best mulig måte, er utvilsomt identitetsbyggende. Bruk av Facebook med bildereportasjer fra stiryddingsdagene forsterker dette.	holdningsskapende. Stirydding skaper eierskap hos de som deltar i dugnadsgjengene. Positiv tilbakemelding på ryddearbeidet skaper stolthet og positive holdninger. Kystarvsida på Facebook får en del positive tilbakemeldinger, og spiller kanskje ei viss rolle. Kystarvavisa som kom ut i mai, fikk positiv respons. Her fikk mange satt eget lokalsamfunn, egne bedrifter og egen dugnadsinnsats inn i en større sammenheng. Skoleelever som deltok i ulike Kystarv-aktiviteter (søppelrydding, fugletelling, stirydding mm) gir uttrykk for positive holdninger.	den desidert største identitetsbyggingen. Mange frivillige har deltatt i stiryddinga. Aktiviteten blir lagt ut på Facebook, og stadig flere blir oppmerksomme på de nye stiene og tar de i bruk. De ulike bygdene har tatt et aktivt eierskap til "sine" stier. Barnas turlag er flittige brukere av de nye Kystarvstiene, og arrangement sammen med Barnas Turlag vil bli viktig for å fremme bruken av de nyrydda stiene i åra framover. Sentrumsnære stier er mest anvendelige som identitetsbyggere, men etterhvert som folk flest tar innover seg konseptet med merking, skilting og kartlegging, forventer prosjektet at bruken av stier i nabobygda og nabokommunen vil øke på. Søppelryddingen skaper også positive holdninger og identitet. Søppelryddingen og Sørværløypa har på flere	sjektet har skapt stolthet og identitet hos ungdommene som har ryddet i verneområdet (Sørværet) og randsonen (Værlandet og Bulandet). Facebooksida har vist fram vakker natur og trukket fram frivillige som har arbeidet med tilrettelegging. Saueprosjektet har litt av den samme effekten. De som er involvert, får et slags nytt eierskap til kulturlandskapet. En er ikke bare sauebonde, en blir også skjøtter og formidler av et eldgammalt kulturlandskap. Rydding av turstier i eget nærmiljø virker sosialiserende. Når utenbygds folk så kommer og setter pris på, og skryter av arbeidet som er gjort, blir både stolthet og tilhørighet styrket. Formidling av arbeidet på facebooksiden forsterker effekten.

			måter åpnet opp Sørværet Naturreservat for lokalbefolkningen. Lokalt eierskap til verneområdet er styrka i perioden.	
Økosystem Dokkadelta	Økt kompetanse, statlig finansiering og økt oppmerksomhet bidrar til å styrke identitet og stedstilhørighet	Prosjektet trekker fram fem suksessfaktorer som viktige: ♦ Behov (fokus på utvikling av naturarven) ♦ Løsninger (kunnskap, formidling, resultater) ♦ Ildsjeler (Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter) ♦ Team (rett kompetanse) ♦ Forankring (spørre om å få lov)	For å kunne besvare dette spørsmål med såkalt vitenskapelig korrekthet, burde det ha vært gjennomført en undersøkelse. Det er ikke gjort. Allikevel er det gjort observasjoner som tilsier at ØD har fått en fastere forankring hos innbyggerne. Som et eksempel ønsker prosjektet å trekke fram Erfaringsstol i is i Dokkadeltaet naturreservat. Siden det i 2013 allerede foreligger resultater fra tiltaket, vil de være med på å støtte prosjektets observasjoner om hva som er viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet. Da prosjektet gjennomførte iskunst i deltaet i 2011 for første gang, ble det holdt en lav profil.	Verdens våtmarksdag/iskunst i Dokkadeltaet har vært prosjektets klart viktigste bidrag til identitet og stedstilhørighet.

			For prosjektet var det et læringsprosjekt for å finne ut av om et tiltak i naturreservatet kan fungere på naturens premisser men allikevel takle en viss tilrettelegging for besøkende (bruk-vern aspektet). Man ønsket i tillegg å knytte erfaringsstolen sammen med markering av Verdens Våtmarksdag. Til dette formål ønsket man å være trygg på at mannskapet som skapte isinstallasjonen, kunne jobbe etter en presis deadline. Enda en avgjørende faktor for om man burde gå videre med prosjektet, har vært mottakelsen på lokalt og regionalt nivå. Det kom mye positiv tilbakemelding (avis, innslag i Østnytt, muntlige tilbakemeldinger) etter 2011. I 2012 og 2013 har det på nytt blitt iskunst med åpning på Verdens Våtmarksdag. Ved åpning i 2012 var omtrent 70 mennesker til	

			stede. I 2013 har det vært omtrent 220 mennesker med på åpningen. Allerede i oktober/november ble prosjektet spurt av folk (muntlig, gjennom mail og facebook) om det på nytt skulle bli iskunst i deltaet. Innbyggerne har kunnet ta til seg erfaringsstolene over tid. Man kan selv velge om og når man besøker dem. De knyttes ikke til et tidsavgrenset arrangement men har naturens åpningstid - alltid åpent eller så lenge som isen er trygg. Gjennom media har erfaringsstolene i sitt mangfold av naturrom blitt framstilt som unik. De fokuserer på opplevelsesverdiene innbyggerne kan være stolte over og identifisere seg med. I merkevarebyggingen har prosjektet bevisst jobbet med den positive gjenkjenningseffekten. Kontinuiteten i framstillings-	

			måten skaper tillitt og trygghet.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Innbyggerne har ikke vært den primære målgruppen for det arbeidet som er utført i 2010. De vil bli sterkere involvert fra høsten 2011.	At folk ser at andre synes det er flott, og at det omtales i avisene. At man ser at områdene er en attraksjon gjennom besøk, utstillinger på messer og pristildelinger.	Når Attraksjoner som Viewpoint Snøhetta og Mardalsfossen brukes, så blir de utfluktsmål for innbyggerne, ofte også når de har gjester. De sender også sine gjester på moskus- og elgsafari m.m. Når vi formidler gjennom brosjyrer og PR hvorfor andre oppfatter området som storslått og mektig natur, så trigges stoltheten. Når de ser ved omtale og selvsyn at tusenvis av mennesker besøker området, og at det skaper grunnlag for reiselivsomsetning, så tar de mere stilling til det positive ved vern og til naturens verdier. Informasjon om at mer enn 30.000 besøkende var ved Viewpoint Snøhetta og 11.000 ved Mardalsfossen: Det gjør noe med folks forståelse. Det samme gjør det når prosjektet formidler informa-	

			sjon ved presseartikler om at utlendinger har stor interesse for området på messer.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Etablering av verdensarvparken som samhandlings- og arbeidsform er et viktig tiltak i seg selv. Innbyggerne/partnerne blir gjennom partnerskap myndiggjort/oppfordret i forhold til å delta i en bærekraftig utvikling av området. Dette innbærer en bevissthet i forhold til at lokale verdier skal være kilde til utvikling. Det brukes tid gjennom ulike prosesser for å legge til rette for involvering og engasjement, sette fokus på og synliggjøre de unike og positive kvalitetene i området – styrke fellesskapsfølelsen for naturarven/verdensarven. Konkrete	Samme svar som i 2010	I år, som tidligere år er det å vise til etablering av Verdsarvparken som samhandlings- og samarbeidsform. Antall partnere øker. Innbyggerne/partnerne blir gjennom partnerskap myndiggjort/ oppfordra i forhold til å ta del i en bærekraftig utvikling i området. Få øynene opp for at dette og er "lokale" verdier som kan være kilde til utvikling. Gjennom prosessretta arbeid ligger det til rette for modning, involvering og engasjement, sette fokus på samt synliggjøre de unike og positive kvalitetene i området og styrke fellesfølelsen for naturarven/verdsarven. Konkrete tiltak: - Etablering av møteplasser/forum. Gjerne tematiske men og	Viser til tilsvarende tilbakemelding for 2012: - Etablering av Verdsarvparken som samhandlings- og samarbeidsplattform. Antall partnere øker for hvert år. Innbyggerne/ partnerne blir myndiggjort/ oppfordret til å ta del i en bærekraftig utvikling i området. Få øynene opp for at dette også er lokale verdier og ikke bare noe som ligger hos verneområdeforvaltningen og UNESCO. Se at naturarven kan være kilde til utvikling. Gjennom prosessretta arbeid å legge til rette for modning, involvering og engasjement, sette fokus på, samt synliggjøre de unike og positive kvalitetene i området - styrke fellesfølelsen for naturarven/verdsarven. - Konkrete

	tiltak: involvering i strategiske dokument slik som parkplan og stedformidlingsstrategi, involvering ved utforming av verktøykasse for vertskap, bygdevertkurs osv. Gjennomføring av parkmøter (allmøter for partnere og andre interesserte). Gjennomføring av partnermøter, forum og arbeidsverksteder hvor det blir satt fokus på ulike tema.		"bare" mat og prat. Fange opp og videreføre innspill og initiativ. - Involvering i strategiske dokument slik som Parkplan og andre strategiske verktøy. - Involvering ved utarbeidelse av konkrete handlingsplaner. - Parkmøte - allmøte for partnere og andre interesserte.	tiltak: -etablering av møteplasser, gjerne tematiske, men og bare «mat og prat». Fange opp og videreføre innspill og initiativ. -involvering i strategiske prosesser/ planarbeid slik som f.eks. revisjon av Parkplanen, stedsformidlingsstrategi -involvering ved utarbeidelse av årlig Handlingsplan. -Parkmøte og partnermøter.
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	Det er arrangert prosjektverksteder og holdt foredrag, kurs og ekskursjoner, i tilegg til at det er arbeidet tett med de som utfører tiltakene. Dette er noe man tror har bidratt til å øke stoltheten og stedstilhørigheten.	Det er vanskelig for prosjektet å måle fordi prosjektet dekker et stort område. Det blir sett som sannsynlig at tiltakene har ført til økt stolthet hos deltakerne. I forbindelse med bygging av fuglekikkerskjul i Barvika har man brukt lokale håndverkere, det har vært skrevet mange artikler, og prosjektet hadde åpningsseminar. Enarestien, Tundra schoolnet og mulighetsstudien har blitt gjennomført i i tett samarbeid med lokale aktører i planlegging og gjennomføring.	-Et stort antall presentasjoner og foredrag om naturarven som ressurs. -Et stort antall medieoppslag om naturarven som ressurs. -Et stort antall tilretteleggingstiltak der naturarven er utgangspunktet. Dette tilsammen har ført til økt stolthet og tilhørighet oss innbyggerne.	Fugleturisme har skutt skikkelig fart i Varanger de siste årene. Mange har bidratt til dette, og prosjektet har vært sentralt i denne utviklingen. Tilrettelegging og studien «Varanger birding destination» har svært høy kvalitet og blir brukt av mange. Dette bidrar til økt stolhetsfølelse og tilhørighet. Et godt eksempel på

				dette er at Nasjonale turistveger gjennom samarbeid med prosjektet nå har valgt å gjøre fuglekikking til et hovedtema for Varangerveien og bestemt seg for å bygge ut ytterliggere ti skjul med tilhørende skilting, møblering, tilrettelegging og markedsføring.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	En suksessfaktor har vært å informere om at det finnes spennende naturverdier (rovdyr, fugler i forskjellige biotoper, sørsamisk kultur, nasjonalparker, vernede områder, kulturminner osv.) i lokalområdet. Gjennom kartleggingen av lokaliteter for fuglekikking har det blitt synliggjort mange, spennende fuglearter. Totalt er det kartfestet 134 "hotspots". Når dette gjøres kjent, bidrar	Magasinet Magisk har vært en viktig faktor for å gjøre arbeidet i Naturarvprosjektet kjent, og har virket positivt for identitetsfølelsen hos innbyggerne, spesielt i Indre Namdal. Ett av delprosjektene melder at nettverksbyggingen som skjer mellom ulike samarbeidspartnere i prosjektet, bidrar til å styrke identiteten og stedstilhørigheten. Eksisterende nettverk som er med, er bl.a. Trøndelag reiseliv, En smak av Lierne og Visit Namdal, men det er også etablert nye spennende nettverk gjennom prosjektet. Wild Norway har bidratt til å øke bevisstheten omkring verdien i naturressursene, bl.a. gjennom etablering av nettstedet www.wild-norway.com. Indre Namdal Regionråd (samarbeidsorgan for 6 kommuner i Indre Namdal) gir støtte til prosjektet gjennom regionalt næringsfond. Hovedprosjektleder har holdt foredrag og gitt informasjon om prosjektet i regionrådet. Naturarven har stått som et tiltak på handlingsplanen til fylkesdelplan for Indre Namdal. Dette medfører at innbyggerne i Indre Namdal har fått en bevissthet omkring verneområdene og naturbaserte	- Destinasjon Dærga og åpningsarrangementet som gikk over 2 dager, er et godt eksempel på et tiltak som styrker identitet og stedstilhørighet for den samiske befolkningen i Indre Namdal. - Lokalt reiselivssamarbeid som har oppstått gjennom produktklubber i regi av Wild Norway. - Filmen om Wild Norway. – Arbeidet med Rovdyropplevelser har endret holdningene til rovdyr, spesielt bjørn, i Indre Namdal. Innbyggerne i Lierne ønsker nå i mye større	Kurset i fuglekjennskap i regi av Birdwatching Trondheimsfjord har medført til økt forståelse blant deltagerne (folk flest) om hvor stort og rikt mangfold av fugleliv man har. Bjørn har blitt et «varemerke» for Lierne. Da prosjektet startet, var bjørn - og rovdyr generelt - sett på som et stort problem. Gjennom prosjektperioden har dette endret seg til å bli en ressurs som befolkningen i Indre Namdal/ Lierne har end-

	det til en interesse lokalt for å gjøre mer ut av mulighetene. I Nord-Trøndelag har man den regelen at det ikke skal settes opp fysiske innretninger gjennom Naturarven uten at det er skriftlig avtale som sikrer drift og vedlikehold etter at prosjektet er slutt. Dette involverer grunneiere og lag/foreninger og gir et eierskap til det som skjer i prosjektet. Det er også viktig å delta i eksisterende, lokale nettverk med den "misjonen" som delprosjektene har gjennom Naturarven, bl.a. omdømmeprosjektet "Råa t å varra Raus" på Snåsa.	opplevelsesprodukter i Indre Namdal. Konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen", hvor det kom deltakere fra hele landet for å høre hvordan man jobber for å utvikle opplevelsesnæring knyttet til natur og rovdyr, var også et eksempel på tiltak som bidro til å heve selvfølelsen hos innbyggerne i Indre Namdal. Den aktiviteten som skjer gjennom prosjektet har gjort at nytt fylkesråd har tatt inn i sin plattform et nytt punkt om reiselivssatsingen i Nord-Trøndelag. De satser nå på å legge til rette for økning i natur- og villmarksbasert reiseliv i regionen.	grad å være en del av "bjørnens rike" enn før prosjektet startet.	ret holdning til. Bevissthet blant bedriftene om at lokal kultur er en av reiselivsproduktets viktigste ingredienser. Større oppmerksomhet, bl.a. internasjonalt fokus, på kulturen og de spennende naturverdiene i Indre Namdal har bidratt til å styrke stolthet, identitet og stedstilhørighet hos innbyggerne. Naturarven har helt klart bidratt til økt stolthet og stedstilhørighet. Infrastrukturtiltak (Destinasjon Dærga, Fugleforingsplasser, fugletårn etc.) bidrar til å fremheve lokale fortrinn og spesialiteter. Filmprosjektet har også vært svært viktig med tanke på stedstilhørighet. Filmer av bra kvalitet skaper stolthet og fremtidstro. Spesielt viktig var det at det at det ble la-

				get en hovedfilm der mange aktører og områder var presentert. Folk ser da intuitivt fordelen av å både ha sterk lokal forankring og samtidig fordelen av å være i et regionalt fellesskap og samarbeide på tvers av kommunegrenser og tema.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Forankringsarbeid gjennom kurs, seminarer og arrangement og synlige tiltak. Informasjon og stedsutviklingstiltak.	Involvering og medvirkning i stedsutviklingsarbeid gjennom deltakelse på kurs preget av dialog og diskusjoner. Markedsføring, informasjon og synliggjøring av prosjektet.	- Nasjonalparkmagasinene. -Profilering og bruk av landsbybegrepet. - Vertskapskurs. - Miljøfyrtårnsertifiseringen. Økt fellesskapsfølelse blant bedriftene. -Kursrekka for Landsbybedrifter. -Ti på topp (samling av fjelltopper med påfølgende premiering etter sesongen). -Landsbyvakt/-vaktmester/ Helårsvert. - Bygdemøter/studieringsamarbeid. - Stedsutviklingstiltak,	Geilo: Positiv omtale av området, både bygdene og naturen rundt, både på kurs/undervisning men også i media. Utbyggingen av Geilo sentrum, som nå nærmer seg ferdigstillelse. Dette har brakt en «positiv vind» over folk. Synlige tiltak. Jondal: Engasjement, eierskap, tilhørighet. Å få fastboende uansett alder og form til å bruke og få gode opplevelser i naturen. Eksempelvis er Elvestien blitt en kjempepopulær mosjons-

			oppussing av sentrumsområder, bilfritt sentrum. -Informasjon generelt. -Økt påvirkning for bruk av landsbybegrepet og næringskoordinering. Fokus på stedegne kvaliteter. -Bygging av flerbrukshuset Bunåva i Vingelen. Forollhogna Informasjonssenter og Bunåva kafe (mye dugnadsjobbing) Aktiviteter på Bunåva (Vingelen) (Nettside/facebooksid e (Vingelen).	løype. Løypa er lett tilgjengelig og tilpasset nevogn/rullestol. «Elveløpet» blir arrangert på stien en gang i året, en konkurranse der det er om å gjøre å komme seg raskest mulig rundt. Tiltaket trekker til seg mange deltakere, både unge og gamle. At så mange har vært med på å tilrettelegge og få løypa på plass, gir både eierskap og tilhørighet i stort monn. Lom: - Lokal forankring og brukermedvirkning - Ildsjeler - Involvering - Synlige tiltak - Positiv respons og omtale. Storslett: - Lokal forankring og brukermedvirkning - Ildsjeler - Involvering - Synlige tiltak - Positiv respons og omtale. Vingelen: Positiv omtale av bygda, bl.a. i avisoppslag Bruk

				av nettside/facebook. Bygging av Bunåva flerbrukshus, gedigen dugnadsinnsats, lokal forankring og brukermedvirkning. Ildsjeler og generelt bruk av «positive» talsmenn/kvinner. Involvering. Synlige tiltak. Vernet av nasjonalparken skaper muligheter der en tidligere så begrensninger.

Hovedprosjektene er videre utfordret på hva som har vært viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet, og oppfordret til å komme med noen konkrete eksempler (jf. Tabell 35). I forbindelse med rapporteringen i 2010 var det flere av prosjektene som hadde kommet for kort til å kunne gi noen utfyllende svar på dette. I 2011 var det også noen prosjekter som gav uttrykk for at det var for tidlig å svare på dette, men det var likevel flere som pekte på konkrete eksempler i 2011 enn i 2010. I 2012 og 2013 peker så godt som alle prosjektene på konkrete eksempler. Også her trekkes naturligvis tilgjengeliggjøring og synliggjøring av resultater og kvaliteter fram som viktig. Gode tiltak, god kvalitet på gjennomføring og positiv omtale oppleves som positivt. I 2012 og 2013 er det også flere prosjekter som peker på at positiv omtale fra personer som har internasjonal kjendisstatus innenfor sine felt/fagområder, har gitt svært positiv effekt. Fugleturismeprosjektet i Midt og Øst-Finnmark og Varangerhalvøya-prosjektet rapporter bl.a. om positive effekter som følge av internasjonal profilering. Blogger fra internasjonale kapasiteter i fugle-miljøet har ført til økte besøkstall og positive ringvirkninger i lokalsamfunnene. Positiv internasjonal oppmerksomhet er naturligvis positivt for å styrke et områdes omdømme og attraktivitet.

Prosjektet i Nord-Trøndelag synes å være ett av de prosjektene som har jobbet mest aktivt med profilering mot et nasjonalt og internasjonalt marked. Gjennom delprosjektet Birdwatching Trondheimsfjord har man gjennomført flere visningsturer for internasjonale magasiner, noe som har resultert i fine oppslag. Gjennom delprosjektet Wild Norway har man samlet aktører fra hele fylket og bidratt til nettverksbygging og produktutvikling. Her har man også satset friskt på å fortelle om Nord-Trøndelags fortreffelighet når det gjelder natur-baserte opplevelsesprodukter til et nasjonalt og internasjonalt marked. Det rapporteres om svært spennende tilbakemeldinger på områdets attraktivitet og måten det jobbes på. Dette har resultert i at aktørene har fått en ny giv til å arbeide sammen om å utvikle produktene sine, og arbeidet har blitt lagt merke til både nasjonalt og internasjonalt. Suksessfaktorer som trekkes fram, er naturkunnskap, produktkunnskap, markedskunnskap, kunnskap om bedriftsutvikling, tillit hos aktørene, god evne til å formidle infor-

masjon om området og produktene, gode bilder og penger til å gjennomføre jobben på en profesjonell måte.

Tabell 35 Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler).

Hovedprosjekt	**Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler)**			
	2010	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	En kjent britisk ornitolog har utgitt et hefte med CD med video fra regionen. Som eneste lokalitet i Norge ligger Varanger inne på lista over topp 100 lokaliteter som en fuglekikker bør besøke før han/hun dør. En omfattende artikkel som beskriver Varanger er publisert i 2010 i det nasjonale fugletidsskriftet *Vår fuglefauna*. Varanger ble beskrevet i 2010 i *Vår fägelvärld* (Sveriges nasjonale tidskrift for fuglekikkere)	Prosjektet opplever det som viktig å gjenta det samme budskapet flere ganger, og at bruk av lokale media er nyttig i den forbindelse. At prosjektet tar initiativ til mange lokale små oppslag påvirker befolkningen over tid. Prosjektet har lagt en plan for folkemøter og gjesteopptredener på skoler i nærområdene hvor de jobber. Selve arbeidet starter tidlig i 2012.	Det flytende fotoskjulet i Båtsfjord havn ble en "snakkis" i det europeiske fuglefoto-miljøet. Dette er spennende fordi at en klarte å lage en attraktiv attraksjon i en industrihavn fordi det ble lagt til rette for nære opplevelser av vakre havdykkender. Budskapet formidles gjennom at man får opp fuglekjendiser som blogger og skriver artikler i gode tidsskrifter. Målrettet bruk av kjendiser funker. Direktør for Wild Wonders of Europe, Widstrand, tilhører det toppnivået som gjør at potensielle tilreisende lytter. Han kjenner områdene og er villig til å komme igjen flere ganger. For å styrke omdømme lokalt, fungerer mange oppslag i lokale medier. Blir en god ting sagt mange nok ganger, blir det en sannhet.	
Sykkelturisme i Nordland	Ofte og positiv omtale i media	Det at prosjektet har to nasjonal-	For prosjektet blir det nå å kun-	Det at man nå ser at man kobler seg

	har vært bra. Profilering av ulike opplevelsesmuligheter.	parker i kommunen oppleves som svært viktig. Området har også en svært aktiv turistforening med flere hytter i denne kommunen/nærliggende kommuner. Området kan tilby både fjord og fjell med masse "krydder" innimellom dette.	ne samhandle i regionen, f.eks. at en stor og liten kommune (Saltdal og Bodø) samhandler om en mulig sykkelsti Polarsirkelen - Saltstraumen. Det at man kommer til Bodø og kan samhandle om sykling videre i regionen fra fylkeshovedstaden er meget positivt og mulig. Det å kunne sykle gjennom flere kommuner i en pakke er et mål. Dette er noe som Bedriftsnettverket for Reiseliv, som er etablert i Saltdal skal jobbe med. Polarsirkelen - Saltstraumen vil sette området på kartet både internasjonalt og nasjonalt!	videre til omkringliggende kommuner er svært viktig for at man ser bruksverdien til sykkelstien. Med dette ser man også verdien av naturarven.
Vidda Vinn	Tilrettelegging øker attraktiviteten og kan heve opplevelsen av et område. Det gjør at naturområder som før har vært mindre i bruk, blir oppdaget på nytt. Det er lettere å nyte bruset frå Kvenna med Kvennavegen fra Mogen, og det er lettere å finne og nyte den korte vegen frå Rjukan til Hardangervidda med steintrappene i Solstien. At det kommer sherpaer helt fra	De steinsatte stiene har vært viktige suksessfaktorer. Over 2000 personer skrev seg inn i turboka på Solstien i 2011, og nesten 1600 skrev seg inn i turboka på Falkeriset, bare fra august til oktober. Dette kan bidra til å styrke områdets attraktivitet og omdømme.	- Å tilrettelegge stier som blir mye brukt lokalt, men også av hyttefolk og regionale dagsturister, fører til at områdene får nye attraksjoner i naturen som styrker området sitt omdømme. Eksempel: Solstien og Falkeriset. I 2012 skrev over 12 800 personer seg inn i turbøkene på Kvennavegen, Solstien og Falkeriset. I snitt en økning på 160 % i forhold til samme periode i 2011!	Å tilrettelegge stier som blir mye brukt lokalt, men også av hyttefolk og regionale dagsturister, fører til at områdene får nye attraksjoner i naturen som styrker området sitt omdømme. Turveiene er og viktige for reiselivsbedriftene i området som benytter de i markedsføring av bedriften og området for å tiltrekke flere gjester. Eksempel: Solstien og Falkeriset. I 2013 skrev over 13 700 personer seg inn i turbøkene på Kvenna-

	Nepal for å steinsette stien, har også bidratt til økt stolthet og interesse. Folk som har gått Solstien, har snakka om den gode opplevelsen, og styrket området sin attraktivitet gjennom munn-til-munn markedsføring. Solstien har også fått mye medieomtale, noe som er viktig for omdømmet.			vegen, Solstien og Falkeriset.
Villreinen som verdiskaper		Kvalitet i alle ledd oppleves som viktig for å styrke områdets omdømme og attraktivitet. Det mest synlige eksemplet er arbeidet rundt Tverrfjellet som både har stor kvalitet, men samtidig også en stor originalitet, og er et prosjekt ingen kan være likegyldig til. Pressedekning både nasjonalt og internasjonalt har bidratt til å underbygge dette.	Lokalisering av tiltak, involvering av lokale aktører, presseoppslag, samkjøring av mindre prosjekt i et større og helhetlig prosjekt (eks. Formokampen). Jubileet av Rondane 50 år har også vært utslagsgivende og en stor mulighet til å få fokus rettet mot villrein og verdiskapning. F.eks. kan det sies at Viewpoint Snøhetta ble en stor suksess og har bidratt til flere priser og dermed en av faktorene til områdets omdømme og attraktivitet. Det samme virker også å være gjeldende mht. tiltakene som ble gjort mht. Formokampen. Tilbakemeldinger om at dette er tiltak som ble attraktivt å besø-	Økende stolthet knyttet til det å fortsatt ha villrein - formidlingstilbud og guida turer.

			ke i fjor.	
Skatter for fremtiden	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet trekker fram en spesiell historie i forhold til temadag omkring sik og sikfiske i Lierne. Her sa en lokal spesialist på sikfiske: "jeg føler meg stolt og beæret over at siken blir benevnt som "skatter for fremtiden". Dette er et eksempel som viser at det å løfte fram det som for lokalbefolkningen blir sett på som "dagligdags" styrker deres selvfølelse og identitet. Det de har drevet med i "all tid" er en kunnskap som nå blir sett på som viktig.	Lokale tradisjoner løftes fram som noe som er verdifullt for framtiden.	Forståelse for verdien av lokal kunnskap og betydning av erfaringsbasert kunnskap. Lokale tradisjoner løftes fram som noe som er verdifullt for framtiden. Dette skaper lokalt stolthet.
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Kvantifisering av kvalitetene åpner øynene til folk (til dømes 115 turstier i kommunen). Flaggskip er bra. Flere flaggskip er bedre. For mange flaggskip blir rotete. Prioriteringa må til for å bli synlige. Jostedal er et aktivitetslokomotiv. Prioritert satsing der øker attraktiviteten til hele området og gir positive ringvirkninger langt utover bygdegrensene.	Gjøre naturen mer tilgjengelig gjennom diverse informasjonstiltak (eks. turkart og turskilt). Gjøre det lettere for reiselivsnæringen å formidle naturopplevelsene (eks. film om Jostedalen).
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet peker på at det har vært viktig å avdekke kunnskap om historiske og naturfaglige ver-	Pilegrimsvegen/Buferdsvegen, tilgjengelighet -Bondhusdalen, parkering	Lokalt engasjement som har smitta over på store deler av lokalsamfunnene.

		dier - jettegryter i Blådalen.		
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet opplever fortsatt at det er en lang vei å gå når det gjelder lokalbefolkningen og hvordan de oppfatter de lokale naturverdiene. Prosjektet vil fortsette med å bruke media aktivt. Initiere folkemøter knyttet til arrangementer som tar utgangspunkt i naturbrukstradisjoner, for eksempel Hummerdager - åpningen av hummerfisket 1. oktober 2012.	Oppslutning fra politisk nivå i kommunen. Involvering av "kjendiser". Involvering av fylkesmann og fylkeskommune, kommune og næringsliv	Oppslutning fra politisk nivå. Involvering av kjendiser. Involvering av fylkesmann og fylkeskommune, kommuner og næringsliv.
Kystarven	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet opplever det som litt for tidlig til å kunne svare endelig på dette. Etter hvert som de konkrete tiltakene blir ferdigstilte i 2012, regner man med å få et klarere bilde av dette. Prosjektet tror at informasjonstiltak knyttet til kystarvstier, (skilt, tavler, kart og sti-app) vil gi positive omdømmeeffekter. Gode kurs i regi av Norsk Kystkulturakademi i Solund og åpningen av Norsk Sjøfuglsenter antas også å virke positivt.	Kystarven har fått utelukkende positive verdier knyttet til seg. Stiprosjektet har nok bidratt i det vesentlige til dette. Vernekonflikten er langt mindre dominerende i nyhetsbildet. Saueprosjektet har nok også bidratt positivt ved at nye områder blir tatt i bruk, og det oppstår liv og røre på øyer, og i utmark som tidligere var helt fraflytta. Norsk Sjøfuglsenter har blitt et besøksmål for skoleklasser. Dette har skapt positive assosiasjoner. F.eks. at stiftelse av fylkeslag av Norsk Ornitologisk Forening skjer på Norsk Sjøfuglsenter i	Stadig flere «fuglefolk» kommer til øyene i Askvoll og Solund for å registrere fugl på høsttrekket og vårtrekket. Fugl er en suksessfaktor. Gode havørnbilder formidlet i markedsføring av f.eks. Norsk Sjøfuglsenter bidrar til å profilere den vestligste delen av regionen som et sted for «store naturopplevelser». Ørna bygger omdømme for deler av regionen. Villsau har klatret på listene på matkaret til flere hovedstadsrestauranter. Ofte er villsau koblet til Solundnavnet. Dersom vi kan gjøre villsau til kultmat med en viss kobling til regionens kulturlandskapsområ-

			april i år. Bulandet skole har engasjert seg med både kunstnerisk sjøfuglutstilling og såkalt gründercamp med Norsk Sjøfuglsenter som utgangspunkt. Gjennom økt områdeprofilering sammen med reisemålselskapet og produkttilbydere, har vi fått synliggjort naturbaserte produkt f.eks. produktpakke med vandring på Alden og besøk på Norsk Sjøfuglsenter.	der, vil dette kunne få effekt i framtida. På «vandreproduktene» er det foreløpig ikke oppnådd slike effekter, men det er lagt et grunnlag for videre arbeid.
Økosystem Dokkadelta	Erfaringsstoler, kompetanse innenfor økologi, kanalisering av ledelse fra politikk til kompetanse.	Man antar at innovative løsninger som erfaringsstoler vil gi positive omdømmeeffekter. Etter hvert antar man også at høy kompetanse og stort nettverk vil virke positivt.	-Kunst i natur er et konsept som har utviklet seg til en besøksstrategi for vassdragsnaturen i Land og Etnedal og har økt områdets attraktivitet. -Pålebrygga er i Oppland unik som et friluftstiltak i universell utforming med beliggenhet direkte ved Dokkadeltaet naturreservat og har styrket områdets omdømme. -Samarbeid, bygd på en felles forståelse for oppgavene, med de involverte aktørene (grunneiere, Fylkesmannen, kommuner, håndverkere pluss flere), har vært avgjørende for gjennomføring av prosjektene.	Erfaringsstolene har vært den viktigste (nesten altoverskyggende) suksessfaktoren når det gjelder å utvikle lokale attraksjoner. Prosjektets geografiske område er relativt fattig på «storslått» natur, og konseptet med erfaringsstolene har vist seg å bli en større suksess enn forutsett. Se egen rapport om erfaringsstoler som sendes evaluator.

			-Mediearbeid er sentralt for å nå ut til et større publikum, men også for å kreditere investorer og oppdragsgivere. I 2012 har erfaringsstolene fått en fire siders artikkel i D2 (fredagsbilaget i Dagens Næringsliv), og Miljøverndepartementet har laget en inspirasjonsvideo som ble lagt ut på MDs hjemmeside. Det gir legitimitet til prosjektet ØD og er med på å styrke områdets positive omdømme.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Arbeidet med sertifiseringen rapporteres å ha medført stor interesse fra presse, en del forvaltningsområder, fra bedriftene i området og fra de involverte kommuner. Interessen går særlig på at området er Norges første nasjonalparkområde som har blitt Charterpark. Man regner med mer synlige effekter når de respektive kommuner ser at markeds- og utviklingstiltak settes ut i livet.	Prosjektet erfarer at synliggjøring av hvor attraktivt området er, øker etterspørselen fra både bedrifter og kunder.	Jf. Tabell 34.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirang-	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirangerfjorden	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirangerfjorden	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirangerfjorden

	erfjorden er allerede et område med godt omdømme og stor attraksjonskraft – særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene er hvordan denne krafta og omdømmet kan bidra til større lokal bærekraftig verdiskaping og verdisetting.	er allerede et område med godt omdømme og stor attraksjonskraft – særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene er hvordan denne krafta og omdømmet kan bidra til større lokal bærekraftig verdiskaping og verdisetting. Et annet perspektiv er at denne attraksjonskraften kan bli en stor utfordring for omdømmet dersom dette, slik prosjektet har fått noen signal på, samtidig fører til at gjester velger bort fjordene på grunn av trengsel og mangel på opplevd kvalitet. Dette er grunnlaget for at man i fellesskap har startet opp arbeidet med en overordnet besøksforvaltnings- og formidlingsplan.	er allerede et område med godt omdømme og stor attraksjonskraft – særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene er hvordan denne krafta og omdømmet kan bidra til større lokal bærekraftig verdiskaping og verdisetting. Et annet perspektiv er at denne attraksjonskraften kan bli en stor utfordring for omdømmet dersom dette, slik prosjektet har fått noen signal på, samtidig fører til at gjester velger bort fjordene på grunn av trengsel og mangel på opplevd kvalitet. Dette er grunnlaget for at man i fellesskap har startet opp arbeidet med en overordnet besøksforvaltnings- og formidlingsplan for Vestnorsk fjordlandskap.	er allerede et område med rimelig godt omdømme og stor attraksjonskraft - særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene for begge fjordområdene er likevel hvordan denne kraften kan medvirke til økt verdsetting og lokal langsiktig og bærekraftig verdiskaping. En annen voksende utfordring er hvordan attraksjonskraften, særlig repr. ved cruiseindustrien/ et høyt antall gjester, påvirker omdømmet over tid. Det er signal som tyder på at man nærmer en tålegrense i vid forstand, noe som kan føre til at gjester som repr. mer tid og mer lokal økonomi velger vekk fjordene pga. trengsel og mangel på opplevd kvalitet. Verdsarvrådet har med dette som grunnlag samt klare forventninger fra UNESCO, satt i gang en prosess med mål om å etablere en felles overordnet besøksforvaltnings- og formidlingsplan for Vestnorsk fjordlandskap.
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	Gode og helhetlige tiltak blir sett som viktige for områdets omdømme og	Prosjektet har hatt mange avisoppslag som har hatt positiv innvirkning på om-	Prosjektet har samarbeidet aktivt med destinasjonsselskapet og et ungt arkitekt-	Fugleturisme har skutt skikkelig fart i Varanger de siste årene. Mange har bidratt til det-

	attraktivitet. Det arbeides bl.a. med en mulighetsstudie for tilretteleggingstiltak for hele prosjektperioden.	dømme.	byrå som har vært svært offensive i markedsføring av Varanger. Dette har bidratt til å styrke områdets omdømme.	te, og prosjektet har vært sentral i denne utviklingen. Tilrettelegging og studien «Varanger birding destination» har svært høy kvalitet og blir brukt av mange. Dette bidrar til økt stolhetsfølelse og tilhørighet. Et godt eksempel på dette er at Nasjonale turistveger gjennom samarbeid med prosjektet nå har valgt å gjøre fuglekikking til et hovedtema for Varangerveien og bestemt seg for å bygge ut ytterligere ti skjul med tilhørende skilting, møblering, tilrettelegging og markedsføring.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	En suksessfaktor er aktiv bruk av media for å formidle suksesshistoriene. Wilks på Snåsa har vært svært flinke til å bruke media i sitt arbeid. Dette har igjen ført til at andre media har tatt kontakt for å formidle informasjon om sørsamenes kultur og tradisjon. NRK kjørte bl.a. høsten 2010 en programserie om tradisjonshåndverk, hvor et helt program var viet til Wilks Design, med fokus på gamle samiske hånd-	Delprosjekt Birdwatching Trondheimsfjord har gjennomført flere visningsturer for internasjonale magasiner. Dette har gitt fine oppslag. Delprosjektet "Bærekraftig naturbasert reiseliv", senere Wild Norway, har samlet aktører fra hele fylket og bidratt til nettverksbygging og produktutvikling. Det har vært satset friskt og uredd på å fortelle om Nord-Trøndelags fortreffelighet når det gjelder naturbaserte opplevel-	- Prosessen omkring fugleamfi på Halsøen har bidratt til økt engasjement omkring fugl og naturkvaliteter i Stjørdal. - Arbeidet med Wild Norway og presentasjon av aktører som har bærekraftige opplevelsesprodukter i Nord-Trøndelag, bidrar til å sette Trøndelag på kartet som destinasjon for Adventureturisme. Dette skjer både gjennom hjemmeside og blogg. - Deltakelse på ATTA World Summit for andre gang i Lüzern i	Etablering av merkevaren Wild Norway med Petter Thorsen som prosjektleder (kompetent både på reiselivsfag og nettverksbygging) har satt Nord-Trøndelag på kartet for adventureopplevelser. Gjennom et nitidig arbeid opp mot regionale, nasjonale og internasjonale aktører (turoperatører, presse o.a.)har Wild Norway fått opp interessen for Nord-Trøndelag som adventuredestinasjon. De har samlet aktører i nettverk og jobbet målrettet for å få kvalitetssikret

	verktradisjoner.	sesprodukter til et nasjonalt og internasjonalt marked. Man har fått svært spennende tilbakemeldinger på områdets attraktivitet og måten det jobbes på. Aktørene har fått en ny giv til å arbeide sammen om å utvikle produktene sine, og arbeidet blir lagt merke til både nasjonalt og internasjonalt. Suksessfaktorer ser ut til å kunne være naturkunnskap, produktkunnskap, markedskunnskap, kunnskap om bedriftsutvikling, tillit hos aktørene, god evne til å formidle informasjon om området og produktene, gode bilder og penger til å gjennomføre jobben på en profesjonell måte. www.wild-norway.com er et eksempel.	Sveits, hvor fire aktører fra Wild Norway deltok og informerte om produktene våre i Nord-Trøndelag. - Kontaktnettet med Internasjonale mentorer innenfor bærekraftig naturbasert reiseliv har vært viktig for å løfte Trøndelag opp til et høyere nivå. - Profesjonelle coacher på produktverkstedene gjennom Wild Norway har vært viktig for å få fram gode produkter. Når dette har vist seg å skape interesse fra markedet, blir det et løft både for aktørene og for området. - Adventure-seminar i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Midt-Norsk natur ble en viktig arena for å få fram mulighetene vi har i Trøndelag for å bli en arena for bærekraftig naturbasert reiseliv i Norge. Ett av resultatene ble at det i ettertid i regi av Trøndelag Reiseliv jobbes med å lage en strategi for naturbasert reiseliv for begge Trøndelagsfylkene.	og synliggjort spennende reiseanledninger (hotspots). Alt skjer i tråd med det markedet ønsker at man skal tilby. Bilder og film i omdømmebygging: Film og mediedekning nevnes som suksessfaktor for omdømme og attraktivitet. Det er gjennom naturarven brukt relativt store ressurser på innkjøp av gode bilder og film. Rovdyrguide-kurs og mulighetsseminaret om rovdyr i opplevelsesnæringen har gjort Lierne til «Bjørnedestinasjon nr. 1» i Indre Namdal. Dette har fått oppmerksomhet i media - og gir goodwill både i befolkningen og interesse fra markedet. Destinasjon Dærga - nyhet med sørsamisk reiselivsprodukt knyttet til tradisjon og kultur. Samene ser nå muligheter for verdiskapning og økt sysselsetning innen reiseliv.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Profilering, stedsutviklingstiltak.	Prosjektet opplever generell positiv fokus og markedsføring gjen-	-Geilo: Hovedessensen av hele prosjektet! -Jondal: Blåisdag	Geilo: Fornøyde gjester(!), gjennom: Godt vertskap som tilbyr

		nom eksisterende arrangement og etablerte media som f.eks. hjemmesider.	og foredrag samt infotavlene. Omtale hos destinasjonsselskap, reiseselskap og at turstier som har vært her reiser fornøyde tilbake, og forteller det videre. Neste gang har de kanskje med seg venner – og kanskje blir de litt lenger også. -Lom: NPL-magasinet, vertskapskurs, stedsutviklingstiltak, landsbyvakt, gratis turbrosjyrer er mye brukt, både for nasjonalparklandsbyen og for Bøverdalen (sistnevnte utviklet gjennom småsamfunnssatsingen). -Storslett: NPL-magasinet, vertskapskurs, IN kursrekka, stedsutviklingstiltak, landsbymarkedet. -Vingelen: Bygging av Bunåva (kafé, infosenter, møteplass).	gode produkter/tjenester. Infrastruktur (skilting, parkeringsplasser, offentlige toaletter). Jondal: Tilrettelegging etter brukerne sine ønsker. Folgefonni Bremførerlag har vært flinke til å videreutvikle seg i tråd med trendene og folks ønsker og behov. Lom: - Bygge videre på lokal kultur og identitet - Positive medieoppslag - God tilrettelegging og infrastruktur - God service og kunnskapsrikt vertskap. Storslett: - Bygge videre på lokal kultur og identitet - Positive medieoppslag - God tilrettelegging og infrastruktur - God service og kunnskapsrikt vertskap. Vingelen: Fornøyde gjester gjennom godt vertskap som tilbyr gode produkter/tjenester. Konkrete tilbud som merkede turstier, åpne setre, gardsovernatting m.m. Godt samarbeid med destinasjonsselskap (Destinasjon Røros) som bidrar til markedsføring Arbeid med netts-

				ider/facebook.

Når det gjelder styrking av omdømme og attraktivitet, er merkevarebygging og stedsprofilering et viktig virkemiddel. På en skala fra 1-6, der 1="ikke i det hele tatt" og 6="i stor grad", ble hovedprosjektene spurt om i hvilken grad ressurser knyttet til naturarven benyttes som grunnlag for merkevarebygging og stedsprofilering (jf. Tabell 36). Ti av prosjektene svarte her 5 eller 6 i 2010, mens tilsvarende tall i 2011, 2012 og 2013 er henholdsvis 9, 11 og 9 (ett prosjekt avsluttet i 2012). Dette er noe prosjektene naturligvis i større eller mindre grad har hatt fokus på fra første stund, men det er ikke unaturlig at innsatsen øker etter hvert som man har arbeidet fram tiltak og tilbud som gjør profileringen med utgangspunkt i lokale ressurser lettere. Videre var det sju prosjekter i 2010 som gav uttrykk for at hovedprosjektet hadde resultert i at det var utviklet nye symboler, logoer eller merkevarer knyttet til naturarven. Dette tallet har økt til åtte i 2011 og til tolv i 2012. Tilsvarende tall for 2013 er 11, men med ett prosjekt mindre enn i 2012. I forbindelse med rapportering for 2011 ble det vist til at det var små endringer i 2011 sammenlignet med situasjonen i 2010, og at det slik var grunn til å forvente en økning de to siste årene av prosjektperioden. Rapportering for 2012 og 2013 bekrefter at en slik økning har funnet sted.

Tabell 36 Merkevarebygging og stedsprofilering.

Hovedprosjekt	Benyttes ressurser knyttet til naturarven som grunnlag for merkevarebygging og stedsprofilering? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad				Har hovedprosjektet resultert i at det er utviklet nye symboler, logoer eller merkevarer knyttet til naturarven?			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	3013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	5	1	4	3	Nei	Nei	Ja	Ja
Sykkelturisme i Nordland	3	6	5	3	Nei	Nei	Nei	Nei
Vidda Vinn	5	4	5	5	Nei	Nei	Ja	Ja
Villreinen som verdiskaper	6	6	5	5	Nei	Vet ikke	Ja	Vet ikke
Skatter for fremtiden	Vet ikke	3	3	3	Ja	Ja	Ja	Ja
Mellom fjell, fjord og folk	6	4	5	5	Nei	Nei	Nei	Ja
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	5	5	3	3	Nei	Nei	Nei	Nei
Sørnorsk Kystnatur	3	5	5	5	Ja	Ja	Ja	Ja
Kystarven	2	4	4	3	Ja	Ja	Ja	Ja
Økosystem Dokkadelta	6	6	6	5	Ja	Ja	Ja	Ja
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	6	5	5		Ja	Ja	Ja	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	5	5	5	5	Ja	Ja	Ja	Ja
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	1	1	5	6	Nei	Nei	Ja	Ja
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	5	5	5	5	Ja	Ja	Ja	Ja
Norges Nasjonalparklandsbyer	6	5	5	6	Nei	Ja	Ja	Ja

6.4.3 Sosial verdiskaping

Bred verdiskaping med utgangspunkt i naturarven forutsetter bred forståelse og bred samhandling mellom ulike aktører. Bred verdiskaping er umulig å oppnå dersom f.eks. verneinteresser og næringsinteresser sitter på «hver sin tue», eller har tilhold i hver sin «skyttergrav». Samhandling, dialog og gjensidig tillitt og forståelse er en forutsetning. Med tanke på sosial verdiskaping har vi således fokus på hvordan hovedprosjektene bidrar til nettverksbygging, samarbeid, fellesskapsfølelse, bevissthet og engasjement blant ulike aktører. Dette er også en forutsetning for å oppnå endringer på samfunnsnivå, noe som også er en indikasjon på hvorvidt man oppnår langsiktige og varige effekter som følge av innsatsen i hovedprosjektene og programmet som helhet.

Elleve av hovedprosjektene svarte at eksisterende nettverk hadde vært involvert i 2010. I 2011 er dette tallet økt til 14, og i 2012 og 2013 omfatter dette alle prosjektene. Tabell 37 gir en oversikt over hvilke eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert. Dersom vi snakker om hovedtyper av nettverk, er det flere som har etablert nettverk/samarbeid med andre utviklingsprosjekter. Videre er det flere som har etablert nettverk knyttet til ulike nærings- og reiselivsaktører (organisasjoner, bedrifter, destinasjonsselskaper, turoperatører, utviklingsselskaper). Mange har involvert lag og frivillige organisasjoner. Disse omfatter bl.a. faglag innen landbruket, grunneierlag, bygdelag, turistforeninger, historielag og idrettslag. Vi ser også at fagaktører/-nettverk er involvert (Norsk ornitologisk forening, SNO, museer og kunstformidlingsinstitusjoner). Offentlige institusjoner er involvert gjennom bl.a. fylkeskommuner, kommuner, regionråd, Innovasjon Norge og Fylkesmannen. Det varierer imidlertid hvilke aktører som er involvert i nettverk knyttet til det enkelte hovedprosjekt. Omfanget av aktører som blir involvert, synes imidlertid å øke. I noen prosjekter synes det å være nevnt mange aktører som prosjektet er i kontakt med/samarbeider med, men som ikke nødvendigvis samhandler med hverandre. Nye møteplasser for ny samhandling er imidlertid viktig, og det er også flere prosjekter som legger vekt på dette. Nærøyfjorden verdsarvpark skiller seg ut som det eneste prosjektet som er organisert som en regionalpark etter inspirasjon fra de franske regionalparkene. Et viktig fundament for parkorganiseringen i Nærøyfjorden er inngåelse av partnerskapsavtaler som er forankret i strategi- og handlingsplaner som har som formål å fremme en bærekraftig lokal samfunnsutvikling. Vi ser at antall partnerskapsavtaler har økt fra 30 i 2010 til 50 ved utgangen av 2013. Dette indikerer at stadig flere slutter seg til verdigrunnlaget som ligger til grunn for parketableringen, og at de ser den gjensidige nytten av å være med i samarbeidet.

Nord-Trøndelag har også etablert gode arenaer for samhandling ved at partnerskapet på regionalt nivå inngår i styringsgruppen for prosjektet. I og med at man har etablert dette sentrale regionale partnerskapet, virker det også som om man har bedre forutsetninger og muligheter til å samhandle med andre viktige aktører. Videre har man gjennom hovedprosjektet klart å legge til rette for god samhandling mellom delprosjektene, hvor det er tydelig at disse inngår som en del av en større helhet. Det er med andre ord gode samhandlingsmønstre lokalt, mellom det lokale og regionale og mellom regionale og verden utenfor. Her er det etablert gode samhandlingsmønstre med overføringsverdi, og som bør videreføres og videreutvikles.

I 2013 er det flere som har arbeidet med nettverk for å sikre videreføring av prosjektarbeidet, bl.a. bedriftsnettverk gjennom Innovasjon Norge.

Tabell 37 Eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert.

Hovedprosjekt	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2010	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2011	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2011	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Varangerprosjektet ved Utsi og Holmen, Motvindprosjektet ved Sinikka Routsalainen, Berlevåg reielivsforum og Norsk ornitologisk forening.	NOF og SNO	-Museumsnettverk (Gamvik museum, Varanger samiske museum, Pomormuseet). -Feltbiologisk nettverk (Høgskolen på Hamar, Agder naturmuseum).	Forarbeider til etablering av bedriftsnettverk som viderefører arbeidene fra Fugleturismeprosjektet. Har bidratt med en administrativ ressurs slik at søknad har blitt laget, og bidratt med diskusjoner til enkelte av bedriftene. Prosjektet har anbefalt at de bedriftene i prosjektet som har vist størst interesse og som har en økonomisk plattform, går sammen i bedriftsnettverket. Fra prosjektet deltar disse bedriftene i samtaler rundt det å være medlemmer; BIRK, Vestre Jakobselv Camping, Arntzen Arctic Adventures, Vadsø fjordhotell, Ekkerøy feriehus, Vardø havn KF, Arctic tourist, Kongsfjord gjestehus og Kildesli sjøsamiske senter. I tillegg er det anbefalt å få med Vardø hotell.
Sykkelturisme i Nordland	Storjord hotell, Rognan hotell, Lønsdal hotell, Nordnes kro, Artic lysstøperi, Junkerdal turistsenter, Utviklingsfokus, Halsdammen, Rognan fjordhotell og reindriftsnæringa.	De reiselivsbedriftene som er i området og som ønsker noe "mer" har vært med fra 2010. Prosjektet har klart å få til et bedriftsnettverk som er klart: Rognan hotell, Nordnes Camp og Bygdesenter, Saltdal Turistsenter, Nordland nasjonalparksenter, NSB,	Bedriftsnettverk i Saltdal: (Rognan hotell, Nordland Nasjonalparksenter, Nordnes Camp og Bygdesenter (Turistinfo), Saltdal Turistsenter, Junkerdal Turistsenter, Storjord	Det er satt i gang med et bedriftsnettverk (gjennom midler fra Innovasjon Norge), men dette har ligget brakk en stund. I tillegg har flere daglige ledere i bedrifter i Saltdal sluttet, og det er ikke kommet nye på alle steder ennå.

		Saltin, Saltdals Opplevelser.	hotell, Polar Camp, Polarsirkelen Høyfjellshotell, Arktic Lysstøyperi, Rognan Fjordcamp, Halsdammen Saltin, Saltdal Handelsstand).	
Vidda Vinn	Mange av grunneierlagene i Tinn og Vinje, Vandrerregionen – felles satsing på vandring i kommunene i Vest-Telemark, Tinn og Hjartdal, Innovativ Fjellturisme – kompetanse på skilting og gradering, Fjellregionsamarbeidet, Nasjonalparkkommunene, Frå gråberg til gull – liknende prosjekt i Setesdal Vesthei-Ryfylkeheiene, SNO naturrettveiledere og tilretteleggingsteam.	Vandreregionen i Vest-Telemark, Innovativ Fjellturisme - prosjektet med fokus på nasjonal standard for gradering og merking av turstier og lignende, Fjellregionsamarbeidet og Nasjonalparkkommunesamarbeidet.	- Vandreregionen i Vest-Telemark -Nettverket innenfor naturforvaltning i Vinje og Tinn, med felles kontorplass på Norsk Villreinsenter Sør på Skinnarbu. -Rauland Turist og Visit-Rjukan.	-Vandreregionen i Vest-Telemark -Nettverket innenfor naturforvaltning i Vinje og Tinn med felles kontorplass på Norsk Villreinsenter Sør på Skinnarbu. -Rauland Turist og VisitRjukan. -Telemark Turistforening -Tinn og Rjukan Turistforening
Villreinen som verdiskaper	I tillegg til nettverket etablert gjennom Villreinfangsten som verdensarv, har Regionrådet for Nord-Gudbrandsdalen og Dovrefjellrådet vært involvert i tillegg eget nettverk gjennom eget styre.		-Nasjonalparkriket. -Reiseliv AS i Nasjonalparker. -Lesja Kommune. -Gudbrandsdalsmusea. - Østlandsforskning. -Venabu Fjellhotell. -Villreinsenteret Hjerkinn, tidligere prosjektleder I Villreinen som	Gudbrandsdalsmusea, SNO, Nasjonlaparkrike Reiseliv, iNasjonalparker, NVN, Den Norske Fjellskolen, Hole Feltarbeid, Venabu Fjellhotel. I tillegg alle delleverandører og eksisterende samarbeidsaktører som har vært og delvis er involvert i delprosjektene.

			verdiskaper. -SNO. -Div råd/ nemder, fjellstyrer innenfor det geografiske området for Villreinen som verdiskaper. -Internasjonalt fagmiljø i forbindelse med EAA session i Finland og arbeidet med villrein som verdensarv (Universitetet i Tromsø, Russland og Frankrike). - De ulike delprosjektene har igjen en rekke eksisterende og nye nettverk i tillegg til samarbeid med NTNU, Dovre kommune, SNO, Snøhetta arkitekter etc.	
Skatter for fremtiden	En smak av Lierne og Røros Mat	En smak av Lierne, Rørosmat, Li-verten, NAPTEK.	Rørosmat. Liverten En smak av Lierne. Rørosmeieriet. Rørosmuseet. Lierne Museer. Man bruker de nettverk man har og ser at etterhvert som prosjektet går, kommer nye aktører til.	En smak av Lierne. Rørosmat. Rørosmeierier. Museet Midt. Li-verten. Lokale bedriftsnettverk og reiselivsnettverk.
Mellom fjell, fjord og folk		Reiselivet - gjennom medlemmer og ledelse i destinasjonsselskap, opplevingsnæringen - gjennom aktivitetsvirksomhetene, friluftslivet - gjennom ildsjeler i bygdelag og lokalt turlag, skolesystemet - gjennom	Jostedal SigNatur - reiselivsvirksomheter i Jostedal.	Jostedalen SigNatur - reiselivsnettverk i Jostedal. Opplev Luster - bedriftsnettverk i kommunen.

		interesserte skoler i kommunen, forvaltningen - gjennom kommuneadministrasjon, SNO og nasjonalparkforvaltere.		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		Grunneiere/landskapspark i Rullestad\Langfoss og interessegruppe i Agatunet\Digrahaug og Pilegrimsvegen, bygdelag i Blådalen	Pilegrimsvegen/ Buferdsvegen: Lokal interessegruppe for Buferdsvegen med egen facebookside. Landskapspark involvert i verdiskaping og har fått tildelt eksterne midler til dette. -Aga\Reiseter. Idrettslag involvert i tilrettelegging og i bruk av løypa til idrettsarrangement. - Bondhusdalen. Foreldrelaget i skolen involvert i dugnadsaktiviteter. -Blådalen. Kvinherad turlag i rydding og infosamling. -Rullestad. Lokal aktør i tilrettelegging.	Vennelaget for Buferdsvegen og Rullestad Aktiv, begge med facebook og/eller hjemmeside
Sørnorsk Kystnatur	Lista Bondelag, Lista Småbrukerlag, Region Lister, Flekkefjord og omegn turistforening, Kvinesdal Historielag, Knaben utvikling, Lister Friluftsråd, Fylkesmannen i Vest-Agder-landbruksavd., Fylkesmannen i Vest-Agder-	Ornitolog-nettverket knyttet til Lista fuglestasjon.	Turistsjefene i de samarbeidende kommunene. Ny kommune involvert: Hægebostad 1. Lista bondelag 2. Lista småbrukerlag 3. Natur og fritid AS 4. Lista fuglestasjon 5. Lista lufthavn	Som i fjor. Ny: Innoventus.

	miljøvernavd., Fylkeskonservatoren, Norsk ornitologisk forening, Vest-Agder, Statskog, Agderforskning, Agder Naturmuseum, Lista Naturmuseum, Lister Skjærgårdspark, Sukkertoppen, Farsund Næringsselskap, Vekst i Lyngdal (næringsselskap) og ansatte fra administrasjonen i de enkelte kommunene		6. Lista flypark 7. Vest-agder museet Lista 8. Velforeninger på Hidra 9. Flekkefjord og Omland Turistforening 10. Lister reiseliv 11. Lister friluftsråd 12. Kvåsfossen grunneier 13. Hægebostad kommune 14. Lyngdal kommune 15. Farsund kommune 16. Kvinesdal kommune 17. Flekkefjord kommune 18. Vest-Agder fylkeskommune 19. Fylkesmannen i Vest-Agder 20. Innovasjon Norge 21. Agderforskning 22. Bøkkerbuas bødkergjeng 23. Kvinesdal båtforening 24. Farsund næringsselskap 25. NaturEXPO 26. Lyngdal Markedsforening 27. Farsund og Lista Markedsforening 28. Flekkefjord handelsstand 29. Farsund Resort 30. Aegir Havbruk Stort antall grunneiere på Lista og mange flere aktører har vært direk-	

			te involvert i planlegging og gjennomføring av tiltak.	
Kystarven	Faglaga for småfehold (Sau og geit), bygdelag i alle kommunene, turlag i flere kommuner, idrettslag, reiselivsorganisasjoner (Stiftelsen Jensbua og Visit Fjordkysten), tiltaksapparatet i HAFS-kommunene Norsk Ornitologisk Forening (Solund) og HAFS Næringsforum	Visit Fjordkysten - medlemsorganisasjon for reiselivsbedrifter, turlag og idrettslag i mange bygder, næringsmedarbeidere i HAFS-regionen, velforeninger og bygdelag som er engasjerte i stimerking, kulturmedarbeiderne i HAFS-regionen.	-Solund Mat er et AS, men også et næringsnettverk i Solund som produserer kvalitetsmat til godt betalende kunder i restaurantbransjen. Villsau og fiskeprodukt er deres hovedsatsingsområde. Gjennom salg av villsaukjøtt til gode priser direkte til restauranter, har de stimulert etterspørselen etter villsau. Norsk Kystkulturakademi arbeider med å få til en villsaufestival for Solund. Denne vil sette fokus på både næringen og stedet og styrke oppbygginga av Solundmat. -Norsk Ornitologisk Forening stiftet fylkeslag for Sogn og Fjordane på Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet. De er også indirekte koblet til driften av Sjøfuglsenteret gjennom prosjektarbeid på Værlandet. Visit Fjordkysten AS må vel	Faglagene for småfehold (Sau og geit). Grendelaga i alle kommuner. Turlag i flere kommuner (særskilt Barnas Turlag). Idrettslag. Destinasjonsselskapet Visit Fjordkysten (medlemsorg./aksjeselskap). Tiltaksapparatet i noen HAFS-kommuner. Norsk Ornitologisk Forening (Sogn og Fjordane ++)

			også regnes som et eksisterende nettverk av reiselivsvirksomheter.	
Økosystem Dokkadelta	Fagnettverk bruk – vern i Oppland og Nettverk for kunstformidling, naturkunst.	Landsbyen næringshage, Landsbylauget, helselaget, grunneierlag, Trevekst, Fagrådet bruk-vern i Oppland og kunstnernettverk	-Landsbylauget -Torpa Idrettslag -Trevekst -Helselaget i Nordre Land -Norsk ornitologisk forening avdeling Oppland -Landsbyen Næringshage -Istad Art Solutions -K8 Industridesign -Høgskolen i Telemark, Kunsthåndverkere M8 design -Statens naturoppsyn -Gaia arkitekt -Mat i Land -Gynthers catering -Gynther Flått -Tranlia Velforening	Se tidligere årsrapporter - de samme er i hovedsak brukt i avslutningsåret.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		Næring i verneområder (prosjektet i regi av Blilyst/ST Fylkeskommune), prosjektledernetterverk, Europarc Federation, og Verifiers Europarc.	Samarbeidsnettverket Inasjonalparker dvs. nasjonalparksentrene rundt Dovrefjell. Prosjektleder har på bakgrunn av deres innspill og data laget et forslag til strategi for trafikkutvikling, samt grunnlag for resertifisering. Prosessen fortsetter frem til sommeren 2013.	
Nærøyfjorden	Verdensarvpar-	Verdsarvparken sine	1. Verdsarv-	1. Verdsarvparken

Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	ken sine partnere (ca. 30 stk), regionalparknettverket, Det norske nettverket for verdensarvsteder og Nordisk nettverk for verdensarvsteder.	partnere som for tida utgjør ca 41 stk, Campus Aurland, SAKTE-alliansen, regionalparknettverket - fellesorganisasjonen Norske Parker, Norges Verdensarv, Nordisk nettverk for verdsarvsteder.	parken sine partnere som for tida utgjør ca. 46 stk. - se www.naroyfjorden.no. 2. Campus Aurland – "grønne" kompetansevirksomheter i Aurland. 3. SAKTE-alliansen. 4. Regionalparknettverket - fellesorganisasjonen Norske Parker. 5. Norske nettverket for verdensarsteder - Norges Verdensarv. 6. Nordisk nettverk for verdensarvsteder.	sitt partnernettverk (50 stk. pr. 01.01.14) og stiftere. 2. Kompetansevirksomhetene i Aurland – «Campus Aurland» 3. Regionalparknettverket - fellesorganisasjonene Norske Parker. 4. SAKTE-alliansen. 5. Norges Verdensarv - norsk nettverk for verdsarvsteder. 6. Nordisk nettverk for verdsarvsteder. 7. World Heritage Marine Programme i regi av UNESCO.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Båtsfjord røde kors, Destinasjon Varanger og Reinbeite distrikt 6	Destinasjon Varanger og Motvind (reiselivsprosjekt Båtsfjord).	Destinasjon Varanger: reiselivsbedrifter.	Prosjektet er et nettverk bestående av kommuner, fylkeskommunen, fylkesmannen, Fefo, statens vegvesen, reiselivaktører og andre det jobbes sammen med.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1) Team reiseliv Nord-Trøndelag (IN, NTFK, FMLA), 2) KiIN - Kunnskapsbasert næringsutvikling i Indre Namdal, 3) Indre Namdal Regionråd, 4) Råa t å varra raus - en gruppe på Snåsa som jobber med omdømmebygging gjennom et omstillingsprosjekt i Snåsa kommune, 5) Omstillingspro-	Team reiseliv i Nord-Trøndelag som består av representanter fra Fylkeskommunen, Fylkesmannen og Innovasjon Norge. Kontaktforum reiseliv for Trøndelag som består av representanter fra Fylkeskommunene, Fylkesmennene, Innovasjon Norge, Fylkestingene, Trøndelag Reiseliv, Hanen og NHO reiseliv. Indre Namdal Regionråd som består av ordfører og rådmann	-Østre Namdal Reinbeitedistrikt. -Luru og Skjækra Reinbeitedistrikt. -Visit Børgefjell. -Team Reiseliv NT. -Team Mat NT. - Samarbeidsmøter mellom team mat og team reiseliv (kople mat/reiseliv). -Kontaktforum	- Birdwatchingmiljøet i Finnmark (Naturarvenprosjekt). Studietur til Scotland sammen med Birdwatching Trondheimsfjord (BWT). - Naturarvprosjektet «Sør-norsk kystnatur» Lista - Luru og Skjækra Reinbeitedistrikt - Østre Namdal Reinbeitedistrikt - Team Reiseliv NT (Fylkesmannen, Fylkeskommunen, Innovasjon Norge) - Kontaktforum

	sjekt i Ytre Namdal bl.a. knyttet til arbeidet med Skeisnesset på Leka - et av Norges utvalgte kulturlandskap 2010, 6) Norges Midtpunkt BA - et nettverk av bedrifter i Steinkjerregionen som arbeider med natur- og kulturbasert reiseliv, 7) Østre Namdal reinbeitedistrikt, 8) PE-Torsa – et stort utendørs spel som foregår hvert år (ny "episode" hvert år) på Oppgården i Lierne, 9) Naturens Bästa og svensk ekoturismeforening 10) Din Tur, en turoperatør i Nord-Trøndelag som opererer på landsbasis 10) NOF Nord-Trøndelag.	i alle 6 kommuner i Indre Namdal. Svensk økoturismeforening, Nyskaping i Snåsa (omstillingsprosjekt for Snåsa kommune har en kvinnegruppe "Råa t å værra Raus" som har deltatt på kurs i bærekraftig naturbasert reiseliv), Din Tur - turoperatør i Nord-Trøndelag og NOF Nord-Trøndelag	Reiseliv Trøndelag. -NOF Trøndelag. -Norsk økoturismeforening. -Trøndelag Reiseliv. -Innherred Reiseliv. -Visit Sapmi. -ATTA (Adventure Travel Trade Assosiation). -En smak av Lierne. -Visit Namdalen. -Snåsa Næringsforum. -Snåsa Næringshage.	Reiseliv Trøndelag (Fylkesmannen NT og ST, Fylkeskommunen NT og ST, Innovasjon Norge NT og ST, Hanen, Oi Trøndersk mat og drikke, NHO reiseliv, Trøndelag Reiseliv) - NOF Trøndelag - Trøndelag Reiseliv - Innherred Reiseliv - Visit Namdal – Grüne Woche i Berlin - med 3-årig satsing på mat/reiseliv. Her ble det valgt fire områder fra Trøndelagsregionen som skulle profileres. Indre Namdal (Røyrvik, Lierne og Namsskogan) ble valgt bl.a. med bakgrunn i Naturarven/Wild Norway - og at det allerede var gjort koplinger mellom mat og reiseliv i prosjektet. Tema for Indre Namdal var bjørn, elg og geitost. - ATTA - World Summit - 5 deltakere fra Wild Norway deltok på ATTA 2013 i Namibia. Dette bidrar til kunnskapsutvikling samt å vedlikeholde et stort og viktig internasjonalt nettverk av potensielle framtidige samarbeidspartnere og kunder - Namsskogan Familiepark AS - Lierne Nasjonalparksenter - Visit Børgefjell - Proneo

				AS - Joma Næringspark - Visit Sapmi - Saemien Sijte
Norges Nasjonalparklandsbyer			-Jondal: NPL-nettverket: alle kommunene, fylkesmannen, fylkeskommunen, miljøverndepartementet, DN. -Lom: - Landsbyrådet, Nord-Gudbrandsdalen Næringsforening, Norsk Fjellmuseum, Jotunheimen Reiseliv, regional sykkelgruppe (6 kommuner)/Regionkontoret, Arbeidsgruppe for å jobbe med nasjonalparkmagasinet. -Storslett: - Landsbyrådet, Nordreisa næringsforening, Halti næringshage -Halti Nasjonalparksenter, Troms fylkeskommune - omdømmeprosjektet i Nord-Troms, Reisa Elvelag. -Vingelen: Destinasjon Røros, Vingelen Turist, LUK-nettverk i Hedmark FK.	I og med at en rekke tiltak gjennomføres som et samarbeid mellom flere har flere nettverk vært involvert om i noe varierende grad fra landsby til landsby. Landsbyrådene har representanter fra nasjonalparkinformasjonssenter, handelsstand, reiselivslag, ungdomslag, politiske representanter, regionråd, næringsforeninger, nasjonalparkkommunene, fylkesmennene med sine nasjonalparkforvaltere, Statens naturoppsyn, Statskog som grunneier, fjellstyrer/ fjelltjenesten, andre lokale/regionale bedriftsnettverk som også arbeider med verdiskaping. Det finnes også nettverk hvor flere aktører har arbeidssted under samme tak, eksempelvis Norsk Fjellmuseum hvor man finner Norsk Fjellmuseum, Klimapark 2469 AS, Gudbrandsdalmuseet, Jotunheimen Reiseliv AS, Nasjonalparkforvalter for Jotunheimen, Statens naturoppsyn, Lom fjellstyre og et aktivitetsfirma. Tilsvarende finner man i øvrige landsbyer.

I tillegg til involvering av eksisterende nettverk var det i 2010 seks av prosjektene som hadde etablert nye nettverk i hovedprosjektet (jf. Tabell 38). I 2011, 2012 og 2013 har det samlede antallet

økt til elleve. De nyeste nettverkene synes i stor grad å ha fokus på formidling, reiseliv og produktutvikling. Stadig etablering av nye nettverk understreker det faktum at det er behov for omfattende samarbeid for å realisere komplekse og sammensatte målsettinger som kombinerer hensynet bevaring og utvikling. I henhold til Quadruple Helix-modellen[4] vil det være viktig å få til en positiv og gjensidig forsterkende samhandling mellom offentlig sektor, kompetansesektoren, frivillig sektor og privat sektor for å få til gode utviklingsprosesser.

I 2011, 2012 og 2013 er det interessant å merke seg at prosjektet i Nord-Trøndelag har vært spesielt aktiv med målrettet etablering av nettverk og samarbeid knyttet til bedriftssamarbeid, sertifisering, produktutvikling, markedsføring og salg av produkter og opplevelsestilbud. Prosjektet spiller også en aktiv rolle på den internasjonale arenaen og knytter en rekke nye forbindelser og kontakter. Sammenlignet med flere andre av prosjektene synes prosjektet i Nord-Trøndelag å ha kommet langt i sitt arbeid med å utvikle et naturbasert reiseliv, og erfaringene fra Nord-Trøndelag vil slik sett ha overføringsverdi til de andre prosjektene i Naturarven som verdiskaper.

Tabell 38 Nye nettverk som har blitt etablert i hovedprosjekt.

Hovedprosjekt	Nye nettverk i 2010	Nye nettverk i 2011	Nye nettverk i 2012	Nye nettverk i 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark				
Sykkelturisme i Nordland		Reiselivsbedriftene som var med i 2010 pluss Polarsirkelen Høyfjellshotell, Rognan FjordCamp og Lysstøyperiet		
Vidda Vinn	Uformelt nettverk etablert etter kurs i interpretasjon, ca. 12 aktører i nettverket som arbeider med formidling i det offentlige eller egen guidebedrift.			
Villreinen som verdiskaper	Primært mer uformelle, faglige, internasjonale nettverk.		Nytt nettverk i forbindelse med tiltak knyttet til workshop formidling, der både reiseliv, fag og formidling er forankret.	Workshop - Villrein og attraksjon. Et nettverk er etablert og dialog/samarbeid fortsetter (reiseliv, kunnskapsinstitusjoner).

[4] Haukeland, P.I. & Brandtzæg, B.A. 2009. Den brede verdiskapingen. Et bærekraftig utviklingsperspektiv. – Telemarksforsking. TF-notat nr. 20 2009.

			I tillegg er delprosjekt Digitale Dalsida blitt forankret som et eksternprosjekt i samarbeid med blant andre Gudbrandsdalsmusea. Prosjektledelse i Natur og Kulturreisen er involvert som aktører og diskusjonspartnere i forbindelse med teknologiske muligheter i de to prosjektene og som utfyller hverandre.	
Skatter for fremtiden		Gjennom prosjektet er det knyttet kontakt opp mot det svenske NAPTEK-prosjektet og SNO sitt MONA-prosjekt. På oppstartssamling for MONA-prosjektet deltok 3 av de 4 nasjonalparksentrene som er involvert i "Skatter for fermtiden". Prosjektet ble presentert for de andre deltagerne på seminaret.		
Mellom fjell, fjord og folk				
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn				
Sørnorsk Kystnatur		Nordbergkonferansen har etablert et nytt, men uformelt forum for erfaringsutveksling både for store og mindre utleievirksomheter. Studieturen har resultert i et nytt tverrfaglig nettverk mellom	-Naturnettverk Lister. -Prosjektnettverk Lister. -Næringsaktører (Kvåstunet, Lista natur - og aktivitetspark). -Lista flyplass. -Hægebostad kommune. -NaturExpo.	Nye forbindelser mellom elveeierlagene opp og nedstrøms Kvåsfossen i Lygna.

		gründere, natur-oppsyn, reise-livsaktører og kommunal og statlig forvalt-ning.		
Kystarven	Gjennom stu-dietur til Skott-land er det skapt et fun-dament for utvikling av et reiselivsnett-verk knyttet til naturbasert opplevelses-turisme. På Værlandet er det etablert en kopling mel-lom lokale grunneiere og Universitetet i Bergen vedrø-rende beiting og sviing i ver-neområdet.		Kanskje ikke heilt nytt nettverk, men gjennom prosjektet Kystvandring er det søkt øko-nomisk støtte til pro-sjektarbeidet fra NCE og fått det. NCE er således koblet på arbeidet som Visit Fjord-kysten og Kystar-ven driver for å fremme vandretu-risme i Kystarvom-rådet og ellers på Fjordkysten. Sunnivaleia er et pilgrimsinitiativ som samarbeider med oss i vandre-prosjektet.	
Økosystem Dok-kadelta	Fagrådet for Økosystem Dokkadelta. Nettverk for erfaringslære. Nettverk for kunstformid-ling, natur-kunst, landart.			Gjøvikregionen turistkontor, Høg-skolen i Gjøvik, Lands museum og Randsfjordmusee-ne.
Område- og tra-fikkutvikling rundt Dovrefjell				
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Campus Aur-land – Grønt kompetanse-nettverk som skal være en drivkraft for samarbeid, utvikling, for-midling og overføring av praktisk kunn-skap om øko-logi, landskap og bærekraft i kultur- og na-turbaserte næ-			

	ringer (Verdsarvparken, Aurland Naturverkstad AS, Aurland Natur- og Kulturarv BA, Aurland Næringshage, Sogn Jord- og Hagebruksskule, Aurland Fjellstyre, Aurland Næringsutvikling AS, Aurland Næringshage og Aurland kommune ved Kunnskapstunet)			
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya		Tundra schoolnet: 40 aktører		I forbindelse med forstudien for natur og kulturpark er det involvert nye bedrifter som arbeider med matproduksjon og reiseliv samt nettverket for norskeparker.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Delprosjektet Birdwatching Norway har etablert et nettverk som består av naturarvprosjekter som har fokus på fugleturisme. Omfatter Birdwatching Trondheimsfjord og naturarvprosjektene i Farsund og på Varanger. Det er også etablert samarbeid med Sapmi Experience etter studietur til Jämtland. Videre er det etablert samarbeid med	-Wild Norway- som består av ca 25 aktører innenfor naturbasert opplevelsesturisme o.l. i Nord-Trøndelag. -Høgskolen i Nord-Trøndelag som har elever på naturveilederstudiet som samarbeider med Naturarven. -Norges Midtpunkt BA som består av følgende bedrifter: Brandheia Villmark og Velvære, Mokk Gård, Kulturgården Bjerkem, Ogndalsbruket og	- Produktutvikling i samarbeid mellom Snåsa hotell, Samien Sijte og Naturarvprosjektet sørsamisk kultur og tradisjon som reiselivsprodukt. - Lokalt, regionalt og nasjonalt nettverk innenfor fugleturisme - Lokalt bedriftsnettverk innenfor fototurisme (Stjørdal).	- Bedriftsnettverk på fototurisme (Svein Wik, Geir Vie, Tom Roger Østerås og Beiteland gård v/Trond Olav Beiteland med frue). Nettverket fikk midler fra BWT for å gjennomføre visningstur. - Bedriftsnettverket Wild Norway - som nå består av Lierne nasjonalparksenter, Norway Husky Adventure, Norway Nature, Visit Børgefjell/Røyrvik Auto og Folla Aktiv. Petter Thorsen (Proneo) er prosjektleder. - Aktørene fra

	Svensk ecoturismeforening om felles produktklubb.	Hatlingsetra. -Norsk Økoturismeforening som har samme ideologiske plattform som Naturarven i Nord-Trøndelag, men som har gått lenger - og sertifiserer aktører under paraplyen Norsk økoturisme. Det er en målsetting at Norsk Økoturisme og Wild Norway skal samhandle under Adventure Travel Summit i Sveits i oktober 2012. -Adventure Travel Trade Assosiation (ATTA) som er en medlemsorganisasjon for turoperatører, aktører og andre som jobber innenfor bærekraftig naturbasert opplevelsesturisme. -Leka kommune med reiselivssatsing knyttet til natur og kultur, bl.a. utvalgte kulturlandskap og Norges geologiske nasjonalmonument (geologien på Leka)		Indre Namdal som har deltatt på Grüne Woche 2014 (nettverksarbeidet som skulle jobbe med innhold og profil startet høsten 2013) - Wild Norway har deltatt med forelesning på internasjonal konferanse + webcast (live TV-overføring) med Chris Doyle (ATTA) for 150 skotske reiselivsbedrifter - Wild Norway samarbeider med et universitet i Fort William i Scotland - utvikling av et studie i «Slow adventure» - med skråblikk på den norske friluftskulturen - Styringsgruppen i Naturarvprosjektet i Nord-Trøndelag (MOVOINN) besøkte Skotske reiselivsbedrifter som var tilknyttet Wild Scotland. Nye ideer og nye kontakter oppstod - Nettverk mellom 3 søstre Wilks og 3 kvinner Tapio (Sverige). Felles utstillinger både i Norge og Sverige.
Norges Nasjonalparklandsbyer		Norsk kulturarv.	Prosjektkoordinator: -SNO. -Breheimen Nasjonalpark. -Fylkesmannen i Hedmark, Naturforvaltning. -Forollhogna Rådet for nasjonal-	

			parkkommunene (RFN). Geilo: - Økoturismeforeninga. -Dialog med stiftelsen Tvergastein (Arne Næss hytta). Lom: -Arbeidsgruppe for å jobbe med nasjonalparkmagasinet. Storslett: -Nordreisa Næringsforenings Reiselivsgruppe, styringsgruppe for prosjekt Helårsvert. Vingelen: -Videreutvikling av Vingelen Turist til hele Tolga kommune. -Alltid åpen seter – nytt seternettverk.	

Gjennom sosial verdiskaping er det også et formål å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører knyttet til naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. For å vurdere i hvilken grad man har lyktes med dette, ble hovedprosjektene bedt om å foreta vurderinger på en skala fra 1-6 hvor 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad. Vurderingene synes samlet sett å være noe mer positive for 2013 enn for 2010. Flesteparten av prosjektene har svart 4 eller 5, og de gjennomsnittlige vurderingene for 2013 ligger på 4,4. Ett har svart seks, og vi har tidligere sett at forankring og mobilisering er, og vil være, en utfordring i flere av prosjektene. Det er også mulig at en del av prosjektene har vært litt for positive i sine vurderinger i startfasen. Det er mulig at man hadde en god forankring i selve prosjektorganisasjonen, men at man etter hvert har blitt mer klar over utfordringene etter som man blir klar over bredden av aktører som må spille på lag. Erfaringsmessig kan steds- og produktutvikling være et langsiktig arbeid som krever kontinuerlig fokus over flere år.

Som oppfølging på spørsmålet om i hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører knyttet til naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling, ble det i 2011, 2012 og 2013 stilt spørsmål om hvilke aktører dette gjelder (jf. Tabell 40). Tilbakemeldingene tyder på at bevisstheten i første rekke har økt blant aktører som er involvert i prosjektet, eller representerer en konkret målgruppe for prosjektet. Det pekes også på at synliggjøring av tiltak også etter hvert bidrar til å skape en bredere bevissthet og forståelse av naturkvalitetene som ressurs for framtidig utvikling. Dersom man lykkes med å skape bevissthet og engasjement blant de aktuelle målgrupper, og resultater blir synlige, er det grunn til å forvente et bredere politisk og samfunnsmessig engasjement på sikt. For noen prosjekter er det fortsatt en utfordring å forankre satsingene inn som en del av det ordinære planleggings- og utviklingsarbeidet i kommunene. Dette er en forutsetning for å sikre varige resultater. Synliggjøring og formidling av resultater fra prosjektene kan bidra til å lette dette arbeidet.

Tabell 39 I hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad.

Hovedprosjekt	2010	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	4	4	4	5
Sykkelturisme i Nordland	3	5	5	4
Vidda Vinn	Vet ikke	5	5	5
Villreinen som verdiskaper	5	5	5	5
Skatter for fremtiden	Vet ikke	2	3	4
Mellom fjell, fjord og folk	2	4	4	4
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	5	4	4	3
Sørnorsk Kystnatur	5	5	4	4
Kystarven	5	4	4	4
Økosystem Dokkadelta	Ikke i det hele tatt	4	4	4
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	5	5	4	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	5	4	4	4
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	4	3	5	6
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	5	5	5
Norges Nasjonalparklandsbyer	Vet ikke	5	5	5

Tabell 40 Aktører som har fått økt bevissthet og engasjement om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling

Hovedprosjekt	Aktører 2011	Aktører 2012	Aktører 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Økt bevissthet er først og fremst internt blant egne bedrifter som er tilsluttet prosjektet. Overnattingsbedrifter som ligger nært bedrifter som er engasjert i prosjektet vårt (f.eks. Vardø hotell). Lokalpolitiske miljøer - gjennom møter, formelle og uformelle.	Veidnes bygdelag.	Kommunal forvaltning i Båtsfjord, Vardø og Tana.
Sykkelturisme i Nordland	Reiselivsaktørene i bygda, Saltdal kommune, Partnerskap Salten/Nordland Fylkeskommune og Visit Bodø.	Dette gjelder reiselivsaktørene i Saltdal som ser at naturen er der (og at den er gratis) og at man kan bruke denne. MEN - aktørene selv har ikke mulighet til å påta seg denne rollen, så derfor ønsker man å få på plass nasjonalparkambassadører/nasjonalparkverter, slik at vi har noen som kan guide o.l. Det er et eventfirma i Saltdal, men dette	De reiselivsaktørene som er i Saltdal er informert om Naturarven, men som sagt så er det flere av bedriftene hvor daglig leder har sluttet og ingen ny er kommet

		fungerer ikke.	inn.
Vidda Vinn	Spesielt kassaapparat ved tilrettelagte turveier, men også andre lokale aktører.	Spesielt de bedriftene som er knyttet til turveiene, for eksempel Krossobanen. Men man ser også effekten lokalt; folk er generelt sett mer opptatte av, og ser verdien av den naturen vi har rundt oss hver dag.	I tillegg til bedriftene som er knyttet direkte til turveiene, ser reiselivsbedriftene i området effekten av tilretteleggingen, og de benytter det i markedsføringen både nasjonalt og internasjonalt. En ser også effekten lokalt; folk er generelt sett mer opptatte av, og ser verdien av den naturen,
Villreinen som verdiskaper	Primært de involverte reiselivsaktørene og skolene.	Reiselivsbedrifter, forvaltningsaktører, reiselivsdestinasjoner, innbyggere, hytteeiere, eiere/ansatte, skoler og kommuner.	Mellom aktører og institusjoner/ organisasjoner innen delprosjekter og deres nettverk, reiseliv. Denne må kunne utvikles videre.
Skatter for fremtiden	En smak av Lierne.	En smak av Lierne -bedrifter her som ønsker å drive med naturbasert reiseliv ser muligheter med prosjektet.	Aktører innen mat og reiseliv, blant annet Livert`n og Fossestrand gårdshandel.
Mellom fjell, fjord og folk	Bygdelag, noen grunneiere, noen skoler.	Lokale bygdelag, kommunen noen reiselivsvirksomheter, noen grunneiere.	Bygdelag, kommunen, noen reiselivsvirksomheter, noen grunneiere og Kunstlaget.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Landskapsparkene i Åkra og Vikebygd, interesselag for pilgrimsvegen, idrettslag/forening i Aga- Digrahaug	Lokal aktør i Rullestad som driver campingplass.	Rullestad Aktiv og Vikebygd Landskapspark.
Sørnorsk Kystnatur	Lista flypark AS, Lista fuglestasjon, Natur og fritid AS.	Lista fly- og næringspark, Fyrlyd AS, enkelte bønder, Kvåstunet, Serveringsbedrifter.	Lista fly- og næringspark, Fyrlyd AS og noen bønder/næringsaktører.
Kystarven	Reiselivsaktører (deltakerne på Skottlandsturen m.m.), lokale turlag, idrettslag og bygdelag, noen	Lokalpolitikere, reiselivsvirksomheter, skolene i regionen, grendelag og velforeninger.	Kommunene. En del reiselivsaktører (transport, mat og overnatting), Reisemålselskapet, vel-

	skoler, landbrukskontorene i kommunene og sauebønder.		foreninger og grendelag og regionrådet selv.
Økosystem Dokkadelta	Spåtind Hotell, reiselivsbedrifter i Landevegen, kommunene.	ØD har klart å skape bevissthet og engasjement blant noen aktører rundt Naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. Spåtind Sporthotell reåpnet høst 2012. Eierne som også driver hotellet, tok tidlig kontakt med ØD for å kartlegge muligheter for et samarbeid rundt stedsutvikling. Hotellet ligger i direkte nærhet til Langsua nasjonalpark og ligger ved Lands innfallsport til nasjonalparken. I samarbeid med grunneiere, Synnfjell/Dokkfløy grunneierlag pluss flere har det blitt sett på skilting og opparbeiding av en parkeringsplass med informasjon, muligens også en erfaringsstol i nærheten av hotellet. Torpa barne- og ungdomsskole ønsker å være mer aktive i bruken av skolens nærmiljø og andre verdifulle naturområder i regionen. Etter at DNV AS sto for utarbeiding av den første vellykkede søknaden til natursekken, har Torpa tatt arbeidet videre men ønsker fremdeles tett oppfølging og samarbeid med DNV AS. ØD jobber med kartlegging av skolens nærmiljø for økt uteundervisning og utvikling av undervisningskonsepter. Nordre Land kommune driver prosjektet "Ekte Landsbyliv - Landsbyen Dokka". Dette har vært et stort og viktig prosjekt for tettstedet Dokka med sine 2000 innbyggere. I 2012 var det drøftinger om og planlegging av et felles stedsutviklingsprosjekt. Dessverre ble dette ikke realisert i 2012. Ved årsskiftet har landsbyliv-prosjektet på nytt signalisert ønsket om samarbeid. ØD følger opp i løpet av våren. ØD har i flere sammenheng vært bevisst på en felles markedsføring av landsbyen og verdiskapingsprogrammet. Prosjektet kan ikke se noe annet enn at dette er en mulighet for å vise til en levende landsby som er opptatt av naturarven sin.	Kommuner, grunneiere, grunneierlag og turistbedrifter.
Område- og tra-	Bedrifter, kom-	1. Styret dvs. kommunene og fylke-	

fikkutvikling rundt Dovrefjell	munene rundt Dovrefjell og publikum.	ne. 2. Bedriftene. 3. De to mest aktive destinasjonsselskapene.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Det er allerede stor bevissthet fordi området sin attraksjonskraft og mange virksomheter sitt driftsgrunnlag nettopp er tuftet på naturkvalitetene. Flere har i økende grad arbeidet for å knytte dette til lokal verdiskaping: Flere av Verdsarvparken sine partnere, SAKTE-alliansen, Campus Aurland , innbyggerne i bygder i og inn til verdsarvområdet.	Mange aktører og virksomheter var allerede godt bevisste om verdien av naturen og naturlandskapet da området sin attraksjonskraft og mange virksomheter sitt driftsgrunnlag nettopp er tuftet på naturkvalitetene. Følgende har i økende grad arbeidet for å knytte dette til økt og lokal verdiskaping: 1. Flere av Verdsarvparken sine partnere. 2. SAKTE-alliansen. 3. Campus Aurland. 4. Innbyggerne i bygder i og inn til verdsarven.	I parkregionen er mange virksomheter og aktører allerede godt bevisste om naturen og naturlandskapet sin verdi fordi områdets attraksjonskraft og mange virksomheter sitt driftsgrunnlag er nettopp tufta på opplevelser av naturkvalitetene. Når det er sagt, nevnes følgende som i økt grad arbeider for at dette skal føre til økt lokal verdiskaping: - Mange av Parken sine partnere - se oversikt på www.naroyfjorden.no - SAKTE-alliansen gjennom satsingen på natur- og kulturbaserte produkter og opplevelser. - Campus Aurland - Innbyggerne i grender i og inn til verdsarvområdet.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Reinbeite distrikt 6, Varangermusene, Universitetet i Tromsø, skolene på Varangerhalvøya, Varanger næringssenter, Vardø, Vadsø, Nesseby og Båtsfjord kommuner, Fylkeskommunen, Fylkemannen, Sametinget, Fefo, frivillige lag og næringsaktø-	Reiselivsaktører, skoler og offentlige aktører.	Reiselivsaktører i Varanger, kommunale og offentlige aktører.

	rer.		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	-Snåsa kommune - hvor sørsamene er tatt aktivt med i stedsutivklingsarbeidet, bl.a. knyttet til produktutvikling for å få til et "levende" formidlingsmiljø omkring Sørsamisk senter for kulturformidling - Samien Sijte. -Leka kommune - hvor Naturarven deltar i styringsgruppe for reisemålsutvikling på Leka -Aktørene som deltar i Wild Norway -Fylkesrådet i NT som har tatt inn i sin politiske plattform at det skal legges bedre til rette for å utvikle natur- og villmarkspreget reiseliv i fylket -Indre Namdal Regionråd gjennom tiltak i fylkesdelplan for Indre Namdal	- Trøndelag Reiseliv - Innovasjon Norge - Nord-Trøndelag Fylkeskommune - Fylkesmannen i Nord-Trøndelag - Wild Norway - Lierne kommune (v/Lierne nasjonalparksenter og En smak av Lierne) - Røyrvik kommune og Østre Namdal Reinbeitedistrikt (Destinasjon Dærga) - Namsskogan kommune (Rovdyropplevelser samt etableringen av Rovdyrsenter i Namsskogan Familiepark) - Snåsa kommune (Wilks Design og involvering i lokale utviklingsprosesser) - Verdal kommune (Naturarvens bidrag i arbeidet med bl.a. Ramsarsenter samt etablering av fugleforingsplass) - Levanger kommune (Naturarvens fugleforingsplass) - Stjørdal kommune (naturarvens arbeid for å etablere fugleamfi på Halsøen) - Frosta kommune (Naturarvens arbeid for å etablere fugleamfi på Tautra, Naturarvens arbeid i forbindelse med skilting på Tautra) - Flatanger kommune (Hanshelleren i Flatanger - internasjonal klatredestinasjon) - Fylkesmannens landbruksavdeling og miljøvernavdeling i Nord-Trøndelag - Fylkesrådet og Nord-Trøndelag Fylkeskommune.	- Trøndelag Reiseliv - Nord-Trøndelag Fylkeskommune - Fylkesmannen i Nord-Trøndelag - Innovasjon Norge - Lierne nasjonalparksenter - Østre Namdal Reinbeitedistrikt - Luru og Skjækra Reinbeitedistrikt - Visit Børgefjell - Namsskogan Familiepark - Proneo AS
Norges Nasjonalparklandsbyer	Hoteller, andre overnattingsbedrifter og butikker.	Det gjøres godt politisk arbeid både internt i kommunene og i andre fora hvor politikerne møtes (interkommunale sammenhenger, nasjonalparkkommuner, departementer mv.). Lokalt skapes bevissthet og engasjement gjennom stedsutviklingstiltak, kurs, folkemøter, møter, dugnader og arrangementer. Dette er en vedvarende og langvarig prosess. Det at naturarven nå gir rom for lokal verdiskaping er fortsatt nye tanker for mange og ikke alle etater med innsigelsesrett har fått dette med seg. Det er altså ingen enhetlig utøvelse fra myndighetshold enda som i større grad vil styrke engasjementet. Landsbyene melder følgende:	Generelt: Landsbyråd, kommunenes politikere, destinasjonsselskapene, div. reiselivsbedrifter. Spesielt: Geilo: Kirken (!) Jondal: Aktivitetshuset Juklafjord, Folgefonni Bretørerlag, Visit Fonn /Fonna Glacier Ski Resort Lom: Norsk Fjellmuseum,

		-Geilo: Hoteller og overnattingssteder, noe ifht. lokale matprodusenter (i et samarbeid med Norsk Fjellmatsenter). -Jondal: Reiselivsaktører, aktivitetshuset Juklafjord, Pilagutt, Jondal Hotell. -Lom: Både lokalbefolkning, næringsliv og kommune. -Storslett: Samtlige bedrifter, samtlige grendelag i og utenfor Nordreisa kommune. -Vingelen: Bevisstheten har vært der, men arbeidet har bygd opp under dette. Bedrifter i Vingelen Turist-nettverket.	Fossheim Steinsenter, Aktiv i Lom, Jotunheimen Reiseliv AS, Klimapark2469 AS, Fossheim Hotell, Røisheim, Glitterheim Turisthytte, Juvasshytta, Bessheim Natur, Opplevingar AS. Storslett: Nord-Troms regionråd, Nordreisa næringsforening, nasjonalparkgjengen (NPL, NPK, Halti Nasjonalparksenter, forvalter, Statskog (Fjelltjenesten med SNO-oppdrag)) og reiselivsbedrifter.

Det som trekkes fram som viktige suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører, er blant annet direkte møter og kontakt med aktørene (jf. Tabell 41). I den forbindelse blir det også vist til at det er viktig at de som er i møter med aktører, selv er engasjerte og entusiastiske, samtidig som de har evne til å følge opp og hjelpe fram initiativ som kommer. Videre er det flere som peker på at det er viktig å synliggjøre resultater på ulike måter. Synliggjøring og formidling er også viktig for å gjøre prosjektet og innsatsen kjent, og således viktig for å trekke flere med. Flere peker på at involvering og deltakelse er sentralt for å skape eierskap og dermed også bevissthet og engasjement. I 2012 er det flere som nevner positive effekter knyttet til etablering av møteplasser, nettverk og kurs – og at det viktig å skape eierskap hos involverte aktører. Eierskap er viktig for lokalt engasjement.

Det er også klart at organisering av prosjektet – hvilke aktører som er med i utgangspunktet, og hva slags rolle og ansvar disse har - vil ha betydning for hvordan man klarer å skape bevissthet og engasjement. I Nord-Trøndelag vises det bl.a. til at utstrakt samarbeid mellom mange typer aktører som til vanlig ikke jobber sammen, har fått fram ny bevissthet, nye muligheter og gitt ny energi i arbeidet. I den forbindelse framheves at styringsgruppa, hvor både miljøvernavdelingen og Innovasjon Norge deltar, og hvor delprosjektlederne også sitter, har vært viktig for å redusere avstanden mellom beslutninger og gjennomføring. Det har medført tillit mellom deltakerne og har skapt større engasjement og bevissthet hos alle parter. Delprosjektene og sentrale regionale aktører knyttet til vern og utvikling har med andre ord sittet ved sammen bord. Etableringen av Wild-Norway, godt internasjonalt samarbeid og gode tilbakemeldinger fra internasjonale mentorer i siste del av programperioden har skapt stolthet, engasjement og tro på det man driver med. Dette er et viktig grunnlag for videre satsing.

Tabell 41 Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører.

Hovedprosjekt	**Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og**	

	engasjement blant ulike aktører			
	2010	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Bedriftsbesøk og møter med relevante institusjoner og personer.	At de som skal bidra til å skape engasjement, er entusiaster som holder det de lover.	Eksempler på at tiltak som prosjektet iverksetter, faktisk fungerer.	Kunne vise til medieoppslag i store medier og deltakelse i diskusjoner med politikere og forvaltere.
Sykkelturisme i Nordland	At man snakker sammen og synliggjør andre liknende steder som har lyktes.	Informasjon og synliggjøring av gode opplevelser.	Det at man har klart å komme i gang med et bedriftsnettverk hvor man faktisk møtes og diskuterer muligheter, har vært veldig viktig. Så gjenstår det å komme i gang med handling…	Det viktigste er informasjon om hva man driver med. Dette har blitt for dårlig videreført da man ikke har noe felles fora/møtested. Da blir det mye gjennom media, og dette er kun er overordnet informasjon.
Vidda Vinn	1. Konkrete tiltak og synlige resultat på kort tid. 2. Presentere Vidda Vinn, fokusere på nøkkelinteressentene i prosjektet. "What's in it for me?" Hvorfor er dette bra for villreinen, men også for reiselivet og grunneierne?	Synlige og konkrete resultat av prosjektet som folk tar i bruk – f.eks. Solstien og Falkeriset.	Synlige resultat som folk kan ta i bruk, være stolte av og vise fram	Synlige resultat som folk kan ta i bruk, vise fram og være stolte av.
Villreinen som verdiskaper	Direkte møter og synlige resultater (Tverrfjellet), stor interesse fra reiseliv og media.	Aktiv direkte kontakt med aktuelle parter. Løpende informasjon.	-Engasjement blant tiltakshavere. -Aktiv markedsføring -Utstrakt dialog/kontakt ut mot fokusgrupper. Eks: Samkjøring av Rondane 50 -Trafikkøkning (eks. på Dovre og Hjerkinn) -Eks. mot reiselivsbedrifter: Invitasjoner mht. vertskapskurs, noe som	Dialog, samarbeid, involvering.

			det fortsatt må arbeides aktivt med.	
Skatter for fremtiden	I oppstartfasen er det viktigst å gjøre prosjektet kjent blant aktører. I neste omgang blir det viktig å ha dialog med dem slik at de også kan være med å utvikle prosjektet i den retning som vil gi positive ringvirkninger for dem.	Å få vist at kunnskapen om hvordan f.eks man fisker sik, kan være med å skape en bedre totalopplevelse når man lager retter av sik. Ved å kunne fortelle om bakgrunn for eks. bøklingfiske i Røros før fisken skal serves, vil det skape en fin opplevelse for gjestene.	Kunnskap om gamle tradisjoner. f.eks. ved matservering, tilføres måltidet noe ekstra når gjesten får høre om tradisjoner tilknyttet retten lokalt.	Kurs, fagdager, inspirasjonsdager og turer med faglig innhold. Få vist at kunnskapen om hvordan f.eks. man fisker sik, kan være med og skape en bedre totalopplevelse når man lager retter av sik. Å kunne fortelle om bakgrunn for f.eks. luktegress i Finnmark ved salg av såpe/ parfyme, gir en meropplevelse for kundene.
Mellom fjell, fjord og folk		Vende seg direkte til aktørene. Kommunisere åpent og komme med ideer/muligheter der dette er passende. Følge opp initiativ med økonomiske midler der dette er mulig. Følge opp initiativ med veiledning og eget engasjement.	-Nytenking kring tiltak. -Kvantifisering av tilbudene -Sammenligning med andre bygder og andre kommuner - Problematiseringer/ poengteringer rundt dagens situasjon	Tenke nytt om bruk og formidling av naturen, og vise dette gjennom tiltak. Tilby ressurser for å støtte opp der det er engasjement. Gjøre det mulig å involvere seg gjennom stadig dialog og kommunikasjon med aktører rundt i bygdene. Å sammenligne seg med andre ledende destinasjoner skaper engasjement/ pågangsmot. Når barn blir engasjerte følger

				gjerne foreldrene etter. Ta i bruk de lokale ressursfolkene, lytte til deres erfaringer og spille på deres styrker.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		Tilgang på ressurser utenfra. Konkretisering og formidling av kultur og naturverdier fra fagfolk.		Økonomiske midler og kunnskap til realisering av prosjekt.
Sørnorsk Kystnatur		Skape møteplasser. Involvering i delprosjektgrupper under Sørnorsk kystnatur.	Forklare økologisk bærekraft - at naturkapital må forrentes og ikke forbrukes.	Økologisk bærekraft vs. økonomisk bærekraft, to sider av samme sak mht. naturarven
Kystarven	Det sterke fokuset på turstier og kart i alle kommuner er noe som nesten alle reiselivsaktørene ser direkte nytte av. Lokalsamfunnene er også opptatte av dette. Slik sett utløser Kystarven et forsterket samarbeid mellom reiselivsnæringen og det frivillige organisasjonsarbeidet i grendene ved tilførsel av ressurser utenfra. Sauen som skjøtter av kulturlandskapet blir også generelt oppfattet positivt. Det er positive reaksjoner på kompetansehevingstiltak og økt oppmerksomhet. Det forventes også positiv effekt av nettverksbygging mel-	Involvering i tilrettelegging av stier. Involvering i fagaktiviteter knyttet til kulturlandskapet. Studietur for reiselivsaktører. Søppelrydding i Sørværet.	-Involvering av bygder, grunneiere og kommuner i tilrettelegging av Kystarvstiene. Involvering av landbruksforvaltninga og faglagene i arbeidet med saueprosjektet. -Tilrettelegging og kartfesting av turstier for involvering av reiselivsnæring. Involvering av lokalbefolkningen i søppelrydding i Sørværet.	Involvering har vært særdeles viktig. Gjennom å engasjere innbyggere har man også fått engasjerte kommuner og bygder. Deltakelse på kurs, studieturer og erfaringskonferanser har engasjert både reiselivsaktører og medarbeidere i destinasjonsselskapet. Hos ungdommene er det først og fremst prosjektdeltakelse som har skapt engasjementet. Bolystprosjektet på Værlandet har vært koblet til vegetasjonsryd-

	lom serveringsbedrifter i regionen med villsaukjøtt i sentrum. Søppelryddingen skaper bred legitimitet og bidrar samtidig med ressurser til frivillige organisasjoner.			ding i naturreservatet.
Økosystem Dokkadelta	Kunst i naturrom har gitt plass for en annerledes tilnærming til å ferdes i naturen og gir rom for naturforståelse på en stimulerende måte. Prosjektet etterstreber å kunne involvere lokale bedrifter i størst mulig grad, slik som håndverkere og lokale matprodusenter. Dette oppfattes som svært viktig for å skape lokal identitet, stolthet og følelsen av "eierskap", som igjen fører til bevissthet og engasjement om naturarven.	Konsulenthjelp i markedsføring og produktutvikling. Kunst i natur-konseptet.	Det er allerede nevnt at prosjektet rett etter oppstart av programmet jobbet med en visuell profil for å kunne sette prosjektets signatur på det som skulle skapes og synliggjøres gjennom verdiskapingsprogrammet. Prosjektets visuelle profil som går igjen i nærmest alt som vi lager i ØD, har skapt en bevissthet om prosjektets eksistens i over fire år nå blant ulike aktører. DNV AS går gjennom en viktig etableringsprosess. Kunst i natur "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" har vært et viktig tiltak for å skape engasjement blant ulike aktører. Gjennomføringsevne og kvalitet er viktige stikkord i denne sammenheng. Videre oppleves nærhet til det man ønsker å skape som en viktig suksessfaktor. Om prosjektet kjøper inn produkter og tjenester, så er det opptatt av å bruke leverandører i nærmiljøet.	Samarbeid om konkrete tiltak, tilrettelegging og attraksjonsutvikling. Se forøvrig tidligere besvarelser.

Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Dokumenterte markedstiltak, messedeltagelse, journalistbesøk, brosjyrer hvor bedrifter nevnes, er viktig. Prosjektet har subsidiert plakater og brosjyrer for naturbaserte aktiviteter med Dovrefjells profil. Bedriftene skjønner at det hjelper å bruke Dovrefjell i sin profilering.	At tiltakene er synlige og at man ser at andre synes de er gode. Positiv omtale i media.	Bedrifter og politikere ser at det nytter å arbeide bevisst med en strategi for bærekraft i bunn. De skjønner også betydning av å arbeide over tid. Ellers: innbyggerne i området. Når attraksjoner som Viewpoint Snøhetta og Mardalsfossen brukes, så blir de utfluktsmål for innbyggerne, ofte også når de har gjester. De sender også sine gjester på moskus- og elgsafari m.m. Når prosjektet formidler gjennom brosjyrer og PR hvorfor andre oppfatter området som storslått og mektig natur, så trigges stoltheten. Når de ser ved omtale og selvsyn at tusenvis av mennesker besøker området, og at det skaper grunnlag for reiselivsomsetning, så tar de mere stilling til det positive ved vern og til naturens verdier. Informasjon om at mer enn 30 000 besøkende var ved Viewpoint Snøhetta og 11 000 ved Mardalsfossen, gjør noe med folks forståelse. Det samme gjør det når prosjektet formidler informasjon ved presseartikler om at utlendinger har stor interesse for området på messer. Dette har samme virk-	

			ning.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdensarvparken sin langsiktige satsing på stedsformidling, vertskapsutvikling og læring har vært avgjørende. Etablering av møteplasser med involvering, dialog og samhandling om tiltak og aktiviteter har vært en sentral del av dette. Videre har fokus på å støtte opp om initiativene vært viktig.	Verdsarvparkens langsiktige satsing på 1. stedsformidling, vertskapsutvikling og læring, og 2. mat-, håndverks- og opplevelsesproduksjon. Videre gjennom etablering av møteplasser hvor involvering, dialog og samhandling om tiltak og aktiviteter er sentralt. Gi støtte som ivaretar initiativet, ikke å overta dette.	Her er det igjen å trekke fram samarbeid gjennom involvering av de som vil, etablering av møteplasser hvor drøfting, dialog og samhandling om tiltak og aktiviteter er sentralt. Ansvarliggjøre og åpne for reell deltakelse. Yte framhjelp som ivaretar initiativet, ikke å overta eierskapet til tiltakene. Finne balansen mellom støtte og dra.	Går igjen som en rød tråd i parksamarbeidet: Legge til rette for samarbeid gjennom involvering av de som vil, etablere møteplasser av ulikt slag der drøfting, dialog, og samhandling om utfordringer/ problemstillinger, potensiale, tiltak og aktiviteter står sentralt. Myndiggjøre og åpne for reell deltaking. Yte framhjelp som ivaretar initiativet og ikke overtar eierskapet. Finne balansen mellom støtte og pådrag.
Varangerhalvøya		Å involvere de i utviklingen av prosjektet.	Et målrettet fokus mot fugl som tema har ført til en spin-off-effekt som har skapt stort engasjement og økt bevissthet. Ellers: Tilrettelegging i viktige naturområder, medieoppslag, muligheтsstudien og samarbeid med mange aktører.	Som nevnt tidligere, oppleves satsingen på fuglekikking å ha vært en riktig strategi for å nå målsettingen i prosjektet. Dette skyldes i stor grad at også mange aktører i Varanger så dette potensialet og ønsket å utvikle dette. Prosjektet mener at tilrettelеggingstiltak og studien «Va-

				ranger birding destination» har vært svært viktige for denne satsingen og utviklingen.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Informasjon som er tilpasset målgruppene og involvering. Eksempel: På Destinasjon Dærga har den sosiale verdiskapningen vært stor, da man gjennom etableringen av arbeidsgrupper, styringsgruppe og møter med alle reineierne har fått til en god samhandling og etablert arenaer hvor ulike syn på prosjektet er gitt anledning til å komme fram. Dette har skapt forankring og eierskap.	Informasjon og deltakelse i prosesser og på arenaer hvor naturarv og naturverdier kan gi grunnlag for ny aktivitet. Dette er synlighet gjennom bl.a. Wild Norway - etablering av nettsted, og gjennom konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen" - Positive oppslag i media.	- Utstrakt samarbeid mellom mange typer aktører som til vanlig ikke jobber sammen, har fått fram ny bevissthet, nye muligheter og gitt ny energi i arbeidet. - Film om Naturarven og Wild Norway gir stolthet for alle som har vært involvert i Naturarven i Nord-Trøndelag. - Positive oppslag i media som gjelder konkrete resultater av Naturarvprosjektet. - Informasjon, foredrag, deltakelse på møter. - Styringsgruppens sammensetning - hvor både miljøvernavdelingen og Innovasjon Norge deltar, og hvor delprosjektlederne også sitter, har vært viktig for å redusere avstanden mellom beslutninger og gjennomføring. Det har medført tillit mellom deltakerne og har skapt større engasjement og bevissthet hos alle parter.	- Etablering av Wild Norway har satt fokus på naturbasert reiseliv/ adventure-turisme og synliggjort konkrete aktører og produkter. Dette har gjort oss mer stolte av Nord-Trøndelag, og gitt tro på at man har noe unikt som kan bli veldig bra. - Bekreftelser på at Trondheim lufthavn, Værnes, som en internasjonal flyplass med ruter som gjør det enkelt for svært mange å komme til Trøndelag, virkelig gjør en forskjell for utviklingsmulighetene, har gitt ny driv til arbeidet. Uttalelser fra internasjonale mentorer om at 3 timer fra flyplass til produkt er overkommelig - hvis produktet holder høy nok kvalitet, har gitt ny

				optimisme når det gjelder utvikling av pakker bl.a. i Indre Namdal - Samarbeid mellom mange aktører gjennom Wild Norway om å ta i mot grupper på visningsturer, hvor gjestene har gitt svært gode tilbakemeldinger. Dette har gitt mye energi til det videre arbeidet - Konkrete eksempler på suksesshistorier, f.eks. Wilks Design og Destinasjon Dærga, gir stolthet og inspirasjon til å jobbe videre. Kan også gi inspirasjon til nye ideer og etableringer
Norges Nasjonalparklandsbyer	Ulike forankringstiltak.	Synlighet og økt kunnskap om unike natur og kulturverdier. Økt kompetanse om markedsføring, produktpakking og salg.	-Geilo: Vertskapskurs, mediefokus på arrangement. -Jondal: At det å være knyttet opp til NPL har hatt en markedsverdi. Tilgang på prosjektmidler. -Lom: Stedsutviklingstiltak. -Storslett: Kurs, seminarer, workshop, Nasjonalparkmagasinet, Opplev Reisa. Vingelen: Møter med bedriftene.	Ulike relevante kurs har vært med på å skape bevissthet og engasjement i næringslivet lokalt og regionalt. Det er i tillegg arenaer hvor ulike aktører inviteres og møtes, herunder informasjonsmøter og sosial idémyldring. Det er også arenaer på nett,

				som face-bookgrupper, hvor man kan informere om arbeidet i landsbyene og hvor det er rom for meningsut-veksling. Infor-masjonsbrev til alle husstandene i kommunen er et annet tiltak. Vingelen er sannsynligvis norgesmestere i dugnadsarbeid, noe som bidrar betydelig til be-vissthet og eng-asjement. Det finnes ildsjeler i landsbyene. De er en fabelaktig ressurs som må gjødsles og van-nes. Det er vik-tig at det er kontinuitet i arbeidet samti-dig som det må tas hensyn til sesongmessig arbeidspress, spesielt i reiseli-vet. Det samme gjelder for landsbyrådene slik at man kan holde trykket oppe.

Gjennom nettverksarbeid og andre tiltak er det naturligvis et mål at dette faktisk skal resultere i økt samarbeid mellom aktuelle aktører. På en skala fra 1-6 hvor 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad, ble hovedprosjektene bedt om å vurdere i hvilken grad man har fått økt samarbeid (jf. Ta-bell 42). Svarene varierer fra 3-5 i 2012, og de gjennomsnittlige svarene har økt fra 4-4,4 fra 2011 til 2013. Tilbakemeldingene tyder på at en del av samarbeidene fortsatt har utfordringer med å få til godt nok samarbeid mellom aktuelle aktører.

Et tilsvarende spørsmål ble stilt om hvorvidt hovedprosjektet har bidratt til økt fellesskapsfølelse mellom ulike aktører – at de ser nytten av å trekke "lasset" i samme retning. Her ligger de gjennomsnittlige vurderingene på 4,5 i 2013, og vurderingene synes å være noe mer positive sammenlignet med første fase av programmet. I 2010 lå de gjennomsnittlige vurderingene på 3,8. Vurderingene tyder også på at det er lettere å se nytten og behovet for samarbeid enn å gjennomføre det i praksis.

Sosial verdiskaping er et langsiktig arbeid, og det er både tids- og ressurskrevende å informere, involvere, mobilisere og etablere nettverk som grunnlag for å fremme bevissthet, engasjement og økt samarbeid. God samhandling, felles forståelse og tillit mellom ulike aktører er imidlertid avgjørende dersom man gjennom prosjektene skal bidra til å vise hvordan naturarven kan bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner. Samlet sett synes samarbeidet mellom ulike aktører å ha blitt styrket siden 2010, men at mange fortsatt har en vei å gå på dette området, og det vil være nødvendig med et kontinuerlig fokus på dette, også etter at programperioden er over.

Tabell 42 Vurdering av samarbeid og fellesskapsfølelse mellom ulike aktører.

Hovedprosjekt	Har hovedprosjektet bidratt til økt samarbeid mellom aktuelle aktører i forhold naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad				Har hovedprosjektet bidratt til økt fellesskapsfølelse mellom ulike aktører – at de ser nytten av å trekke "lasset" i samme retning? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Vet ikke	5	4	5	Vet ikke	5	4	5
Sykkelturisme i Nordland	3	5	5	4	3	5	5	4
Vidda Vinn	4	5	5	5	4	6	5	5
Villreinen som verdiskaper	5	Vet ikke	5	4	5	5	5	5
Skatter for fremtiden	Vet ikke	2	3	4	4	3	3	4
Mellom fjell, fjord og folk	3	3	4	3	3	3	5	3
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	6	4	4	3	2	5	4	4
Sørnorsk Kystnatur	5	4	5	5	5	4	5	5
Kystarven	4	4	3	5	5	4	4	4
Økosystem Dokkadelta	4	2	3	4	3	1	4	4
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	4	5	5		5	5	5	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke	4	4	4	4	5	4	4
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Vet ikke	5	5	5	Vet ikke	5	5	5
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	5	5	6	3	5	5	6
Norges Nasjonalparklandsbyer	4	3	5	5	4	5	5	5

6.4.4 Økonomisk verdiskaping

Økonomisk verdiskaping står sentralt i et bredt verdiskapingsperspektiv. Den økonomiske verdiskapingen kan være både direkte og indirekte og er svært vanskelig å måle på en god måte. Vi har her valgt å bruke noen indikatorer på økonomisk verdiskaping som omfatter bedriftsetableringer/-utvidelser, type næring som utvides/etableres, sysselsettingsvekst, omsetningsvekst og økonomiske ringvirkninger. Vi har videre spurt om i hvilken grad det i hovedprosjektet er etablert systemer for å følge utviklingen av slike effekter over tid.

Tabell 43 viser nye bedrifter som er etablert i 2010, 2011, 2012 og 2013. I 2010 var det to av hovedprosjektene som rapporterte om etablering av henholdsvis to og tre bedrifter. To av disse bedriftene driver med håndverksvirksomhet, to med guiding og formidling og en med foredling og salg av lokal mat. I 2011 var det fire prosjekter som rapporterte om etablering av fem nye bedrifter. En av disse driver med guiding og formidling, to med andre aktivitets- og opplevelsestilbud, en med håndverksvirksomhet og to med foredling og salg av lokal mat. I 2012 var det fem prosjekter som rapporterte om til sammen etablering av elleve nye bedrifter. To av disse driver med overnatting/servering/utleie, tre med foredling og salg av lokal mat, seks driver med guiding og formidling, og en driver med andre aktivitets- og overnattingstilbud. I 2013 er det fire prosjekter som rapporterer om åtte nye bedrifter. En av disse driver med overnatting/servering/utleie, tre med foredling og slag av lokal mat, to med guiding og formidling og en med andre aktivitets- og opplevelsestilbud. Til sammen er det sju prosjekter som rapporterer om etablering av 29 nye virksomheter i løpet av 2010, 2011, 2012 og 2013. Det er verdt å merke seg at det er fire prosjekter som svarer «vet ikke» på dette spørsmålet i 2013. Dette viser at tallene er usikre. Når det gjelder egenevaluering og vurdering av måloppnåelse, vil det være en fordel å etablere systemer for å fange opp resultater og effekter på et tidlig tidspunkt.

Tabell 43 Nye bedrifter i 2010, 2011, 2012 og 2013.

Hoved-prosjekt	2010			2011			2012			2013		
	Nye bedrifter	Antall	Type	Nye bedrifter	Antall	Type	Nye bedrifter	Antall	Type	Nye bedrifter	Antall	Type
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei			Nei			Nei			Nei		
Sykkelturisme i Nordland	Vet ikke			Vet ikke			Nei			Nei		
Vidda Vinn	Nei			Nei			Nei			Nei		
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke			Ja	1	Guiding og formidling	Nei			Vet ikke		
Skatter for fremtiden	Nei			Nei			Nei			Nei		
Mellom fjell, fjord og folk	Nei			Nei			Nei			Nei		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei			Nei			Ja	1	Guiding og formidling (1)	Vet ikke		

Sørnorsk Kystnatur	Nei			Vet ikke			Ja	1	Overnatting/serverering/utleie (1)	Ja	1	Overnatting/serverering/utleie (1)
Kystarven	Nei			Vet ikke			Ja	2	Foredling og salg av lokal mat (1) Guiding og formidling (1)	Ja	5	Foredling og salg av lokal mat (3) Guiding og formidling (2)
Økosystem Dokkadelta	Ja	3	1 Håndverksvirksomhet 2 Foredling og salg av lokal mat 3 Guiding og formidling	Ja	1	Andre aktivitets- og opplevelsestilbud	Nei			Nei		
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Nei			Nei			Nei					
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei			Vet ikke			Vet ikke			Vet ikke		
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Nei			Nei			Nei			Vet ikke		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur	Ja	2	1 Håndverksvirksomhet 2 Guiding og formidling	Ja	1	Andre aktivitets- og opplevelsestilbud	Ja	2	Guiding og formidling (3)	Ja	1	Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (1). Vaegkie AS. En opplevelse i - og av sørsamisk kultur og tradisjon på Destinasjon Dærga. Etablert som AS høsten 2013.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nei			Ja	2	1 Håndverksvirksomhet 2 Foredling og salg av lokal mat	Ja	5	Overnatting/serverering/utleie (1) Foredling og salg av lokal mat (2) Guiding og formidling (1) Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (1)	Ja	1	(Ikke besvart, Storslett)

Når det gjelder utvidelse av eksisterende bedrifter, var det en betydelig økning i 2011 sammenlignet med situasjonen i 2010 (jf. Tabell 44). I 2010 var det tre prosjekter som rapporterte om utvidelse av til sammen åtte virksomheter. I 2011 var det sju prosjekter som rapporterte om utvidelse av til sammen 44 virksomheter. Det var prosjektene Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell og Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur som stod for en stor andel av disse. I 2012 var det åtte prosjekter som rapporterer om utvidelse av til sammen 36 virksomheter. I 2012 var antallet jevnere fordelt på prosjektene. Det var Norges nasjonalparklandsbyer som rapporterer om flest utvidelser (10). Deretter fulgte Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark og Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur.

I 2013 er det åtte prosjekter som melder om utvidelse av 50 virksomheter. Dersom man summerer innrapporterte utvidelser fra tidligere år, er det samlet sett meldt inn om utvidelse av 138 virksomheter. Det samlede antall virksomheter er sannsynligvis en del lavere, fordi en og samme virksomhet kan ha foretatt utvidelser flere ganger, og det kan forekomme dobbeltrapporteringer.

Flesteparten av disse driver med overnatting/servering/utleie, guiding og formidling og andre aktivitets- og opplevelsestilbud. Prosjektene ble i 2012 og 2013 også bedt om å spesifisere nærmere hvilke produkter/tilbud ulike typer eksisterende bedrifter har utvidet med, og hvilke markeder de henvender seg til. Denne oversikten går fram av Tabell 45. Samlet sett er det Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell, Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur og Nasjonalparklandbyene som rapporterer om flest utvidelser. Det er også her verdt å merke seg at ikke alle vet hvor mange bedrifter som har utvidet sin virksomhet. Dette dreier seg om fem bedrifter i 2013.

Her er det krevende å skaffe seg oversikt. Fra Geilo har det f.eks. kommet tilbakemeldinger på at flere bedrifter har meldt om at flere besøkende fra Europa har oppgitt Geilos status som nasjonalparklandsby som reisemotiv. Dette er da noe som gir økt besøk og økt handel, men noe som er krevende å måle.

Tabell 44 Utvidelse av eksisterende bedrifter i 2010, 2011, 2012 og 2013.

Hoved-prosjekt	**2010**			**2011**			**2012**			**2013**		
	Utvidelse	**Antall**	**Type**	**Utvidelse**	**Antall**	**Type**	**Utvidelse**	**Antall**	**Type**	**Utvidelse**	**Antall**	**Type**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei			Nei			Ja	6	-Overnatting/servering/utleie (1) -Foredling og salg av lokal mat (1) -	Ja	3	Overnatting/servering/utleie (2) Guiding og formidling (1)

									Guiding og formidling (1) - Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (2)			
Sykkelturisme i Nordland	Nei			Vet ikke			Vet ikke			Vet ikke		
Vidda Vinn	Nei			Nei			Nei			Nei		
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke			Vet ikke			Ja			Ja	2	Overnatting/servering/utleie (1) Guiding og formidling (1)
Skatter for fremtiden	Nei			Nei			Nei			Ja		
Mellom fjell, fjord og folk	Nei			Nei			Vet ikke			Vet ikke		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei			Vet ikke			Vet ikke			Ja	2	Dekker til sammen: -Overnatting/servering/utleie -Foredling og salg av lokal mat -Guiding og formidling -Andre aktivitets- og opplevelsestilbud

Sør-norsk Kystna-tur	Ne i			Ja	3	Overnat-ting/server ing/utleie (3)	Ja	2	- Guid-ing og for-mid-ling (1) - Andre aktivi-tets-og opple-velses-tilbud (1)	Vet ik-ke		
Kystar-ven	Ja	4	- Værlan-det Gjes-tehamn er midt i en byg-gingsfa-se. For disse er Askvoll kom-mune sitt Kyst-arvpro-sjekt på Værlan-det et viktig premiss for reali-sering av utbyg-gings-planene. -Norsk Sjøfugl-senter på Vær-landet er i etable-ringsfa-sen og vil ha nytte av både informa-sjons-innhen-ting og	Ja	4	Overnat-ting/server ing/utleie (2) Foredling og salg av lokal mat (1) Guiding og for-midling (1)	Ja	3	-Over-nat-ting/ serve-ring/ utleie (1) -For-edling og salg av lokal mat (1) - Andre aktivi-tets-og opple-velses-tilbud (1)	Ja	6	Dekker til sammen: -Over natting/ serve-ring/utleie -Foredling og salg av lokal mat - Guiding og for-midling - Andre aktivitets-og opple-velsestil-bud

			tilrette-legging av turs-tier. -Norsk Kystkul-turakade-mi i So-lund -Solund Mat AS.									
Økosys-tem Dokka-delta	Ja	2	-Mat i Land - Hånd-verkere	Ja	3	Hånd-verksvirk-somhet (2) Andre nærings-aktiviteter (Kistefos skogtje-nester) (1)	Ne i			Vet ik-ke		
Områ-de- og trafikk-utvik-ling rundt Dovre-fjell	Ne i			Ja	1 2	Andre aktivitets-og opple-velsestil-bud (or-ganiserte aktiviteter som ble gjennom-ført som-meren 2011, og som retter seg mot besøkende på over-nattings-stedene rundt Dovre-fjell). (12)	Ja	3	- Guid-ing og for-mid-ling (3)			
Nærøy-fjorden Verds-arvpark - " Ver-diska-ping skjer i møtet!"	Vet ik-ke			Ja	5	Overnat-ting/server-ing/utleie (3) Andre nærings-aktiviteter (kompe-tansevirk-somheter) (2)	Ja	4	-Over-nat-ting/ serve-ring/ utleie (1) - Hånd-verks-virks-omhet (1) -For-	Vet ik-ke		

									edling og salg av lokal mat (1) - Andre næ-rings-aktivi-teter (1)			
Varn-jargga - Varen-kinnie-mi- Va-ranger-halvøya	Ne i			Ja	1	Andre nærings-aktiviteter (Biotop as, arki-tektur- og naturkon-tor, tilbyr tjenester til pro-sjektering og gjen-nomfø-ring av tilrette-leggings-tiltak for naturopp-levelser, spesial område fugl.) (1)	Ja	3	-Over-natt-ing/ serve-ring/ utleie (1) - Guid-ing og for-mid-ling (1) - Andre næ-rings-aktivi-teter (1)	Ja	1	Dekker til sammen: -Guiding og for-midling -Andre aktivitets-og opple-velsestil-bud
Magiske og ver-difulle opple-velser i Nord-Trøn-dersk natur	Ja	2	-Kloster-gården på Taut-ra -Wilks Design AS -Svein Wik Natur-foto	Ja	1 6	Overnat-ting/server ing/utleie (4) Hånd-verksvirk-somhet (1) Foredling og salg av lokal mat (2) Guiding og for-midling (1) Andre	Ja	5	-Over-natt-ing/ serve-ring/ utleie (1) - Hånd-verks-virk-som-het (1) - Guid-ing og for-mid-ling (2) -	Ja	3 0	Utvidelse av 30 be-drifter som til sammen dekker: -Over natting/ serve-ring/utleie -Hånd-verksvirk-somhet - Fored-ling og salg av lokal mat - Guiding og for-midling - Andre

						aktivitets- og opplevelsestilbud (Fotosafari, Rovdyrcamp og Ulvesnork i Namsskogan Familiepark, Bjørnecamp i Lierne Nasjonalparksenter, Hotell Granen - utendørsopplevelser med bålmat) (4) Andre næringsaktiviteter (4)			Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (1)			aktivitets- og opplevelsestilbud - Andre næringsaktiviteter
Norges Nasjonalparkparklandsbyer	Vet ikke			Vet ikke			Ja	10	-Overnatting/ servering/ utleie (6) - Guiding og formidling (3) - Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (1)	Ja	6	Utvidelse av 6 bedrifter som til sammen dekker: -Over natting/ servering/utleie - Foredling og salg av lokal mat - Andre aktivitets- og opplevelsestilbud

Tabell 45 Nærmere spesifisering av hvilke produkter/tilbud ulike typer eksisterende bedrifter har utvidet med og hvilke markeder de henvender seg til.

Hovedprosjekt	Hvilke produkter/tilbud ulike typer eksisterende bedrifter har utvidet med og hvilke markeder de henvender seg til	
	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Flytende fotoskjul i Båtsfjord. Det er bygget nytt stort skjul, og fotografer kommer fra hele verden. Varjjatt, nytt utleiebygg i Kiber, fokus på naturbasert turisme og prosjektbasert arbeidskraft som trenger overnatting. Ekkerøy holidayhouse, nytt utleiehus, naturbasert turisme. Arntzen Arctic Adventure, Varanger BirdPark, aktivitetstilbud, foringsplass og fotomuligheter på foringsplass. Vestre Jakobselv Camping, moderniserer og satt opp ny hytte, øker antallet senger. Vardø havn, ny og større båt for transport av turister til Hornøya. BirkHusky, nytt utleihus, økt volum på salg av mat.	Det dreiser seg mer om forbedring av produktene enn utvidelse. Vestre Jakobselv Camping - har oppgradert flere av de eksisterende utleiehyttene og bygget 2 nye storhytter. Bygger natursti til bruk for gjestene sine på egen eiendom. Vadsø fjordhotell - oppgraderer rom i høyere takt enn planlagt fordi at etterspørselen ble større enn forventet. Gjør enkle informasjonsgrep som å montere en stor fuglekikkert på hotellveggen vendt mot hovedgaten. Infotavle i resepsjonen som forteller om dagens observasjoner. Skagen bocamp; havfiske - bygget glasshus i hagen som hvilestue for gjester med fuglekarnapp på ene veggen. Ekkerøy feriehus - oppgradert et eldre hus for utleie. Driveren slutter med all annen aktivitet og fokuserer nå bare på utleie rettet mot naturbaserte turister. Arctic tourist - bygget nytt stort flytende skjul. Investerte i ny båt for turer til Syltefjordstauran og turer i Båtsfjorden. Startet arbeidet med å lage en base for naturbaserte opplevelser på land i skogen i deltaet av Båtsfjordelva. Alle har nasjonal og internasjonale naturbaserte turister som målgruppe. Har ensidig henvendt seg til det engelskspråklige markedet i Europa og USA.
Sykkelturisme i Nordland		
Vidda Vinn		
Villreinen som verdiskaper	Mat og overnatting. En bedrift ser muligheter med f.eks. å starte opp guidevirksomhet med blant annet tema villrein og villreinfangst i fokus.	Guidekompetanse, brosjyrer rettet mot reiselivet, turledere vil dra nytte av prosjektet kommende sesong
Skatter for fremtiden		Mat, lokale produkter og oppskrifter. Guidede turer med fokus på gamle tradisjoner og naturbruk i

		historisk sammenheng. Tillaging av salgsprodukter som såpe, parfyme m.m. Markedet er ved alle felt både lokale og tilreisende.
Mellom fjell, fjord og folk		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		Kajakkpadling og guida turer. Tilreisende.
Sørnorsk Kystnatur	Produktark for guidetilbud.	
Kystarven	Gry Leite i Værlandet Gjestehamn har satt sammen pakker av enkel overnatting, besøk på Norsk Sjøfuglsenter og topptur til utsiktspunktet Alden. Denne pakken blir markedsført mot individuelle reisende gjennom Visit Norway. Askvoll Fjordhotell har satt sammen en pakke med overnatting og guida opplevingstur til øysamfunnene i vest. Denne pakken er kultur- og naturbasert og retter seg mer mot gruppemarkedet (pensjonister m.fl.). Norsk Kystkulturakademi tilbyr flere typer kurs, bl.a. grunnkurs i havkajakkpadling. Solund Mat selger mat og opplevelser til restauranter og private. Hovedproduktene er fisk, hummer og villsau, men Solund som reiselivsmål blir også profilert.	a) Eksisterende overnattingsbedrifter bruker de nye Kystarvstiene som en del av sitt aktivitetstilbud til sine gjester. b) Noen etablerte villsaubedrifter har økt sauetallet og leverer således mer villsaukjøtt til videre foredling i ordinære kanaler (Nortura). c) Solund Mat har mottatt mer villsaukjøtt som de foredler og selger i restaurantmarkedet. d) Norsk Sjøfuglsenter/ Værlandet Gjestehamn formidler etterhvert fugleopplevelser til stadig flere grupper (overnatting til ornitologer, naturbaserte aktivitetstilbud til ungdom og kanskje tilrettelagt havørnsafari fra sommeren 2014).
Økosystem Dokkadelta		
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Det er nasjonalparksentrene som nå utvider sin virksomhet i kraft av planer for besøks- og trafikkutvikling ved å skape opplevelser og tiltrekke seg betydelig mere gruppetrafikk. Markeder: primært gruppemarkedet.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	- Mat- og opplevingsproduksjon (SAKTE) - nasjonalt og internasjonalt. Se www.sakte.no. Økning i handverksoppdrag knyttet til istandsetting og restaurering. Kjøp av oppdrag/ tjenester knyttet utvikling og gjennomfø-	

	ring av delprosjekt.	
Varangerhalvøya	Hotellet i Vardø har utvidet med flere ansatte for å håndtere økt pågang på overnatting og bespising. De hevder selv at mye av økningen skyldes fugleturister. Arctic tourist i Båtsfjord har utviklet nye produkter som flytende fuglekikkerskjul i havnebassenget. Biotope AS har tatt inn en praktikant på grunn av økt oppdragsmengde.	Arctic tourist i Båtsfjord har gjort suksess med sitt flytende fotoskjul som prosjektet var med å utvikle. De har utvidet med en person ekstra i bedriften, som henvender seg til profesjonelle fuglefotografer.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Wilks Design - etnodesign - lokalt og nasjonalt marked. Svein Wik - fugleturisme - nasjonalt og internasjonalt marked Bodil Bakken - hundesledeturer - jente/dameturer med hundeslede Børgefjellsenteret (overnattingspakke koplet til Rebella Hex-forestilling) Brattvoll gård og hytter (pakke med overnatting og bjørneguiding) Et utvalg av disse finnes på www.wild-norway.com. Dette er produkter utviklet fortrinnsvis for utenlandske markeder, men de fungerer også for nordmenn. Målgruppene er svært forskjellige idet "nisjene" er så ulike (fra kano- tur til ørnesafari og snorkling).	- Namsskogan Familiepark, rovdyrsenter, overnatting i rovdyrcamp og guidet rovdyrforing. Marked - besøkende i parken/grupper - spesielt familier. - Rebella Hex og hennes Børgefjell-univers som digital læringsplattform. Utvikling av spill. Spesielt rette mot barn og unge. - Trekantsamarbeid mellom Namsskogan Familiepark, Lierne Nasjonalparksenter, Røyrvik Auto (informasjonssenter for fjellrev) og Destinasjon Dærga om 3-dagers rundtur med pedagogisk opplegg for naturinformasjon - skoleklasser på mellomtrinnet. - Destinasjon Dærga, formidling av sør-samisk kultur og tradisjon og deltakelse i aktiviteter knyttet til reindrift - eks. lære å temme rein. Henvender seg hovedsakelig til grupper. - Norway Husky Adventure, jenteturer med hund og slede. Nasjonalt og internasjonalt marked. - Artic Training Camp; Expeditions, ekspedisjonskurs og guiding. Gjester som skal gjennomføre ekspedisjoner eller generelt lære friluftsliv. Nasjonalt og internasjonalt marked.

		- Norway Nature, Guidet fotosafari, mange arter (både fugl og dyr). Marked «Litt over middels» fotointeresserte både nasjonalt og internasjonalt. - Svein Wik, guidet fotosafari i samarbeid med Beiteland gård. Marked: Nasjonalt og internasjonalt. - Brattvoll gård og hytter, guidete turer i bjørnens rike (bil, til fots, sykkel), «Holand games» - teambuilding, overnatting på gård med dyr. Marked; bedriftsgrupper, familier m.m.. Nasjonalt og internasjonalt marked. - Northern Birding - guidet fotosafari fugl, fotoskjul bl.a. havørn. Nasjonalt og internasjonalt marked. - Namsvatn padleservice, padleturer. Regionalt og nasjonalt marked. - Opplev Børgefjell; Regionalt, nasjonalt og internasjonalt marked. - Li-verten, li-vilt og Li-snadder: Bruk av matkonsepter som viktig del av opplevelsesprodukter i reiselivsnæringen. - Vestvik Reklame; Mal for informasjonsplakater som er utviklet gjennom Naturarven har også blitt benyttet i forbindelse med skilting på Tautra.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Jondal: Overnatting/guiding – turister, både norske og utenlandske. Storslett: Nordlys, isfiske, samisk og kvensk kultur, lokal historie og tradisjon.	Geilo: Ingen registrering i 2013. Jondal: Dette gjelder en eksisterende bedrift innenfor andre aktivitets- og opplevelsestilbud, og som vender seg til både fastboende, lag, firmaer for firmaturer, tilfeldige turister og andre tilreisende. Tilbudet er utvidet med flere typer turer; kortere/lengre/med overnatting/med andre tilbud i pakker (konsert, middag,

		underholdning, skikjøring mv.). Lom: Dette gjelder en eksisterende bedrift innenfor andre aktivitets- og opplevelsestilbud som primært retter seg mot tilreisende (drop-in) i sommersesongen. Sekundært firmagrupper. Aktuell aktivitet er" Prestfosstraversen" som var tilgjengelig bare en time om dagen (maks) i 2012, men som i 2013 ble utvidet til å være åpen flere timer hver dag gjennom sommeren, med ca. tre tilsatte. Storslett: Dette gjelder en eksisterende bedrift innenfor andre aktivitets- og opplevelsestilbud som har startet med hundekjøring. Aktiviteten leveres på forespørsel fra deres samarbeidspartnere. Aktivitets-/opplevelsespakker har blitt produsert i 2013 da dette var et behov på destinasjonen. Storslett har i tillegg meldt 2 bedrifter innenfor foredling og salg av lokal mat uten å spesifisere hvem og hva.

I og med at det har skjedd nyetableringer og utvidelser av eksisterende virksomheter, er det naturlig at det har skjedd en vekst i sysselsetting og/eller omsetning. Det var to hovedprosjekter som rapporterte om sysselsettingsvekst i 2010 for virksomheter som følge av hovedprosjektet (*Tabell 46*). Totalt dreide dette seg om tre årsverk. I 2011 var det fire prosjekter som rapporterte om en samlet sysselsettingsvekst på 8,5 årsverk, i 2012 er det fem prosjekter som rapporterer om en sysselsettingsvekst på 14,5 årsverk, og i 2013 er det to prosjekter som rapporterer om sysselsettingsvekst på 5 årsverk. Det er imidlertid mange prosjekter som ikke har oversikt over dette, og i 2013 er det hele ni prosjekter som svarer «vet ikke». Når det gjelder omsetning, var det fire hovedprosjekter som rapporterte om omsetningsvekst for til sammen ni bedrifter i 2010. I 2011 var det seks prosjekter som rapporterte om en omsetningsvekst for ca. 45 bedrifter, noe som da utgjorde en betydelig økning fra 2010. I 2012 var det åtte bedrifter som rapporterer om en omsetningsvekst for 58 bedrifter. I 2013 er det åtte prosjekter melder om omsetningsvekst for 61 bedrifter. Disse tallene viser at mange av bedriftene som har utvidet sin virksomhet, har gjort dette gjennom økt omsetning, og at antallet bedrifter som har hatt sysselsettingsvekst, virker å være mer beskjedent. Tolv av prosjektene rapporterer i 2013 også om en viss økning i antall besøkende, og ni prosjekter melder om en viss økning i antall overnattinger. Det er verdt å merke seg at halvpartene av bedriftene som har hatt omsetningsvekst i 2013, er knyttet til prosjektet «Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur».

Det kunne vært av interesse både for det enkelte hovedprosjekt og for programmet som helhet å skaffe seg en systematisk oversikt over den økonomiske verdiskapingen, men dette er en krevende oppgave. Som nevnt kan det være vanskelig å kartlegge slike effekter, spesielt indirekte effek-

ter/ringvirkningseffekter og potensielle langsiktige effekter. Dette dreier seg f.eks. om hvor mye økonomisk verdiskaping som genereres som følge av at flere besøker/oppholder seg lenger i området som følge av tilrettelegging av turmål og opplevelser. Det dreier seg om hvilke positive samfunnsmessige effekter som genereres av at flere kommer seg ut i naturen og går på tur (bedre folkehelse), at det etableres nye møteplasser og samhandlingsformer mellom ulike aktører, at kunnskapene styrkes, at man klarer å bygge broer over konfliktområder mellom bruk og vern, og at folk får økt stolthet, identitet og engasjement for utviklingen av eget området.

Som grunnlag for å få bedre oversikt over potensialet knyttet til den økonomiske verdiskapingen ble prosjektene i 2011 og 2013 bedt om å rapportere inn bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden. Tanken var å gjennomføre en undersøkelse blant disse bedriftene om betydningen av hovedprosjektet for deres virksomhet. Etter nærmere samtale med enkelte prosjekter, og på grunn av behov for data fra bedriftene, kom vi fram til at det vil være overveiende sannsynlig at svarprosenten vil være lav, samtidig som det vil være vanskelig å få fram dekkende data. Omfanget av bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden, er likevel av interesse. Gjennom rapporteringene går det fram at det er et stort antall bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden (jf. Tabell 47). I 2012 rapporterte 13 av prosjektene inn 331 bedrifter. I 2014 rapporterte 14 prosjekter (alle aktive prosjekter) inn til sammen 653 bedrifter. At et stort antall bedrifter har vært/er involvert, indikerer at prosjektene har relevans og potensial for økonomisk verdiskaping. Vi ser at Norges nasjonalparklandsbyer skiller seg ut med et stort antall bedrifter. Her det også viktig å være klar over at dette prosjektet til sammen dekker fem nasjonalparklandsbyer med stor geografisk spredning. Videre ser vi at Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur, Nærøyfjorden verdsarvpark skiller seg ut med et relativt stort antall bedrifter. Dette er prosjekter som alle har et relativt direkte bedriftsrettet fokus. Noen prosjekter har et mer indirekte fokus gjennom tilrettelegging av infrastruktur som ulike næringsaktører kan dra nytte av, f.eks. stier og turløyper.

Tabell 46 Sysselsettings- og omsetningsvekst som følge av hovedprosjektet i 2010, 2011, 2012 og 2013.

Hovedprosjekt	Sysselsettings-vekst				Årsverk				Omsetningsvekst				Antall bedrifter			
	10	11	12	13	10	11	12	13	10	11	12	13	10	11	12	13
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei	Nei	Nei	Ja				2	Nei	Ja	Nei	Ja		2		3
Sykkelturisme i Nordland	Vet ikke	Nei	Vet ikke	Vet ikke					Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke				
Vidda Vinn	Nei	Nei	Nei	Nei					Ja	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	1			
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke	Vet ikke	Ja	Vet ikke					Vet ikke	Vet ikke	Ja	Ja			6	1
Skatter for fremtiden	Nei	Nei	Nei	Nei					Nei	Nei	Nei	Vet ikke				
Mellom fjell, fjord og folk	Ja	Nei	Nei	Nei	1				Nei	Nei	Vet ikke	Vet ikke				
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke					Nei	Vet ikke	Vet ikke	Ja				2
Sørnorsk Kystnatur	Nei	Vet ikke	Ja	Vet ikke			1		Nei	Ja	Ja	Vet ikke		2	4	
Kystarven	Vet ikke	Vet ikke	Ja	Vet ikke			4,5		Vet ikke	Vet ikke	Ja				3	5
Økosystem Dokkadelta	Ja	Ja	Ja	Vet ikke	2	1,5	0,5		Vet ikke	Ja	Vet ikke	Ja		4		10
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Vet ikke	Nei	Nei						Ja	Ja	Ja		3	12-15	6	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "	Vet	Ja	Ja	Vet		4	3		Vet	Vet	Ja	Vet			1	

Verdiskaping skjer i møtet!"	ik-ke			ik-ke					ik-ke	ik-ke		ikke				
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	Nei	Ja	Vet ik-ke	Vet ik-ke		1			Ja	Ja	Ja	Ja	3	1	3	6
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Vet ik-ke	Ja	Vet ik-ke	Vet ik-ke		2			Ja	Ja	Ja	Ja	2	11	27	30
Norges Nasjonalparklandsbyer	Vet ik-ke	Nei	Ja	Ja			5,5	3	Vet ik-ke	Vet ik-ke	Ja	Ja			8	4

Tabell 47 Antall bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden.

Hovedprosjekt	**Antall bedrifter 2012**	**Antall bedrifter 2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	29	30
Fra Fjord til Fjell	10	7
Vidda Vinn	9	9
Villreinen som verdiskaper	3	40
Skatter for framtiden - naturressursenes betydning i kulturhistorien	Opplysninger mangler	25
Mellom fjell, fjord og folk	25	40
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	1	2
Sørnorsk kystnatur	25	25
Kystarven	18	15
Økosystem Dokkadelta - Våtmark i en ny tid	13	40
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	8	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - Verdiskaping skjer i møtet	46	25
VVV-Prosjektet	Opplysninger mangler	20
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	36	100
Norges nasjonalparklandsbyer	108	275
Sum	**331**	**653**

Når det gjelder virksomheter som har hatt omsetningsvekst, ble hovedprosjektene spurt om hvor stor betydning hovedprosjektet har hatt for omsetningsveksten i disse næringsvirksomhetene. På en skala fra 1-6, der 1=svært liten betydning og 6=svært stor betydning, lå svarene for fire hovedprosjekter i 2010 på henholdsvis 2, 3, 4 og 5. I 2011 lå svarene for seks prosjekter på henholdsvis 3 (ett prosjekt), 4 (to prosjekter) og 5 (tre prosjekter). Prosjektet i Nord-Trøndelag og prosjektet på Dovre, som hadde den største andelen av bedriftene med økt omsetning, var i 2011 også blant de tre prosjektene som vurderte at prosjektet hadde hatt relativ stor betydning for dette (5).

I forbindelse med vurderingene av hovedprosjektets betydning for omsetningsvekst i 2012 var det ett prosjekt som svarte 2 (VVV-Prosjektet), fire prosjekter som svarer 3 (Villreinen som verdiskaper, Kystarven, Nærøyfjorden Verdsarvpark og Norges nasjonalparklandsbyer), to som svarte 4 (Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell og Sørnorsk kystnatur) og ett som svarer 5 (Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur).

I 2013 er det to prosjekter som svarer 2 (Villreinen som verdiskaper og Økosystem Dokkaldelta), to som svarer 4 (Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark og Folgefonna - vandring frå fjord til fonn) og to som svarer 5 (Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur og Norges

Nasjonalparklandsbyer). Det er også disse som i størst grad synes å ha vært i kontakt med det private næringsliv.

Videre er hovedprosjektene spurt om hvilke positive økonomiske ringvirkninger hovedprosjektet har hatt (jf. Tabell 48). I 2010 og 2011 var det henholdsvis fire og elleve prosjekter som rapporterte om positive ringvirkninger i forhold til antall besøkende. I 2012 er dette antallet henholdsvis 12 og 13 (reduksjonen skyldes at ett prosjekt er avsluttet). De gjennomsnittlige vurderingene av hvor positive ringvirkningene er, ligger også noe høyere. Ni prosjekter rapporterte om en viss økning i antall overnattinger i området i 2011, mot tre i 2010. I 2012 var det elleve prosjekter som rapporterte om positive ringvirkninger i form av økning i antall overnattinger, samtidig som de gjennomsnittlige vurderingene lå noe høyere. Tilsvarende tall for 2013 er ni, men det er flere som svarer «vet ikke». Effektene i forhold til tilflytting er foreløpig beskjedne, men det er mange som ikke har oversikt over dette. Det er ikke unaturlig at effektene er beskjedne her, siden økt tilflytting dreier seg om langsiktige målsettinger som vil være en effekt av flere arbeidsplasser, økt attraktivitet og styrket omdømme for de aktuelle områdene.

I 2010, 2011 og 2012 er det henholdsvis fem, åtte, ti og fem prosjekter som melder om økt sysselsetting som positiv ringvirkning av programmet. Tilsvarende er det fem, sju, elleve og åtte prosjekter som melder om økte underleveranser. De som i størst grad rapporterer om slike effekter, er de prosjektene som også har den største andelen av bedriftene som har utvidet sin virksomhet. Videre kan slike ringvirkninger også knyttes til bruk av lokal arbeidskraft i forbindelse med gjennomføring av tilretteleggingstiltak som finansieres gjennom prosjektene.

Med tanke på spørsmålet om underleveranser, er det ikke spesifisert om man snakker om underleveranser til hovedprosjektet eller til bedrifter som er involvert i hovedprosjektet. Det er klart at de av hovedprosjektene som har gjennomført infrastrukturtiltak og andre tilretteleggingstiltak, har kjøpt inn tjenester som kan forstås som underleveranser.

Når det gjelder økning i besøk, er det ikke alle prosjektene som har som målsetting å øke antall besøkende til området, men å bidra til at det store antallet besøkende i større grad gir grunnlag for bred verdiskaping og bærekraftig lokal samfunnsutvikling. Dette gjelder spesielt Nærøyfjorden.

Tabell 48 Økonomiske ringvirkninger som hovedprosjektet har hatt i 2010, 2011, 2012 og 2013. 1=Ingen positive ringvirkninger og 6=svært store positive ringvirkninger.

Hovedprosjekt	Økning i antall besøkende				Flere overnattinger				Økt tilflytting				Økt sysselsetting				Økte underleveranser			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	4	5	4	2	4	5	4	1	1	1		1	2	3		1	Vet ikke	Vet ikke	
Sykkelturisme i Nord-land	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke
Vidda Vinn	4	4	5	5	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	5	Vet ikke
Villreinen som verdiska-per	Vet ikke	Vet ikke	4	5	Vet ikke	Vet ikke	3	4	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	3	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	4	Vet ikke
Skatter for fremtiden	1	2	3	4	1	1	3	4	1	1	1	2	1	1	1	2	1	3	2	3
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	2	Vet ikke	1	1	2	Vet ikke	1	1	1	1	2	1	1	Vet ikke	1	3	3	4
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Vet ikke	Vet ikke	5	2	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	3	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	2	Vet ikke
Sørnorsk Kystnatur	Vet ikke	4	5	5	Vet ikke	4	4	4	Vet ikke	3	4	3	Vet ikke	3	4	5	Vet ikke	Vet ikke	4	5
Kystarven	Vet ikke	2	3	3	Vet ikke	2	Vet ikke	3	2	6	6	Vet ikke	2	2	2	2	3	1	2	3
Økosystem Dokkadelta	4	6	Vet ikke	2	1	3	3	1	2	1	1	Vet ikke	4	2	3	Vet ikke	6	5	3	3
Område- og trafikkut-vikling rundt Dovrefjell	4	4	4		4	4	4				1		1		2		1	6		
Nærøyfjorden Verdsarv-park - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke	2	2	4	Vet ikke	2	3	4	5	2	5	Vet ikke	5	2	5	3	5	2	4	5
Varnjargga - Varenkin-niemi- Varangerhalvøya	1	4	4	5	1	4	3	5	1	Vet ikke	2	Vet ikke	1	4	2	5	2	4	2	Vet ikke
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	4	5	5	5	4	5	4	5	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	5	5	Vet ikke	4	5	5	5
Norges Nasjonalpark-landsbyer	5	4	3	4	1	2	4	Vet ikke	Vet ikke	1	4	Vet ikke	2	2	4	Vet ikke	Vet ikke	1	Vet ikke	5

Vi stilte spørsmål om det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende, og hvilke resultater disse målingene eventuelt viser. I 2010 var fire prosjekter som hadde en eller annen form for måling eller arbeidet med å utvikle det. I 2011 var dette tallet økt til fem (jf. Tabell 49), og antallet er det samme i 2012 og 2013, men det gjelder ikke nødvendigvis de samme prosjektene. Dette bidrar til lite systematikk i målingene over tid.

Alle systemene som er utviklet, har fokus på kartlegging av besøkende (overnattinger), og/eller besøkende til spesielle turmål/attraksjoner. Oversikt over endringer når det gjelder besøk og overnatting, kan gi en viktig indikasjon på effektene av tiltakene. De som har foretatt tellinger, melder om en betydelig økning i besøkende.

Tabell 49 Hvorvidt det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende.

Hovedprosjekt	**Systemer eller instrumenter for å måle effekter**				**Resultater**			
	10	**11**	**12**	**13**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Ja	Ja	Ja	Ja	Antallet observasjoner legges inn i www.artsdatabasen.no. Dette viser om det blir økt aktivitet blant fuglekikkere enn tidligere. Siden det nesten ikke finnes fastboende fuglefolk i Finnmark, må en økning kunne tilskrives økt antall besøkende. Tallene kan tas ut hos NOF.	SNO måler antall besøkende på Hornøya for første gang i 2011, og resultatet ble 4770 besøkende. Vardø havn hevder at de bare har solgt ca. 1350 billetter. Man har behov for finne en måte å avstemme dette på. De bedriftene som er med i prosjektet, har ikke drevet med statistikk over sine gjester. Prosjektet har fått to bedrifter til å lage sta-	-Besøksstatistikk for disse bedriftene: Skagen bo & camp; havfiske. -Ekkerøy feriehus. -Vestre Jakobselv Camping. -Hornøya naturreservat - Vardø havn fører passasjerer per båt. Dette er under utarbeidelse.	Disse bedriftene måler gjestedøgn fordelt på nasjonalitet blant naturbaserte gjester (statistikk sendes som egne vedlegg for den enkelte bedrift); Skagen bo & Camp; havfiske, Ekkerøy feriehus, Vadsø fjordhotell, Vardø havn KF, Vestre Jakobselv Camping, Olas BirdSafari. Statistikk

						tistikk på gjestedøgn og hvilken nasjonalitet gjestene hadde. Dette blir fulgt opp i 2012. For 2011 har prosjektet lagd evaluering som skal vise utviklingen mht. besøk, andel fugleturister og betydningen av denne målgruppen.		ettersendes.
Sykkelturisme i Nordland	Nei	Nei	Nei	Nei				
Vidda Vinn	Ja	Ja	Ja	Ja	Sommeren 2009 ble det gjennomført en spørreundersøkelse på Fjellvåken i tilknyting til turvegen på Mogen. Sommeren 2011 skal det gjennomføres en ny undersøkelse for å se hvordan folk vurderer Kvenna-Kvennavegen, hvor mye tid de bruker på den, og hva man kan gjøre for å gjøre den enda bedre. Det vil bli satt opp turbok for å registrere	Over 4200 personer har skrevet seg inn i turbøkene på de tre turveiene Falkeriset, Kvennavegen og Solstien i 2011.	Statistikk fra turbøker: 12 800 turgåere skrev seg inn i turbøkene på Solstien, Kvennavegen og Falkeriset sommersesongen 2012, mot 4250 pers i 2011.	Statistikk fra turbøkene. 13700 skrev seg inn i turbøkene på Kvennavegen, Falkeriset og Krossobanen sommeren 2013. En økning på 900 personer i forhold til 2012.

					antall brukere av veien.			
Villreinen som verdiskaper	Nei	Nei	Ja	Ja			Teller satt opp på Viewpoint SNØHETTA, 20 000 besøkende i 2012.	Telling av antall deltagere på guida turer, besøksbok på toppen av Formokampen.
Skatter for fremtiden	Nei	Nei	Nei	Nei				
Mellom fjell, fjord og folk	Nei	Nei	Nei	Nei				
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Ja	Ja	Nei	Nei	Det er telling i 2 av delprosjekta: ♦ Bondhusdalen 8104 (12524 i 09) ♦ Buerdalen 19445 (12847 i 09)	Registrering av besøkende i Buerdalen økte sterkt. Registrering av besøkende i Bondhusdalen viser markert nedgang		
Sørnorsk Kystnatur	Nei	Nei	Nei	Ja				Fotocelle for besøksrom Lista fuglestasjon
Kystarven	Nei	Nei	Nei	Nei				
Økosystem Dokkadelta	Nei	Ja	Nei	Nei		En undersøkelse for Nordre Land kommune fra 2009 - 2011 viser at befolkningen har økt for første gang på 30 år (2008 på det laveste). Erfaringsstoler hadde i 2011 ca 5000 besøkende (ing-		

						en erfaringsstol står på en lokalitet der det er besøkende fra før).		
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja	Ja	Ja		Gjennom deltagelse i Interreg-prosjektet er det utviklet maler for Gjesteundersøkelser. Ifølge Charterplanen skal den gjennomføres sommeren 2011. Opplegget er utarbeidet ved Universitetet i Greifswald i Tyskland og utprøvd i 6 andre områder/parker som det samarbeides med.	Prosjektet har laget et opplegg nå, og kan få en god måling i 2012. Startet 2011, men bedriftene har ikke vært vant til detaljert resultatmåling. For 2012 skal aktivitetsbedriftene måle på tall og omsetning pr tur.	Det er for 2011 og 2012 laget skjemaer for innrapportering på: 1. Overnatting langs Dovrefjellaksen: Så langt av hva vi har fått inn viser en økning fra 15-20 %. 2. Ekstra rapportering på tallet på grupper: resultatene kommer inn nå. Tallet på grupper ser ut til å øke fra 10 og opp til 25 % pr bedrift. 3. Det lages årlige oversikter over trafikk i kommunene rundt Dovrefjell DVs gjestedøgn: Får de siste oppdateringer nå. I 4 av kommunene må vi få ut data gjennom spesialbestilling pr. kommune i tillegg til kartlegging i enkeltbedrif-	

							ter. SSB utgir ikke tall pr. overnat-tingskategori når det er færre enn tre bedriftsenhe-ter).	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiska-ping skjer i møtet!"	Nei	Nei	Nei	Nei				
Varnjargga - Varenkinnie-mi- Varanger-halvøya	Nei	Nei	Nei	Nei				
Magiske og verdifulle opp-levelser i Nord-Trøndersk natur	Nei	Nei	Nei	Ja				Prosjektle-derne rap-porterer omsetning som følge av Naturar-ven-prosjektet. Følgende omsetning som direkte følge av Naturarv-prosjektet 2013 er rapportert fra delpro-sjektene. Birdwatch-ing kr. 2 015 000 Rovdyropp-levelser kr. 250 000 Destinasjon Dærga kr. 264 000 Sørsamisk kultur kr. 417 000 Wild Nor-way kr. 406.000 Totalt kr.

								3.352.000
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nei	Nei	Ja	Nei			Storslett: Nyutviklet. Vet resultat først i 2013.	

I forbindelsen med rapporteringen for 2013, som er den siste rapporteringen, ble det stilt spørsmål om hva som er de viktigste suksessfaktorene for å lykkes med økonomisk verdiskaping. Svarene går fram av Tabell 50. Her er det ulike faktorer som blir trukket fram, men svarene fra Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur og Nasjonalparklandsbyene ser ut til å dekke de viktigste faktorene. Fra Nord-Trøndelag blir det vist til at det hele tiden er nødvendig å ha et gjennomgående fokus på lønnsomhet, og at bedrifter må arbeide i nettverk slik at man får opp en bred og spennende produktportefølje. Videre blir det sett som viktig å kjenne markedet og sikre at produktene holder høy kvalitet, og at kjøperen får det han forventer. Et annet moment som trekkes fram, er at det er nødvendig å ha god oversikt over bedriftsøkonomien og hvordan produkter skal prises. Dette omfatter også god markedskunnskap og kunnskap om hvordan produktene skal profileres. For å lykkes med dette er erfaringen at det er nødvendig med godt kontaktnett, både nasjonalt og internasjonalt. Det gjelder også aktuelle turoperatører. Ellers blir det lagt vekt på viktigheten av at produktene inngår i en helhet, dvs. at produktene kan spille på hverandre, og finnes igjen i ulike sammenhenger.

Samlet sett innebærer dette behov for tilgang på høy kompetanse knyttet til marked, økonomi og forretningsutvikling og at denne kompetansen kobles til utvikling av produkter i grenselandet mellom bruk og vern.

I Nord-Trøndelag har man hatt et målbevisst fokus på økonomisk verdiskaping og lønnsomhet fra dag en. Her har man hatt en fordel ved at prosjektet bygger videre på et tidligere regionalt initiert prosjekt med fokus på næringsutvikling knyttet til verneområder. Man hadde allerede brukt noen år for å bygge opp et fundament for satsingen gjennom Naturarven som verdiskaper. Nasjonalparklandbyene er inne på mange av de samme suksessfaktorene som det vises til i Nord-Trøndelag, men man har ikke kommet like langt i realiseringen. Man ser imidlertid et klart potensial for økonomisk verdiskaping med utgangspunkt i nasjonalparkene. Man opplever av det lokalt er mange små aktører som tilbyr de produktene og tjenestene markedet etterspør. Disse aktørene har ikke pondus nok alene til å komme seg inn på disse markedene. Samarbeid innad i reiselivet, mellom bransjer og med kommuner/offentlig sektor blir dermed sett som nødvendig. Felles forståelse av målet og at man går i takt, blir sett som en forutsetning for å oppnå suksess. Dette innebærer også behov for en langsiktig nasjonal satsing på lokal verdiskaping i og rundt Norges nasjonalparker. Man ser behov for å investere både tid og penger langt utover en prosjektperiode på 5 år.

Tabell 50 De viktigste suksessfaktorene for å lykkes med økonomisk verdiskaping.

Hovedprosjekt	
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Tilgang på gode attraksjoner. Kompetent personale. Samarbeid med andre regionale turistbedrifter. Gode salgskanaler. Stå-på-vilje.
Sykkelturisme i Nordland	At man ser at det blir noe av pengene man har satset. Det at man faktisk har en sykkelsti man kan tilby folk å bruke - samt en opplevelse rundt dette. Imidlertid er det jo slik at noen prosjekter ser ikke

	den økonomiske verdiskapningen med en gang, men at dette kommer over tid. Det er nok tydelig med naturbaserte prosjekter dersom man ikke får en «booster» som er så tydelig at folk kommer med en gang.
Vidda Vinn	Utvikle markedsretta tilbud. Utvikle produkter som er knyttet til «kassaapparat» slik at en får direkte målestokk i forhold til økt besøk og omsetning.
Villreinen som verdiskaper	Utvikle attraktive områder med aktiviteter og formidlingstilbud som genererer økt trafikk. Viktig å innhente kunnskap om hvordan reiselivet fungerer, hvem som er gjester, hva gjestene krever, hva man kan levere ut fra de mål man selv har satt. Høy kvalitet og kompetanse, skape spennende tilbud, by på seg selv. Skape gode reiselivsprodukter som blir markedsført i inn- og utland.
Skatter for fremtiden	Samarbeid og forståelse. Idedugnad og evne til å gjøre «noe sprøtt».
Mellom fjell, fjord og folk	Infrastrukturtiltak skal styrke/utvide tilbudene til allerede etablerte virksomheter. Infrastrukturtiltak skal gjøre det mer attraktivt for turister å forlenge oppholdet sitt. Informasjonstiltak må gjøre det lettere for turistene å finne opplevelsene. Stimulering av samarbeid i nettverk gjennom tilskudd til markedsføring/markedsundersøkelse/ visningsarrangement etc.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Lokalt engasjement av kompetente aktører og et unikt tilbud.
Sørnorsk Kystnatur	Satse på enkeltpersonene.
Kystarven	Det viktigeste er å få til produktpakking der den nye infrastrukturen blir aktivt utnytta. For prosjektområdet er det også spesielt viktig å bygge en sterkere profil, men dette er langsiktig arbeid som det vil være vanskelig å måle kortsiktige effekter av. Et annet viktig poeng er bedre tilgjengelighet, dvs. bedre tilgjengelighet til ruteinformasjon for båt- og ferjetransport.
Økosystem Dokkadelta	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken sin erfaringer så langt viser at den/de viktigeste suksessfaktorene er: - Mennesker i landskapet med et personlig initiativ, engasjement/pådrag, fokus og tro på hva som er mulig å få til. Resten handler mest om virkemiddelapparat og byråkrati på ulike nivå.
Varangerhalvøya	For prosjektet har den viktigste faktoren vært valget av satsingsområde. I starten av prosjektet var det veldig mange ulike perspektiver på hva man skulle satse på, men det ble gjort et valg som viste seg å være rett. Satsingen på utvikling av fugleturisme viste seg å være rett da det var stor velvilje blant mange aktører og flere ulike satsinger knyttet til dette utviklingsarbeidet.

Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	- Gjennomgående fokus på lønnsomhet «klirr i kassan». Langsiktig satsing på å utvikle lønnsomme produkter i tråd med det markedet vil ha. -Arbeid i nettverk, slik at man har en bred og spennende produktportefølje -Sørge for at produktene holder en høy kvalitet- og at kjøper får det han forventer -Fokus på markedsarbeid -Fokus på prising (bedriftsøkonomi) -Godt kontaktnett -God kontakt med turoperatører -Helhetlig satsing, slik at det som utvikles inngår i en helhet - kan spille på hverandre - og kan «gjenfinnes» i flere sammenhenger -Tilgang til høy kompetanse på marked, økonomi, forretningsutvikling og kople denne kompetansen til utvikling av produkter i grenselandet mellom bruk og vern (bærekraft) -Lokale aktører som ønsker å satse på utvikling innenfor adventureturisme -Fokus på branding - merkevarebygging, eks. Wild Norway som blir en attraktiv merkevare pga. navn og innhold. Et annet eksempel er Wilks Design, som bygger merkevare omkring identitet. Det tredje eksempel kan være Lierne Nasjonalparksenter som leverer en «troverdig» merkevare gjennom begrepet nasjonalpark.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Den viktigste suksessfaktoren for økonomisk verdiskaping er langsiktig nasjonal satsing på lokal verdiskaping i og rundt Norges nasjonalparker. Det betyr at det må investeres tid og penger over en tilstrekkelig tidshorisont, langt utover en prosjektperiode på 5 år. Tanken på å nyttiggjøre seg våre verneområder kommersielt er fortsatt ung og ikke like godt forankret overalt. Idéen er fantastisk god, men det må følge en erkjennelse av at dette ikke er gjort i en håndvending, og at det er en god investering som vil gi meget god avkastning på sikt. Lokalt er det mange små aktører som tilbyr de produktene og tjenestene markedet etterspør. Disse aktørene har ikke pondus nok alene til å komme seg inn på disse markedene. Samarbeid innad i reiselivet, mellom bransjer og med kommuner/offentlig sektor må til. Konkurransen skal ikke foregå lokalt. Godt samarbeid vil generere mer trafikk til alle. For å få til dette må man arbeide med engasjement, kunnskap, satsingsvilje og gjennomføringsevne. Felles forståelse av målet og at man går i takt er en forutsetning for å oppnå suksess.

6.4.5 Den brede verdiskapingen

Som nevnt innledningsvis i dette kapitlet har bred verdiskaping et sentralt fokus i Naturarven som verdiskaper. Programmet skal synliggjøre hvordan naturarven kan være en ressurs for både miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. Vi er i den forbindelse opptatt av dokumentasjon av hver enkelt av verdiskapingsformene og vektleggingen og sammenhengen mellom de ulike formene for verdiskaping. Dersom man skal lykkes med utviklingsstrategier forankret i bred verdiskaping, er det en forutsetning at man klarer å få til et gjensidig forsterkende samspill mellom de ulike formene for verdiskaping. Dette er også en forutsetning for å fremme en bærekraftig utvikling.

Utvikling og gjennomføring av strategier for bred verdiskaping er en kompleks oppgave, og det vil være viktig å ha et bevisst forhold til hvorfor man gjennomfører tiltak knyttet til ulike former for verdiskaping, og hva slags betydning og rolle disse tiltakene har som en del av et bredt verdiskapingsperspektiv.

I forbindelse med bred verdiskaping har vi stilt spørsmål om i hvor stor grad ulike former for verdiskaping (miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk) har blitt prioritert. For hver av de ulike formene for verdiskaping har hovedprosjektene svart på en skala fra 1-6, der 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad. I hvilken grad de ulike verdiskapingsformene er prioritert, varierer mellom prosjektene. De gjennomsnittlige svarene er som følger (Tabell 51 viser svarene for 2013):

- Miljømessig verdiskaping (3,9 i 2010, 4,3 i 2011, 4,4 i 2012 og 4,2 i 2013)
- Kulturell verdiskaping (3,6 i 2010, 4,1 i 2011, 4,2 i 2012 og 4,4 i 2013)
- Sosial verdiskaping (3,6 i 2010, 4,4 i 2011, 4,7 i 2012 og 4,3 i 2013)
- Økonomisk verdiskaping (3,3 i 2010, 4,2 i 2011, 3,9 i 2012 og 3,9 i 2013)

Tabell 51 Hvor stor grad har ulike former for verdiskaping (miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk) blitt prioritert i 2013. 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad.

	Miljømessig	Kulturell	Sosial	Økonomisk
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark				
Sykkelprosjektet i Saltdal Fra fjell til fjord	5	5	5	5
VIDDA VINN	4	4	4	4
Villreinen som verdiskaper	5	5	5	5
Skatter for framtiden -naturressursenes betydning i kulturhistorien	3	4	4	3
Mellom fjell, fjord og folk	4	5	4	3
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	2	3	3	3
Sørnorsk kystnatur	5	5	5	4
Kystarven	3	4	4	3
Økosystem Dokkadelta - våtmark i en ny tid	5	3	3	2
Område og trafikkutvikling rundt Dovrefjell				
Nærøyfjorden Verdsarvpark – «Verdiskaping skjer i møtet»	5	5	5	5
Varnjargga Varenkinniemi Varangerhalvøya prosjektet (VVV-prosjektet)	5	4	4	4
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	4	5	5	6
Norges nasjonalparklandsbyer	5	5	5	4

I 2010 var det miljømessig verdiskaping som skilte seg ut med høyest prioritet. Dette er ikke unaturlig siden mange av prosjektene i startfasen hadde fokus på planlegging og gjennomføring av fysiske tilretteleggingstiltak. De andre verdiskapingsformene fikk relativt sett høyere prioritet i 2011 sammenlignet med 2010, spesielt sosial og økonomisk verdiskaping. Sosial verdiskaping var høyest prioritert i 2011 og enda høyrere prioritert i 2012. Kulturell og sosial verdiskaping er også de verdiskapingsformene som samlet sett har høyest prioritet i 2013. Når det gjelder økonomisk verdiskaping, er det noe mer variasjon i prioriteringene mellom prosjektene sammenlignet med de andre verdiskapingsformene. Til en viss grad gjenspeiler dette hvorvidt prosjektene har er mer indirekte fokus på økonomisk verdiskaping framfor et mer direkte. Noen prosjekter har i større grad hatt fokus på kartleggings- og tilretteleggingstiltak som nærings- og reiseliv kan ha nytte av, mens andre, f.eks. prosjektet i Nord-Trøndelag, har hatt fokuset mer direkte rettet mot næringsutvikling direkte i samarbeid med bedriftene.

Når det gjelder framtidige prioriteringer, har det fra prosjektene samlet sett gjennom programperioden vært signalisert at økonomisk verdiskaping vil få høyere prioritet i årene som kommer. Her var gjennomsnittlig vurdering 4,5 i 2012 og 4,7 i 2013.

En lignende svarfordeling ble også observert i forbindelse med gjennomføringen av Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet. Sosial verdiskaping ble her etter hvert en svært viktig aktivitet som hadde høy prioritet i hele prosjektperioden. Dette fordi bred verdiskaping innebærer behov for samhandling mellom et bredt spekter av aktører, og det kreves betydelige ressurser for å involvere og trekke med aktuelle aktører. Vi har tidligere sett at flere av prosjektene i Naturarven som verdiskaper synes å ha undervurdert behovet for ressurser til slike prosesser, og prosjekter som hadde "smal forankring" i utgangspunktet, har også hatt en lengre vei å gå for å mobilisere og trekke med aktører som har betydning for måloppnåelsen. Prosjekter som har en forhistorie, og hvor prosjektet har vært etablert i en eksisterende samarbeidsplattform, har hatt en fordel. Disse prosjektene synes også å ha lettere for å knytte til seg nye nettverk og samarbeidspartnere både regionalt og internasjonalt.

I verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet var også fokuset på økonomisk verdiskaping mindre i den første fasen i mange prosjekter. Tanken var at man først skulle restaurere kulturminner, og at man deretter skulle ha fokus på bedrifts- og næringsutvikling. Noe av den samme tankegang synes å ligge til grunn når det gjelder gjennomføring av tilretteleggingstiltak i Naturarven som verdiskaper. Erfaringene er at de som lykkes best med økonomisk verdiskaping, også har fokus på dette i en tidlig fase. Selv om målet i første omgang er å gjennomføre tilretteleggingstiltak, kan det være nyttig å involvere potensielle næringsinteresser knyttet til tiltakene slik at de kan spille inn synspunkter på sine behov rundt de tiltakene som skal gjennomføres. Dette vil også være viktig som grunnlag for å utvikle et bredt eierskap til tiltakene, og at forretningsideer skal få tid til å modnes.

I forbindelse med bred verdiskaping, har mange aktører behov for å spille på lag, noe som øker potensialet for at det oppstår konflikter. På spørsmål om i hvilken grad konflikter mellom ulike aktører bidrar til å hindre realiseringer av sentrale målsetninger for hovedprosjektet, var det åtte prosjekter, både i 2010 og 2011 som svarte at slike konflikter til en viss grad har gjort seg gjeldende. Tilsvarende antall i 2012 er henholdsvis sju og ni. Både i 2011, 2012 og 2013 er det tre prosjekter som svarer at slike konflikter gjør seg gjeldende i betydelig grad. Disse konfliktene dreier seg om uenighet blant ulike interessenters prioriteringer, hvordan man skal tilrettelegge i tilknytning til verneområder, og ulike interesser mellom kommuner som deltar i samme prosjekt. I noen tilfeller er det også samarbeidsutforinger mellom ulike næringsaktører. Enkeltkonflikter synes også å ha rot i personlige motsetninger. Det er også verdt å merkes seg utfordringen knyttet

til samarbeid og koordinering mellom prosjektene Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark og Varangerhalvøya-prosjektet. Dette har sammenheng med at Varangerhalvøya-prosjektet har endret fokus på sitt prosjekt til også å fokusere på fugleturisme. Man har dermed fått to prosjekter i samme område med samarbeids- og koordineringsutfordringer.

Generelt søkes konflikter i stor grad løst gjennom dialog, tidlig involvering, fellesmøter/etablering av møteplasser, informasjon og fokus på suksesshistorier. Programledelsen i DN har også blitt bedt om å bistå i konflikthåndtering. I Finnmark er fylkesmannen involvert for å løse opp i utfordringene.

Samtidig er det også verdt å merke seg at flere av prosjektene er etablert med tanke på å løse tidligere konflikter mellom bruk og vern, og for å synliggjøre at verneområder kan være en ressurs for framtidig utvikling. Når f.eks. bjørn har gått fra å være en «pest og plage» til å bli et varemerke for Lierne, er dette et eksempel på det.

Hovedprosjektene ble også spurt om hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping (Tabell 52). Dersom man ser på utvikling fra 2010-2012, har det i flere av prosjektene blitt en økt bevissthet om dette etter hvert som man har opparbeidet seg erfaringer. Dersom man går igjennom svarene for 2012 og 2013, er det noen suksessfaktorer som synes å gå igjen i flesteparten av prosjektene: Samhandling, koordinering, dialog, gjøre hverandre gode, involvere, bygge felleskap/tillit, etablere møteplasser, skape tverrfaglig forståelse, etablere felles begrepsapparat, informere, bygge kunnskap, skape felles verdiforståelse osv. Her er det verdt å merke seg at alle disse faktorene handler om en eller annen form for samhandling, eller det vi kaller sosial verdiskaping. Det er behov for å bygge felles forståelse, tillit og felles engasjement og samspill mellom ulike aktører, og sosial verdiskaping er naturligvis en nøkkelfaktor for å lykkes med dette.

Tabell 52 Hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping

Hovedprosjekt	**Viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping**			
	2010	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet observerer kompliserte samspilleffekter: Dersom man skal få til begrenset fugleturisme i Kongsfjordreservatet er man avhengig av at folket i Kongsfjord synes dette er en god ide. Kommunestyret kan uttrykke slik støtte. Lokale aktører som bidrar med overnatting, servering, transport og guiding kan få betraktelig økte inntekter. Videre kan befolk-	Den enkelte aktør må skjønne at det er en sammenheng mellom de forskjellige elementene. Slik er det ikke alltid. I prosjektet har vi eksempler på noen som bare tenker økonomi, mens i andre enden, hvor fokus er på vern (i alle fall verbalt). Den enkelte aktør må ta seg tid til å delta innen alle formene.	Bedriftene har i utgangspunktet for sterkt fokus på økonomi, ofte i et kortsiktig perspektiv. Man må få fram at disse faktorene faktisk hører sammen. Et eksempel er at gode spissa oppslag i media umiddelbart slår ut på booking. Et annet er at utarbeiding av faktaark på kulturområdet gir gode fortellinger som kan formidles til	

	ningen i Kongsfjord få økt respekt for vernet fordi vernet bidrar til at folk fortsatt kan leve der.		kundene.	
Sykkelturisme i Nordland	Alt av næringsutvikling i og rundt sykkelstien vil vi fremme miljømessige aspekter. Kulturelt vil man sørge for at kulturminner ol. (samiske og norske) blir vist/informert om på en slik måte at det blir en opplevelse for de som er "der". Sosialt vil man sørge for universell utforming slik at "alle" kan delta. Videre gir prosjektet økte næringsmuligheter og bidrar til å utvikle et godt omdømme for kommunen.	Det som har vært viktig er at vi har kommet langt i prosjektet med selve byggingen/tilrettelegginge n av traseen. Dette vil igjen gi effekter når man nå i år begynner å sykle ca 5 mil av de 6 milene som traseen er. Jeg tror og håper at verdiskapningen vil komme i ennå større grad etter hvert som vi begynner å benytte dette.	Det er å se mulighetene man har. Det å kunne "bruke" naturarvprosjektet, og verdiskapningsprogrammet som Riksantikvaren hadde, hvor Saltdal også var med - og se at det er noe der... Men dette krevet at man samhandler og tør å gjøre hverandre gode. Det oppleves som om tiden er inne. Fokuset på de som skal overta vår natur- og kulturarv er også tilstede. Hvordan skal vi klare å formidle dette gjennom en PC? Helst må vi få de ut!	
Vidda Vinn	En interessentbasert styringsgruppe er viktig for å få til et godt samspill. Et konkret eksempel knyttes til planlegging av turvei med bred verdiskaping som basis: 1. Forslag til aktuell turvei diskuteres i styringsgruppa, 2. Kontakt med grunneiere, diskutere, involvere, 3. Kontakt med reiselivsbedrift/kassaapparat, involvere, diskutere, 4. Turveitrase klar, 5. Kontakt med norsk villreinsenter - er tiltaket villreinvennlig?, 6.	Tverrfaglig kompetanse (naturreiseliv-grunneierinteresser), styringsgruppe sammensatt av ulike interessenter, interessentanalyse ved prosjektoppstart.	Tverrfaglig kompetanse (naturreiseliv-grunneierinteresser), styringsgruppe sammensatt av ulike interessenter, interessentanalyse ved prosjektoppstart. Sjekklister som sikrer de ulike formene for verdiskaping på hvert enkelt tiltak, er viktig. En oversikt over hvordan en sikrer de ulike formene for verdiskaping trinn for trinn i arbeidet med et tiltak, kan se slik ut: 1. Sikre at tiltaket	Samme som i 2012.

	Kontakt med fylkeskommunen, kulturminneavdeling - trengs kulturminneregistrering? 7. Søknad om byggetillatelse til kommunen. 8. Gjennomføring. En slik prosess sikrer et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping.		gir økonomisk og miljømessig verdiskaping ved hjelp av sjekklister – what's in it for me + what's in it for us. 2. Sikre at resultatet av tiltaket blir synlig og konkret, noe som innbyggere kan vise fram og være stolte av. Det vil da føre til styrket identitet og stolthet lokalt, altså kulturell verdiskaping. 3. Arbeidet for å sikre økonomisk og miljømessig verdiskaping fører til økt samarbeid på tvers av tradisjonelle nettverk. Dette fører til økt tillit og sterkere koblinger og nettverk mellom ulike miljø, og dermed sosial verdiskaping.	
Villreinen som verdiskaper	God dialog mellom ulike aktører i regionen (herunder også nasjonale aktører med aktiviteter i regionen).	En kontinuerlig bevissthet og bevisstgjøring hos alle parter om hvordan de fire formene av verdiskapning henger sammen. Eks: en økonomisk verdiskapning fordrer at naturverdiene blir ivaretatt og sikret (fordrer en miljømessig verdiskapning), men samtidig fordrer muligheten for en miljømessig verdiskapning at f.eks. reiselivet ser at dette igjen kan gi en gevinst i form av økt omsetning/økt belegg på hotellet osv.	Faglig troverdighet, faglig godt samarbeid på tvers, god og jevn dialog fra starten, samt at tiltak som utgjør suksess bidrar til å øke samspill mellom eks. reiselivsbedrifter og vern/forvaltning. Man ser muligheter og blir mer imøtekommende. Dette er prosesser som har vært igangsatt før verdiskapningsprogrammet og som nå høster frukter ved prosjekt som har gitt gode resultat.	Det må være samsvar mellom kvalitet, kostnad og tilgjengelighet. Formidling, dialog, kunnskapsutveksling og samarbeidsarenaer.

Skatter for fremtiden	Her er det for tidlig med konkrete eksempler men det antydes hva man foreløpig ser. For næringsaktører er det klart at den økonomiske verdiskapingen vil ha størst betydning. Hvis prosjektet gjennom dette klarer å gjøre næringsaktørene bevist på at de andre formene for verdiskaping kan være grunnlag for den økonomiske verdiskapingen, er dette noe som indikerer at man lykkes. Prosjektet mener det kan klare dette ved å bruke den tradisjonelle kunnskapen til å skape nye produkter og opplevelser som aktører skal kunne ta i bruk. Det er denne kunnskapen som blir "Skatter for fremtiden".	For å få økonomisk verdiskaping er man nødt til å klare å få aktørene til å se betydningen av de andre faktorene også. Dette håper man vil komme når man har klart å fått samlet masse tradisjonskunnskap som aktører ser at de vil kunne ha nytte av i sin bedrift. Samtidig stilles det spørsmål om økonomisk verdiskaping trenger å være en forutsetning for andre former for verdiskaping – at man må få penger i kassa før man ser viktigheten av å ta vare på miljøet.	For å få til verdiskapning er man avhengig av at lokalmiljøet ser verdien av samspill, og at man kan spille hverandre gode. Rekkefølgen av de ulike formene for verdiskapning kan selvfølgelig diskuteres, men at de har betydning for hverandre er det ingen tvil om. Oftere lettere å måle det økonomiske, men det betyr ikke nødvendigvis at det er det viktigste.	Felles møtearenaer og åpenhet. For å få økonomisk verdiskaping er man nødt til å klare å få aktørene til å se betydningen av de andre faktorene også. Dette er en lang prosess med tanke på erfaringskunnskap og innsamling, og prosjektperiode på 3/4 år er for kort tid til å se om man lykkes. For å få til verdiskapning er man avhengig av at lokalmiljøet ser verdien av samspill, og at man kan spille hverandre gode. Forøvrig kan det selvsagt diskuteres om økonomisk verdiskaping er en forutsetning for de andre områdene, særlig den miljømessige og den kulturelle? Må man se at man faktisk blir «klirr i kassa» før man ser viktigheten med å ta vare på miljøet? Samtidig ser man at det oftere er lettere å måle det økonomiske, men

				det betyr ikke nødvendigvis at det er det viktigste. Interessant diskusjon som det finnes mange meninger om.
Mellom fjell, fjord og folk	Dialog, og med tiden samarbeid på tvers av sektorer/virksomheter og bygder. Positivitet og innsatsvilje. Kunnskap om natur- og kulturverdiene og om hva som skjer i sin egen kommune.	Folkehelsearbeid og reiselivstiltak hånd i hånd. Aktiv forvaltning, med god kontakt i lokalsamfunna. Ildsjeler, både innenfor organisasjoner og praktisk arbeid. Reiselivsvirksomheter som ser verdien av naturtilbud og behovet for egeninnsats.	Tiltaka må favne bredt og ta inn over seg tre ulike faktorer: - De skal bedre lokale forhold - det skal bedre opplevelsen for besøkende - de skal være forankret hos lokale aktører	Tiltakene må gjøre tre ting på en gang: -Bedre forholdene for lokalbefolkningen -Bedre opplevelsene for besøkende -Forankre blant lokale aktører
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Har ikke erfaring til å svare på dette nå.	Det overordna perspektivet som verdiskapingsprogrammet legger til grunn på landsbasis. Bevissthet om bred verdiskaping i prosjektet.	-Arbeid med å få aktører involverte til å se at alt henger sammen. -Økonomisk grunnlag for å utvikle og gjennomføre tiltak.	Lokalt engasjement.
Sørnorsk Kystnatur	Nordbergkonferansen, som har brakt interesseparter sammen for nettverksbygging 2 ganger i året. Revisjon av skjøtselplanen for Listastrendene har åpnet for samtale mellom interessegrupper og skapt stor takhøyde for å komme fram til kompromisser.	Målsettingen om at det skal være gøy å jobbe sammen! - Medieinvolvering og tålmodighet	-Åpenhet -Mediebruk -Inviterende Fellesskap -Arenabygging/ møteplasser	Som i fjor: -Åpenhet -Mediebruk -Inviterende holdning -Arenabygging/ møteplasser -Fellesskap
Kystarven	Prosjektets suksess vil være å få til en bred mobilisering av friluftsfolket i HAFS-regionen for å skape en infra-	Gjennom å forankre de fleste av aktivitetene hos lokale næringsaktører og frivillige krefter i lokal-	En viktig suksessfaktor er å skape sammenfall mellom almennheten og reiselivsnæringene sine be-	Forankring og synlighet er de viktigeste faktorene. Naturarven, infrastrukturtiltak og

	struktur (stier, kart, skilt og informasjonstavler) som både lokalsamfunnet og reiselivsnæringa ser seg tjent med. Økt antall villsauer og profilering av villsauen som en attraksjon i seg selv (både på fat og på beite) vil være en suksessfaktor. Vellykket naturformidling der lokalt vertskap (ungdommer, guider, turistverter) bruker ny naturkunnskap for å tiltrekke seg turister vil bygge både kulturell identitet og økonomisk verdiskaping. I neste omgang tror vi at naturbasert opplevingsturisme kan øke "Kystarvbygdene" sin attraktivitet som tilflyttingsområde.	samfunnet, blir Kystarvarbeidet i stor grad identifisert som en del av lokal bygdeutvikling. Bygdene ser da på Kystarven som en sjanse til å utvikle nye aktivum for bygda. Der man lykkes med denne integreringen, blir Kystarvaktivitetene oppfattet som viktige og nødvendige for bygdas framtid. Dette skjer lettest i de minste bygdene som ligger nærmest Kystarven sine kjerneområder. I andre bygder (kommunesentra og fjordbygder) blir det mer det konkrete tiltaket som skaper engasjement. F.eks. vil gode turstier med startpunkt i kommunesentra virke positivt både i forhold til folkehelse (sosial verdiskaping, attraksjonsverdi som tilflyttingsområde (kulturell verdiskaping) og for turstvirksomheter som hotell, gjestehavner ol. (økonomisk verdiskaping). Når et godt tilgjengelig løypenett øker stedet sin attraksjonsverdi som turistplass, kan vi også regne med økonomiske ringvirkninger i dagligvarehandel, drivstoff mm. Det	hov. Dette skjer i stiprosjektet når frivillige gjør dugnad på stier, som i tillegg til å fungere som rekreasjonsområde, også blir infrastruktur for reiselivsutvikling. Kombinasjonen av sosial, miljømessig, økonomisk og kulturell verdiskaping oppstår når ungene blir honorerte for å rydde søppel i Sørværet. Sjølve naturreservatet blir selvsagt forbedret (miljømessig verdiskaping). Ungene blir stolte av jobben de har gjort og bygger opp eierskap til det rydda reservatet (kulturell verdiskaping). Ungene og foreldrene blir i tillegg mer fortrolige med å ferdes i verneområdet. De tar det på en måte tilbake, men innenfor reglementet. Skepsisen til verneprosessen blir redusert og nytteverdiene blir tydeligere (sosial verdiskaping). Sørværet lar seg nå bruke som en attraksjon for å utvikle naturbasert reiseliv på Værlandet (økonomisk verdiskaping). Saueprosjektet, Norsk Sjøfuglsenter, Norsk Kystkulturakademi m.fl. kan vise til tilsva-	opplevelsesprodukter må være positivt forankret i lokalsamfunn, kommuner og på regionnivå. Dernest må lokale opplevelsesvirksomheter ta den økte oppmerksomheten om naturarv og naturopplevelse med i sin produktpakking. For Kystarven og Fjordkysten vil det også være et sterkt behov for økt oppmerksomhet om området i reiselivssammenheng. Dette er kanskje den viktigeste faktoren for å skape positivt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping i framtiden.

		vil være en suksessfaktor å gjøre Kystarvtiltakene nyttige også for sentrumsutvikling i deltakerkommunene.	rende smeltepunkt.	
Økosystem Dokkadelta	En viktig suksessfaktor for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping er tilnærming til natur og menneske, filosofien som ligger til grunn for valgene som tas underveis. Det er ingen rigid struktur som favoriserer det ene fram for noe annet men heller et ønske om en helhetlig tilnærming som fremmer et godt samspill.	Å formidle i et kortsiktig politisk landskap at verdiskaping fungerer gjennom kontinuitet og langsiktighet.	Et godt eksempel for bred verdiskaping er fagfeltet naturveiledning, slik det er jobbet med det i ØD og ønsker å utvikle det videre. Fagfeltet har de siste årene fått styrket betydning i naturforvaltningen i Norge. Det legges større vekt på å skape gode formidlingssituasjoner der opplevelse og kunnskap står sentralt. Naturveiledning er nær knyttet til å utvikle gode besøksstrategier og å støtte under merkevarebygging. En forvaltningsplan for et område skal også inneholde en metode for hvordan verdiene formidles videre til ulike målgrupper (f.eks. skjøtsel av Bjørnhaugmyr og naturveiledning). Sett på naturveiledning under slike forutsetninger, så gir faget muligheten til å jobbe på tvers av de ulike former for verdiskaping. Men det knytter seg også mange spørsmål til den brede verdiskapingen. Målbarhet er et av dem. Hvordan skal	At prosjekter og satsninger har en viss varighet og ikke er avhengig av kortvarig finansiering. At prosjekter og enkeltaktører lykkes i å få til et samarbeid med de rette aktørene. Kommunene har en særlig viktig rolle i å bidra til å balansere verdiskapingen lokalt.

			man håndtere de ulike former for bred verdiskaping? Skal de likevektes i samtlige tiltak? Kan og/eller skal man sette klare skillelinjer? Hva skjer når vi analyserer oss fram til de enkelte delene - hva sitter vi igjen med? Vil de til slutt utgjør summen eller er summen mye mer enn enkelt delene satt sammen? Hva er kjernen i bred verdiskaping? Er det samspillet og relasjonene mellom de ulike former for verdiskaping? Vi har sett at ved å skape samspill styrker vi produktene som vi utvikler (f.eks. kunst i natur, markering av Verdens Våtmarksdag ved å invitere mennesker direkte inn til våtmarka for å oppleve nærhet til et naturområde). Den brede verdiskaping oppfatter vi som en spiralbevegelse der man alltid vil være underveis i søken etter relasjonene mellom de miljømessige, kulturelle, sosiale og økonomiske verdiene for å skape mest mulig helhet. En spesiell utfordring for ØD og DNV As er at virksomhetsområdet ikke er spesielt rikt på	

			naturbaserte reiselivsbedrifter. Selv om det er en rik og velutviklet turisme både øst og vest for Land-Etnedal, og betydelig antall hytter i Land og Etnedal, har prosjektet allikevel færre næringsaktører å samhandle med, og det er også derfor prosjektet har jobbet såpass mye med attraksjonsutvikling.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Vårt prosjekt har økonomisk utvikling som hovedformål. Men i løpet av 2011 vil vi bruke noe sponsing av arrangementer for å sikre oss effekt innen kulturell og sosial verdiskapning.	Budskapet om at man kan oppleve flotte aktiviteter, arrangementer, attraksjoner og natur vil dra folk til områdene. Deltakelse i opplevelser og aktiviteter bidrar til miljømessig verdiskaping. Deltagelse på arrangementer og konserter, samt avisomtale gir grunnlag for kulturell og sosial verdiskaping. Folk blir stolte av området - forankring fryder. Miljømessig-, kulturell- og sosial verdiskaping er viktige grunnleggende støttefunskjoner for å oppnå økonomisk verdiskaping, men hver for seg er de viktige nok for å forsvare sin verdi på egen hånd.	Dette er faktisk avhengig av hvilke type aktører vi snakker om og da basert på deres opplevelser eller informasjonen de får. Bedrifter: Når de ser at man kan utvikle mere trafikk, selv om man tar hensyn, så skjønner de hvorfor de skal støtte opp om det på lang sikt. Ikke minst: de må se hvordan dette gjøres i praksis. F.eks. ved å hjelpe dem med utforming av søknader til tiltak, eks. rundturløyper: forklare dem sammenhenger osv. Politikere: I kraft av informasjon, samt rapportering på tiltak og tall. Lokalbefolkning: Når de ser omtale i aviser av tiltak og gjennom opplevelser på besøk. Man får aldri så mange tilbakemeldinger enn når det har	

			stått artikler i avisene eller når man møter dem f.eks. ved Viewpoint Snøhetta. Det har lenge vært en ide å lage en avis med totaldistribusjon i alle 8 kommuner med informasjon om hva Nasjonalparken betyr relatert til alle 4 former for verdiskaping. Dette er et spennende arbeidsområde med et stort potensial.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til en bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå, og enda en tid framover, vil Verdsarvparken både som organisasjon og samhandlingsform legge mye innsats i å hjelpe fram og støtte initiativ, tilrettelegge for aktivitet og utvikling samt støtte partnerne med økonomi og kompetanseprosesser som medvirker og legger til rette for lokal økonomisk verdiskaping. I et område som er såpass rikt på natur- og kulturkvaliteter er samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene viktig for samfunnsutviklinga.	Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til ei bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå og enda en tid framover vil Verdsarvparken både som organisasjon og samhandlingsform vektlegge mye innsats i framhjelp og støtte av initiativ, tilrettelegging for aktivitet og utvikling samt støtte partnerne med økonomi og kompetanse/prosesser som medvirker og legger til rette for lokal økonomisk verdiskaping. I et område såpass rikt på natur- og kulturkvaliteter er det viktig å se helheten og samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene. Ingen kan klare seg uten økonomisk verdiskaping. Samtidig	Dette er og nevnt ved rapportering tidligere år og gjeld framleis: Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til ei bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå og enda en tid framover vil Verdsarvparken både som organisasjon og samhandlingsform vektlegge mye innsats i framhjelp og støtte av initiativ, tilrettelegging for aktivitet og utvikling samt støtte partnerne med økonomi og kompetanse/prosesser som medvirker og legger til rette for lokal økonomisk verdiskaping. I et område såpass rikt på natur- og kulturkvaliteter er det viktig å se helheten og samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene.	Nevnt ved rapportering tidligere år og gjelder framleis: Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til en bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå og enda en tid framover vil parken, både som organisasjon og samarbeidsplattform, legge mye innsats i framhjelp og støtte av initiativ, tilrettelegging for aktiviteter og utvikling, samt støtte partnerne med økonomi og kompetanse/ prosesser som medvirker og legger til rette for økonomisk verdiskaping. I et område såpass rikt på na-

		skal dette skje med fotfeste i natur- og kulturkvaliteter, og da må det nettopp investeres i å ivareta og utvikle disse kvalitetene.	Ingen kan klare seg uten økonomisk verdiskaping. Samtidig skal dette skje med fotfeste i natur- og kulturkvaliteter, og da må det nettopp investeres i å ivareta og utvikle disse kvalitetene. Videre er det kunnskap, verdiforståelse, verdsetting og samarbeid viktige faktorer.	tur- og kulturkvaliteter er det viktig å se helheten og samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene. Ikke kan noen klare seg uten økonomisk verdiskaping. Skal dette samstundes skje med forankring i natur- og kulturkvalitetene som er den fremste ressursen, må det nettopp investeres i å ta vare på og utvikle disse kvalitetene. Kunnskap, verdiforståelse, verdsetting og samarbeid er videre viktige faktorer.
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	En viktig suksessfaktor er en helhetlig tilnærming til å bruke naturarven som verdiskaper. Forståelse av hvordan man jobber fram realisering av tiltak i samarbeid med viktige interesseaktører.	At det er en helhetlig planlegging til grunn for tiltak i prosjektet. At det vektlegges å forankre og mobilisere i forbindelse med tiltak som planlegges og gjennomføres.	En helhetlig tilnærming til hvordan utvikle prosjektet slik vi har gjort det med fokus på grundig forarbeid (mulighetsstudien)	En helhetstenking fra starten av er viktig der ulike initiativer spiller sammen og utgjør en helhet. Disse initiativene trenger ikke være koordinerte men det er viktig at de utfyller hverandre. Et godt eksempel er hvordan fugleturisme prosjektet i øst og midt Finnmark,

				VVV-prosjektet, Destinasjon Varanger, Fylkesmannen i Finnmark, Nord norsk Reiseliv, reiselivsnæringen og arkitektur- og natur firmaer har utfylt hverandre i utviklingen av fugleturisme og tilrettelegging i Varanger.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	I prosjektet samarbeider partnerskapet i Nord-Trøndelag (IN, NTFK, FM) tett. Det skjer informasjonsutveksling gjennom team reiseliv, og deltakere fra partnerskapet inviteres til å delta på aktiviteter i regi av Naturarven. I tillegg nevnes det som svært viktig at prosjektet har et nært samarbeid med Miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen i Nord-Trøndelag. Dette bidrar til at man har en omforent holdning til de utviklingstiltak som skal gjennomføres. Det er fremdeles mer å gå på i forhold til å samarbeide med regionale og lokale aktører i arbeidet med å trekke fram naturarven som en kjempemulighet for å sette Nord-Trøndelag på kar-	Det er viktig å jobbe med helhetlig utvikling og ha fokus på alle verdiskapingselementene hele tiden, slik at man ikke "skjevfordeler" og f.eks. får økonomisk verdiskaping uten å tenke bærekraft. Det er også viktig å få til gode, involverende prosesser hvor mange grupper involveres, slik at flest mulig føler eierskap til det som skjer.	Fokus må ligge på bærekraft. Uavhengig av om aktører velger å gå inn i sertifiseringsordninger eller ikke, må de framstå som bærekraftige - og i pakt med natur og kultur. Satsing på bærekraftig naturbasert reiseliv hvor økonomisk verdiskaping er et mål, vil bli en selvforsterkende suksessfaktor for å få til samspill mellom sosial, miljømessig, kulturell og økonomisk verdiskaping. Det ene blir avhengig av det andre, og salgsfremmeren er bærekraft i opplevelsesproduktene.	Tverrfaglig samarbeid i prosessen er viktig. Dette fremmer en bred tilnærming til problemstillingene og øker sjansene for å få til gode resultater. En må ha fokus på at alle fire aspekter er viktige for å lykkes med verdiskapingen. Enkelte tiltak fremmer miljømessig, kulturell og sosial verdiskaping - men inngår samtidig som elementer i tilbud som også skal gi økonomisk verdiskaping. Det ene avhenger av det andre. Når det gjelder utvikling av kommersielle opplevel-

	tet når det gjelder å utvikle et solid bærekraftig natur- og kulturbasert reiseliv i fylket.			ser/produkter er det spesielt viktig å ha fokus på økonomisk verdiskaping. Klarer man å finne en modell hvor man tjener penger på bærekraftige opplevelser/ produkter, vil det kunne utvikle seg over tid. Uten økonomisk bærekraft blir det ikke interessant å legge ned tid og krefter i å utvikle og opprettholde produkter knyttet til de øvrige verdielementene. Ut over dette vil vi hevde at viktige suksessfaktorer er: -Bred samhandling på tvers av fag, nivå og geografi -Være klar over målkonflikter og håndtere disse med respekt (avklare-avveie) -Tillit og respekt mellom deltakerne -Alle som deltar har hatt et dedikert ønske om å skape gode

				resultater sammen -Gode arenaer for samhandling -Forankring i felles, overordna planverktøy -Hyppig kontroll av økonomi, framdrift og resultatoppnåelse -Være bevisst på at utviklingsarbeid skal være gøy!
Norges Nasjonalparklandsbyer			Geilo: Skape gode møteplasser, samhandling mellom kommune, næring, reiseliv, frivillige og forvaltere. Jondal: Engasjement av rett type folk som kan ha riktig fokus og dermed få alle til å dra sammen i same retning. (Hadde vi visst oppskrifta på dette, hadde jo jobben vår vært mye lettere…) Lom: Gode, gjennomarbeidede tiltaksplaner – med fokus på de ulike formene. Storslett: Kompetanse, felles begrepsapparat, synlige resultater, medvirkning og involvering av andre. Koordine-	Fokus på og kunnskap om de ulike formene for verdiskaping. Godt samarbeid mellom kommune, annen offentlig forvaltning og næringsliv. Evne og satsingsvilje blant de som skal bidra.

			ring og lokale og nasjonale ressurser til å drive prosessene på en god og effektiv måte.	

Tilbakemeldingene fra flesteparten av prosjektene viser at det er klare sammenhenger mellom de ulike formene for verdiskaping, men det er ikke nødvendigvis noen klar oppskrift på hvordan det optimale samspillet skal foregå. Ett av prosjektene (Skatter for framtiden) stiller også spørsmål ved om økonomisk verdiskaping er en forutsetning for miljømessig verdiskaping? Det er det selvfølgelig ikke, men det er en forutsetning for bred verdiskaping, der målet er å fremme en bærekraftig utvikling gjennom et positivt gjensidig forsterkende samspill mellom de ulike verdiskapingsformene, og der naturarven utgjøre det sentrale ressursgrunnlaget. Det er et slikt perspektiv som har ligget til grunn for programmet. For å illustrere noen av de overordnede sammenhengene mellom de ulike formene for verdiskaping, har vi utviklet en bred verdiskapingsmatrise (Tabell 53). Matrisen viser at samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene kan være komplekst og sammensatt.

Tabell 53 Den brede verdiskapingsmatrisen. Et forsøk på å illustrere noen overordne sammenhenger miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping.

	Miljømessig	Kulturell	Sosial	Økonomisk
Miljømessig		Gode eksempler på tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping øker kunnskap, identitet og stolthet.	Tiltak, aktiviteter og prosesser knyttet til miljømessig verdiskaping skaper nye samarbeidsrelasjoner, nettverk og tillit mellom ulike aktører.	Ulike tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping gir grunnlag for ulike næringsaktiviteter og positive økonomiske ringvirkninger.
Kulturell	Styrket kunnskap, bevissthet, stolthet og identitet om verdier og kvaliteter knyttet til naturarven stimulerer til miljømessig verdiskaping.		Økt bevissthet og forståelse av verdier og kvaliteter bidrar til at man ser nødvendigheten av å samhandle for å bevare og videreutvikle disse verdiene.	Økt kunnskap, identitet, stolthet og engasjement danner basis for utvikling av nye næringer eller videreutvikling av eksisterende.
Sosial	Forsterket samarbeid, nye samhandlingsrelasjoner og gode prosesser der ulike aktører deltar og involveres, er en forutsetning for å realisere gode tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping	Økt samhandling og samarbeid gir grunnlag for ny kunnskap, økt forståelse, økt bevissthet og styrket identitet knyttet til kvaliteter og verdier i eget område.		Samhandling og nettverk mellom ulike aktører er viktig for å legge til rette for innovasjon og nyskaping.
Økonomisk	Gode eksempler på økonomisk verdiskaping med utgangspunkt i naturarven stimulerer til nye tiltak for å bevare og fremme naturarven som ressurs.	At folk opplever økt interesse for det man har av kvaliteter, opplevelser og tilbud, gir økt forståelse og vilje til å bevare og videreutvikle disse.	Gode eksempler på økonomisk verdiskaping og synliggjøring av muligheter stimulerer til nye nettverk og økt samhandling for å utnytte disse.	

Det er klart at koblingene og sammenhengene kan variere fra prosjekt til prosjekt alt etter hvilke oppgaver og problemstillinger som står i fokus. Det er heller ikke nødvendigvis noe klart skille mellom de ulike formene for verdiskaping. Samspillet vil også være forskjellig alt etter om man snakker om enkelttiltak, delprosjekt, hovedprosjekt, lokalsamfunn, kommunenivå, regionnivå eller nasjonalt nivå. Matrisen synliggjør likevel sentrale sammenhenger mellom de ulike formene for verdiskaping, og at det er viktig å være bevisst og ta hensyn til betydningen av de ulike formene for verdiskaping. Dersom man ikke tar hensyn til disse, øker sannsynligheten for at man gjennom utviklingstiltak og -prosesser vil støte på problemer og utfordringer som begrenser måloppnåelsen.

Dersom brede verdiskapingsstrategier skal ha gjennomslag på samfunnsnivå, må det også være samhandling mellom aktører på ulike nivåer. Det vil være avgjørende med en god samhandling på regionalt nivå, slik man f.eks. har fått i til Nord-Trøndelag. For å lykkes med å få til god samhandling lokalt og regionalt, og mellom ulike nivåer, vil det være en klar fordel med en nasjonal strategi for bred verdiskaping. Etablering av nye samhandlingsformer og innføring av nye arbeidsmåter, prioriteringer og løsninger, viser seg å være vanskelig uten at det har legitimitet i nasjonale føringer og retningslinjer. I tillegg vil det også være behov for å bruke ressurser på å utvikle bred verdiskaping som strategi og verktøy for bærekraftige utviklingsprosesser. Det ligger betydelige muligheter i å utvikle bred verdiskaping som verktøy for planlegging, gjennomføring, oppfølging og styring av utviklingsprosesser forankret i brede verdiskapingsstrategier.

I flere av prosjektene ser vi at det er behov for samarbeid på tvers av kommunegrenser og koordinering mellom ulike forvaltningsnivåer. I forbindelse med den kommunereformen som nå er satt i gang, er det en målsetning om å få større og sterkere kommuner, hvor også kommunenes rolle som samfunnsutvikler blir styrket. Samtidig skal det sees på oppgavefordeling og foretas en gjennomgang av det regionale nivået. En nasjonal strategi for bred verdiskaping må ta hensyn til framtidens forvaltningsstruktur og oppgavefordeling. Forutsetningene og mulighetene for å styrke arbeidet med bred verdiskaping, kan imidlertid være relevant å trekke inn i vurderingsgrunnlaget i forbindelse med de prosesser som skal gjennomføres i forbindelse med kommunereformen.

7. Institusjonalisering

Når det gjelder institusjonalisering, er vi opptatt av å kartlegge hvordan arbeidet skal fortsette etter at prosjektperioden er over. En viktig forutsetning for det videre arbeidet er at satsingen i hovedprosjektene er innarbeidet i offentlige planer for framtidig utvikling. Vi har således stilt spørsmål om i hvilken grad planlagte og igangsatte tiltak er forankret i overordnede planer, f.eks. kommunale planer, forvaltningsplaner, næringsplaner og stedsutviklingsplaner. Vurderingene av hvor god forankringen er, ble foretatt på en skala fra 1-6 der 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad. I 2010 var det to prosjekter som rapporterte om at prosjektet ikke var forankret i slike planer i det hele tatt. Dette tallet er redusert til ett i 2011, 2012 og 2013. Det er Skatter for framtiden som angir at det ikke finnes noen slik forankring. Den gjennomsnittlige vurderingen i 2010 lå på 3,2 mens tilsvarende vurdering i 2011, 2012 og 2013 ligger på henholdsvis 4,0, 4,2 og 4,4. Det tyder på at forankringen har blitt noe bedre gjennom prosjektperioden.

Tabell 54 gir en oversikt over hvilke planer de ulike hovedprosjektene er forankret i. Samlet sett er hovedprosjektene forankret i et bredt spekter av offentlige planer. Dette gjelder bl.a. reguleringsplaner, kommuneplaner (areal- og samfunnsdel), fylkesdelsplaner, stedsutviklingsplaner, strategiplaner, reiselivsplaner, næringsplaner, forvaltningsplaner og andre sektor- og temaplaner. Graden av forankring varierer imidlertid mellom hovedprosjektene, og den gjennomsnittlige vurderingen viser at det er behov for sterkere forankring i flere prosjekter. Noen er godt forankret i ulike planer, mens andre arbeider spesielt for å få tiltak inn i kommunale planer. Enkelte har også planrevisjon som en del av arbeidet i hovedprosjektet.

Det er klart at prosjektene har eksistert i relativt kort tid, og man kan således ikke forvente at alle prosjekter har like sterk forankring i kommunale planer. Det vil imidlertid være viktig å synliggjøre og fremme prosjektenes satsinger når offentlige planer skal rulleres. Flere av prosjektene synes også å ha et bevisst forhold til dette.

Ellers er det verdt å merke seg at flere av prosjektene vurderer videreføring av arbeidet gjennom etablering av regionalpark på linje med Nærøyfjorden Verdensarvpark. Dette gjelder Varangerhalvøya, Økosystem Dokkadelta, Kystarven og Sørnorsk kystnatur.

Tabell 54 Forankring i offentlige planer.

	Forankring i offentlige planer			
	2010	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet er i en tidlig fase, men har hatt kontakt med Tana kommune som har lagt forslagene til tiltak inn i sin reguleringsplan for Tanamunningen. Fylkesmannen er kontaktet i forhold til å kunne ha turisme i Kongs-	Kommunale reguleringsplaner. Revidering av forskrifter knyttet til verneplaner. Kommunale næringsplaner med satsingsområder innen reiseliv.	Prosjektet har god kontakt til fylkesmannen knyttet til revisjon av forskriftene knyttet til de enkelte verneområder i Kongsfjord, Tanamunningen, Slettnes, Stabbursnes og Hornøya. Har	Tanamunningen naturreservat - søknad til fylkesmannen om å få etablere kommersiell turisme ved bruk av flytende fotoskjul. Revidering av forvaltningsplan. Båtsfjord havn - deltar i prosess rundt hvordan havneområdet kan utnyttes for kommersiell na-

	fjordreservatet. Fylkesmannen har startet et arbeid mot DN for å kunne få en endring i vernereglementet for reservatet. Prosjektet har tatt kontakt med Finnmarkseiendommen (FeFo) og opprettet en formell kontakt for prosjektperioden for saker på statens grunn. Prosjektet legger opp til, dersom mulig, at alle tilretteleggingner vil komme på statens grunn.		hatt samarbeid med Tana kommune om Tanamunningen og med bedriftene Varjjat knyttet til reguleringer for Meskelvområdet, Arctic Tourist knyttet til bruk av havneområdet i Båtsfjord, og med Arntzen Arctic Adventures om bruken av Bird-Park'en.	turbasert turisme. Har bidratt til å stoppe uheldig plassering av flytebrygge. Kommunale planer. Berlevåg, Veines falkeskjul - deltar med eksperthjelp til partene for å få etablert ferdselsreguleringer rundt et jaktfalkreir som en ønsker å kommersialisere. Fylkesmannens miljøavdeling og innarbeiding i lokalt planverk. Kongsfjordreservatet - har siden 2011 hatt søknad inne til fylkesmannen for tilrettelegging av sti til kommersiell bruk inne i reservatet. Revidert forvaltningsplan. Hornøya - forvaltningsplanen og samordning av de forskjellige brukerinteressene. Fugleturismeprosjektet sett på som en nøytral part som til tider har hatt en sekretariatsrolle. Nesseby, reguleringsplan ifm. tilrettelegging for bl.a. opparbeidelse av dam.
Sykkelturisme i Nordland		Strekningen Lønsdal - Kjemåga vil bli lagt inn i kommunenes arealplan. I tillegg vil kommunen melde inn ønsker til forvaltningsmyndigheten i forbindelse med revidering av	Sykkelprosjektet ligger i de kommunale planene, da Saltdal kommune skal få for vedlikeholdet på veien. Det jobbes med revidering av Saltfjellet - Svartisen Na-	Videreføring av prosjektet etter endt prosjektperiode. Dette gjennom Salten Regionråd. Sykkelprosjektet er fortsatt et delprosjekt i Nordland Fylkeskommune sin reiselivsatsning (2010 - 2015).

		Saltfjellet - Svartisen nasjonalpark. Bedriftsnettverket for reiseliv vil legge inn planer i strategisk næringslivsplan. Saltdal kommune ser på muligheten av å legge "aktiv transport" inn i trafikksikkerhetsplanen til Saltdal kommune	sjonalpark, og i den forbindelse skal man få inn det som omhandler sykkelstier i Landskapsvernområde. Saltdal kommune ønsker å være en pådriver til strategisk Næringsplan med aktive tilbakemeldinger og dette skal bl.a. Bedriftsnettverket for Reiseliv bidra til/med. Det er snakk om et stedsutviklingseminar, men er ikke kommet noe lengre med dette.	
Vidda Vinn	Kommuneplanens samfunnsdel Tinn kommune – hovedsatsingsområde reiseliv, Strategiplan for landbruk og naturforvaltning i Tinn, Næringsplan for Tinn kommune og næringsplan for Vinje kommune. Videre har Vidda Vinn tiltak som tilfredsstiller mål i Reiselivsplan for Telemark og Regional plan for Hardangervidda.	Kommuneplanens samfunnsdel Tinn kommune - hovedsatsingsområde reiseliv, Strategiplan for landbruk og naturforvaltning i Tinn, Næringsplan for Tinn kommune og næringsplan for Vinje kommune. Videre har Vidda Vinn tiltak som tilfredsstiller mål i Telemark fylke sin plan for reiseliv og opplevelser og Regional plan for Hardangervidda.	-Kommuneplanens samfunnsdel Tinn kommune – hovedsatsingsområde reiseliv. -Strategiplan for landbruk og naturforvaltning i Tinn. -Reiselivsstrategi for Tinn kommune. -Næringsplan for Tinn kommune og næringsplan for Vinje kommune. Videre har Vidda Vinn tiltak som tilfredsstiller mål i Telemark fylke sin plan for reiseliv og opplevelser og Regional plan for Hardangervid-	Samme som 2012.

			da.	
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet er i stor grad forankret i de medvirkende institusjonenes egne handlingsplaner. Prosjektet på Tverrfjellet er fra Kommuneplan Dovre. Fangstminneparken var opprinnelig en felles plan for Oppdal kommune og Dovrefjellrådet, en plan NVS Nord arvet da Villreinsenteret ble opprettet.	Kommuneplaner og stedsutviklingsplaner. Regionenes handlingsplaner.	-Forvaltningsplan Rondane. -Dovre kommuneplan. -Lesja kommuneplan. -Stedsutvikling Høvringen har fått høyere fokus i etablering av infopunkt m.m.	Kommuneplan for Dovre, planskisser SNO, Oppdal kommune, Dovrefjellråd, planer for turistinformasjon på Venabygdsfjellet (Stedsutvikling).
Skatter for fremtiden	For Midt Norge er prosjektet forankret i plan og styringsdokument som Trøndelagplanen 2009-2010, reiselivstrategi 2008 – 2020 og Fylkesdelplan for Indre Namdal. Prosjektet forholder seg også til DN sine overordnede retningslinjer for nasjonalparksentre, "Policy og retningslinjer for samarbeidet med nasjonalparksentrene".			
Mellom fjell, fjord og folk		Kommunedelplan for idrett, fysisk aktivitet og friluftsliv.	Kommunedelplan for idrett, fysisk aktivitet og friluftsliv. Tematikk og erfaringer fra prosjektet er lagt inn i forslag til ny kommuneplan.	-Kommuneplanens tekstdel. -Kommuneplanens arealdel. -Kommunedelplan for friluftsliv, idrett og folkehelse. -Reguleringsplan turveg mellom Skjolden og Fortun.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		Knytting av verdiskapingsprogrammet til nasjonalparksenteret og bred fokus		

		på de 5 deltakende kommunene.		
Sørnorsk Kystnatur	Revisjon av forvaltningsplanen for Listastrendene er inkludert som et delprosjekt i Sørnorsk Kystnatur.	Stedsutvikling, utviklingsplaner for Lista fuglestasjon, utviklingsplaner for Lista fyr, Forvaltningsplanen for Listastrendene og Nasjonal handlingsplan for våtmark.	-Forvaltningsplan for statlig sikrede friluftsområder. - Forvaltningsplan for Listastrendene (under revisjon som delprosjekt). -Kystledplan. - Forvaltningsplan for Skjærgårdsparken Lister. -Initiert dialog med Listerrådet for integrering i regionens planer. Vil bli søkt integrert i "Agder 2020".	-Forvaltningsplan for statlig sikrede friluftsområder. -Plan for Kystled Lister. -Forprosjekt «Lister Regionalpark». -Forvaltningsplan for Listastrendene landskapsvernområde -Forvaltningsplan for Flekkefjord landskapsvernområde -Forvaltningsplan Skjærgårsparken -Lister Næringsplan Farsund kommune
Kystarven	Forankringen i planverket varierer mellom de 5 HAFS-kommunene, men de kommunale idrettsplanene er sentrale for turstiprosjektet i alle kommunene. Ellers er kommunene sine arealplaner førende for aktivitetene. Selv om ikke Kystarven er direkte nevnt i kommunene sine næringsplaner er prosjektet kjent og konkrete tiltak vil kunne inngå både i Kystarven og i de ulike kommunene sin næringsstrategi. Kystarven har også en ambisjon om å påvirke forvaltningsplanene for flere naturreser-	Kommuneplanens arealdel, idrettsplaner for kommunene og evt. reguleringsplaner der større inngrep er påkrevet. Vandring er prioritert aktivitet i reiselivsorganisasjonene sine markedsplaner.	Kystarvtiltakene går i varierende grad inn i kommunene sine arealplaner. Flere av kommunene har laget planer for parkering ved stiene sine startpunkt. Disse er sendt inn for godkjenning hos Statens Vegvesen.	Kystarvstiene er tatt i de kommunale idrettsbanene. Kommunale er arealplaner er selvsagt førende for mye av Kystarven sin aktivitet, men Kystarven som prosjekt har hittil ikke vært tatt inn i disse. Kystarven har også en ambisjon om å påvirke forvaltningsplanene for de ulike naturreservatene på kysten. Dette kan gjelde både søppel, lyngbrenning, beiting, tilrettelagde turstier og mere. I oppfølgingen av Kystarven utredes nå etablering av en regional kultur- og naturpark i HAFS. Denne er alt tatt inn i utkastet til langsiktig del ved rullering av kommuneplanen for Fjaler kommune. Dette kan bli videreført til rulleringsar-

	vat langs kysten til å ta inn forpliktende ansvar for rydding av marint søppel i reservatene. Prosjektet har spilt dette inn overfor DN, Klif og Fylkesmannen.			beid i de andre HAFS-kommunene.
Økosystem Dokkadelta	Stedsutvikling Etnedal, Barnehage, Stedsutvikling Landsbyen Dokkadelta, Forretningsplan Dokkadelta Våtmarkssenter.	Forvaltningsplaner for verneområder	ØD eies av Landkommunene og organiseres og drives av Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter. Selskapet er svært bevisst på å ivareta og videreutvikle de nettverk, arbeidsmåter og anlegg/attraksjoner som prosjektet har bidratt til å realisere.	Kommune- og reguleringsplaner Vurderes innføring av «Park»-modell og medlemskap i Norske Parker (eget prosjekt).
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Alle tiltak som utføres innenfor Charterplanen, er eller skal relateres til eksisterende forvaltningsplaner, fylkesdelpaner med mer. Disse planene måtte oversettes til engelsk som mulighet for kontroll for sertifiseringsingsinstansen til Europarc Federation: Europarc Consulting. Prosjektlederen skal i juli 2011 sertifiseres, slik at han kan arbeide som sertifisør for andre nasjonalparker i Europa og i Norden. og i de Baltiske land spesielt.	Samtlige forprosjekter og fysiske tiltak er avstemt i forhold til forvaltningsplanen, Charterplanen for Dovrefjell og de ulike kommunale planer. I løpet av 2012 vil man starte en rullering av Forvaltningsplanen for Dovrefjell, samt regionale planer (dvs. de tidligere fylkesdelplanene). Da vil Charterplanen bli direkte implementert i både forvaltningsplanen og regionale planer dvs. en forankring av bærekraftig reiselivsutvikling.	1. Forvaltningsplanen. 2. De resp. kommuneplaner. 3. Charterplanen = Plan for bærekraftig reiselivsutvikling for området. 4. Prosjektet har i løpet av 2012 og 2013 gitt innspill på: -Reiselivsplan for Sunndal Kommune. -Strategisk Næringsplan for Folldal Kommune. -Utkast til Masterplanen for Oppdal som reisemål. 4. Brukes som rådgivningsin-	

			stans og leverer også i stor grad kunderelaterte data: har gjort det for alle planer nevnt i pkt. 4.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1. "Parkplan for Nærøyfjorden Verdsarvpark – strategi for verdiskaping basert på bærekraftig utvikling" (vedtatt av parkstyret i des. 2009). Målsettingen er at parkplanen skal etableres som en felles tematisk kommunedelplan. 2. Forvaltningsplan Vestnorsk fjordlandskap – delområde Nærøyfjorden.	Knytting av verdiskapingsprogrammet til nasjonalparksenteret og bred fokus på de 5 deltakende kommunene.	- Forvaltningsplan for Vestnorsk fjordlandskap - Nærøyfjordområdet. - Parkplanen for Nærøyfjorden Verdsarvpark. - Tiltaksplan for kulturlandskapet - Vestnorsk fjordlandskap. - Utkast til kommunedelplan for næring, Aurland kommune (i prosess).	-Revidert Parkplan, godkjent i Parkstyre 8. januar då. - Forslag til kommunedelplan for næring, Aurland kommune (Satsing på natur- og kulturbasert næringsutvikling - Parken som verktøy) -Forvaltningsplan for Vestnorsk fjordlandskap - Nærøyfjorden. -Tiltaksplan for kulturlandskapet i Vestnorsk fjordlandskap.
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya		Regional utviklingsplan – fylke og Strategiske næringsplaner i kommunene. Det vil si at prosjektet i seg selv ikke er en del av disse planene, men at prosjektet bruker disse aktivt for å argumentere for våre tiltak.	Forvaltningsplan for Hornøya og forvaltningsplan for nasjonalparken på Varangerhalvøya.	Forvaltningsplan for Varangerhalvøya nasjonalpark og forvaltningsplan for Hornøya fuglereservat.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Reiselivsstrategi for Nord- og Sør-Trøndelag, Handlingsplanen, Felles fylkesplan for Nord- og Sør-Trøndelag, Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag (RUP), Fylkesdelplan for Indre Namdal, handlingsplanen, Fylkesmannens stra-	Felles reiselivsstrategi for Trøndelag, Felles fylkesplan for Trøndelag, Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag, Fylkesrådets politiske plattform, Fylkesdelplan for Indre Namdal, handlingsplanen, Fylkesmannens strategi for landbruksrelatert næ-	-Felles reiselivsstrategi for Trøndelag. -2-årige handlingsplaner. -Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag. -Fylkesrådets politiske plattform i Nord-Trøndelag. -Regionalt næringsprogram (landbruk).	Arbeid med naturbasert reiseliv er forankret i Fylkesrådets politiske plattform. Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag (vedtatt av Fylkestinget). Interne planer hos Fylkesmannens landbruksavdeling (knyttet til BU-midlene)

	tegi for landbruksrelatert næringsutvikling (Fylkesmannens bestillingsdokument til Innovasjon Norge i forbindelse med tildeling av BU-midlene), flere lokale planer (Røyrvik, Namsskogan, Lierne, Snåsa).	ringsutvikling (Fylkesmannens bestillingsdokument til Innovasjon Norge i forbindelse med tildeling av BU-midlene), flere lokale planer (Røyrvik, Namsskogan, Lierne, Snåsa).		Handlingsplan for Trøndersk Reiselivsstrategi. Egen handlingsplan for bærekraftig naturbasert reiseliv (-skal innarbeides i handlingsplan for Trøndersk Reiselivsstrategi).
Norges Nasjonalparklandsbyer	Kommuneplaner, stedsutviklingsplaner og fylkesdelplaner.	Kommuneplaner. Regionale planer.	-Geilo: Kommuneplan. -Jondal: Reguleringsplan for området opp mot Folgefonna. -Lom: Kommuneplanens samfunnsdel for Lom, kommunedelplan for Fossbergom (under revidering). -Storslett: Kommuneplanens samfunnsdel for Nordreisa. -Vingelen: Stedsutviklingsplan Vingelen.	Under framgår planene i den enkelte landsby: Geilo: Terningkast 6. Kommuneplanens samfunnsdel 2010-2022, Samfunnsutviklingsavdelingens årlige handlingsprogram. Jondal: Terningkast 4. Arealplan, samfunnsdelen. Man har dessverre ingen reiselivsplan hvor dette kunne hatt et sterkere fokus. Lom: Terningkast 5. Nasjonalparklandsbysatsingen er tatt inn i kommuneplanen til Lom kommune. Storslett: Terningkast 6. Nasjonalparklandsbysatsingen er tatt inn i kommuneplanen til Nordreisa kommune. Kommuneansatte med nasjonalparklandsbyoppgaver har vært med på utformingen av ny arealplan (som også er forankret i kommuneplanen). Vingelen: Terning-

				kast 5. Stedsutviklingsplan for Vingelen. Strategisk næringsplan for Tolga kommune. Kommuneplan for Tolga kommune. Kommunedelplan for Vingelen. Regional plan for opplevelsesnæringer i Hedmark

Med tanke på å sikre varige og langsiktige effekter er det spesielt stilt spørsmål om det arbeides med hvordan satsingen gjennom hovedprosjektet skal videreføres etter at hovedprosjektperioden er over. I 2011 var det elleve prosjekter som svarte "ja" på dette spørsmålet, fire svarte "ja, delvis" og ingen svarte nei. I 2012 var det kun tre som svarer delvis, resten svarte ja. I 2013 er det fem som svarer ja, og ni som svarer "ja, delvis". Alle arbeider altså på en eller annen måte med hvordan arbeidet skal videreføres etter at hovedprosjektperioden er over. Oversikt over hvordan det arbeides, er gitt i Tabell 55. Vi ser at det foreløpig varierer hvor konkrete planene for videreføring er. Noen arbeider med videreføring gjennom å få bedrifter inn i Innovasjon Norge sine bedriftsnettverk. En del av arbeidet dreier seg om hvordan ulike tiltak som er satt i gang, skal videreføres. Dette dreier seg bl.a. om vedlikehold av fysiske tiltak og annen infrastruktur, koordinerende oppgaver, formidling, profilering og markedsføring.

Gjennomgangstonen er at man ønsker å videreføre arbeidet, og at man forsøker å forankre arbeidet blant aktuelle aktører. Hvem disse aktørene er, synes naturlig nok å variere fra prosjekt til prosjekt, og noen har kommet lenger i dette arbeidet enn andre. Noen har fokus på at de tiltakene som er utarbeidet, skal videreføres, mens andre jobber mot et bredt spekter av aktører lokalt, regionalt og internasjonalt for å utvikle naturbasert reiseliv som et viktig satsingsområde. De prosjektene som har et mer avgrenset fokus på enkelttiltak, bidrar også til å synliggjøre potensialet knyttet til brede verdiskapingsstrategier, men dersom man ønsker å bygge videre på disse erfaringene, vil det være behov for utvikling av helhetlige strategier og planer for bred verdiskaping både i kommunal, interkommunal og regional regi. Noen har fokus på at prosjektene skal videreføres på delprosjektnivå, men dette bidrar til at hovedprosjektet, eller den overordnede koordinerende funksjonen blir lagt ned. Flere peker på at det er behov for å få på plass finansiering dersom man skal kunne ivareta en overordnet koordineringsrolle. Prosjektene strekker seg ofte på tvers av kommunegrenser, det er mange aktører som berøres og som må spille på lag, og det er per i dag ingen bestemt institusjon som har det naturlige ansvaret for å ivareta helhetlige utviklingsstrategier i skjæringsfeltet mellom bruk og vern. Den nærmeste tilnærmingen vi kommer her er regionalparkmodellen, som Nærøyfjorden verdsarvpark er basert på. Dette er en organisering hvor man gjennom en form for interkommunalt samarbeid søker å ivareta behov for overordna planlegging, koordinering og samhandling, og bidra med kompetanse og støttefunksjoner som er nødvendige for å arbeide med bred verdiskaping som en bærekraftig utviklingsstrategi.

Som vi har sett tidligere, er det flere av hovedprosjektene som vurderer denne modellen med tanke på videreføring. Det gjelder som nevnt Kystarven, Sørnorsk Kystnatur, Økosystem Dokkadelta og Varangerhalvøya. Noen har videreført sitt arbeid gjennom deltakelse i et eget verdiskapingsprogram for natur- og kulturparker i regi av KMD, men dette programmet gir bare finansiering ut 2014. Erfaringene er at det er krevende å lykkes med naturbasert reiseliv, og det er vanskelig å lykkes som enkeltaktør. Virkemiddelapparatet er heller ikke innrettet på å tilfredsstille behovene som bred verdiskaping som utviklingsstrategi utløser. Erfaringene fra Nord-Trøndelag er bl.a. at

det må stilles ressurser til rådighet for å hjelpe aktørene det siste stykket på veien fram til salg, og at det må jobbes nært opp mot markedsaktørene dersom man skal lykkes med en vekst innenfor naturbasert reiseliv.

Som tidligere nevnt i tidligere statusrapporter kan en nasjonal strategi for bred verdiskaping gjøre et slikt arbeid lettere. En nasjonal strategi vil gjøre det lettere å utvikle strategier og satsinger på lokalt og regionalt nivå. Det er av spesiell interesse å vurdere nytten og behovet for slike strategier og planer i forbindelse med den pågående etableringen av lokale forvaltningsmodeller for nasjonalparker og andre større verneområder. Disse planene skal nettopp ha et helhetlig og balansert fokus på forholdet mellom bruk og vern. Dersom slike strategier og planprosesser skal gjennomføres, vil gode prosesser for innbyggerdialog, deltakelse og medvirkning være avgjørende for å lykkes. Arbeidet med nasjonal strategi for bred verdiskaping er satt noe i bero i forbindelse med regjeringsskiftet, men arbeidet er ikke lagt på is. En annen utfordring i den forbindelse er at det nå er satt i gang arbeid med kommunestrukturreform, som også innebærer at man skal se på oppgavefordelingen mellom ulike forvaltningsnivåer. Dette kan ha både fordeler og ulemper med tanke på arbeidet med bred verdiskaping. Dersom man får større og mer slagkraftige kommuner med flere virkemidler, kan dette bidra til å styrke kommunenes rolle som samfunnsutviklingsaktør. Kommuner med større kapasitet, kompetanse og handlingsrom kan være en fordel for arbeidet med bred verdiskaping. Samtidig kan det være krevende å utarbeide strategier for bred verdiskaping så lenge forvaltningsstrukturene er i endring. Det vil imidlertid være viktig at hensynet til bred verdiskaping også blir synliggjort i disse prosessene. Det er behov for et kontinuerlig fokus dersom man skal kunne bygge videre på initiativene og erfaringene som er generert gjennom verdiskapingsprogrammene.

Tabell 55 Hvordan det arbeides med videreføring.

Hovedprosjekt	Arbeid med videreføring 2011	Arbeid med videreføring 2012	Arbeid med videreføring 2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet arbeider spesifikt mot den enkelte bedrift, forskjellige løsninger i de forskjellige bedriftene. Søker Innovasjon Norge om et reisemålutviklingsprosjekt som kan gå til medio 2015. Ser på mulighetene for at SNO overtar det varige vedlikeholdet på natursstier. Starter på et arbeid mot nasjonalparkstyrene hvor de kan drive varig vedlikehold på tiltak som prosjektet starter.	Prosjektet har startet et arbeid for at det skal etableres et bedriftsnettverk med de mest aktive bedriftene som skal ivareta de viktigste elementene fra Fugleturismeprosjektet.	Det er igangsatt et arbeid med å få etablert et bedriftsnettverk for de bedriftene som driver godt, og som ønsker å samarbeide om den videre utviklingen. Det er søkt IN om midler. Potensiell prosjektleder er kontaktet. Møter pågår i januar 2014. Skal nettverket lykkes, bør en satse på å få bedrifter på Varanger som allerede er operative og har omsetning til å bidra til et økonomisk fellesskap. En kan ta inn i nettverket andre bedrifter når de har kommet i reell drift. Ikke ha for mange områder som de skal løfte på en gang. Ha realistiske mål for satsingen. Ikke

			glemme de gruppene som har vært viktige kundegrupper fram til i dag (nordmenn og finner).
Sykkelturisme i Nordland	Jobber opp mot Fylkestingets satsning for Reiseliv i Nordland. Det er et prosjekt som ferdigstilles i 2015 hvor vi nå er tatt opp som et delprosjekt. I tillegg vil bedriftene i Saltdal ha eierskap til prosjektet etter 2013 og samhandle med kommunen om dette.	Skal forsøke å få dette flyttet til Salten Regionråd/Salten Friluftsråd for sluttføring/videreføring av Polarsirkelen - Saltstraumen. Dette er diskutert med Nordland Fylkeskommune i forbindelse med at vi er tatt med i Sykkelturisme i Nordland som delprosjekt og at NFK har samarbeidsavtale med Salten Regionråd.	Salten Regionråd/Salten Friluftsråd og Saltdal kommune må fortsatt være med, og det kreves at kommunen stiller ressurser til disposisjon. Dette er vanskelig/utfordrende med en dårlig kommuneøkonomi. Det er viktig at man holder trykket oppe og ikke stopper opp. Delprosjekt til Nordland Fylkeskommune
Vidda Vinn	Gjennom vedlikeholdsavtaler for turveiene mellom kommune og grunneier. Gjennom intensjonsavtale om drift av Hardangervidda-nettside og strategi for finansiering av drift av nettside etter 2013. Museene er villige til å drifte "Guidekorps Øvre Telemark" etter prosjektperioden.	- Gjennom vedlikeholdsavtaler for turveiene mellom kommune og grunneiere/lokale næringsaktører. - Gjennom økt eierskap og intensjonsavtale om drift av Hardangervidda.com. - Gjennom planlegging for videre drift av guidekorpset etter 2013. Vest-Telemark museum har sterkt eierskap til dette.	- Gjennom vedlikeholdsavtaler for turveiene mellom kommune og grunneiere/lokale næringsaktører. - Gjennom økt eierskap og intensjonsavtale om drift av Hardangervidda.com
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet har stort fokus på forankring av de ulike delprosjektene i konkrete reiselivsbedrifter/reiselivslag, informasjonssentra og kommuner. Dette både for å sikre at tiltakene blir videreført og brukt etter at prosjektet er fullført, samt at den infrastrukturen som er blitt etablert vedlikeholdes.	Workshop er under planlegging, der det er ønskelig å se tiltak under villreinen som verdiskaper i et framtidig perspektiv, muligheter/evaluering og erfaringer. Her skal både fag, formidling/reiseliv bidra. Reiselivet etterspør videreføring.	Via planer arbeidet fram i forkant av ferdigstillelse av hovedprosjekt, gjelder spesielt Fangstminneparken på Hjerkinn samt tiltak animasjonsfilm, tiltak brosjyre Venabu. I tillegg har man arbeidet fram en plattform og dialog mellom kunnskapsinstitusjoner og reiselivsaktører i kjølvannet av seminar om villrein som attraksjon. Ytterligere arbeid med formidling av ulike resultat fra hele prosjektperioden er planlagt, hovedsake-

			lig via nettsider som skal distribueres i 2014. Vil tro at flere oppståtte samarbeidsrelasjoner som har fått god grobunn, fører til ytterligere og økt samarbeid framover og blir et av suksesskriteriene mht. videreføring.
Skatter for fremtiden	Gjennom etablering av eget nettsted "naturarven.no". Her ønsker man å fylle på med all den kunnskap som samles inn. Prosjektet må i løpet av prosjektperioden sikre seg at dette nettstedet skal fungere også etter prosjektets slutt.	-Hvordan man skal få ut kunnskapen som er samlet inn. -Hvordan aktører kan finne slik informasjon senere. -Hvordan prosjektet skal leve videre uten å være et prosjekt.	Kunnskap som er innhentet i prosjektet, blir en kunnskapsbase som lokale aktører kan benytte seg av. Fortsette å støtte opp om bedrifter som satser på kunnskap i prosjektet til videre satsing for økonomisk gevinst. Lokal forankring er viktig for å lykkes videre. I tillegg er det viktig at man har økonomi til å støtte opp om og videreutvikle kunnskapen man har fått i løpet av perioden. Gjennom etablering av eget nettsted «naturarven.no» kan man skape en base for all kunnskapen som er kommet fram i løpet av prosjektet. Men dette krever at man finner ut hvordan nettstedet kan driftes på best mulig måte for framtiden. Man jobber med å finne ut av: -Hvordan man skal få ut kunnskapen som er samlet inn. -Hvordan aktører kan finne slik informasjon senere. -Hvordan prosjektet skal leve videre uten å være et prosjekt.
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet har søkt om opptak i verdiskapingsprogrammet til Riksantikvaren. Man ser på ulike måter å	Se hvordan man bør organisere denne typen arbeid i kommuneadministrasjonen og kommunen generelt. Løfte naturver-	Prosjektleder blir tilsatt til og med sommeren 2014. Flere tiltak er ikke ferdigstilt. Disse skal ferdigstilles

	organisere utviklingsarbeidet på i framtida, slik at man skaper bedre arenaer for samarbeid mellom lokale organisasjoner og det offentlige.	diene og organiseringen knyttet til dette mer fram i framtidig kommuneplan. Forankre tiltak i lokale lag/organisasjoner gjennom avtaler etc. Mulig forlenging av engasjement for prosjektleder. Forankring hos nystiftet destinasjonsselskap.	våren/sommeren 2014. Det er vedtatt i kommuneplanen at kommunen skal spille videre på erfaringene fra naturarvprosjektet. Hvordan er ikke avklart. En avklaring bør skje innen sommeren 2014. Viktige faktorer for videreføring: Definering/konkretisering - av behovene for framleis utvikling/ tilrettelegging og hvilken rolle kommunen skal ha. Politisk vilje, økonomiske ressurser og engasjement i lokalsamfunnene vil være viktig.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Det må sikres finansiering av vedlikehold og oppfølging av prosjektene etter prosjektperioden. Man satser på å knytte prosjektene inn mot nasjonalparksenteret og den kompetanse man bygger opp der bl.a. gjennom samarbeidet med universitetet.	-Etablere nasjonalparksenteret som ressursbase for kunnskap og aktiviteter. -Etablere samarbeid mellom kommunene for felles finansiering av fondsmidler til framtidig vedlikehold og utvikling.	Flere av delprosjektene er besøksmål knyttet opp mot nasjonalparksenteret og blir fulgt opp der på facebook, hjemmeside og med økonomiske midler. Det er starten på en prosess med Hordaland Fylke om videre utvikling på Folgefonnhalvøya. Få til et samarbeid mellom ulike aktører og lage pakketilbud for tilreisende.
Sørnorsk Kystnatur	Arbeidet videreføres gjennom naturveileder på Lista fyr med vekt på formidling om trekkfugl, gjennom Skjærgårdsparken og gjennom etablering av faste arrangementer på årshjulet med utgangspunkt i lokale naturbrukstradisjoner (hummerfisket/hummerfestival, kilenotfiske etter laks, og andre arrangement som bare er på idéstadiet).	-Deltagelse på regionsamarbeidet "Felles prosjekter i Lister". -Delegat til innspillskonferansen: Nasjonal strategi for verdiskaping basert på natur- og kulturarven. -Driftsplan for tiltakene under Sørnorsk kystnatur. -Revisjon av forvaltningsplan for Listastrendene.	Kommunene foreløpig med i 2014 etter halv sats. Oppfølgingsprosjekt «Regionalpark Lister» forprosjekt fra KRD.
Kystarven	Plattform for naturveiledning er utarbeidet for å få på plass 1-2	Søppelprosjektet forbereder en egen konferanse som skal drøfte videre	Arbeidet blir forsøkt videreført på flere nivå: I bygdene følger

	naturbruksveildere (SNO) for kysten av Sogn og Fjordane. Tursti-app vil bli videreført gjennom destinasjonsselskapet. Det samme blir vandresatsingen innen reiseliv. Kommuner, lokale lag og organisasjoner og reiselivsorganisasjonene vil føre videre arbeidet med kart og turstier. Skjøtsel av verneområder og strandsoner kan evt. videreføres gjennom et friluftsråd, men dette er ikke avklart enda. Formidling av naturkvaliteter kan skje gjennom Norsk Sjøfuglsenter, Norsk Kystkulturakademi, m. fl. Prosjektet vil også arbeide for å vedlikeholde Kystarvområdet på Fylkesatlas som et grensesnitt for naturinformasjon for området. Forankring av dette arbeidet er enda ikke endelig avklart.	oppfølging på lokalt, regionalt og nasjonalt nivå. Stiprosjektet skal vedlikeholdes i et samarbeid mellom kommuner og velforeninger/grendelag/idrettslag. Det blir arbeidet med et kommersielt nett av mindre reiselivsvirksomheter som kan utnytte infrastrukturen med kart o.l. Det er så vidt også startet en drøfting om prosjektet skal gå videre i retning av en regionalparksatsing. Kunnskapsprosjektet kan videreføres gjennom institusjoner som f.eks. Norsk Sjøfuglsenter og Naturskolen knyttet til dette.	lokale lag og organisasjoner opp stiprosjektet gjennom vedlikeholdsavtaler og evt. utvidet prosjekt. Alle kommunene har etablert ordninger for å stimulere vedlikehold og kvalitetssikre stier. Samordning med folkehelsesatsingen er også på dagsorden i noen kommuner. Saueprosjektet blir videreført i samarbeid med landbrukskontorene (evt. et felles landbrukskontor). Norsk Kystkulturakademi i Solund har fått toårig støtte til utvikling av en Kystpark. I dette ligger også utredning av en regional kultur- og naturpark i HAFS. Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet følger opp Naturskolen på Værlandet, søppelprosjektet og evt. lokal forvaltning/skjøtsel/ beiting i noen sjøfuglområder. I reiselivssammenheng følger destinasjonsselskapet Visit Fjordkysten opp satsingene.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektledere i Land har igangsatt forprosjektet Land Landskapspark.	Det tas sikte på å jobbe med ulike prosjekter på de forskjellige satsningsområdene som prosjektet har prioritert. DNV AS har allerede en betydelig portefølje prosjekter på skjøtsel, restaurering og oppsyn i natur, med fokus på prioriterte arter og trua naturtyper. Dette er prosjekter som allerede mottar finansiering av miljøvernmyndighetene. Videre legges det opp til å utforme nye næringsrettede prosjekter sammen	Se foran. I første rekke gjennom et Parkprosjekt støttet av KRD og kommuner/region. Enkeltaktiviteter og enkeltprodukter (erfaringsstoler og App) vil også videreføres i separate prosjekt.

		med næringsaktører og kommunene, med støtte fra ulike prosjektmidler som IN, DA-midler samt privat finansiering. Skolesatsingene er en annen viktig prioritet som søkes videreført gjennom den naturlige skolesekken-ordningen, men DNV har også som mål å forsøke å koble den kulturelle skolesekken og den naturlige skolesekken. Det sees også på prosjekter rettet inn mot skog/klimaproblematikk og det er et mål å trekke større FOU-miljøer til området for et samarbeid om egnede prosjekter her.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	I løpet av 2012 vil det bli utarbeidet en implementering av Charterplanen og verdiskapingsfunksjonen som del av den lokale forvaltningen.	Det utarbeides nå to ulike planer: a. Strategi for permanent verdiskapingsfunksjon relatert til Dovrefjell Nasjonalparkstyre som forvaltningsenhet. b. Det lages et utkast til besøksstrategi så snart FOU rapporten om villrein foreligger: Da har man maksimum med data som grunnlag i tillegg til trafikkdataene som man allerede har.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Satsingene og delprosjektene fremmet gjennom "Naturarven som verdiskaper" synliggjør stiftelsen Nærøyfjorden Verdsarvpark sine langsiktige strategier uttrykt i Parkplanen.	Delprosjektene fremmet gjennom VSP «Naturarven som verdiskaper» synliggjør stiftelsen Nærøyfjorden Verdsarvpark sine langsiktige strategier og satsinger uttrykt i Parkplanen. Verdsarvparken er etablert som et langsiktig samarbeid mellom det ideelle/frivillige via næringsverksvirksomheter til forvaltning om ei bærekraftig utvikling av området. Energien og ressursene til dette arbeidet er så langt tuftet mye på prosjektøkonomi. Dette vil trolig være litt av situasjonen også etter programslutt, men daglig	Arbeidet blir videreført gjennom Verdsarvparken sine langsiktige satsinger uttrykt gjennom nylig revidert Parkplan: - Skape Næring og Kultur. - Ta vare på Naturarv og Miljø. - Ta vare på Kulturarv. Viktige faktorer for å lykkes: - initiativ, engasjement og vilje til løsninger. - synlig merverdi/nytteverdi. - tilgang på ressurser - både menneskelig og

		leder og parkstyret arbeider for at ma. stifterne skal etablere ei langsiktig grunnlagsfinansiering av parken sin aktivitet. Gjennom revisjon av Parkplanen i 2013 blir dette lagt fram til diskusjon med stifterne i forbindelse med planprosessen.	økonomisk. - bedre samordning og samarbeid over heile linja av aktører.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Prosjektet er med i nettverket for lokale og regionale parker. Prosjektet har satt av penger til studietur og seminar for å bli inspirert av områder som lykkes med natur og kulturbasert regional og lokal samfunnsutvikling.	Det arbeides med å videreføre det prosjektbaserte samarbeidet inn i en regionalpark for Varanger. Varanger er valgt ut i KRD sitt verdiskapningsprogram for norske lokale og regionale parker.	Prosjektet er kommet med i Verdiskapingsprogrammet for natur- og kulturparker i KRD. Det jobbes videre for å lage et grunnlag for etablering av en regionalpark i Varanger. En avgjørende og utfordrende faktor er finansiering lokalt, regionalt og nasjonalt. En annen avgjørende faktor er engasjement og forankring blant flere utviklingsaktører i regionen.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Gjennom etableringen av Wild Norway sikrer prosjektet at arbeidet med å utvikle bærekraftig naturbasert opplevelsesturisme i NT fortsetter på kommersielt grunnlag etter at prosjektet er ferdig. Wild Norway fases ut av Naturarvprosjektet i 2012 og skaffer egen finansiering gjennom Innovasjon Norge til det videre arbeidet. Det inngås skriftlige avtaler mellom grunneiere, kommuner og lag/organisasjoner (bl.a. Norsk ornitologisk forening) om drift og vedlikehold av fysiske anlegg etter at prosjektperioden i Naturarven er slutt for å sikre at arbeidet videreføres og tas vare på.	-I birdwatching-prosjektet er man i gang med både et regionalt og et nasjonalt samarbeid ifht videreføring. Regionalt: Samle næring, NOF, forvaltning og andre interesserte ifht. å utvikle Birdwatching Trondheimsfjorden som samarbeidsarena og merkevare. Videreføring gjennom pruduktutvikling og salg med Din Tur AS. Videreføring av erfaringer og tiltak fra prosjektet gjennom Trondheimsfjorden Ramsarsenter. Nasjonalt: Samarbeid med miljøet på Varanger og Lista ifht. å utvikle Birdwatching Norway som samarbeidsarena og merkevare. Videreføring gjennom samarbeid med Din Tur AS også her.	- Arbeidet i hovedprosjektet blir så langt ikke videreført. Hovedprosjektet har bidratt til å skape arenaer for samhandling og har koordinert satsingen på overordnet nivå. Videreføringen skjer på delprosjektnivå. For å arbeide videre med koordineringsrollen er det behov for ressurser. - Birdwatching Trondheimsfjord videreføres i et samarbeid med birdwatching-miljøet i Finnmark. - Rovdyropplevelser videreføres gjennom deltakelse i Wild Norway - bedriftsnettverk. - Trekantsamarbeidet i

	Det skal videre lages en strategi for hvordan man implementerer det som er gjort i Naturarven i andre planer - både lokale og overordnede planer - for å sikre at de gode prosessene som er startet vil bli videreført etter prosjektslutt. Dette må skje i nært samarbeid med de aktører og de strukturer som allerede eksisterer, bl.a. Trøndelag reiseliv, regionale destinasjonsselskaper og regionalt partnerskap - som skal bidra med finansiering.	-Skriftlige avtaler med grunneiere, kommuner, lag/foreninger om drift og vedlikehold av fysiske anlegg etter prosjektperioden. -Etablering av foreningen Wild Norway skal sikre videreføring av arbeidet med å få fram Trøndelag som en destinasjon for bærekraftig naturbasert reiseliv. -I løpet av 2013 vil det bli inngått samarbeidsavtaler mellom Namsskogan Familiepark, Visit Børgefjell og Lierne Nasjonalparksenter om videre drift, eierskap av nettportalen "Børgefjell-universet" og annen framtidig utvikling rundt disse figurene og denne verdenen (BarneTV-produksjon etc.) -Samarbeider med Neil Rogers og Dan Jonasson for å få sørsamiske prosjekter til å etablere samarbeid med bl.a. Visit Sapmi. Viktig å få sørsamiske opplevelsesprodukter o.a. produkter inn i en større sammenheng, og ivareta behovet for videre utvikling. -Informerer og orienterer beslutningstakere om det som skjer, og prøver å skape fotfeste for videre arbeid i Wild Norway. -Jobber tett opp mot regionalt partnerskap på reiseliv (Trøndelag Reiseliv, Fylkeskommunene, Fylkesmennene og Innovasjon Norge i Nord- og Sør-Trøndelag). -Samarbeider med Trøndelag Reiseliv om utvik-	Indre-Namdal (Lierne/Røyrvik/Namsskogan) som ble etablert gjennom prosjektet vil videreføres og videreutvikles når det gjelder formidling og reiseliv. - Destinasjon Dærga fortsetter i egen regi sammen med Joma Næringspark AS og lokalt næringsliv, samt ved samarbeid med Wild Norway-aktørene. - Sør-samisk kultur og tradisjon videreføres og videreutvikles i egen regi samt deltakelse i bedriftsnettverk knyttet til etablering av nye Saemien Sijte. - Sør-samisk kultur og reiseliv vil delta i samarbeidsprosjekter med Sverige gjennom Visit Sapmi for videre utvikling innenfor samisk handverk og design. - Wild Norway videreføres som et bedriftsnettverk. Koordinerings- og pådriverrollen som Wild Norway har hatt gjennom Naturarven videreføres ikke. For å jobbe videre med bred produktutvikling i nettverk må det til økonomiske ressurser. Trøndelag Reiseliv har tatt deler av denne oppgaven, men arbeidet knyttet opp mot den enkelte aktør vil ikke dekkes av dette. Vi har gitt fyldige innspill til forrige regjerings arbeid med «nasjonal strategi for natur og kulturbasert». Både Wild Norway og hovedprosjek-

		ling av strategi for naturbasert reiseliv i Trøndelag for å sette arbeidet på dagsorden framover.	tet hadde innlegg på nasjonal innspillskonferanse om dette temaet. Her la vi stor vekt på å få fram betydningen av at det må stilles ressurser til rådighet for å hjelpe aktørene det siste stykket på veien fram til salg- og at det må jobbes nært opp mot markedsaktørene hvis vi skal lykkes med en vekst innenfor naturbasert reiseliv. Så langt har vi ikke sett mer til strategien. Vi håper likevel at ny regjering tar tak i dette og følger opp våre innspill.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Forankring og øremerking av stillingsressurser i kommunene. Finansiering gjennom andre kanaler.	Generelt gjelder at både styringsgruppe (ordførerne) og arbeidsgruppe har blikket rettet langt utover prosjektperioden. Dette gjelder tiltaksplanene for 2012 og 2013. Dette kommer til syne under Work Shops, styringsgruppemøter og i fora utenfor prosjektet der det er naturlig. Landsbyene har meldt følgende: -Geilo: Forankring, forankring og forankring. Dialog og kompetansedeling. -Jondal: Man vil se på videreføring og mulige samarbeidspartnere. -Lom: Det er i gang en diskusjon om og eventuelt hvordan satsingen kan videreføres, og hvordan man kan ta vare på og vedlikeholde de tiltakene som faktisk er satt i gong. -Storslett: Vise de resultatene man har. Strategisk arbeid, forankring i flere organisatoriske organisasjoner, lokalt, regionalt og sentralt. -Vingelen: Ikke besvart.	Det besynderlige er at de departementale oppdragsgiverne velger å evaluere prosjektet etter prosjektets opphør uten å sørge for å holde liv i noe som kan vise seg å være en usedvanlig god idé og et interessant investeringsobjekt. Norges nasjonalparklandsbyer har over den siste femårsperiode vært tilført mer en 13 millioner kroner fra verdiskapingsprogrammet. I 2014 ingenting. Da skal det evalueres. Det er stor vilje blant kommunene til å fortsette arbeidet, men uten statlig støtte blir det i beste fall på sparebluss, for å sørge for at kompetansen består og at det gode arbeidet som er lagt ned ikke forvitrer og fragmenteres. Staten har ikke signalisert samme forståelse for dette gjennom sitt statsbudsjett. Som statssekretærene Lars Andreas Lunde (KLD) og Jardar Jen-

			sen (KMD) sa under avslutningskonferansen for Naturen som verdiskaper 21. november 2013; «Det kommer jo nye muligheter i 2015». I et spleiselag mellom kommunene engasjeres nasjonal koordinator i 50 % stilling, i første omgang i perioden 1. januar - 30. juni 2014. Primært for å ferdigstille rapporten til Telemarksforsking, årsregnskap 2013 og rapporten som Innovasjon Norge skal ha for at tilskuddet derfra kan utbetales. Utover dette vil nasjonal koordinator delta i arbeidet til Miljødirektoratet angående Merkevare- og kommunikasjonsstrategi for Norges nasjonalparker. Lokalt ser det slik ut: På Geilo vil lokal koordinator fortsette med nasjonalparklandsby-oppgaver, men vil også dekke andre oppgaver i kommunen. Styringsgruppa for Geilo nasjonalparklandsby vil fortsette sin møtevirksomhet. I Jondal blir det ingen videreføring uten tilføring av midler. I Lom er det planer om å opprettholde landsbyrådet, og videreføre enkelte tiltak (for eks. turstisatsing og kompetansehevingstiltak). Det er essensielt å få på plass videre finansiering, ellers blir det fort stykkevis og delt.

			I Storslett er det planer om å opprettholde landsbyrådet, og videreføre enkelte tiltak. Ekstern medfinansiering må til for å kunne fortsette satsingen. Vingelen/Tolga: I Tolga videreføres ordningen med Landsbyråd, men Landsbyrådet utvides til å omfatte de fleste aktive lag og foreninger i Vingelen (som ønsker å involveres). Ut fra disse vil det bli valgt et mindre arbeidsutvalg. Landsbyrådet vil ha ansvar for lokal forankring, drivkraft og eventuelle lokale tiltak. Utviklingssjef i Tolga vil følge opp nasjonalparklandsbyarbeidet videre, sammen med ordfører. Det er ikke satt av spesifikke midler til arbeidet i 2014, så ekstern medfinansiering er nødvendig for å kunne fortsette satsingen. Året 2014 vil brukes av Landsbyrådet og kommunen til å finne fram til veien og formen videre.

8. Programvurdering

Avslutningsvis i rapporteringsskjemaet har vi hatt fokus på ulike sider ved programmet som kan ha betydning for gjennomføringen av hovedprosjektene. Disse spørsmålene har bl.a. fokus på de økonomiske og faglige ressursene som tilbys gjennom programmet, programmets addisjonalitet (betydning for tiltakene som er iverksatt), koordinering i forhold til andre virkemidler og programmer og hvordan nettverkssamlingene fungerer. Formålet med disse spørsmålene er med andre ord å belyse faktorer rundt innretningen av programmet som kan forbedres med tanke på å sikre en bedre måloppnåelse.

På spørsmål om de økonomiske ressursene som stilles til rådighet gjennom programmet, er tilstrekkelige, var det fem som svarte nei i 2010, tre i 2011, sju i 2012 og fem som svarte nei i 2013. De som svarte at ressursene ikke var tilstrekkelige, fikk også et oppfølgende spørsmål om hvor stort avviket var. Ikke alle har noe klart svar på hvor stort avviket er, og enkelte peker også på utfordringer knyttet til egenfinansiering. At prosjektene omfatter mange kommuner, og at noen også går på tvers av fylkesgrenser, kan bidra til å vanskeliggjøre finansieringen fordi det er mange aktører som må bidra. Noen peker også på behov for mer ressurser til prosjektledelse, samarbeid og koordinering. Det er dessuten slik at det alltid vil være tiltak å bruke penger på dersom økonomiske ressurser er tilgjengelige.

Gjennom tidligere rapporteringer har det også blitt vist til at mange har lagt vekt på å bruke penger på synlige fysiske tiltak og minst mulig på administrasjon og ledelse, og det har dermed for noen blitt for lite ressurser til koordinering, oppfølging, etablering av møteplasser og samhandlingsarenaer. Bred verdiskaping forutsetter samhandling og samarbeid mellom et bredt spekter av aktører. Vi ser også at hvordan disse utfordringene løses, til en viss grad har sammenheng med hvordan prosjektene er organisert og forankret. Dersom en prosjektleder har 40 prosent stilling som skal kombineres med helt andre oppgaver, er dette vanskelig. Andre prosjektledere i samme stillingsprosent, men hvor resten av stilling omfatter oppgaver som er nært sammenfallende prosjektets målsetninger og tiltak, har bedre forutsetninger for å lykkes på en god måte. Det vil da være lettere å få den kraft bak prosjektarbeidet som er nødvendig for å lykkes.

Ellers er det verdt å bemerke at dersom man lokalt i kommunene og i prosjektene ser at det er et behov, og et uttrykt ønske om å gjennomføre tiltak og prosjekter i større skala, vil dette også kunne gjøres gjennom å heve egeninnsatsen.

I forbindelse med programvurderingen ble prosjektene videre bedt om å vurdere i hvilken grad de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet, er tilstrekkelige. Vurderingene ble foretatt på en skala fra 1-6, der 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad (jf. Tabell 56). Vi ser at vurderingene stort sett er gode, men at det er enkelte som etterlyser faglige ressurser.

Tabell 56 Hvorvidt de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet er tilstrekkelige. 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad.

Vurderingskala	Antall prosjekter			
	2010	2011	2012	2013
6	3	6	2	3
5	5	4	7	7
4	1	4	4	3
3	2		1	

2	2	1	1	
1				

Hva slags faglige ressurser det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med, går fram av Tabell 57. Det har tidligere vært etterlyst faglige ressurser på markedskunnskap, kommersialisering, IT, samhandling av virkemidler, stedsutvikling, regional utvikling og formidling/vertskap. Ellers har det vært ytret ønske om å se nærmere på organisering knyttet til de oppgaver som omfattes av Naturarven som verdiskaper. Flere har pekt på behov for drahjelp fra sentralt hold for å fremme inngrep med sentrale aktører.

I 2013 er det også flere lignende kommentarer som går igjen. Dersom man skal drive med naturbasert reiseliv, blir det uttrykt behov for sterkere involvering av næringsdepartementet og Innovasjon Norge. Det er vanskelig å drive med reiselivsutvikling uten at disse instansene er med, og det er mye som tyder på at disse aktørene burde hatt en rolle fra starten av programmet når det gjelder arbeidet med økonomisk verdiskaping. Arbeidet med produktutvikling, salg, markedsføring og booking er krevende, og ville vært en fordel at de aktørene som sitter på kompetansen og ressursene, hadde hatt en tydeligere definert rolle i programmet. Det er her det er behov for en nasjonal strategi, hvor offentlige aktører har en tydeligere definert rolle i arbeidet med bred verdiskaping.

Som tidligere nevnt innebærer bred verdiskaping behov for bred samhandling mellom et bredt spekter av aktører. I dette ligger det også at det er behov for å spille på et bredt spekter av faglige ressurser, noe som tilbakemeldingene understreker. Det er naturligvis en balansegang hva prosjektet kan bidra med av faglige ressurser, og hva som kan hentes inn av faglige ressurser gjennom prosjektene. Her er det imidlertid en utfordring at prosjektene selv, spesielt de minste prosjektene med lokal forankring, har begrensede ressurser og muligheter for å få regionale aktører og virkemidler til å spille på lag. Her må det ligge sentrale føringer til grunn. Prosjekter med regional forankring har naturligvis større forutsetninger for å lykkes med dette. Potensielt er det svært mange aktører og virkemidler som spiller/kan spille en rolle i brede verdiskapingsstrategier. Det er en utfordring å få oversikt over hvilke aktører dette er, hva de skal bidra med, og hva slags rolle de skal/kan spille. En nasjonal strategi for bred verdiskaping kan bidra til å bøte på noen av disse utfordringene. Kombinert med en slik strategi synes det også å være behov for en veileder som grunnlag for å kunne implementere brede verdiskapingsstrategier som en viktig del av arbeidet med steds- og samfunnsutvikling. En veileder for bred verdiskaping bør omfatte både planlegging (strategier, mål og tiltak knyttet til ulike former for verdiskaping og samspillet mellom disse), medvirkning, samhandling, prosessledelse, styring og måling av resultater og effekter. Ingen prosjekter og prosesser vil være like, og det vil derfor være viktig at en slik veileder legger til rette for utvikling av planer og prosesser som tilpasses ulike områders kvaliteter, utfordringer og behov.

Ellers er det også klart at etter hvert som man rundt om i landet arbeider med verdiskapingsprosjekter i, og i tilknytning til større verneområder, har man behov for en nasjonal kommunikasjons- og merkevarestrategi. DN har nå igangsatt et arbeid på dette området.

Tabell 57 Faglige ressurser som det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med.

Hovedprosjekt	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Gode eksempler på hvordan dette er gjort tidligere, der mange aktører bidrar for at litt større ting blir realisert. Hvordan man	Spisset markedskompetanse.	

	sammen med Innovasjon Norge kan legge til rette for markedsføring og salg.		
Sykkelturisme i Nordland			
Vidda Vinn	Etablering av diskusjonspartner eller mentor som er faglig sterk innenfor de viktigste fagfeltene i verdiskapingsprogrammet. Disse er det vanskelig å finne på egen hånd, og er noe som programmet burde kunne bidra med. Aktuelle fagområder: 1. Nyskapende og kreativ naturformidling, spesielt retta mot barn og unge. Hvordan stimulere til læring ute i naturen uten bruk av guide eller tradisjonelle infotavler. 2. Naturvennlig tilrettelegging.		
Villreinen som verdiskaper	Mediehåndtering og kommunikasjon.		
Skatter for fremtiden			
Mellom fjell, fjord og folk		Analyse av eksisterende kommunal/regional organisering knytt til naturarven.	Fagkunnskap og engasjement fra Næringsdepartementet og Innovasjon Norge kunne vært mer inne i programmet fra sentralt hold. Uten disse instansene ligger programmet i den reiselivsfaglige periferien til tross for at programledelsen er faglig dyktige. Programmet har mål om å øke økonomisk verdiskaping. Da bør den viktigste fagressursen i reiselivet involveres i større grad. Hva med en instruks fra sentralt hold om involvering fra fylkesavdelingene i

			Innovasjon Norge? Det kunne skapt større fokus på økonomisk verdiskaping i prosjektene og trolig også mer involvering fra lokale reiselivsvirksomheter. Det virker å være stor fylkesvis forskjell i hvordan Innovasjon Norge har engasjert seg i de lokale prosjektene. Til dels er det prosjektene sin skyld, men Innovasjon Norge må også ta på seg noe av ansvaret for dette.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn			
Sørnorsk Kystnatur		Større drahjelp fra sentralt hold inn mot sentrale myndigheter, også internt på andre avdelinger innenfor Direktoratet for naturforvaltning. Manglende oppfølging av kunnskapsinnhentingsbehov - trykk på initiering av prosjekt. Mer støtte på informasjonsteknologiutvikling og kommersialisering.	Større drahjelp fra sentralt hold: Kunnskapsinnhenting, arkitektur, byggesak, teknisk rådgivning, forhandlerkompetanse og kommersialisering.
Kystarven	Selv om direkte støtte til enkeltbedrifter ikke inngår i programmet, kunne det vært behov for en "nasjonal" bedriftsrådgiver som kunne besøke de ulike prosjektene og gi råd om hvordan man kan mobilisere for å få fram flere gode "naturbruksbedrifter". Aller helst burde vedkommende også kunne brukes til å gi direkte rådgiving i et nettverk av "naturbruksbedrifter". Slik rådgivning kunne i seg selv vært	Prosjektet ser i ettertid at det nok skulle hatt sterkere kompetanse på reiselivsutvikling med fra starten. Mangel på kompetanse på IT-siden har ført til at man har famlet litt mye på formidlingsdelen. Det er vanskelig å samordne f.eks. Innovasjon Norge, fylkeskommuner, fylkesmenn fra undersiden. Dette kunne kanskje vært enda mer fokusert sentralt i prosjektet.	Verdiskapingsprogrammet har hatt en ganske god balanse mellom tett involvering og fleksibelt lokalt handlingsrom. Det som savnes litt, og som er etterspurt et par ganger, er et slags tilbud om nasjonale fellessatsinger, eksempelvis arkitekttjenester i forhold til universell tilgjengelighet mm. En kunne ha tenkt seg en naturarvutgave av tiltak ala Norske Tu-

	utnyttet som en mobiliseringsfaktor. Universell utforming er en gjennomgående utfordring i programmet. Gode arkitektløsninger utarbeidet i nært samarbeid med de enkelte prosjektene kunne skapt både lokal og nasjonal reklame for programmet og prosjektene (i tillegg til gode løsninger). Databaser og aktiv bruk av databaser kan være en utfordring for flere av prosjektene. God rådgivning om bruk av "nasjonale naturbaser" i lokal formidling kan være et behov. Profilbygging og utvikling av markedsstrategier kan også være aktuelt som et nasjonalt rådgivningstema.		ristveier, der noen «signalprosjekter» kunne vært realisert ute i deltakerkommunene, men der realiseringen skjedde for «nasjonale» ressurser i tett relasjon med programledelsen i Trondheim. Poenget med dette ville vært å skape nasjonal oppmerksomhet om lokale etableringer gjennom samordnet satsing. På pressesiden var det et inntrykk av at det ble litt tilfeldig. Det startet ambisiøst med en nasjonal film om programmet, men man burde kanskje ha hatt TV-ambisjoner?
Økosystem Dokkadelta	Entreprenørskap, ledelse og økologi	Gjennom nettverkssamlingene har verdiskapingsprogrammet sørget for et bredt spekter faglige input. Ikke alle foredrag er like relevante for alle hovedprosjekter men de har gitt oss et innblikk i andre, lignende prosjekter. I ØD er det et behov for å gå i dybden på den brede verdiskapingen og samhandling av virkemidler for å legge en strategi for veien videre. Telemarksforskning har utarbeidet en rekke relevante rapporter på det feltet. ØD finnes igjen i mange av beskrivelsene, men det er ønskelig med konkret gjennomgang av Økosystem Dokkadelta for å sikre, drifte og videreutvikle verdiene som er skapt gjennom Naturarven som verdiskaper.	Prosjektstyring og prosjektplanlegging. Mange prosjekter virker å ha hatt særlig utfordringer i å oppnå resultater innenfor økonomisk verdiskaping - mer fokus og mer kompetanse/diskusjon og erfaringsutveksling om dette kunne kanskje ha bidratt positivt.
Område- og trafikkutvikling rundt	Man burde kanskje i større grad lage en	Mangelfull dialog med DN om finansiering. Be-	

Dovrefjell	modell for kunnskaps- og erfaringsoverføring mellom prosjektene i verdiskapingsprogrammet. Innen Europarc er det mange eksempler på "Best practices" som programmet burde kunne lage, også til bruk for DN, MD og ulike nasjonalparkstyrer.	hov for strategiske rapporter med etablering av felles nøkkeltall for tiltak, besøkstall, gjennomgang av målgrupper, "best and worst practice" osv. Formidling av alt dette i et eget kompetanseprogram for forvaltningen. Foredrag for ulike NP-styrer viser at det er et svært stort behov for felles systematikk.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"			Med henvisning til forrige punkt, samt sett fra Verdsarvparken sitt ståsted i forhold til hva man forventet av programmet, er det vanskelig å peke på noe utover det som allerede er gitt.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya		Faglige ressurser innenfor regional utvikling og stedsutvikling basert på natur og kulturarv burde ha vært lettere tilgjengelig. For eksempel kunne Telemarksforsking og distriktssentrene i større grad bistått som eksterne ressurser i utviklingen av prosjektene.	Verdiskapningsprogrammet har tilbydd mye faglig kompetanse, men det har vært en utfordring å benytte seg av denne kompetansen.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	En arena hvor vi kan diskutere konkret innhold og rapportering på den brede verdiskapingen, og måling av denne.	-Formidling av de gode eksemplene fra andre prosjekter. -Internasjonal markedskunnskap om markedene for bærekraftig naturbasert reiseliv.	
Norges Nasjonalparklandsbyer	Prosess- og prosjektledelse og markedsføringskompetanse.	Såframt det er anledning til, noe det er, å engasjere ekstern kompetanse der vi mangler den selv, er ikke dette noe stort problem så lenge vi har nok penger. Rapporteringssystemet som Telemarksforskning bruker i sin følgeevaluering er ikke så godt tilpasset dette prosjektet, og prosjektet burde helst vært fulgt opp særskilt.	Det hadde vært ønskelig med mer kompetanse på salg, markedsføring og booking.

		Jondal: Kunnskap om formidling og det å være vertskap. Lom: DN mangler en plan for hvordan man skal balansere bruk og vern i norske nasjonalparker, og hvordan naturarven i større grad skal tjene lokalsamfunn på en bærekraftig måte. En kommunikasjon- og merkevarestrategi er høgst nødvendig, ikke minst i forhold til bruk av hjemmesider. Dette er et rot pr. dags dato. Se f.eks. New Zealand på http://doc.govt.nz/. Her er alt samlet på ett sted. Besøksstrategien utarbeidet for Jotunheimen nasjonalpark er relevant i den forbindelse. Den har vært ute på høring og er godkjent i styret for Jotunheimen nasjonalpark og Utladalen landskapsvernområde. Den handler om tilrettelegging for de besøkende i en nasjonalpark med randsonene. Dette er relevant pilotprosjekt.	

En viktig målsetting med verdiskapingsprogrammet er at dette også skal bidra til å utløse lokale ressurser. På spørsmål om i hvilken grad verdiskapingsprogrammet har fungert som katalysator for å utløse andre ressurser regionalt og lokalt, var det i 2013 fem prosjekter som svarte i «svært stor grad», åtte som svarte i «stor grad» og ett prosjekt svarte i «noen grad». Programmet har således vært viktig for å utløse lokale ressurser.

Med hensyn til hvilke andre økonomiske ressurser programmet har bidratt til å utløse, nevnes støtte fra fylkeskommune, Fylkesmannen, kommunene, Innovasjon Norge, diverse fond, spillemidler, landbruksvirkemidler (SMIL og RMP), SNO og en del andre instanser. Ellers har programmet vært viktig for å utløse dugnadsinnsats og egeninnsats fra ulike aktører, bl.a. reiseliv. Vi ser også at programmet har hatt betydning for hvordan andre aktører planlegger og prioriterer sin egen innsats.

Tabell 58 Andre regionale og lokale ressurser som programmet har bidratt til å utløse.

Hovedprosjekt	**Andre regionale og lokale ressurser har programmet bidratt til å utløse**			
	2010	**2011**	**2012**	**2013**
Fugleturisme i Midt-	Prosjektet er i en tidlig fase. Hvordan	Prosjektet har støttet enkelte bedrifter	Tilrettelegging av observasjonsskjul	Berlevåg kommune og fyl-

og Øst-Finnmark	prosjektet får utløst andre ressurser vil framkomme bedre i 2011.	med uttalelser som har gjort at de sannsynligvis har blitt tatt mer seriøst under saksbehandling i IN og kommunale utvalg. Prosjektet har ellers utløst økonomiske ressurser til kartlegging av områder, og midler fra det norsk-russiske miljøsamarbeidet slik at bedrifter kan møtes. Det er gitt midler fra næringsfond for å utrede enkeltprosjekter hos bedrifter.	på Veines - midler avsatt fra Berlevåg kommune til delfinansiering av oppsetting av skjul.	kesmannen - midler til oppsett av observasjonskjul for jaktfalk. Midler til Guidekurs Båtsfjord - midler til satsing på fugleturisme.
Sykkelturisme i Nordland	Regionrådets kommitering til sykkelløftet	Nordland Fylkeskommunes satsning på Sykkelturisme i Nordland og bedriftsnettverk for reiseliv gjennom Innovasjon Norge.	-Nordland Fylkeskommune. -Bedriftene i Saltdal. -Visit Bodø.	Det at Direktoratet viser så tydelig at de satser på naturarven, og at de har bidratt med så stor del synlige midler, har gjort at andre også har troen og ønsker å bidra økonomisk.
Vidda Vinn	Økonomisk støtte fra Telemark fylkeskommune, Tinn kommune og Vinje kommune.	Økonomisk støtte fra fylkeskommunen og kommunene.	Medfinansiering fra fylkeskommune, kommuner, destinasjonsselskap og næringsaktører. Velvilje og anerkjennelse pga. at man er med i nasjonalt program.	Medfinansiering fra fylkeskommune, kommuner, destinasjonsselskap og næringsaktører. Velvilje og anerkjennelse pga.at man er med i nasjonalt program.
Villreinen som verdiskaper	Kommunale bidrag, faglig arbeid fra lokale og regionale faginstitusjoner.	Stor egeninnsats fra reiselivet, økonomi fra kommuner knyttet til enkeltprosjekt.	Det gjelder blant annet tiltak. Formokampen/ Høvringen, som var et stort prosjekt med mange aktører.	Egeninnsats, entusiasme, forventninger, nye samarbeidsparter

			Infotiltak Venabu, Digitale Dalsida (midler fra kommunen) samt tiltak ungdomscamp Rondane der de blant annet utløste midler fra: Oppland Fylkeskommune, næringsaktører, engasjement og arbeidsinnsats fra Rondheim, leirskolen. Tiltak fangstminnepark utløste midler fra salg av Hjerkinnhus. I tillegg tiltak som utløste midler fra Dovre kommune og Dovrefjellrådet.	
Skatter for fremtiden				Media.
Mellom fjell, fjord og folk	Midler både fra kommunen, BU-midler og fylkeskommunen.	Spillemidler og SMIL-midler.	-Spillemidler. -Midler fra Vestlandsprosjektet -Stor dugnadsvilje så lenge materialkostnader finansieres.	Prosjektet budsjetterte med følgende medfinansiering i tillegg til direktoratet: Luster kommune: kr 1 000 000,- Fylkeskommunen: kr 640 000,- Fylkesmannen: kr 420 000,- Eigeninnsats: kr 1 232 844,- SUM: kr 3 292 844,- (ca. 37 % av totalen). I tillegg har prosjektet bidratt til å løse ut en del midler underveis som det ikke var budsjettert med: Prosjektet har utløst kr 160 000,- fra Vest-

				landsprosjektet til stimerking. Prosjektet har utløst kr 600 000,- i spillemidler til turvei. Prosjektet har utløst kr 380 000,- i lokal medfinansiering fra virksomheter/organisasjoner. Prosjektet har utløst kr 300 000,- fra Nasjonal turistveg. Prosjektet har utløst kr 75 000,- fra næringsfond. Videreføring til sommaren 2014 krever merfinansiering på kr 500 000,-. SUM: kr 2 015 000,- (ca. 23 % av totalen)
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Prosjektet har manglende oversikt foreløpig, men regner med Sunnhordland kraftlag i Blådalen, fylkeskommunen i regional satsing, Fylkesmannen i landskapsparker, regionale midler til utdannings- og kompetanseprogram.	Kommunal medfinansiering, lokal dugnadsinnsats, inspirerende for fagfolk ved universitetet.	-Deltakelse fra kommunene med økonomi og engasjement. -Deltakelse fra fylkeskommunen.	Midler fra interessegrupper og institusjoner kom fordi vi kunne dokumentere resultat og vise hva som var gjort. Idegrunnlaget i verdiskapingsprogrammet virket positivt på andre sine økonomiske ytelser. Folk i lokalsamfunnet vart inspirert og bidro ekstra.

				Større grad av raushet hos m.a. grunneierne.
Sørnorsk Kystnatur	Vest Agder Fylkeskommune, Sørlandets kompetansefond, Fylkesmannen i Vest-Agder, Listerfondet, de involverte kommunene.	Investeringsplaner hos grûndere og lokale grunneiere, Sparebankstiftelsen DNB og kommunale investeringer.	-Bevilgninger fra bankstiftelser. -Interkommunale investeringer. - Regionsamarbeid mellom handelsstandsforeningene.	Bevilgninger fra bankstiftelser, interkommunale investeringer, regionsamarbeid, grunneierlag og oppsparte midler.
Kystarven	Fylkeskommunen går inn med tilskudd. Prosjektet har utløst en felles søknad fra HAFS-kommunene om tippemidler til kartproduksjon. Prosjektet har utløst en formidabel dugnadsinnsats på merking og rydding av turstier. Prosjektet har utløst stor egeninnsats på rydding av søppel i et verneområde. Prosjektet utløser kommunal egenfinansiering i deltakerkommunene. Prosjektet har utløst større aktivitet mot vandreturisme i de to involverte reiselivsorganisasjonene.	Programmet har utløst en svært stor egeninnsats på grasrota i bygdelaga i regionen. Kommunene har prioritert dette tilretteleggingsarbeidet med både budsjettmidler og administrative ressurser. Fylkeskommunen har tatt prosjektet inn som fast post i sitt budsjett, og reiselivsselskapene har prioritert samarbeidet med Kystarven. RMP og SMIL-ressurser har blitt utløst fra landbruksforvaltninga.	Det er løst ut støtte fra fylkesmannens landbruksavdeling, tippemidler, kommunale løyvinger og egeninnsats og markedskroner fra noen reiselivsvirksomheter. Egeninnsatsen i kommunene og dugnadsinnsatsen i lokalsamfunnene har vært formidabel.	- kommunal medfinansiering - fylkeskommunal medfinansiering - medfinansiering fra fylkesmannens landbruksavdeling - egeninnsats fra sauebønder - egeninnsats fra frivillige (på kommunenivå og grendenivå) - egeninnsats fra reiselivsvirksomheter - egenaktivitet og medfinansiering fra reisemålselskapet - spillemidler til kartproduksjon og turstier - medvirkning fra det lokale avfallselskapet (SUM) - aktiviteter i

				Sørværet delvis finansiert av Universitetet i Bergen.
Økosystem Dokkadelta	Fylkeskommunen og kommunene.	Kommunale og fylkeskommunale midler.	Kommunale og fylkeskommunale midler.	Kanalisering av økonomiske ressurser fra fylke, region og kommuner til prosjektet. Samarbeid med andre prosjekt i kommunene og nett-verk/næringshage.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	De lokale ressurser utløses ved utvikling av de ulike fyrtårn. Prosjektet ville ikke hatt samme mulighet til å sette Charterplanen ut i livet uten midlene fra Verdiskapingsprogrammet. Ambisjonene ville ha ligget på et langt mere beskjedent nivå. Fra starten av trodde man at ambisjonene pr. prosjekt var langt mere begrenset. I ettertid kunne prosjektet ha utvidet programmet betydelig.	Uten Verdiskapingsprogrammet hadde prosjektet aldri klart å sette tiltakene ut i livet. Ved å bruke prosjektets midler som gulrot er det mulig å forlange lokal innsats, til dels dugnadsinnsats for å sikre egenandel f.eks. ved etablering av turløyper. Det gjør noe med et idrettslag når de vet at de har fått noen midler som er med på å styrke produktet på stedet, samtidig som kundene gir god respons. Nasjonalparkriket omtalte tiltakene knyttet til aktiviteter på kompetansedagene for Nasjonalparkstyret som en stor suksess.	Prosjektleder har foreslått en del tiltak til bestillingsdialogen til SNO, slik at det var mulig å gjøre noe selv i en meget vanskelig budsjettsituasjon, jfr. mangel på bevilgningsbrev.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	1. RA- tilskudd til kulturminner på Verdensarvlista, SFFK – regionale utviklingsmidler, Verdsarvrådet/Sekr. for Vestnorsk fjordlandskap, FM, BU-midler tilretteleg-	Tilskudd fra RA/SFFK til kulturminner på Verdsarvlista. Regionale utviklingsmidler/kulturutviklingsmidler fra SFFK. Midler fra Verdsarvrådet/Sekr. for Vest-	Slik som ved tidligere rapportering er verdiskapingsprogrammet en av flere finansieringskilder som samtidig åpner for ressurser fra: 1. RA/SFFK- Til-	Dette er og nemt ved tidligere rapportering og gjelder i stor grad for 2013: 1. Sogn og

	gingstiltak, kommunene – næringsfond/samfunnsutviklingsmidler (Aurland, Vik, Voss og Lærdal), egeninnsats/egenkapital fra partnerne/salg av tjenester, Aurland Næringshage/Alliansen SAKTE, regionalt næringsfond (Aurland, Lærdal og Vik kommuner).	norsk fjordlandskap. BU-midler fra FM til tilretteleggingstiltak. Midler fra næringsfond/samfunnsutviklingsmidler Aurland, Vik, Voss og Lærdal. Egeninnsats/egenkapital fra partnerne/salg av tjenester. Støtte fra Aurland Næringshage/Alliansen SAKTE. Midler fra Regionalt Næringsfond (Aurland, Lærdal og Vik kommuner). Etablering av nytt nasjonalt Verdiskapingsprogram for regionalparker (i oppstart - Verdsarvparken har en sentral rolle gjennom organisasjonen Norske Parker).	skudd til kulturminne på Verdsarvlista. 2. SFFK – regionale utviklingsmidler/kulturutviklingsmidler. 3. Verdsarvrådet/ Sekr. for Vestnorsk fjordlandskap. 4. FM – BU-midler tilretteleggingstiltak. 5. Kommunene – Midler fra næringsfond/ samfunnsutviklingsmidler (Aurland, Vik, Voss og Lærdal). 6. Eigeninnsats/ eigenkapital fra partnerne/salg av tjenester. 7. Sognefjorden Næringshage/Alliansen SAKTE. 8. Regionalt Næringsfond (Aurland, Lærdal og Vik kommuner). 9. Verdiskapingsprogrammet for lokale og regionale parker i regi av KRD. 10. Forskningsmidler over RFF - regionalt forskingsfond.	Fjordane fylkeskommune - regionale utviklingsmidler/ programmidler. 2. Riksantikvaren/Sogn og Fjordane fylkeskommune - tilskudd til kulturminner på verdensarvlista/ kulturutviklingsmidlar. 3. Miljødirektoratet - verdensarvmidler Vestnorsk fjordlandskap/ Den naturlege skulesekken. 4. Kommunal- og moderniseringsdepartementet - VSP for lokale og regionale perker. 5. Hordaland fylkeskommune - regionalt forskningsfond (RFF) 6. UNESCO-kommisjonen, Norge - verdensarvmidler, barn og unge. 7. Sognefjorden Næringshage. 8. Kommunene - midler fra næringsfond/ SMIL/ samfunnsutvik-

				lingsmidlar. 9. Regionalt næringsfond - Aurland, Vik og Voss.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Prosjektet har mottatt finansiering fra 4 kommuner, Finnmarkseiendommen, Destinasjon Varanger, Innovasjon Norge, Fylkeskommunen og Sametinget.	Bidrag fra kommunene, Fylkeskommunen, FEFO, sametinget, havnevesenet, fylkesmannen, Innovasjon Norge, dugnad/egeninnsats.	Finansiering i form av penger og egeninnsats fra alle samarbeidspartnere.	Fylkekommunale midler, kommunale midler, midler fra Finnmarkseindommen, egeninnsats, Nasjonal turistvei, Destinason Varanger, Nordnorsk reiseliv.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1) Midler fra Statens Naturoppsyn via Miljøvernavdelingen til tiltak i verneområder i Nord-Trøndelag, hvor samordning gjør at prosjektet får gjort langt mer ut av Naturarvmidlene enn det ville fått til ellers 2) Midler fra Fylkesmannens landbruksavdeling og SNO til skjøtselstiltak på Skeisnesset på Leka (satsing rettet mot Leka koordineres gjennom hovedprosjektet i MOVOINN) 3) Halsan Stjørdal, hvor Birdwatching Trondheimsfjord samarbeider med Stjørdal kommune, Statens Vegvesen, Statoil og NOF for å få til et uteanlegg til bruk for både fuglestittere og andre naturnytere ved sjøen på Halsan. Det arbeides samtidig for å etablere en tursti fra	Innovasjon Norge har bidratt med midler (knyttet til RUP), Nord-Trøndelag Fylkeskommune - RUP-midler, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag gjennom BU-midler, SMIL-midler, SNO gjennom skjøtselstiltaksmidler på Skeisnesset, Leka og til skilting på Tautra.	-Fylkeskommunen gjennom Regionalt Utviklingsprogram. -Innovasjon Norge. -Fylkesmannen i Nord-Trøndelag (både BU-midler og midler fra miljøvernavdelingen). -Regionale næringsfondsmidler. -Kommunale midler. -Private midler fra aktører. -Gjennom Wild Norway arbeides det med å utløse NORA-midler til samarbeidsprosjekt "Slow Adventure" med West Highland college i Skottland samt utdanningsinstitusjoner på Island og Færøyene. Forsøker å koble Høgskolen i Nord Trøndelag (HiNT) på dette	-RUP-midler fra Fylkeskommunen -Bedriftsrettede midler fra Innovasjon Norge -BU-midler fra Fylkesmannens landbruksavdeling -Til rettelegende virkemidler fra Fylkesmannens miljøvernavdeling -Midler fra Regionalt næringsfond i Indre Namdal -Midler fra Verdal og Frosta kommuner -Egenkapital fra Lierne Na-

	sentrum i Stjørdal og ned til Halsan, slik at både skoleklasser, barnehager og andre får brukt området. 4) Magasinet Magisk har hatt mange medfinansiører. Her nevnes Namsskogan familiepark, Lierne nasjonalparksenter, Visit Børgefjell, kommunene Røyrvik, Namsskogan, Lierne, Snåsa og Verdal. 5) Det arbeides også med flere tiltak hvor vi vil være avhengig av at Naturarven samarbeider med andre for å utløse midler til finansiering. Dette kommer vi nærmere tilbake til i rapporten for 2011.		prosjektet. Slow Adventure handler om å beskrive og utvikle adventure-turisme basert på vår måte å være/leve i og tett på naturen.	sjonalparksenter -Egenkapital fra Namsskogan Familiepark -Egenkapital fra Røyrvik Auto AS -Midler fra NORA (Nord-Atlantisk samarbeid) -Økonomiske ressurser fra mange aktører
Norges Nasjonalparklandsbyer	Fylkeskommunale og kommunale ressurser	Kommunale stillingsressurser og næringsfond, regionale utviklingsmidler.	-Geilo: Kommunale kroner og arbeidsressurser, midler fra nasjonalparkstyre. -Jondal: Har ikke forutsetninger for å svare på dette. -Lom: Dugnadstimer, forvaltningsmidler, næringsmidler. -Storslett: Grunneier-egenandeler, dugnadstimer, forvaltningsmidler, næringsmidler, RUP-midler, Fysak-midler. -Vingelen: Bidrag fra IN til turistsatsingsprosjekt, Fylkeskommunen (prosjektledelse), samt statlig tilskudd til Bunåva.	Geilo: Midler gjennom Hallingskarvet nasjonalparkstyre og den kulturelle skolesekken. Jondal: Fikk stønad av regionalt næringsråd til å arrangere kurs høsten 2013. Lom: Kommunalt næringsfond, Oppland fylkeskommune (i tidligere fase av prosjektet). Landbruks- og Matdeparte-

				mentet (i tidligere fase). Storslett: Kommunalt næringsfond Troms fylkeskommune. -Vingelen/ Tolga: I Tolga videreføres ordningen med Landsbyråd, men Landsbyrådet utvides til å omfatte de fleste aktive lag og foreninger i Vingelen (som ønsker å involveres). Ut fra disse vil det bli valgt et mindre arbeidsutvalg. Landsbyrådet vil ha ansvar for lokal forankring, drivkraft og eventuelle lokale tiltak. Utviklingssjef i Tolga vil følge opp nasjonalparklandsbyarbeidet videre, sammen med ordfører. Det er ikke satt av spesifikke midler til arbeidet i 2014, så ekstern medfinansiering er nødvendig for å kunne fortsette satsingen. Året 2014 vil brukes av Landsbyrå-

				det og kommunen til å finne fram til veien og formen videre.

På spørsmål om det er behov for bedre koordinering av programmet i forhold til andre virkemidler for vern og utvikling, ble prosjektene bedt om å svare på en skala fra 1-6 der 1=ikke i det hele tatt og 6= i mye større grad, er det 10 prosjekter som svarer 5 eller 6. Koordineringsbehovet er altså stort, og det har i 2013 kommet mange og fyldige tilbakemeldinger på dette som vil være av relevans for framtidig arbeid med bedre tilrettelegging for å fremme bred verdiskaping som utviklingsstrategi. Tilbakemeldingene tyder på at ulike roller og mandater for ulike instanser fremmer en sektorisering som hindre gode helhetsløsninger. I en stadig mer sektorisert og spesialisert verden blir det vanskelig å fremme gode helhetsløsninger «når hver forvaltningsaktør er for opptatt med sitt». Flere er inne på at kombinering av ulike virkemidler som kanaliseres gjennom sektormyndigheter med et avgrenset ansvarsområde, er krevende. Grensene for hva midlene kan brukes til, oppfattes som for snevre og lite fleksible, samtidig som rapporteringsarbeidet blir krevende når hver sektormyndighet skal ha rapportering på bruken av sine midler.

Flere er også inne på behovet for bedre informasjon. Fortsatt er det mange, både i forvaltningen og blant befolkningen, som har vanskelig for å se at det er mulig å kombinere bruk og vern, og at vern kan være en ressurs for framtidig utvikling. Dette gjør at en del tiltak som er viktige i strategier for bred verdiskaping, lett faller igjennom – det er ikke nok vern og ikke nok økonomisk verdiskaping. Det etterlyses muligheter for mer støtte til tiltak hvor man legger til rette for gode opplevelser i tilknytning til verna natur. Her vises det til at ringvirkningene er betydelig større enn det økonomiske incentivet for den enkelte gründer. Flere etterlyser i den forbindelse at Innovasjon Norge også burde gi støtte til fellestiltak som er viktige med tanke på å fremme brede verdiskapingsstrategier. I Nord-Trøndelag, hvor man hele tiden har hatt tett samarbeid og dialog med Innovasjon Norge, har man også hatt utfordringer med å kombinere midler fra Naturarven med midler fra Innovajon Norge.

I Nærøyfjorden verdsarvpark, som i henhold til parkplanen er et verktøy for å fremme bred verdiskaping, og hvor man har mange års erfaring med natur- og kulturbasert næringsutvikling, er det mangelen på helhetlig tilnærming i forvaltningen som blir opplevd som den største utfordringen. Samtidig blir det vist til at det er et uoversiktlig landskap knyttet til tilskuddsordninger og programmidler. Mer enhetlig forvaltning av regelverk og tilskuddsordninger blir her sett som ønskelig. I dette ligger også et ønske om færre og større tilskuddsordninger.

Verdiskapingsprogrammet er beslektet med miljøforvaltningens satsing på nasjonalparklandsbyer, nasjonalparkkommuner, nasjonalparksenter og nye modeller for lokal forvaltning av verneområder. Alle disse tiltakene er initiativ til verdiskaping i tilknytning til verneområder, og de ulike satsingene synliggjør også behov for helhetlige og koordinerte strategier.

Når det gjelder behovet for bedre koordinering av virkemidler, er dette noe som har fått oppmerksomhet på nasjonalt nivå. I Melding til Stortinget, Meld. St. 9, Landbruks- og maktpolitikken, slås det fast at man ønsker å legge til rette for bred verdiskaping som samtidig forener forvaltning og bevaring av natur og kultur. I Meld. St. 35 (2012–2013) Melding til Stortinget. *Framtid med fotfeste. Kulturminnepolitikken* gis det også uttrykk for at verdiskapingspotensialet blir større når natur- og kulturarven ses i sammenheng, og at det er behov for å legge til rette for et mer systema-

tisk samarbeid mellom sektormyndighetene for å utløse potensialet som ligger i denne verdiskapingen.

Videre gis det uttrykk for at erfaringene og arbeidsmetodene som er utviklet gjennom verdiskapingsprogrammene, bør tas i bruk i det videre arbeidet med verdiskaping, og at et viktig ledd i dette arbeidet er å utarbeide en nasjonal strategi for verdiskaping basert på natur- og kulturarven.

Tilbakemeldingene fra prosjektene i verdiskapingsprogrammene viser at bred verdiskaping som utviklingsstrategi forutsetter at man har en nasjonal politikk på området. Uten dette blir det vanskelig å få på plass de helhetsløsninger som er nødvendige. I den forbindelse har vi tidligere pekt på at dersom erfaringene fra verdiskapingsprogrammet skal implementeres i bredere skala, vil det også være behov for utvikling av veiledningsmateriell og verktøy for arbeid med bred verdiskaping.

Tabell 59 Andre virkemidler og programmer som det er behov for bedre koordinering i forhold til.

Hovedprosjekt	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nasjonal turistvei - NT og DN kan sammen legge en strategi for NT Varanger. NT Varanger har ikke et eget tema i dag og leter etter dette. NT har uttrykt et ønske om å komme bedre i dialog med DN.	Nasjonal turistvei har strekningen Varangerbotn-Hamningberg. Begge de lokale prosjektene har kontakt med Nasjonal turistvei, på forskjellige nivåer. De to lokale prosjektene har ulike tilnærminger og motiver. Fugleturismeprosjektet har bedt DN om å ta grep gjennom den dialogene de har med Nasjonal turistvei.	Disse er viktige for den naturbaserte turismeutviklingen i vår region, særlig med et blikk på Varanger: -Naturforvaltningen (Miljødirektoratet og fylkesmannen)- bidrar med midler til tiltak og regulerer bruk av områdene. -Samferdsel ved Nasjonal turistvei - som skal bidra med 10 fysiske anlegg og har et tett samarbeid med Biotope. -Kystverket - oljevern - ansvarlig for å sikre artene stellerand og dverggås mot oljesøl. -Kommunene - lokal planforvaltning og bidrar med lokale økonomiske støttetiltak. -Innovasjon Norge - gir økonomisk og praktisk støtte til bedriftene. -Mattilsynet - utslipp fra fiskeforedlingsbedrifter. Det er for lite informasjonsflyt både internt i den enkelte institusjon og mellom de forskjellige institusjonene. Nasjonal turistvei og Biotope har hver for seg sine

			særinteresser. I utbyggingen av de 10 skjulene bør det etableres et råd hvor naturforvaltningen og turistnæringen deltar i forhold til å prioritere hvilke lokaliseringer som er viktigst i dette arbeidet. Ikke all offentlig bygging av skjul trenger å være av det gode. En del kan hindre turistindustrien i å tjene penger. Fylkesmannen og IN bør holde hverandre orientert knyttet til etablering av fysiske installasjoner innen området naturbasert turisme slik at den ene ikke motarbeider den andre. Sentralforvaltningen ved Miljødirektoratet og Kystverket er på generelt grunnlag imot vask av oljeskadet fugl. Det må sørges for at denne holdningen ikke hindrer at en effektiv lokal tilrettelegging for vask av stellerender og dverggås blir etablert. Når det er mye stellerender og praktærfugl i havnene i Båtsfjord og Vardø, er dette knyttet til utslipp fra fiskeforedlingsbedriftene. Dersom dette stoppes helt, vil fuglene forsvinne fra havnene og turistene som en følge av dette. Vadsø har per i dag nesten ikke fiskeforedling og derfor også små populasjoner stellerender og praktærfugl mot tidligere tider. Her har Mattilsynet en rolle med å bruke sunt bondevett når det gjelder utslipp.
Sykkelturisme i Nordland	Det kan være behov for bedre dialog mellom DN og regional naturforvaltning for å skape bedre forankring av de nye tankene som ligger til grunn for programmet.		Det er alt for lite info om at vern faktisk også kan være positivt. Det er svært mange grunneiere som ikke tenker utvikling der det er vern pga. alle restriksjoner. Informasjon og avmystifisering er viktig informasjonsarbeid.
Vidda Vinn	Bedre koordinering i forhold til Innovasjon Norge	Utviklingsmidler generelt - forslag til bedre koordinering er	Utviklingsmidler generelt - forslag til bedre koordinering er et felles søknadsskjema, og et felles

	- satsinga på bærekraftig utvikling og økoturismebedrifter.	et felles søknadsskjema, og et felles system/skjema for rapportering. Det forenkler arbeidet med søknader på midler og rapportering for kommunene.	system/skjema for rapportering. Det forenkler arbeidet med søknader på midler og rapportering for kommunene.
Villreinen som verdiskaper	Mange av tiltakene innenfor Naturarven som verdiskaper går på tvers av natur og kultur. Et felles verdiskapningsprogram hvor både natur og kulturverdiene kunne hatt et fokus ville i mange tilfeller ha vært mer naturlig. Kanskje kunne man da også i større grad nytt godt av erfaringer fra hverandres fagbakgrunn?	Program og videreføring /koordinering mht. kulturminner/ natur/Kultur og næring burde i større grad fokuseres på framover. Mange av tiltakene som er gjennomført i dette programmet kan i dag stå som gode eksempler til videreføring og som andre etater/fagområder også kan høste erfaringer fra. Ellers svært god koordinering fra DN sin side.	Behov for økt fokus og ressurser til koordinering av forsknings- og forvaltningsnivåene koblet opp mot det aller viktigste: formidling og engasjement blant turistbedrifter, lokalbefolkning og aktuelle interessenter. Gjennom bedre koordinering kan man bidra som katalysatorer, det å være drahjelp for ulike aktører innen fag og reiseliv som har interesse av å arbeide med ulike typer av verdiskapning lokalt, regionalt og nasjonalt.
Skatter for fremtiden		Mange prosjekter til enhver tid, kanskje det kunne bli noe av at disse pratet sammen på overordnet nivå også. Verdiskapingsprogrammet med naturarven og SNO sitt MONA-prosjekt sammenfaller til tider. Hvem hva hvor mellom disse kunne spart noe ekstraarbeid for vårt prosjekt om ikke annet.	Åpenhet, fortsatt mye motstand mot vern lokalt, der man føler at myndigheter og forvaltning ikke setter seg inn i de lokale forholdene. I tillegg større vekt på erfaringsbasert kunnskap. Samarbeid mellom forvaltning, informasjon og lokale aktører er viktig for å skaffe god flyt og økt samarbeid. Mange prosjekter til enhver tid, kanskje kunne noen av disse pratet sammen på overordnet nivå også. Verdiskapingsprogrammet med naturarven og SNO sitt MONA-prosjekt sammenfaller til tider. Hvem-hva-hvor mellom disse kunne spart noe ekstraarbeid for vårt prosjekt om ikke annet.
Mellom fjell, fjord og folk	Midler fra Innovasjon Norge. Bedre koordinering vil gjøre det enklere å gå inn med direkte støtte. Det opple-	-Bestillingsdialog Innovasjon Norge -Virkemidler fra andre departement enn MD og KRD. -Nye forvaltningsre-	Bestillingsdialogen mellom forvaltningsknutepunktene og direktorat/departement kunne nok vært mer forutsigbar/langsiktig, eller blitt fordelt tidligere på

	ves ugunstig og merkelig at skillet mellom bruken av naturarvmidler og landbruksmidler er så streng. Overgangen er mer glidende i det virkelige liv, noe som bør sees igjen i virkemidlene.	gimer. Det er for snevre områder en kan gå inn med midler. Savner større spillerom rundt enkelte tema. For mye restriksjoner i naturarvprogrammet på verkemiddelbruk overfor: landbruksnæringen, bedriftsetableringer og kulturminner. Med det nye forvaltningsregimet ligg det forventinger lokalt om utviklingsfokus i like stor grad som forvaltningsfokus. Men dette ligger i mange tilfeller ikke under nasjonalparkforvalterne sitt egentlige mandat.	året. Da blir det enklere for forvaltningen å planlegge de tiltakene som skal gjennomføres på sommeren. Det blir også mer langsiktighet i planleggingen bak forvaltningen. Dyktig og ressurssterk nasjonalparkforvaltning har gjort at naturarvprosjektet i Luster kunne fokusere på randområdene og andre naturattraksjonar utenfor vernegrensene. For å videreføre forvaltningen sin viktige funksjon i verneområdene må de få beholde ressursene og samtidig stimuleres til å tenke utvikling, også i en reiselivsretning med noe mer bedriftsretta fokus. Innovasjon Norge bør også se på en del tilrettelegging av fellesgoder som gunstige næringstiltak. Slik tilrettelegging er viktig for å få god kvalitet på opplevelsestilbudene til turister. I noen sammenhenger vil slike tiltak havne mellom to stoler ved at man ikke kan søke friluftstiltak og ikke næringstilskudd. Regionale utviklingsmidler bør også i framtiden kunne gis til tiltak/prosjekter for allmennheten med fokus på bred verdiskaping. Der det allerede eksisterer velfungerende reiselivsvirksomheter vil slike tiltak løfte kvaliteten ytterligere og således gjøre områdene og virksomhetene enda mer attraktive. Mye av arbeidet som blir gjort gjennom naturarvprogrammet kunne vært gjort av friluftsråd. Gjennom virkemiddelapparatet kunne man stimulere til danning av flere frilufstråd. Pga. lokale variasjoner og behov bør ikke krav om organisasjonsstruktur og arbeidsoppgaver være for strenge. Det må være rom for at friluftsrådene også arbeider med næringsrelatert tilrettelegging i na-

			turen. Et økende fokus på danning av regionale parker er positivt. Samtidig må det være åpning i virkemiddelapparatet for å løse organisering av denne type arbeid på andre måter. Kommuner som allerede bruker ressurser på naturbasert verdiskaping og har en velfungerende organisasjonsstruktur blir ikke nødvendigvis bedre/mer velfungerende av å omorganisere seg til parker gjennom insentiver fra statlig og fylkeskommunalt hold. Det er viktig at kommunene/områdene som satser på naturbasert verdiskaping, men som velger å stå utenfor parkordningen, ikke mister statlig og fylkeskommunal støtte på bekostning av parkene.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Utdanningsopplegg og kompetanseheving for aktører som vil starte opp.	-Virkemidler og programmer som er rettet mot lokalt utviklingsarbeid -Samordning og utvikling av analyser på sammenhenger - alt henger sammen - det er mye sektortenkning som ikke kjenner til eller tar hensyn til helheten.	Økonomiske virkemidler for å etablerere og kompetanseutvikling.
Sørnorsk Kystnatur	Mer aktiv jobbing mot sentrale interesseorganisasjoner, slik som Norsk Ornitologisk Forening, Handikapforbundet, Bondelaget, Småbrukarlaget, etc. slik at de lokale representantene kan ha med seg tydelige signaler og holdninger fra sine sentrale overordnede.	Grunneierprosesser, medvirkning fra statlig hold. Bedre koordinering med KLIF-prosjekter som rydder opp i forurensningssituasjon. Samarbeid med OED, spesielt vindkraft og nye løsninger for hensyn til naturmangfold ved vindkraftutbygging. Ressurser til utvikling av naturinformasjonssenter.	Spesiell ordning for investering i tilretteleggingstiltak for opplevelser i tilknytning verna natur. Ringvirkningene er større enn det økonomiske incentivet for gründere.
Kystarven	I Kystarven kunne man kanskje tenkt seg en bedre koordinering i forhold til Innovasjon	Bo-lyst kunne vært betre samkjørt med dette programmet, men her har vi i prosjektet laga nye bo-	Vi burde ha hatt et bedre samarbeid med Innovasjon Norge. Det blir nå lagt opp til en evalue-

	Norge sin medvirkning, men her ser man også at prosjektet trolig kunne gjort en bedre jobb selv. Det oppleves likevel som et dilemma når det i grunnlaget for programmet heter at tilskuddmidler ikke skal være direkte koblet til enkeltvirksomheter, mens Innovasjon Norge insisterer på at deres virkemidler kun skal brukes til slike. Det burde vært mulig å få til en samordning med IN sentralt som avklarer om man i det hele tatt har en åpning inn mot medfinansiering fra IN.	lystsøknader med basis i de resultatene man har oppnådd i Kystarven. Park-tankegangen er besnærende dersom det gikk an å komme opp med et program der man lokalt kunne samordne profilering og bruk av lokale kultur- og naturarvkvaliteter. En del av de beste naturarvstedene ligger utenfor den reiselivsmessige allfarvei. Det kunne derfor vært interessant med en samordnet reiselivsmessig oppfølging av naturarvprosjektet der nye produkter og steder kunne få samordnet hjelp til å komme bedre ut i markedet.	ringskonferanse i Sogn og Fjordane. Her har vi deltakelse fra 3 ulike prosjekter, og flere bygder og kommuner i fylket vil trolig ha nytte av erfaringer fra disse prosjektene. Utfordringer og oppgaver som vil tjene på bedre koordinering, og som trenger mer permanent videreføring: - søppel i verneområdene - etablering av interkommunale friluftsråd - tilsetting av «naturveiledere» for naturreservatene på kysten - utviklingsprosjekt for naturbasert opplevelsesturisme - rammevilkår for skjøtsel av kystlynghei - kulturlandskap og folkehelse.
Økosystem Dokkadelta	Også her gjelder det å skape en arena, slik at IN vet hvordan DN, Fylkeskommunen, Telemarksforskning, NINA, Fylkesmannen, riksantikvaren eller Økosystem Dokkadelta jobber med bærekraftig reiseliv. Kompetansen som bygges i verdiskapingsprogrammet kan bidra til å utvikle virkemidelapparatet, men det må skapes en arena for dette. En arbeidsgruppe kunne være en begynnelse.	Regelverket for virkemidler og tilskuddsordninger er svært omfattende. Det gjør det krevende å drifte et prosjekt med forskjellige bidragsytere. Det er også en utfordring at de fleste virkemidler er svært sektorforankret (f.eks. landbruk, miljø og entreprenørskap) og at satsninger som i utgangspunktet burde være sektorovergripende (som dette programmet) har utfordringer med å greie å trekke til seg midler fra flere sektorer.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	En del gode eksempler som vi har sett i regi av programmet kunne ha	Som nevnt før. Felles metodikk og systematikk, samt varig forankring av verdiska-	

	vært presentert for forvaltningen. Svært mange i forvaltningen vet ingen ting om verdiskaping. Seminarer og kurs i bærekraftig reiselivsutvikling og verdiskaping for forvaltningen er like viktig som kurs i "økonomi for ikke-økonomer".	ping som funksjon direkte tilknyttet til forvaltningen.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Innovasjon Norge med sine programmer og virkemidler bør absolutt involveres mer direkte i programmet, særlig knyttet til fokus på økt økonomisk verdiskaping. En koordinering eller et felles møtepunkt med IN sine bærekraftpiloter for bærekraftig reiselivsutvikling ville vært naturlig med tanke på erfaringsutveksling og læring.	Dette er nevnt ved flere anledninger men først og fremst opplever prosjektet at IN med sine program og virkemidler bokstavelig talt står i en særstilling. Vanskelig å etablere samarbeid med IN fordi det som oftest blir et samarbeid på IN sine vilkår. I tillegg opplever prosjektet at et evt. økonomisk engasjement fra IN kan føre til avkortning/frafall fra andre mulige samarbeidsparter. Dette får direkte negativ effekt i forhold til finansiering av større tiltak.	En generell erfaring så langt er at planlegging og gjennomføring av tiltak og aktiviteter i et forvaltningsmessig sterkt sektorisert landskap er en krevende øvelse for den eller de som sitter med initiativet. Virkemidlene knyttet til vern og bruk, som i dette tilfelle er forstått til å være av både juridisk og økonomisk karakter, går ikke alltid i samme retning og/eller at de dekker/vurderer/ tar stilling til bare deler av prosjektene/tiltakene. Enkelt sagt er hver forvaltningsaktør for opptatt med sitt. Det er med andre ord mangelen på helhetlig tilnærming og løsninger som blir opplevd som den største utfordringen i tillegg til et uoversiktlig landskap knyttet til tilskuddsordninger/programmidler osv. I vår region ville det ideelle, med mål om bedre samordning, effektiv bruk av ressurser og større fokus på løsninger som legger til rette for aktiviteter, være en forvaltningsmessig aktør som: - forvalter alt nødvendig regelverk - forvalter tilskuddsordinger/ økonomisk støtte - gjerne færre men bedre økonomi i de ordningene som er igjen.
Varnjargga -		-Riksantikvarens ver-	Det er flere offentlige aktører

Varenkinniemi-Varangerhalvøya		diskapningsarbeid -KRD sine programmer -Innovasjon Norge sine programmer og satsinger	som jobber med verdiskapning knyttet til natur og kultur. F.eks.: MD, KRD, RA, fylkeskommunen, fyleksmannen, Innovasjon Norge. Disse satsingene er ikke koordinerte og kjenner ikke til hverandre i stor grad. Vårt prosjekt har bidratt til litt bedre koordinering, men det kan enda gjøres mye mere. Vi tror at en bedre koordinering, f.eks. gjennom en felles samarbeidsplattform, som regionalpark, kan føre til en mer målrettet og sterkere satsing i felleskap.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur			Naturarv-midlene har i noen sammenhenger vist seg å være vanskelig å kombinere med støtte fra Innovasjon Norge (IN). Dette gjorde seg spesielt gjeldende da IN ikke kunne finansiere Wild Norways videreføring sammen med "naturarven" midler.
Norges Nasjonalparklandsbyer	En bedre koordinering av verdiskapingsprogrammet, pilotprosjekter som nasjonalparkkommuner og -landsbyer, nasjonalparksenter og lokal forvaltning av verneområder. Dette er ulike initiativ for verdiskaping rundt verneområder, men synes lite samkjørte. Hvilken betydning har retninger og føringer (støtte og veiledning) fra verdiskapingsprogrammet for andre satsingsområder?	På nasjonalt hold er det behov for å samordne virkemiddelapparatet og sørge for at alle involverte parter er godt informert og retter seg etter nasjonale føringer. For Nasjonalparklandsbyprosjektet er det en stor utfordring å koordinere nedover, til siden og opp i systemet. Det er mange aktører som har et tangeringspunkt med nasjonalparkene. I og med at landsbyene består av et vidt forskjellig mangfold, er også deres behov ulike. Landsbyene har meldt: -Geilo: En bedre koordinering av verdiskapingsprogrammet,	Geilo: Næringsfond, fylkeskommunens midler til bl.a. skilting/merking av stier. Samarbeid og dialog mellom forvaltningsmyndigheter og næringsliv er viktig. Jondal, Lom og Storslett: Har tro på at man kunne ha kommet lenger med prosjektet om man f. eks. hadde jobbet med å få etablert målesystem for resultat/besøksstatistikk/sysselsettings statistikk mv. På den måten kunne man årlig vurdert om man kunne lagt løpet i en annen retning, gjort ting annerledes etc. Dersom det hadde vært en koordinator som hadde jobbet med prosjektet fra start til mål, hadde det vært bedre kontinuitet, trøkk og dermed også større oppslut-

		pilotprosjekter som nasjonalparkkommuner og -landsbyer, nasjonalparksenter, og lokal forvaltning av verneområder. Dette er ulike initiativ for verdiskaping rundt verneområder, men synes lite samkjørte. -Jondal: Svarer bare på siste del av spørsmålet her: Savner felles løsninger, f.eks. maler på profilering og skilting. Dersom det hadde vært en prosjektkoordinator fra dag 1 kunne man kanskje fått utviklet alle landsbyene i et litt mer samkjørt tempo. Inntrykket er at landsbyene er på ulikt nivå i dag. Lom: Samarbeid mellom MD, NHD, KRD, KD i forhold til omdømme, utdanning, næring og vern. Behov for koordinering med fylkeskommunen ang. Miljøfyrtårnsertifisering. Koordinering med nasjonalparkforvalter/styre ang. tilrettelegging stiltak. Koordinering av de ulike prosjektene innen "naturarven som verdiskapar" og kunnskapsoverføring fra der (gjennomføres til en viss grad gjennom nettverkssamlinger). -Storslett: Samarbeid mellom MD, NHD, KRD, KD i forhold til omdømme, utdanning, næring og vern. Forskning og kompetanse tilførsel fra sentralt hold. Utfordring å vite om hvem vi burde ha samarbeidet	ning rundt prosjektet og tiltakene. Vingelen: Viktig å se på f.eks. setertilskudd, og en mer aktiv bruk av utmarka. Antall setre og beitedyr i utmarka er på vei ned, noe som vil redusere naturverdiene på sikt. Bør se sammenhengen mellom aktivt landbruk og natur/miljøverdier.

		med, da vi ikke har ressurser til å vite hvem andre vi kan samarbeide med. -Vingelen: Ikke besvart.	

Med tanke på de utfordringer som hovedprosjektene står overfor, ble det stilt spørsmål om hva som er de største utfordringene for å sikre varige resultater og effekter. Tabell 60 gir en oversikt over dette.

Flere peker på at de største utfordringene er knyttet til forankring og sikring av eierskap og ansvar for ulike oppgaver som grunnlag for langsiktig forvaltning og helhetlig utvikling. Dersom prosjektsatsingen kun er forankret i en prosjektorganisasjon som lever sitt eget liv på siden av etablerte institusjoner og virksomheter, er sannsynligheten stor for at arbeidet som legges ned i prosjektene, vil forvitre når prosjektperioden opphører. At man klarer å plassere eierskap hos aktuelle aktører, er viktig for at ansvar tas for gjennomføring og oppfølging av tiltak, men eierskap er også en sentral drivkraft for videre utviklingsarbeid knyttet til de tiltakene som gjennomføres. Enkelte peker i den forbindelse på konkrete utfordringer knyttet til å få på plass avtaler koblet til drift og vedlikehold etter at tiltak er avsluttet. Det er imidlertid flere som er inne på mer overordnede spørsmål knyttet til hvordan man skal drive et slikt arbeid etter at prosjektet er avsluttet. Bred verdiskaping dreier seg om et helhetlig utviklingsarbeid, og mange av de funksjoner som kreves for å lykkes med dette, er i dag ivaretatt av prosjektene. I Nord-Trøndelag, som synes å være et av de prosjektene med best forankring på regionalt nivå, gis det også uttrykk for at det i dag ikke finnes noen aktør som ivaretar helheten i et slikt arbeid. Tilbudet gis fragmentert - fra mange forskjellige aktører. Det store spørsmålet er hvordan man skal jobbe langsiktig og strategisk, og hvem som skal ha ansvar for ulike støtte og koordineringsfunksjoner. Framveksten av regionalparker, som Nærøyfjorden verdensarvpark og Varangerhalvøya-prosjektet er et eksempel på, er forsøk på å etablere en organisasjon som skal ivareta slike oppgaver. Det er likevel et åpent spørsmål hva slags rolle og mandat regionalparkene skal ha, hva som er hensiktsmessig organisering, og hvordan de skal være et verktøy for kommunene for å realisere deres mål for samfunnsutviklingen.

Dersom man skal lykkes, er det til syvende og sist allikevel viktig at satsinger er forankret i offentlige strategier og planer på lokalt, regionalt og nasjonalt nivå. Forankringen av prosjektene i offentlige planer varierer. I den grad prosjektene har svak forankring i overordnede planer, vil det derfor være en viktig oppgave å forsøke å relatere prosjektene til de planer som eksisterer, og samtidig arbeide for å sikre forankring i forbindelse med rullering av eksisterende planer eller i forbindelse med utarbeidelse av nye. Dette vil være viktig for å sikre langsiktig politisk forankring. For å lykkes med dette arbeidet er det, som det også påpekes i prosjektet i Nord-Trøndelag, viktig at det ligger en mulighet for verdiskaping i de tiltak og satsinger som skal videreføres. For at det skal være interessant for andre å videreføre arbeidet, må det synliggjøres at en videreføring av arbeidet innebærer en positiv samfunnsnytte. Det er klart at synliggjøring av resultater er viktig som en del av forankringsarbeidet, dvs. at det er behov for å overbevise aktører om at utviklingsstrategiene gir positive resultater før de ser at det kan være interessant å engasjere seg. Dette er en utfordring som ytterligere forsterker behovet i programmet for å få vise fram "best practices"-eksempler. Det trenger ikke nødvendigvis være slik at de gode eksemplene må komme fra eget hovedprosjekt. Gode eksempler fra andre steder kan også være en viktig motivasjon for utviklingsarbeid i egen kommune.

Kort oppsummert er de største utfordringene knyttet til hvordan arbeidet med bred verdiskaping skal drives fram etter programslutt:

- Hvem skal være pådrivere, sørge for informasjon, skape møteplasser og nettverk?
- Hva skal være kontaktpunkt for aktører som ønsker å jobbe med bred verdiskaping?
- Hvem skal finansiere et slikt arbeid?
- Hvem skal drive med regional profilering og synliggjøre resultatene?
- Hvordan skal man få satsingene inn i langsiktige og forpliktende planverk som gir legitimitet for framtidig satsing?
- Hvordan skal man få regionale aktører til å trekke lasset i samme retning?

Som vi har sett, er det flere som ser for seg regionalpark som svar på noen av disse spørsmålene. Det verdt å merke seg at regionalparkinitiativet er et lokalt forankret tiltak hvor formålet er å drive en helhetlig og bærekraftig utvikling med utgangspunkt i lokale natur- og kulturressurser. Initiativet har kommet fra distriktskommuner som har slitt med nedgang i folketallet, bl.a. som følge av omstillinger i landbruket. Det har vært behov for å se på lokale ressurser med nye øyne for å skape ny utvikling. Natur- og kulturressursene er stedegne ressurser som ikke kan sentraliseres. Det er distriktskommunene som også har mesteparten av det verna arealet. I en stadig mer globalisert verden representerer særegne natur- og kulturkvaliteter nye muligheter. I regionalparkene er målet å bevare og videreutvikle disse ressursene samtidig som de kan være en kilde til regional utvikling og sikring av livskraftige lokalsamfunn. Bred verdiskaping framstår således som et viktig fundament for arbeidet i regionalparkene, men offentlig forvaltning og virkemiddelbruk er i dag ikke tilrettelagt for å støtte opp om en slik tilnærming. Derfor er det behov for en nasjonal strategi på området. Det er vanskelig å oppnå en helhetlig utvikling uten at bred verdiskaping som strategi for bærekraftig utvikling er del av den offentlige politikken.

Tabell 60 De største utfordringene i forhold til å sikre varige resultater og effekter.

Hovedprosjekt	2011	2012	2013
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Bedriftene får oppleve at det arbeidet de gjør gir større inntekter enn tidligere.	Tenke langsiktig - 10-års perspektiv.	Vanskelig å si da det neppe er vrangvilje som gjør at det ikke er mer samarbeid og informasjonsflyt både internt i den enkelte institusjon og mellom institusjonene. Tror det går mest på at den enkelte institusjon prioriterer å ta unna de sakene som de har et hovedansvar for å forvalte. Samarbeidssaker kommer da fort i andre rekke. Har ikke forslag til hvordan dette kan løses.
Sykkelturisme i Nordland	Å få det til - å faktisk kunne sykle i år på traseen. Det er tro på at når man ser hvor mange mennesker som kommer til å benytte seg av til-	Å bli ferdig med sykkelstien slik at den fremstår som et godt produkt (samt at den blir vedlikeholdt). At reiselivsnæringen lokalt og regionalt samhand-	For vår del så vil det være vedlikehold og at innbyggerne fortsatt er stolt over produktet. Saltdal kommune har i svært liten grad vedlikeholdt turstier gjennom mange år, så det vil være viktig å få dette på plass i

	budet, så vil det gi varige resultater og effekter. Eierskapet til kommunen og aktørene i bygdene vil også være der.	ler.	budsjett fremover. Så må produktet/sykkelstien brukes og inngå i en større satsning for reiseliv i Salten.
Vidda Vinn	Få på plass avtaler som plasserer ansvaret for vedlikehold og drift etter prosjektperioden, og sikrer finansiering av dette.	Få på plass avtaler som plasserer ansvaret for vedlikehold og drift etter prosjektperioden, og sikrer finansiering av dette.	Få på plass avtaler som plasserer ansvaret for vedlikehold og drift etter prosjektperioden, og sikrer finansiering av dette.
Villreinen som verdiskaper	Bevissthet i forhold til forankring. Villreinen som verdiskaper har med dette som bakgrunn bevisst ikke selv bygd opp en stor organisasjon eller initiert store prosjekter selv, men heller valgt å bygge opp under og være en katalysator for prosjekter i regi av reiselivet selv, informasjonssentrene i området og prosjekter etter initiativ fra kommunene.	Mer tid og ressurser. Prosjekter bør kunne vare lengre da vi har med nokså kompliserte prosesser å gjøre. Tid til å evaluere og derigjennom ha mulighet til å justere seg inn. Dette er viktig for et så stort program der utvikling med fokus på verdiskapning er i sentrum.	Holdningsskapende arbeid er en viktig målsetning i mange av prosjektene i programmet. Denne typen mål kan ta år å få resultater på. En viktig faktor er å fortsette dialog, involvere til videre arbeid framover. Spørsmålet blir hvem som skal/bør/ kan ta et slikt ansvar. Jf. spørsmål omkring behovet for koordinering. En annen og viktig vinkling for reiselivet er koblingen og mer ønske om involvering fra Innovasjon Norge i tillegg til at man tenker i større grad regional profilering, på tvers av fylker og dertil reiselivsnæring med tanke på villrein.
Skatter for fremtiden	Viktig å ha en plan for hvordan prosjektet skal videreføres etter at prosjektet er over. Dette gjelder for hele naturarvprogrammet, arbeidet som gjøres i alle delprosjektene er viktig for kommende generasjoner. Det må derfor sikres at det videreføres på noe vis.	Veien videre etter at prosjektet er ferdig, og bevaring av de resultater man har kommet fram til underveid, og ikke minst de erfaringer man har gjort seg.	Økonomi. Viktig å ha en plan for hvordan prosjekt skal videreføres etter at prosjektet er over. Dette gjelder for hele naturarvprogrammet (og andre prosjekter man jobber med), arbeidet som gjøres i alle delprosjektene er viktig for kommende generasjoner. Det må derfor sikres at det videreføres på noe vis, og at de resultater og erfaringer man har kommet fram til underveis, bevares.
Mellom fjell, fjord og folk	Bedre organisering av samarbeidet mellom frivillige lag/organisasjoner	Framtidig organisering av denne type arbeid: - Hvor mye vedlikehold og drift	Kommune og lokalbefolkningen må ta eierskap til det som står etter prosjektslutt:

	og det offentlige. Nyskaping og nyorientering i reiselivsnæringen. Institusjonalisere lokale kunnskapshevende tilbud.	skal kommunen ta på seg? Hvordan følge opp lag/organisasjoner/ildsjeler som har gjennomført tiltak? - Hvordan få et langsiktig fokus på naturarven som verdiskaper? - Hvordan arbeide strategisk med tematikken for å sikre gode effekter?	Tiltakene bør i utgangspunktet være lokalt initierte, og ansvarliggjøringen/vedlikeholdsansvaret overfor eierne må være tydelig og formalisert. Destinasjonsselskapet og virksomheter må bruke attraksjonene og naturopplevelsene aktivt i markedsføringen. Kvalitetshevingen på opplevelser og informasjon må videreformidles til brukerne for at det skal få best mulig effekt. Dette krever at formidlingskanalene er om seg. Prosjektledere med koordinerende roller bør formaliseres eller formelt delegeres til andre og ivaretas på et kommunalt nivå. Et tydelig kontaktpunkt i kommunen for denne type arbeid er nødvendig slik at en opprettholder kvalitet og videre utvikling. Særlig de frivillige må støttes på en god måte gjennom tydelige kontaktpunkt og rådgiving.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Forankre tiltakene til Folgefonna nasjonalparksenter, skaffe kommunal medvirkning til fond for vedlikehold\utvikling, knytte kompetanse til nasjonalparksenteret som kan følge opp og gi råd og veiledning, inspirere og utvikle tiltak, koordinere og samordne tiltak og markedsføring i regionen med aktører og interessenter slik at man oppnår synergieffekter. Utvikle samarbeid mellom aktører for å øke kvalitet på tiltak og gi bredere tilbud.	-Tilgang på økonomiske og faglige ressurser etter prosjektperioden for å utvikle prosjekta videre. -Skape forståelse for sammenhengene vi lever i og for hvordan alt henger sammen. -Skape forståelse for samarbeidet som viktigeste grunnlag for videre utvikling. -Få inn fugleperspektivet som viktig grunnlag for videre utvikling.	Forankre tiltakene i driften til det nye Folgefonnsenteret og nasjonalparken med økonomi og kompetanse - bevare kommunalt og fylkeskommunalt engasjement og ytelser og forståelse for potensialet som ligg i verdiskapingsprogrammet sine visjoner og mål. Samarbeid mellom aktører, kommuner og fylket i markedsføring, pakking av turopplegg og utnyttelse av synergieffekter.

Sørnorsk Kystnatur	Økonomi og kommersiell tenking - krever samarbeid mellom "innholdsleverandører" og overnattingsbedriftene. Driftsansvar for turstier og installasjoner.	Varigheten - fem års varighet har vært veldig viktig for å "komme i siget" - nå har vi klart å begynne "å skrape i overflata". Forventningen om at resultater og effekter skal komme innenfor, og aller helst tidlig, i prosjektperioden er mismatch - siden hoveddelen av effektene vil komme i etterkant. Utvikling av samarbeidet med privat næringsliv tar tid - men vil på sikt kunne gi stor handlefrihet og -kraft.	Sikre privat engasjement og kunnskap hos private aktører.
Kystarven	De største utfordringene er å forankre oppnådde resultater i permanente organisasjoner og institusjoner: ♦ Etablere et friluftsråd for HAFS som kan arbeide selvstendig og i samarbeid med SNO. ♦ Utvikle gode vandreprodukt som sikrer kommersiell effekt av det opparbeidde turstinettverket. ♦ Etablere gode formidlingsordninger for naturinformasjon (opplrettelse av 1-2 naturveiledere for kysten av Sogn og Fjordane, utvikle gode kurs i regi av Norsk Kystkulturakademi i So-	Det er også viktig at vi greier å vedlikeholde t.d. turstiene slik at de fremdeles er attraktive etter noen år. Kommuneøkonomien vil virke inn på dette. Det er også viktig at det blir laga forvaltningsplaner for verneområda som inneholder økonomiske virkemidler slik at en f.eks. har råd til å holde sjøfuglreservatene langs kysten søppelfrie. Den største utfordringa er likevel å få på plass såpass synlige reiselivsmessige resultater at folk ser at verna natur har en viktig verdi i profilering og markedsføring av lokalsamfunnene. Får man dette til, vil vernet fungere som en synlig verdiforsterker i lokalsamfunnet, og naturvernet sin legitimitet vil forsterke seg lokalt.	Den største utfordringen er å synliggjøre naturarven. Vi må «bevise» at bærekraftig bruk av verna natur gir positive reiselivsresultat. Vi må registrere friluftsaktivitet i verneverdig natur og sette dette inn i et folkehelseperspektiv. Vi må ta vare på turstiene også når nyskapingsinteressen er over. Vi må få etablert markedskanaler for villsauprodukt som er så gode at saueholdet blir opprettholdt og om mulig økt. Vi må få etablert lokale/regionale læringsarenaer (f.eks. Naturskolen på Værlandet og Norsk Kystkulturakademi i Solund) som kan vedlikeholde «naturarvforståelsen» og bruk- og vern-perspektivet.

	lund og Naturskulen på Værlandet). ♦ Få til aktiv og attraktiv formidling av naturinformasjon fra Kystarvområdet gjennom Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet.		
Økosystem Dokkadelta	Politisk kortsiktighet og dermed sikre økonomisk grunnlag for et slikt arbeid.	Prosjektet ser utfordringer i hvordan resultatene fra prosjektet beholder sin legitimitet og vedlikeholdes etter avsluttet program. Hvordan klarer vi prosjektet: -skape resultater som gjør at interessen for fremtidige investeringer vedlikeholdes (sosial entreprenørskap). -bygge en merkevare tar mange år, men det skal lite til for å ødelegge den. For å forhindre dette, er det viktig å sikre kvaliteten i tiltakene. -sikre ressurser til drift og utvikling av Økosystem Dokkadelta i Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter. Her er det et sterkt behov for at DNV autoriseres som våtmarkssenter av miljøvernmyndighetene, noe som DNV per i dag ikke er, men som prioriteres høyt av selskap og eiere. - sikre arbeidskraft og kompetanse. Det er en utfordring å skaffe kompetent personell til regionen.	Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS (et kommunalt eid AS) har hatt ansvaret for å gjennomføre prosjektet «Økosystem Dokkadelta». Kompetanse, ressurser og interesse for å ivareta resultatene og verdiene som prosjektet har skapt, avhenger av utviklingen av DNV AS framover. Eierkommunene ser det som svært viktig at DNV autoriseres som våtmarkssenter av miljøvernmyndighetene, noe som DNV per i dag ikke er, men som prioriteres høyt av selskap og eiere. Det er viktig å sikre egnet arbeidskraft og kompetanse. Det er en utfordring å skaffe kompetent personell til regionen innenfor arbeid med vern og bruk av naturarven. Å utvikle samarbeidet med andre lokale kompetansemiljøer, særlig Lands Museum anses derfor også som viktig.
Område- og trafikkutvikling	Etablering av en nasjonal strategi	At man har en varig verdiskapingsfunk-	

rundt Dovrefjell	for bærekraftig reiselivsutvikling og en nasjonal webplattform for alle verneområder, som kan gjøre områdene synlige på tvers av fylkesgrenser.	sjon i tilknytning til områdene, ellers er mye gjort forgjeves.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	♦ Ivareta og utvikle den menneskelige ressursen i landskapet. ♦ Rekruttering, fornying og tilflytting. ♦ Tilgang på ressurser. ♦ Langsiktig økonomisk verdiskaping.	Mye likt det som vart rapportert for 2011: 1. Ivareta og utvikle den menneskelige ressursen i landskapet. 2. Etablere framtidig eierskap til natur- og kulturverdiene. 3. Rekruttering, fornying og tilflytting. 4. Tilgang på ressurser - menneskelige og økonomiske. 5. Langsiktig økonomisk verdiskaping.	Utfordringene er mye de samme som for 2012: 1. Ivareta og utvikle den menneskelige ressursen i landskapet. 2. Styrke rekruttering, tilflytting og fornying. 3. Etablere/ vedlikeholde eierskapet til natur- og kulturverdiene. 4. Legge grunnlaget for å styrke/synliggjøre langsiktig lokal verdiskaping. 5. Samhandling og samarbeid på tvers av sektorer/ styresmakter/ virkemiddelapparatet. Færre men større oppslutning om strategier og veivalg.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	At man lykkes å etablere en varig samarbeids- og utviklingsplattform for natur og kulturbasert lokal og regional utvikling.	Videreføring av arbeidet lokalt/regional og helhetlig tilnærming til stedsutvikling basert på natur og kulturarv.	Prosjekter har som regel en start og en stopp, og det er utfordrende å holde på kompetansen som opparbeides i et prosjekt. Vi tror at det er viktig å få et slikt utviklingsarbeid opp på et mer slagkraftig nivå der man organiserer seg i en permanent samarbeidsplattform som for eksempel en regionalpark. Et slikt samarbeid er avhengig av fellessatsing og kompetanseutvikling som er varig. I vårt tilfelle hadde vi en målsetning om permanent samarbeid med i prosjektet fra starten av, og det er derfor det nå jobbes videre med etableringen

			av en regionalpark i Varanger.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Tenkingen bak det som blir gjort i hvert enkelt prosjekt må henge sammen med de planer og strategier som eksisterer regionalt, på fylkesnivå og nasjonalt. Det må ligge lokal forankring og lokalt eierskap til det som blir gjort i bunnen for all aktivitet Det må ligge en mulighet for verdiskaping knyttet til de tiltak som videreføres. Dette som en argumentasjon for at det skal være interessant for andre å føre arbeidet videre, dvs. at det må synliggjøres at en videreføring av arbeidet innebærer en positiv samfunnsnytte.	- Å skape forpliktende samarbeid på alle nivåer gjennom skiftelige og økonomiske partnerskap. - Få til forankring i lokale og regionale planer (planer som videreføres etter at prosjektperioden er over). - I arbeidet med Naturarven har man sett viktigheten av å ha riktig og tilstrekkelig kompetanse både på naturfag, marked, produktutvikling, forretningsutvikling og økonomi. Det finnes i dag ingen aktør som ivaretar helteten i et slikt arbeid. Tilbudet gis fragmentert - fra mange forskjellige aktører. Gjennom Naturarven og Wild Norway har man hatt anledning til å rendyrke den helhetlige tilnærmingen til utvikling av bærekraftig naturbasert reiseliv. Når prosjektet er ferdig vil man være tilbake til en situasjon der man må "kjøpe" kompetanse og bistand mange forskjellige steder for å dekke behovet. - Helhetlig tenking og helhetlig, langsiktig utviklingsarbeid er en suksessfaktor. - I tillegg må man få til et lokalt engasjement og en lokal stolthet over tiltak/produkter for å ha "kraft" til videreføring etter at prosjektet er ferdig.	- Lokale aktører. Viktig å ha lokale aktører som har kraft og vilje til å videreføre arbeidet med egne ressurser når prosjektet er over. - Ha tidlig fokus på at det kommer «et liv etter prosjektslutt» og være forberedt på neste steg (enten å stå på egne ben - eller søke om videre finansiering). - God samhandling i regionalt partnerskap og forankring av prosjektet hos de samme aktørene. - Langsiktighet i arbeidet - ut over prosjektperioden. Viktig å ha en forankring, bl.a. få viktige tiltak inn i overordnet planverk, slik at man sikrer legitimitet for arbeidet etter prosjektslutt. - God samhandling på tvers av fagområder/sektorer. Gir bred tilnærming til problemstillinger og gode innspill til arbeidet. I vårt prosjekt har partnerskapet vært representert i styringsgruppen. Både landbruksavdelingen og miljøvernavdelingen har deltatt i styringsgruppen, noe som har vært svært positivt. Alle prosjektlederne har også vært medlemmer av styringsgruppen. Dette har gjort styringsgruppen i prosjektet til en svært viktig arena, og de beslutninger som har vært tatt har vært godt avveid. - Kontinuitet i viktige posisjoner i prosjektet er viktig for å holde energien oppe i arbeidet og for å slippe å «restarte» prosesser. Dette gjelder både pro-

		- Sist men ikke minst er man avhengig av at noen har konkret nytte av det arbeidet som er gjort. Enten at noen tjener penger på å videreføre arbeidet som er startet, eller at det som er skapt gir verdier i andre former. Dette kan være stolthet, identitet, tilhørighet eller positiv markedsføringseffekt.	sjektledelsen og representasjon i styringsgruppen. I vårt prosjekt fortsetter alle delprosjektlederne i samme stilling som før og kan bruke den kompetansen og de kontaktene de har fått gjennom prosjektet til å fortsette den gode utviklingen. - Å klare å holde den løpende driften i gang kan være en utfordring i prosjekter som har et lengre tidsperspektiv enn 1 år (her: 5 år), og som må søke om finansiering hvert år. I Naturarven har finansieringen vært klar først i juni hvert år. Avtaler med delprosjektene med finansiering av årets tiltaksplan har ikke blitt underskrevet før finansieringen var i orden. Dette innebærer en stor risiko for at arbeidet stopper opp. Så lenge prosjektledelsen og gjennomføringen er knyttet til solide, lokale samarbeidspartnere med økonomisk ryggrad til forskuttering av midler (Proneo AS, Joma Næringspark AS, Lierne nasjonalparksenter og Saemien Sijte) har det vært mulig å jobbe med tiltaksplanene fra januar til juni uten alt for store problemer. Dette krever god økonomistyring og god oppfølging.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Forankring! Dette innebærer å oppnå tilstrekkelig drift av tilrettelagte naturområder, øremerkede stillingsressurser til videreføring av tiltak.	Den største utfordringen er å sørge for at man har kontinuitet i arbeidet og at forankringsarbeidet ikke opphører, men blir sett på som en vedvarende prosess. Lykkes man ikke nasjonalt med å samordne innsatsen vil "kartet" fortsatt være fragmentert og lite leselig. Dette vil hemme framdrift og	De største utfordringene er politiske svingninger og mangel på langsiktighet og forutsigbarhet. Dette gjør det vanskelig å legge planer på lengre sikt. Ettårige budsjetter gir ikke de beste forutsetninger for kontinuitet. Derfor blir det også en utfordring å innarbeide tiltak i kommunale planverk med lengre tidshorisont. Blant faktorene som er avgjø-

		engasjementet på alle plan. Landsbyene har meldt følgende: -Geilo: Personalressurs i kommunen opp i mot driftsoppgaver. -Jondal: Å skaffe et bredt engasjement for prosjektet. -Lom: Lokal forankring, forutsigbarhet, finansiering til driftsutgifter og arbeidsressurser etter prosjektslutt. -Storslett: Kontinuitet, forutsigbarhet og statens anerkjennelse av Nasjonalparkene som verdidriver.	rende for å lykkes, er langsiktige planverk, finansiering, personalressurser, kompetanse, gjensidig forpliktelse, satsingsvilje, dialog, engasjement, kreativitet og lokal forankring. Det er også viktig at en får flere regionale aktører til å ville «dra lasset samme vei», og at en ser muligheter i denne statusen som ganger hele området. For Tolga som er en del av verdensarvområdet «Røros bergstad og Circumferensen», så er det viktig at en kan se naturarv og kulturarv i en sammenheng fordi dette er så sterkt knyttet opp til hverandre. Jamfør regional plan for området.

Nettverkssamlingene er et viktig møtepunkt for hovedprosjektene som er med i programmet. Det har vært arrangert to slike samlinger i året, og det er derfor viktig at disse utnyttes på en mest mulig optimal måte. I forbindelse med rapporteringen ble hovedprosjektene bedt om å vurdere hvordan disse samlingene har fungert i forhold til dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene, dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene og programledelsen og nettverksbygging og inspirasjon. Tabell 61 viser at hovedprosjektene samlet sett er rimelig fornøyde med nettverkssamlingene. De gjennomsnittlige vurderingene ligger klart på den positive siden av skalaen, og tilfredsheten synes å være spesielt høy i 2013. Tidligere rapporteringer har vist at nettverkssamlingene har fungert bra som informasjonskilde, men tilbakemeldingene tydet på at det kunne vært avsatt mer tid til dialog, diskusjoner og uformelle samtaler, samt at man kunne gått dypere inn på enkelte case gjennom synliggjøring av praktiske eksempler. Det har også blitt lagt mer vekt på det i siste fase av programmet, og vurderingene synes å vise tilfredshet med det.

Tabell 61 Hvordan nettverkssamlingene har fungert i forhold til ulike formål. 1=svært dårlig og 6=svært godt. Gjennomsnittlige vurderinger.

	2010	2011	2012	2013
Dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene	4,1	4,9	4,5	5,1
Dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene og programledelsen	4,0	5,0	4,5	4,6
Nettverksbygging	3,9	4,4	4,2	5
Inspirasjon	4,3	4,8	5,0	5,4

9. Åpen post

Under dette punktet har vi åpnet for å komme med synspunkter eller erfaringer med relevans for det videre arbeidet, eller for å lykkes med tilsvarende satsinger gjennom andre programmer. Flere har gitt utfyllende svar også her. Flere gir uttrykk for tilfredshet med å ha vært med i programmet, at man har fått anledning til å gjennomføre tiltak som har blitt synlige i perioden, og at samarbeid på tvers av fagområder har bidratt til økt tverrfaglig forståelse. Det vises også til at det er etablert nettverk mellom forskning, kunnskapsinstitusjoner, formidlingsarenaer og reiselivet som man tror vil gi økt økonomisk verdiskapning over tid.

Fra Kystarven meldes bl.a. om at motivasjonen i HAFS-regionen for å gå videre med systematisk samarbeid om bruk og vern er betydelig styrket. Mange lokalsamfunn signaliserer at de har hatt nytte av prosjektet, fordi man har støttet opp om lokalt arbeid der det har vært innenfor prosjektets formål. Det vises til at det i et prosjekt som dette er avgjørende med en grunnleggende gjensidig respekt mellom programledelsen på toppen og dugnadsgjengene på grunnplanet. Denne respekten føler man har vært til stede i programmet. Det har ført til legitimitet og forankring, og har på mange måter styrket den verna naturen sin stilling i flere lokalsamfunn. Hele regionen er inkludert i bruk/vern-tenkingen. Ved å gjøre hele HAFS-regionen til randsone og verneområdene på kysten til katalysatorer for ressurstildeling, har man klart å skape en vinn-vinn-situasjon rundt bruk og vern, som man antar at man vil ha nytte av i mange år framover.

Fra enkelte prosjekter blir det også vist til forbedringspotensial for tilsvarende satsinger gjennom andre programmer. Som tidligere nevnt gis det uttrykk for at det er behov for å myke opp sektororienteringen på departementsnivå for å få fullverdige og gode program. Det vises til at hvor de statlige midlene kommer fra, i for stor grad styrer hva prosjektene kan gjøre eller ikke. På lokalt nivå oppleves det unaturlig å måtte skille sterkt mellom landbruk, miljø og næring i et verdiskapingsprosjekt.

Det blir også understreket at det er viktig å ha gode kommunikasjonsrutiner på plass mellom programledelsen og prosjektene. Et annet moment som blir trukket fram, er at arbeid med bred verdiskaping krever langsiktighet, og at det derfor er behov for å få arbeidet inn i langsiktige planer. Årlige tildelinger av midler etter egen søknad kan imidlertid gjøre det krevende å planlegge langsiktig og opprettholde kontinuitet i arbeidet.

Noen framhever også at det allerede i oppstarten av et program bør stilles klare krav til prosjektene når det gjelder tanker om hvordan arbeidet skal videreføres etter prosjektslutt. Det vises i den forbindelse til at verdiskapingen som oftest kommer i etterkant av et prosjekt, men at det trolig vil skje i mindre grad dersom man ikke klarer å spille godt nok på erfaringene og det arbeidet som er gjort i prosjektperioden. Det blir gitt uttrykk for at eventuelle nye programmer bør bygger videre på de erfaringer man nå har gjort, slik at man slipper å starte på nytt igjen.

Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur er blant de prosjektene som har jobbet systematisk og målrettet med fokus på næringsutvikling og lønnsomhet. Her vises det til at det gode samarbeidet i partnerskapet i Nord-Trøndelag (Innovasjon Norge, Fylkesmannen og Fylkeskommunen) har gjort at man har hatt mange gode hjelpere. Som et eksempel blir det nevnt at Innovasjon Norge i Nord-Trøndelag i 2010 arrangerte et møte mellom Naturarven, Wild Norway og Innovasjon Norges reiselivsdirektør. I dette møtet ble det fra reiselivsdirektøren uttalt at «Wild Norway er det som norsk reiseliv skal være i framtiden». Arbeidet ble satt på dagsorden nasjonalt, noe som har bidratt positivt og åpnet dører i det videre arbeidet. Prosjektet har hatt god sam-

handling med miljøvernmyndighetene (Fylkesmannens miljøvernavdeling). Samarbeid mellom delprosjektene og Miljøvernavdelingen har bidratt til felles innsats om tilrettelegging for bl.a. fugletitting. Birdwatching Trondheimsfjord har bidratt med utarbeidelse av skiltplan og fysisk skilting med informasjon om biotoper og fugler på Tautra og Svaet naturreservat. I tillegg til informasjon om fugler er det også laget en informasjonsplakat om sommerfugler på Tautra. Dette har gitt informasjonen en langt mer tilgjengelig form enn de tradisjonelle informasjonsplakatene, og gjør det mer spennende å komme til Tautra som fugleinteressert gjest. Årlige, skriftlige avtaler mellom hovedprosjektet og delprosjektene har bidratt til forutsigbarhet når det gjelder økonomistyringen. I avtalene har det vært lagt inn en ramme for årets aktivitet (i henhold til de årlige tiltaksplanene). Skulle delprosjektene pådra seg kostnader ut over dette, har det vært nedfelt i avtalene at dette skulle dekkes av delprosjektene selv. Prosjektlederne har framholdt hyppige møter i prosjektledergruppen (hovedprosjektleder og delprosjektlederne) som en av flere viktige faktorer for samholdet og framdriften i prosjektet. Her har det blitt lagt grunnlag for samhandling på tvers mellom delprosjektene, og her har det også blitt omfordelt midler mellom delprosjekter - og mellom hovedprosjekt og delprosjekt - etter behov. Prosjektledergruppen har vært en god arena både for å drøfte utviklingsstrategier og for å drøfte eventuelle konfliktfylte tema. Dette har skapt en trygghet i gruppen som har vært verdifull i arbeidet. Denne tryggheten har igjen ført til større grad av samarbeid mellom delprosjektene - og har bidratt til synergier som man ikke hadde oppnådd uten god kjemi. Et eksempel på en slik synergieffekt som trekkes fram, er at Naturarven har bidratt til at aktører i Indre Namdal har fått ressurser til å tilby et utvida tilbud til skoleklasser. Fra før har Namsskogan Rovdyrsenter og Lierne Nasjonalparksenter hvert sitt godt besøkte undervisningsopplegg om rovdyr for henholdsvis 5. og 7. årstrinn. Nå, fra 2014 tilbyr de også et «alt på en tur»-opplegg der de på en 3-dagers tur også er innom Fjellrevsenteret i Røyrvik og Destinasjon Dærga for å få kunnskap om rovdyr fra sørsamisk perspektiv.

Videre har Wild Norway vært proaktive og skaffet flere, gode kontakter i det internasjonale markedet for bærekraftig naturbasert reiseliv. Det ble tidlig knyttet kontakt med Neil Rogers (tidligere markedssjef for Francis Ford Coppola Resorts og viktig bidragsyter i Sveriges arbeid med å etablere «Naturens bästa»), og han har vært en viktig mentor i arbeidet. Han har i tillegg bidratt til å gi Wild Norway nye, verdifulle kontakter som man ikke hadde fått tilgang til uten hans status og kontaktnett. Arenaen som er skapt gjennom Naturarven, oppleves som et veldig godt utgangspunkt for videre samarbeid og utvikling. Det meldes om at planlagte samarbeidsprosjekter allerede er igangsatt, og det er mye som tyder på at nettverket som prosjektledergruppen representerer, vil bestå framover. Dette kan gjøre det enklere å sikre at arbeidet som har startet, vil bli videreført.

Fra Nasjonalparklandsbyene er tilbakemelding at «Naturarven som verdiskaper er for bra til å bli lagt til side». Man håper arbeidet videreføres, og at regjeringen klarer å samle virkemiddelapparatet sitt til noe enhetlig, forutsigbart og forståelig.

Flere av tilbakemeldingene gjenspeiler at man gjennom Naturarven som verdiskaper har fått gjennomført et arbeid som begynner å bære frukter, og at det derfor blir sett som viktig med nasjonal oppfølging av arbeidet. Det blir også vist til at programmet har bidratt til nye tenkemåter og initiert prosesser som vil gå videre, men at det ville vært en fordel med videreføring av programmet for å i større grad kunne bidra til å sikre uttelling av investeringene som er lagt ned. Det gis uttrykk for at programmet har bidratt til å synliggjøre nye muligheter, og at en videreføring må legge vekt på å bygge nettverk og allianser.

Det signaliseres også forventninger til at en merkevarestrategi for nasjonalparkene vil kunne lette formidlingen, kommunikasjonen og profileringen av nasjonalparkene. Fra nasjonalparklandsbyene sin side, blir det sett på som viktig at disse også i større grad blir profilert på nasjonalt nivå.

Helhetsinntrykket fra tilbakemeldingene er at programmet har vært positivt i den forstand at det har bidratt til å initiere nytenkning, nye samhandlingsformer og at det har synliggjort at naturarven kan være en ressurs for utvikling i kombinasjon med at kunnskapene og oppslutningen om bevaring øker. Samtidig har programmet også bidratt til å synliggjøre en del utfordringer og hindringer på veien. Bred verdiskaping krever helhetstenking, god samhandling og koordinering i en sektorisert og spesialisert verden. Ansvaret for helhetsperspektivet og ulike aktørers rolle og betydning må tydeliggjøres. Det vil være en viktig oppgave i forbindelse med utarbeidelse av en nasjonal strategi for bred verdiskaping.

10. Sammenfattende vurdering og anbefalinger

Vi vil her forsøke å gi en kortfattet oppsummering av resultatene fra rapporteringen og komme med noen anbefalinger til veien videre etter at programmet er avsluttet.

Organisatorisk varierer hovedprosjektene med hensyn til omfang av delprosjekter og arbeidsgrupper. Samlet sett har det skjedd en økning i omfanget av både arbeidsgrupper og delprosjekter siden 2010, noe som vitner om større aktivitet. Organiseringen av prosjektene ser ut til å fungere noenlunde bra. Det er små endringer i vurderingene i 2013 sammenlignet tidligere år, men vurderingene synes å være noe mer positive i 2013 enn i 2012. Utfordringer som går igjen, kan knyttes til samhandling, ansvarsfordeling, koordinering og oppfølging av mange aktører. Etter hvert som prosjektene har utviklet seg, synes forståelsen av viktigheten av god organisering og forankring å bli tydeligere. Det er mange aktører som skal spille på lag, og etablering av et felles kunnskapsgrunnlag, endringer av holdninger og styrking av motivasjon og lokalt eierskap krever langsiktige tiltak med kontinuerlig fokus og nødvendige ressurser. Flere pekte på at mangel på ressurser til prosjektledelse var en stor utfordring i 2010. I 2011 og 2012 er det flere prosjekter som har styrket denne ressursen noe. I 2013 er det ingen prosjekter som sier at de har alt for lite ressurser til prosjektledelse, men det er 5 prosjekter som sier de har litt for lite. Det er klart at behovet for ressurser til prosjektledelse var undervurdert i utgangspunktet, og det har vært behov for å øke ressursene etter hvert. For å sikre at dette hensynet blir ivaretatt ved tilsvarende prosjekter, bør prosjektlederrollen vies spesiell oppmerksomhet i forbindelse med utlysningen av midler.

Når det gjelder økonomi, har flesteparten av prosjektene styrket den budsjetterte totalrammen utover i programperioden. En forutsetning for finansiering av hovedprosjekter gjennom programmet er at hovedprosjektene har en egenfinansiering på minimum 50 prosent. Prosjektene hadde for 2010 en samlet budsjettert totalramme på 56,7 millioner kroner. Denne rammen har økt til ca. 61,3 mill. i 2011 og 2012 og til ca. 74,2 mill. i 2013. Dette er en utvikling som også indikerer et økende aktivitetsnivå. Det virker også som flere finansieringskilder er involvert, bl.a. reiselivsbedrifter, andre næringsaktører og Innovasjon Norge. Utover i programmet har også viktigheten av bidrag fra reiselivsbedrifter, andre næringsaktører, andre fond og stiftelser og andre finansieringskilder økt noe. Det viser økt lokal involvering og medvirkning, noe som er positivt. Samtidig er det noen prosjekter som har utfordringer knyttet til at det tar lang tid å få egenfinansieringen på plass, og at tiltak dermed må forskyves i tid. Økningen av den samlede budsjetterte totalrammen fra 2012-2013 har sammenheng med en betydelig økning av budsjettrammene for Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark, Villreinen som verdiskaper, Nærøyfjorden Verdsarvpark og Norges Nasjonalparklandsbyer.

Forankring og mobilisering har hele tiden vært høyt prioritert oppgaver, og vil være det i forbindelse med en videreføring arbeidet. Det er mange ulike målgrupper som er høyt prioritert, men de viktigste er kommuner og reiselivsbedrifter. I 2013 er også grunneiere rangert like viktig. Videre er innbyggere, fylkeskommunen, frivillige lag, organisasjoner og foreninger, næringsorganisasjoner og andre aktører viktige målgrupper.

Bred forankring krever gode prosesser, og gode prosesser krever tid. Langsiktig tenkning og gode prosesser synes derfor å være avgjørende for å lykkes, og det vil derfor være viktig at det gis rom for å prioritere slike prosesser. Erfaringen er at prosjekter uten nødvendig involvering har møtt

økende motstand underveis. Å sikre forankring handler ikke bare om å "få lov", men om å skape forståelse, tillit, eierskap og engasjement.

I 2012 var det ni av hovedprosjektene som pekte på bestemte målgrupper som det er vanskelig å trekke med. Tilsvarende antall i 2013 er ti. Det er ulike målgrupper som nevnes i den forbindelse, men de målgruppene som flere nevner, er reiselivsvirksomheter/næringsliv, kommuner og grunneiere. Hvilke målgrupper som er utfordrende å trekke med, ser også ut til å henge sammen med hvor prosjektet i utgangspunktet er forankret, og hvordan prosjektet er organisert fra starten av. Tidlig involvering, informasjon og god dialog synes uansett å være viktig for å trekke med aktuelle målgrupper.

Når det gjelder gjennomføring av tiltak, var det i 2012 kun ett prosjekt som meldte om at disse var gjennomført som planlagt i henhold til tiltaksplanen. Tilsvarende tall i 2013 er to. Flesteparten av tiltakene som ikke er ferdige i 2013, vil bli ferdigstilt i 2014. Gjennomgående årsaker til at tiltak ikke går som planlagt, er at ting av ulike årsaker tar lengre tid enn forventet, og at tiltak må forskyves i tid. I prosjekter som involverer mange aktører, blir gjerne prosesser og problemstillinger mer komplekse enn først antatt. Mange prosjekter har, som tidligere nevnt, begrenset med ressurser til prosjektledelse og koordinering. Mangel på tid og kapasitet i prosjektet til planlegging og gjennomføring er derfor en utfordring som går igjen i flere av prosjektene. Det skjer også uforutsette hendelser underveis som gjør at tiltak må justeres, og at prosesser må endres. Noen har også hatt utfordringer knyttet til sykdom og skifte av prosjektleder. Likevel synes organisering, forankring og ansvarsfordeling å ha en betydning for framdriften. Hvor ledelsen i utgangspunktet er plassert, og hvem som i utgangspunktet er med i prosjektet, har betydning for hvordan prosjektet gjennomføres og hvilke resultater man oppnår. At man i utgangspunktet har bred nok forankring blant de aktører som vil spille en viktig rolle for realiseringen av prosjektene, synes viktig. Det er klart at dersom man skal satse på bred verdiskaping forankret i natur- og kulturarven som strategi for nærings- og samfunnsutviklingen, er det avgjørende med god forankring både i kommunal og regional forvaltning. Prosjekter som i utgangspunktet ikke har denne forankringen, må bruke prosjektet til å skape denne, og slike prosesser tar tid.

Det gjennomføres også tiltak som ikke har vært en del av tiltaksplanen. Mange av disse tiltakene er relatert til forankring, kompetansebygging, formidling og profilering. Dette er et krevende arbeid som synes å være noe undervurdert, og det er derfor ikke unaturlig at tiltakene utenfor tiltaksplanen har et slikt fokus.

Hovedprosjektene jobber direkte eller indirekte med tiltak som berører et stort antall naturtyper og verneområder. Selv om tiltakene er noe forskjellige, er det et fellestrekk at man søker å forene ulike interesser og styrke kunnskapene, eierskapet og engasjementet som grunnlag for et balansert samspill mellom vern og utvikling med utgangspunkt i naturarven. Effekter knyttet til bevaring av naturarven som gjør seg gjeldende på kort sikt, synes å være knyttet til skånsom tilrettelegging, kanalisering av ferdsel bort fra sårbare områder, rydding og skjøtsel av naturområder. Potensielle langsiktige effekter er relatert til økt kunnskap gjennom kartlegging, informasjonsinnhenting, planlegging, guiding, formidling, involvering og medvirkning, noe som videre kan bidra til utvikling av økt bevissthet og engasjement for bevaring og utvikling av naturverdiene. Det at det legges til rette for at flere kommer seg ut i naturen og opplever og lærer om natur- og kulturkvalitetene, er noe som både på kort og lang sikt kan bidra til å øke forståelsen og oppslutningen om bevaring og vern av de verdier og kvaliteter som naturarven representerer. Økt forståelse av de verdier og ressurser som natur- og kulturarven representerer i eget område, kan også skape et positivt engasjement for den framtidige utviklingen av området.

Det er i liten grad rapportert om uheldige konsekvenser av tiltak som er gjennomført, men det er eksempler på potensielle uheldige tiltak som er blitt stoppet i flere prosjekter. I 2012 ble det rapportert om uheldige konsekvenser knyttet til ferdsel i Hornøya naturreservat som har medført forstyrrelser av fuglelivet. For å unngå at dette utvikles til et problem, har alle involverte aktører gått sammen for å søke å finne løsninger på hvordan situasjonen skal håndteres. I 2013 rapporteres det her om forbedret forvaltning i forhold til tidligere, og at det er satt i gang arbeid med utviklingsplan. En viktig utfordring i framtiden vil være å utvikle løsninger og systemer for kartlegging av effekter av de tiltakene som gjennomføres i hovedprosjektene.

Det arbeides med kunnskapsutvikling og formidling på ulike måter, både i form av kartlegging og sammenstilling av informasjon, utarbeidelse av informasjonsmateriell, samt formidling gjennom kurs, fagdager, seminarer, konferanser og media. Mange prosjekter har også omfattende samarbeid med ulike kompetansemiljøer. Kunnskap er av avgjørende betydning for å nå målsettingene som ligger til grunn for verdiskapingsprogrammet, og inntrykket er at fokuset på kunnskapstiltak har vært økende gjennom prosjektperioden. Vi har sett at tiltak utenfor prosjektplanen også i stor grad har fokus på dette. Det er også verdt å merke seg at det er de prosjektene som i utgangpunktet hadde den sterkeste forankringen, dvs. hadde et fundament å spille på gjennom tidligere prosjekter, som har de bredeste og mest omfattende kompetansetiltakene. Disse prosjektene synes også i større grad å klare å samhandle med et bredere spekter av aktører – alt fra barn og unge, ulike næringsaktører, lokale og regionale lag og organisasjoner, kompetansemiljøer og sentrale aktører på internasjonale arenaer.

I siste del av programmet ser vi også at tiltak med formidlingsopplegg er realisert som en del av tiltakene i prosjektene. Dette gjelder ulike visningssteder og formidlingsopplegg som inngår i en forretningside. Det virker også som flere aktører er involvert, og noen prosjekter har også etablert kontakt med sterke kompetansemiljøer internasjonalt, f.eks. prosjektene i Nord-Trøndelag og Nærøyfjorden.

Flere av prosjektene har gitt uttrykk for at det er bra at Naturarven som verdiskaper er et langsiktig program, slik at det har vært mulig å jobbe mer langsiktig enn det som ellers vanligvis er mulig. Likevel viser erfaringene fra programmet at bygging av kunnskap, endring av holdninger og etablering av nye adferdsmønstre er prosesser som vil måtte strekke seg langt ut over programperioden. Programmet har imidlertid vært viktig for å synliggjøre utfordringer og gi innblikk i hva som kreves for lykkes.

Gjennom bred verdiskaping er det en målsetning å skape et gjensidig forsterkende samspill mellom miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping, noe som også er en forutsetning for bærekraftig utvikling. Tilbakemeldingene fra prosjektene er at samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene er viktige, men flere gir uttrykk for at sammenhengene kan være kompliserte, og at det kan være vanskelig å vite hvordan man skal legge til rette for et optimalt samspill. Det er klart at det ikke nødvendigvis finnes en klar fasit for dette, og at løsningene kan variere fra område til område alt etter hvilke oppgaver som står i fokus. Det er imidlertid viktig å være seg bevisst hva som er innholdet i de ulike verdiskapingsformene, og hvordan samspillet mellom disse skal foregå. I den forbindelse har vi i sammenheng med rapporteringen for 2012 utviklet en matrise for bred verdiskaping (Se Sluttanalysen i evalueringen). Formålet med denne er å tydeliggjøre innholdet i de ulike verdiskapingsformene og sammenhengene mellom dem, noe som gjør at det blir lettere å ta hensyn til disse når utviklingsstrategier skal utarbeides. Dersom man overser viktige sammenhenger, øker sannsynligheten for at man gjennom utviklingstiltak og -prosesser vil støte på problemer og utfordringer som begrenser måloppnåelsen.

Når det gjelder arbeidet med bred verdiskaping i hovedprosjektene, var det i den første fasen mest fokus på miljømessig verdiskaping, mens økonomisk, og spesielt sosial verdiskaping, har fått større vektlegging etter hvert. Dette har sammenheng med at flere av prosjektene har hatt fokus på kartleggings- og tilretteleggingsarbeid i den første fasen, noe som senere kan danne grunnlag for økonomisk verdiskaping. Videre er det slik at dersom man skal lykkes med et slikt positivt gjensidig forsterkende samspill, så er man også avhengig av bred deltakelse og involvering av et bredt spekter av aktører. Det som trekkes fram som suksessfaktorer for å lykkes med bred verdiskaping, er samhandling, koordinering, dialog, gjøre hverandre gode, involvere, bygge felleskap, etablere møteplasser, skape tverrfaglig forståelse, etablere felles begrepsapparat, informere, bygge kunnskap, skape felles verdiforståelse osv. Det uttrykkes med andre ord et behov for å bygge felles forståelse, tillit og felles engasjement og samspill mellom ulike aktører, og sosial verdiskaping er naturligvis en nøkkelfaktor for å lykkes med dette. Det kreves imidlertid betydelige ressurser for å involvere og trekke med aktuelle aktører, og behovet for slike ressurser har vært undervurdert i flere av prosjektene. Prosjekter som har en forhistorie, og hvor prosjektet har vært del av en etablert samarbeidsplattform, har hatt en fordel. Disse prosjektene synes også å ha lettere for å knytte til seg nye nettverk og samarbeidspartnere både regionalt og internasjonalt.

Når det gjelder økonomisk verdiskaping, indikerer resultatene en positiv utvikling siden forrige rapportering. Til sammen er det sju prosjekter som rapporterer om etablering av 29 nye virksomheter i løpet av 2010, 2011, 2012 og 2013. Antallet bedrifter som har utvidet sin virksomhet som følge av programmet, er noe høyere. I 2013 er det åtte prosjekter som melder om utvidelse av 50 virksomheter. Dersom vi summerer innrapporterte utvidelser fra tidligere år, er det samlet sett meldt inn om utvidelse av 138 virksomheter. Det samlede antall virksomheter er sannsynligvis en del lavere, fordi en og samme virksomhet kan ha foretatt utvidelser flere ganger, og det kan forekomme dobbeltrapporteringer. Tallene er således usikre, og det varierer også hvor god oversikt det enkelte prosjekt har. Rapporteringen tyder likevel på at den økonomiske verdiskapingen i størst grad har skjedde gjennom økt omsetning i eksisterende bedrifter, og at antallet bedrifter som har hatt sysselsettingsvekst, er mer beskjedent. I forbindelse med rapporteringen for 2012 og 2013 går det likevel fram at det er et stort antall bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden. I 2012 har 13 av prosjektene rapportert inn 331 bedrifter. Tilsvarende antall for 2013 var 653. Dette viser at kontakten mot næringslivet har vært økende i siste fase av programmet. Denne involveringen kan gi langsiktige effekter. Det er noen av de prosjektene som bygger videre på tidligere satsinger, og har bredest forankring, som synes å ha kommet lengst når det gjelder økonomisk verdiskaping.

Ellers er det verdt å merke seg at det er noe mer variasjon i prioriteringene mellom prosjektene når det gjelder økonomisk verdiskaping sammenlignet med de andre verdiskapingsformene. Til en viss grad gjenspeiler dette hvorvidt prosjektene har et mer indirekte fokus på økonomisk verdiskaping framfor et mer direkte. Noen prosjekter har i større grad hatt fokus på kartleggings- og tilretteleggingstiltak som nærings- og reiseliv kan ha nytte av, mens andre, f.eks. prosjektet i Nord-Trøndelag, har hatt fokuset mer direkte rettet mot næringsutvikling direkte i samarbeid med bedriftene.

Når det gjelder å sikre varige og langsiktige effekter, er det viktig at prosjektene er forankret i planer og strategier på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå. Forankringen har samlet sett blitt noe sterkere gjennom prosjektperioden, men den varierer mellom prosjektene, og flere av prosjektene har behov for sterkere forankring. Alle prosjektene jobber på en eller annen måte med planer for hvordan prosjektarbeidet skal videreføres etter at programperioden er over, dvs. hvordan ansvar for ulike oppgaver skal plasseres og organiseres. En del av dette handler også om å få satsingene inn i kommunale- og regionale utviklingsplaner. Det vil imidlertid være viktig å synliggjøre og

fremme prosjektenes satsinger når offentlige planer skal rulleres. Flere av prosjektene synes også å ha et bevisst forhold til dette.

Angående hovedprosjektenes vurdering av ulike sider ved programmet som kan ha betydning for gjennomføringen, er det i 2013 fem av hovedprosjektene som rapporterer at de økonomiske ressursene som stilles til rådighet gjennom programmet, ikke er tilstrekkelige. Enkelte peker også på utfordringer knyttet til egenfinansiering. Det er dessuten slik at det alltid vil være tiltak å bruke penger på dersom økonomiske ressurser er tilgjengelige. Her er det verdt å merke seg at programmet ikke har noen målsetning om å finansiere alle typer tiltak alene, men at det er en målsetting om at programmet skal bidra til å utløse midler fra andre finansieringskilder og virkemidler. Det har det også bidratt til å gjøre. Mange har lagt vekt på å bruke penger på synlige fysiske tiltak og minst mulig på administrasjon og ledelse, og det har dermed for noen blitt for lite ressurser til koordinering, oppfølging og etablering av møteplasser og samhandlingsarenaer.

Videre peker tilbakemeldingene på at det er stort behov for koordinering av programmet når det gjelder andre virkemidler for vern og utvikling. Koordineringsbehovet oppleves noe forskjellig fra prosjekt til prosjekt, og varierer blant annet etter hvordan prosjektet er organisert og innrettet i forhold til regionale aktører som Fylkesmannen, fylkeskommunen og Innovasjon Norge. Tilbakemeldingene tyder på at ulike roller og mandater for ulike instanser fremmer en sektorisering som hindrer gode helhetsløsninger. Dette omfatter også nasjonalparkforvalterne og nasjonalparkstyrene. Flere er inne på at kombinering av ulike virkemidler som kanaliseres gjennom sektormyndigheter med et avgrenset ansvarsområde, er krevende. Grensene for hva midlene kan brukes til, oppfattes om for snevre og lite fleksible, samtidig som rapporteringsarbeidet blir krevende når hver sektormyndighet skal ha rapportering på bruken av sine midler. For lokalt forankrede prosjekter er det også vanskelige å arbeide for bedre koordinering på regionalt nivå. Det er forventninger om at nasjonal strategi for verdiskaping basert på natur- og kulturarven, som er under utarbeidelse, skal bidra til å løse noen av disse utfordringene.

Samlet sett er prosjektene godt fornøyd med de faglige ressursene som tilbys, men det pekes også på konkrete behov hvor programmet i større grad kan bidra. Det er relativt stor spredning i behovene som fremmes gjennom prosjektene. Det etterlyses bl.a. faglige ressurser på markedskunnskap, kommersialisering, IT, samhandling av virkemidler, stedsutvikling, regional utvikling og formidling/vertskap. Ellers ytres det ønske om å se nærmere på organisering knyttet til de oppgaver som omfattes av Naturarven som verdiskaper. Flere peker på behov for drahjelp fra sentralt hold for å komme i inngrep med aktuelle aktører. Dersom man skal drive med naturbasert reiseliv, er det flere som uttrykker behov for sterkere involvering av næringsdepartementet og Innovasjon Norge. Det er vanskelig å drive med reiselivsutvikling uten at disse instansene er med, og det er mye som tyder på at disse aktørene burde hatt en rolle fra starten av programmet i arbeidet med økonomisk verdiskaping. Arbeidet med produktutvikling, salg, markedsføring og booking er krevende, og ville vært en fordel at de aktørene som sitter på kompetansen og ressursene, hadde hatt en tydeligere definert rolle i programmet. Her kan også en nasjonal strategi bidra til en tydeligere definering av offentlige aktørers rolle i arbeidet med bred verdiskaping.

Dersom erfaringene fra prosjektene i verdiskapingsprogrammet skal implementeres i strategier for bred verdiskaping på bredere basis, vil det, i kombinasjon med nasjonale strategier, være behov for å utvikle en veileder med verktøy/metoder for planlegging, gjennomføring, resultatmåling og oppfølging av slike strategier. Ingen prosesser vil være helt like, slik at det vil være viktig at en slik veileder legger til rette for målsettinger og prosesser som er tilpasset ulike områders utfordringer, kvaliteter og behov.

Programmet er nå formelt avsluttet, selv om en del tiltak ferdigstilles i 2014. Helhetsinntrykket fra tilbakemeldingene er at programmet har vært positivt i den forstand at det har bidratt til å initiere nytenkning, nye samhandlingsformer og synliggjøring av at naturarven kan være en ressurs for utvikling i kombinasjon med at kunnskapene og oppslutningen om bevaring øker. Samtidig har programmet også bidratt til å synliggjøre en del utfordringer og hindringer på veien. Bred verdiskaping krever helhetstenking, god samhandling og koordinering i en sektorisert og spesialisert verden. Flere peker på at de største utfordringene er knyttet til forankring og sikring av eierskap og ansvar for ulike oppgaver som grunnlag for langsiktig forvaltning og helhetlig utvikling. Dersom prosjektsatsingen kun er forankret i en prosjektorganisasjon som lever sitt eget liv på siden av etablerte institusjoner og virksomheter, er sannsynligheten stor for at arbeidet som legges ned i prosjektene, vil forvitre når prosjektperioden opphører. At man klarer å plassere eierskap hos aktuelle aktører, er viktig for at ansvar tas for gjennomføring og oppfølging av tiltak, men eierskap er også en sentral drivkraft for videre utviklingsarbeid knyttet til de tiltakene som gjennomføres. Sentrale utfordringer kan knyttes til følgende spørsmål:

- Hvem skal være pådrivere, sørge for informasjon, skape møteplasser og nettverk?
- Hva skal være kontaktpunkt for aktører som ønsker å jobbe med bred verdiskaping?
- Hvem skal finansiere et slikt arbeid?
- Hvem skal drive med regional profilering og synliggjøre resultatene?
- Hvordan skal man få satsingene inn i langsiktige og forpliktende planverk som gir legitimitet for framtidig satsing?
- Hvordan skal man få regionale aktører til å trekke lasset i samme retning?

Dette er sentrale samspills- og koordineringsfunksjoner som prosjektledelsen har hatt ansvar for, men som i en del tilfeller vil være vanskelig å plassere i ettertid. Noen av prosjektene ser for seg etablering av en regionalpark som et organisatorisk svar på noen av disse spørsmålene. Det er verdt å merke seg at regionalparkinitiativet er et lokalt forankret tiltak hvor formålet er å drive en helhetlig og bærekraftig utvikling med utgangspunkt i lokale natur- og kulturressurser. Initiativet har kommet fra distriktskommuner som har slitt med nedgang i folketallet, bl.a. som følge av omstillinger i landbruket. Det har vært behov for å se på lokale ressurser med nye øyne for å skape ny utvikling. Natur- og kulturressursene er stedegne ressurser som ikke kan sentraliseres. Det er distriktskommunene som også har mesteparten av det verna arealet. I en stadig mer globalisert verden representerer særegne natur- og kulturkvaliteter nye muligheter. I regionalparkene er målet å bevare og videreutvikle disse ressursene samtidig som de kan være en kilde til regional utvikling og sikring av livskraftige lokalsamfunn. Bred verdiskaping framstår således som et viktig fundament for arbeidet i regionalparkene, men offentlig forvaltning og virkemiddelbruk er i dag ikke tilrettelagt for å støtte opp om en slik tilnærming. Det er derfor behov for at ansvaret for helhetsperspektivet, og ulike aktørers rolle og betydning tydeliggjøres. Det vil være en viktig oppgave i forbindelse med det videre arbeidet på nasjonalt nivå.

10.1 Anbefalinger for videre arbeid

I forbindelse med tidligere rapporteringer har vi med utgangspunkt i de erfaringer og resultater som har fremkommet gjennom rapporteringene, utarbeidet noen anbefalinger for videre arbeid. I og med at dette er siste rapportering, omfatter også flere av anbefalingene prioriteringer som kan være aktuelle i etterkant av at programmet er avsluttet. Anbefalingene er som følger:

- Prosjekter som fordrer bred medvirkning, krever god prosjektledelse og oppfølging. Det er derfor viktig å bruke tilstrekkelige ressurser på dette. Å kombinere en prosjektlederstilling

med helt andre arbeidsoppgaver er ugunstig. Dersom prosjektlederstillingen skal kombineres, er det viktig at denne stillingen kombineres med nært beslektede arbeidsoppgaver.

- Arbeidet med bred verdiskaping fordrer bred deltakelse og involvering. Bruk ressurser på samhandling og koordinering. Det kan være en tung vei å gå for en enslig prosjektleder i en liten prosentstilling, som skal forankre prosjektet inn i kommunens egen organisasjon, blant reiselivet og andre relevante næringsaktører, blant kunnskapsmiljøer, grunneiere, innbyggere, skoler, lag og frivillige organisasjoner, fylkesmannens og fylkeskommunens ulike avdelinger og Innovasjon Norge.
- Vær bevisst på hva forankring innebærer. Å sikre forankring handler ikke bare om å "få lov", men om å skape forståelse, tillit, eierskap og engasjement.
- Sørg for tidlig involvering og god dialog. Dette er viktig for å forebygge og avdempe konflikter, og for å skape eierskap og tillit til prosessene.
- Prosesser som innebærer holdningsendringer og nye samhandlingsformer, er tidkrevende og trenger mye oppfølging. Det er en fordel om aktører som vil ha en sentral betydning for måloppnåelsen, er involvert helt fra starten. Det er mer krevende å trekke inn aktører etter hvert.
- Klargjør hva slags roller og betydning ulike aktører kan ha i arbeidet med bred verdiskaping, og hva som forventes av leveranser og bidrag. Dette gjelder ikke bare direkte deltakere i prosjektene, men også offentlige aktører både på nasjonalt, regionalt, nasjonalt og internasjonalt nivå.
- I prosjekter som involverer mange aktører og tiltak, vil det lett oppstå uforutsette hendelser som får betydning for framdriften. Tenk igjennom tiltak som kan bidra til å redusere sårbarheten for slike hendelser.
- Klargjør hvilke virkemidler som er aktuelle med tanke på å fremme bruk av naturarven som ressurs og grunnlag for verdiskaping. Synliggjør eventuelle behov for justeringer og tilpasninger av virkemidler for at de skal understøtte hverandre på en best mulig måte.
- Det regionale nivået, med fylkeskommunen, fylkesmannen og Innovasjon Norge, spiller en nøkkelrolle i arbeidet med bred verdiskaping. Dette fordi det regionale nivået tar hånd om forvaltningsoppgaver og virkemidler som er viktige for å realisere lokale tiltak og utviklingsprosesser. Når den regionale forvaltningen, som rår over virkemidler knyttet til både vern og utvikling, ikke er koordinert, og ikke klarer å se sine virkemidler i sammenheng, så skaper dette ekstra utfordringer. Klargjør hvordan det regionale nivået kan samhandle på en best mulig måte for å støtte opp om brede utviklingsstrategier.
- Det er etablert en ordning med lokal forvaltning av nasjonalparker og større verneområder. Klargjør hva slags rolle nasjonalparkforvalterne, nasjonalparkstyrene, forvaltningsplanen og informasjonssentrene kan ha som grunnlag for planlegging og gjennomføring av brede verdiskapingsstrategier.
- Klargjør hvordan strategier for bred verdiskaping kan inngå i kommunenes arbeid med kommunal planlegging og bærekraftig lokal samfunnsutvikling.
- Noen prosjekter har gode erfaringer med partnerskapsavtaler. Vurder muligheter og behov for slike avtaler.
- Sørg for god forankring av prosjektet i aktuelle forvaltnings- og utviklingsplaner. Dette er viktig for å sikre langsiktighet og finansiering av utviklingstiltak.
- Få fram gode eksempler som kan fungere som inspirasjon og grunnlag for forankring og mobilisering, både i og utenfor programmet og prosjektene. Lag en eksempelsamling av "best practices".
- Økonomisk verdiskaping er krevende. Viktige suksessfaktorer er naturkunnskap, produktkunnskap, markedskunnskap, språkkunnskap, kunnskap om bedriftsutvikling, markedsføring og profilering, tillit hos aktuelle samarbeidspartnere, evne til å kunne spille på ulike virkemidler og kompetansemiljøer og evne til å formidle informasjon om området og produktene. Lag

møteplasser og nettverk som grunnlag for erfaringsutveksling, kompetanseheving, produktutvikling, pakking og markedsføring.

- Bred verdiskaping handler i dag om å få til helhetsløsninger på tvers av spesialiserte sektorer og virkemidler. Det er behov for en nasjonal politikk for hvordan natur- og kulturarven kan fungere som ressurs for bred verdiskaping. I den forbindelse arbeides det med utvikling av en nasjonal strategi for verdiskaping basert på natur- og kulturarven, og en nasjonal kommunikasjons- og merkevarestrategi er under utvikling. Det er viktig at en slik strategi legger tydelige føringer for hvordan man bør samhandle på tvers av sektorer og forvaltningsmessige skillelinjer for å realisere brede verdiskapingsstrategier. Ansvaret for helhetsperspektivet og ulike aktørers rolle og betydning må tydeliggjøres.
- Det bør også utarbeides en veileder i bred verdiskaping. En veileder for bred verdiskaping bør omfatte både planlegging (strategier, mål og tiltak knyttet til ulike former for verdiskaping og samspillet mellom disse), medvirkning, samhandling, prosessledelse, styring og måling av resultater og effekter. Ingen prosjekter og prosesser vil være like, og det vil derfor være viktig at en slik veileder legger til rette for utvikling av planer og prosesser som tilpasses ulike områders kvaliteter, utfordringer og behov.

Vedlegg

Tabell 62 Hvilke naturtyper ressursgrunnlaget i hovedprosjektet knyttes til.

Hovedprosjekt	Myr og kilde	Rasmark, berg og kantkratt	Fjell	Skog	Kulturlandskap	Ferskvann/våtmark	Havstrand/kyst	Andre viktige naturtyper
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1	1	1	
Sykkelturisme i Nordland	1	1	1	1	1	1	1	
Vidda Vinn	1	0	1	1	1	1	0	
Villreinen som verdiskaper	0	0	1	1	1	0	0	
Skatter for fremtiden	1	0	1	1	1	1	1	
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	1	1	1	1	0	Isbre, fjord
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	0	0	1	0	1	0	0	Isbre
Sørnorsk Kystnatur	0	0	0	0	1	0	1	
Kystarven	1	0	0	0	1	1	1	
Økosystem Dokkadelta	1	0	1	1	1	1	0	Elver
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	0	0	0	1	0	0	0	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	0	1	1	1	1	0	0	
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	1	0	1	0	1	1	1	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	0	0	1	1	0	1	0	
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	0	1	0	1	0	0	

Tabell 63 Navn på verneområde(r) hovedprosjektet har hatt fokus på.

Hovedprosjekt	Tiltak utenfor planen
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Varanger nasjonalpark, Tanamunningen, Syltefjordstauran Valdak/Stabbursnes, Gjesværstappan og Slettnes.
Sykkelturisme i Nordland	Saltfjellet landskapsvernområde mellom Saltfjellet-Svartisen nasjonalpark og Junkerdal nasjonalpark: Naturreservat: Dypen naturreservat, Junkerdal naturreservat Nystadneslia naturreservat, Fiskvågvatne og Kjeggen. Vernet vassdrag: Saltdalselva.
Vidda Vinn	Hardangervidda nasjonalpark
Villreinen som verdiskaper	Dovrefjell-Sunndalsfjella, Rondane og Reinheimen
Skatter for fremtiden	I og med at starten på dette prosjektet dreier seg om dokumentasjonsarbeid av tradisjonell kunnskap omkring natur og naturbruk, vil flere naturtyper knyttes til prosjektet. Ingen verneområder har hatt spesielt fokus i 2010, men vil komme til å få et større fokus videre i prosjektet.
Mellom fjell, fjord og folk	Alle verneområda i kommunen, men særlig vekt på nasjonalparkene Jostedalsbreen, Breheimen og Jotunheimen.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Folgefonna nasjonalpark med verneområde.
Sørnorsk Kystnatur	Flekkefjord landskapsvernområde, Listastrendene landskapsvernområde (7 områder), Kviljo fuglefredningsområde, Nordhasselvika fuglefredningsområde, Slevdalsvannet naturreservat og Steinodden plante- og fuglefredningsområde.
Kystarven	Prosjektet er knyttet til verneområde for sjøfugl, kystlynghei og naturbeitemarker i HAFS-regionen. Av verneområde nevnes: Sørværet på Værlandet i Askvoll kommune, Gåsvær i Solund kommune og Sakrisøy i Hyllestad kommune. Det spesifiseres at prosjekt er kopla opp mot et veldig oppdelt verneregime med mange små reservat ute ved kysten. Til mange av reservata er det knyttet restriksjoner på ferdsel. Tilrettelegging av f.eks. turstier skjer derfor ofte i randsonene mellom verneområdene. Når det gjelder sauebeiting, er det mye fokus på beiteaktivitet som kommer innenfor ordningen med Regionale miljøtiltak. Det er

	også arrangert seminar og studieturer der man har sammenlignet lyngbrenning og beiting både innenfor og utenfor verneområdene.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet har lånt navnet til Ramsar og naturreservat Dokkadeltaet siden det forener vassdragsnaturen i økosystemet. Fokuset ligger ikke kun på naturvernområdene, men på Økosystem Dokkadelta i sin helhet som omfatter Synnfjell – Etna – Dokka – Randsfjorden.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Dovrefjell-Sunndalsfjella Nasjonalpark, Dalsida landskapsvernområde, Eikesdalsvatnet landskapsvernområde, Nordre Snøfjelltjønn naturreservat, Åmotan-Grøvudalen landskapsvernområde, Fokstugu landskapsvernområde, Jora landskapsvernområde, Åmotsdalen landskapsvernområde, Sandgrovbotn-Mardalsbotn biotopvernområde og Torbudalen biotopvernområde.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarven Vestnorsk fjordlandskap - Nærøyfjordområdet. Flere delprosjekt har likevel foregått i randområdene/grendene inntil verdensarven slik som f.eks. Stalheim og Fresvik.
Varnjargga – Varenkinniemi– Varangerhalvøya	Varangerhalvøya nasjonalpark og Barvikmyra naturreservat
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ramsarområder rundt Trondheimsfjorden, Lierne og Blåfjella/Skjækerfjella nasjonalpark, Børgefjell nasjonalpark m/landskapsvernområder i randsonen, Skograuberga naturreservat.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nasjonalparker tilknyttet landsbyene.